

MEDDELANDEN FRÅN EKONOMISK-HISTORISKA
INSTITUTIONEN HANDELSHÖGSKOLAN VID GÖTEBORGS
UNIVERSITET
85

Möten med marknaden

Tre svenska fackförbunds agerande
under perioden 1945-1976

Carina Gråbacke

Göteborg 2002

Möten med marknaden

Abstract

ENCOUNTERING THE MARKET. The Actions of Three Swedish Trade Unions during the Period 1945-1976. (Publications of the Department of Economic History, School of Economics and Commercial Law, Göteborg University, no 85)

ISSN 1403-2864. ISBN 91-85196-53-3. Göteborg 2002.

Author: Carina Gråbacke

Doctoral Dissertation at the Department of Economic History, School of Economics and Commercial Law, Göteborg University. (Written in Swedish with a Summary in English).

Distribution: The Department of Economic History, Göteborg University, Box 720, SE-405 30 Göteborg, Sweden.

This is a study of how trade unions act when they are confronted with the consequences of innovations in their own sector of the economy. The framework in which this is studied, basically consists of Mancur Olson's distinction between encompassing/broad and narrow interest organizations, here represented by the peak organization of the blue-collar workers (LO) and the separate trade unions within LO, respectively. Furthermore, the framework also highlights that adjustment processes do not take place at the national level. It is never national economies that faces an innovation – the adjustment takes place at the sector level, and at the firm level. As economic change never has been executed by rhetoric alone, it is at the sectoral level that change has to be addressed in a practical, rather than a theoretical, fashion.

Three separate studies of trade union action and economic change have been carried out, focusing on the innovations introduced after World War II that had profound impact on the sectors concerned: the Textile Workers Union and the transformation of the textile industry from an almost self-sufficient status to a high level of import penetration; the Building Workers Union and the institutional innovations in the building industry that led to an increasingly politicized market; and the Retail Workers Union and the self-service concept together with the developments associated with it in the retail sector.

Pivotal to the individual trade union was its ability to define the concept of rationalization/modernization in its own fashion. This made the concept rather fluid, and thus subject to the possibility of reinterpretations, if developments turned out to be different than envisioned. "Radicalization" was the result. In the course of less than a decade, all three unions were radicalized in their language and actions, as structural change was judged uncontrollable. This coincides with the general radicalization, which in this study is synonymous with a larger influence of the narrow interests, of the Swedish trade union movement. The study thus points at some possible explanations for this.

Keywords: trade unions, the textile industry, the building industry, the retail sector, encompassing and narrow interests, the politics of productivity, innovation, economic change, structural adjustment, rationalization, competition, regulation, deregulation, bargained economy, free trade, protectionism, labor market policy, public housing corporations, union controlled firms, radicalization, organization costs, opening hour regulation

© Carina Gråbacke
ISBN 91-85196-53-3
ISSN 1403-2864

Printed in Sweden
Kompendiet
Göteborg 2002

Förord

Sakta men säkert har en basal insikt kommit över mig: det är med doktorandtillvaron som det är med kroppen. Aldrig är denna kropp i så välordnat skick som i de sena tonåren och följaktligen är man heller aldrig lika missnöjd med vad som givits en. Likadant är det med doktorandens tillvaro. Jag har fått tid, lugn, ro och möjligheter att disponera min tillvaro. Jag har fått läsa. Jag har fått resa. Jag har fått uppmärksamhet. Följaktligen har mitt missnöje också varit monumentalt. Nu är jag å andra sidan klar, så nu längtar jag redan tillbaka. Men nu är också allt försent.

Jag får istället göra som doktorander gjort i alla tider. Jag får passa på att sända iväg några tack istället.

Två personer framstår som helt avgörande för denna avhandlings tillblivelse och slutliga form. Ulf Olsson, som varit min handledare under dessa år, har med mild hand och en alldeles underbar lyhördhet lotsat mig igenom forskarutbildningen. Ulf har från första dagen tagit hand om mig på alla tänkbara vis. Inte minst har detta gett mig möjligheter att se en hel del av världen, såväl bokstavligt som bildligt. Jan Jörnmark har mindre milt sett till att arbetet fortskridit i hög takt, men framför allt har han alltid funnits i närheten och generöst delat med sig av allt han kunde. Det är mig ett kärt nöje att nu lägga sista handen vid avhandlingen och därmed få tillfälle att uttrycka min stora tacksamhet till er.

Jag vill också tacka de personer som läst mitt avhandlingsmanuskript. Bill Sund, som opponerade på min licentiatavhandling, har även läst och kommenterat inlednings- och avslutningskapitlet. Även Urban Strandberg har varit vänlig och läst dessa kapitel. Många värdefulla förslag var resultatet av detta, även om inte alla kom att beaktas i det färdiga manuskriptet. Jag är även skyldig Tord Ekström ett stort tack för att han läste och kommenterade det andra kapitlet i ett tidigt stadium.

Det känns sorgligt att nu lämna doktorandtillvaron – det har varit ett fantastisk tid. Sverker Jonsson har varit av stor betydelse för de goda arbetsförhållandena. Jag vill tacka såväl Sverker som Kerstin Berndtson och Liselotte Falk-Johansson för all hjälp liksom för den trivsamma stämningen på institutionen.. Detta gäller alla arbetskolleger på institutionen, men speciellt vill jag ändå nämna Staffan Granér, Per Hallén och Ann Ighe. Tack också till Jens Sandahl som lade ned mycket tid på att göra en bok av mitt manus

och till Heather Congdon som språkgranskade den engelska sammanfattningen.

Jag är även ett stort tack skyldig till alla de institutioner som gjort avhandlingsskrivandet möjligt. Den hjälpsamma och trevliga personalen på Ekonomiska biblioteket vid Handelshögskolan här i Göteborg har underlättat arbetet i stor utsträckning, liksom personalen vid Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek. Jag vill även tacka Byggnadsarbetareförbundet och arkivarie Sten Hjalmarsson samt Handelsanställdas förbund och förbundsökonom Stefan Carlén. Vidare vill jag framföra ett varmt tack till de två institutioner som bidragit stort till att finansiera denna avhandling: Jan Wallanders och Tom Hedelius' Stiftelse samt Torsten och Ragnar Söderbergs stiftelser.

Till sist vill jag tacka Jack och Dennis för att ni då och då visade mig det vanliga livet under den här tiden. Jag lovar att ni skall se mer av mig framöver. Jag hoppas också att andra nära och kära förlåter min självupptagenhet, vilken kanske inte begränsas ens till de senaste åren. Det skall bli bättring, Mamma, åtminstone på helgerna.

Göteborg, december 2001
Carina Gråbacke

Innehåll

Kapitel I	Strategi och struktur	11
1.2	Fackföreningsrörelsen: breda och smala intressen	15
	Fackföreningsrörelsens disciplinering	17
	Det breda intresset och politikens ofrånkomlighet	35
1.3	Förbundens möten med marknaden	37
	Landsorganisationen och den nationella anpassningen	38
	Precisering av avhandlingens uppläggnig	39
Kapitel II	Textilfackförbunden och skyddet av hemmamarknaden	47
2.1	Textilindustrin – konkurrens och tillbakagång	49
	Textilkrisen på 1950-talet	49
	Textilindustrins försök till rekonstruktion	59
	Starkt ökat importtryck och konfektionsindustrins kris	61
	Sysselsättningsutvecklingen	65
2.2	Tullpolitiken på 1950-talet	68
	Tulltaxekommittén	70
	Avvikarna	76
2.3	Fackföreningsrörelsen – tullpolitik och frihandel	82
	Landsorganisationen och tullpolitiken	82
	Landsorganisationen och frihandeln	88
	Textilarbetareförbundet och tullpolitiken	94
	Textilarbetareförbundet och frihandeln	101
	Motsättning	110
	Kompromissens natur	115
2.4	Fackföreningsrörelsen och nyprotektionismen	120
	Nyprotektionismen på det textila varuområdet	120
	De textila fackförbunden och krympningen av sektorn	124
	Landsorganisationens eftersläpning	131
2.5	Kapitelsammanfattning	133

Kapitel III	Byggnadsarbetareförbundet på marknaden	135
3.1	Bostadsbyggnadsmarknaden	137
	Hyreskontrollen	137
	Kommunernas roll	139
	Marknadsuppdelning	142
	Finansiering	147
	Industrialisering	151
	Bostadsbyggandets volym och struktur	154
3.2	De fackliga företagen	157
	De fackliga produktionsföretagen	157
	Riksbyggen	160
	Riksbyggen-BPA	172
3.3	Konflikter i systemet	174
	Aktörskoncentration	174
	Det lokala mönstret	178
	Näringslivets byggnadsdelegation	179
3.4	Byggnadsarbetareförbundet i politiken	187
	Politiska kanaler	188
	Byggnadsarbetareförbundet och BYGG 70	192
	Landsorganisationen och BYGG 70	211
	Riksbyggens politiska handlingslinjer	213
	Realiseringsförsök	218
	BYGG 70:s epilog	226
3.5	Kapitelsammanfattning	228
Kapitel IV	Handelsanställdas förbund och dagligvaruhandelns omvandling	231
4.1	Dagligvaruhandel – konkurrens och omvandling	232
	Reglering	233
	Liberalisering	237
	Omreglering och affärstidsfrågans ständiga närvaro	238
	Rationalisering av dagligvaruhandeln	240
	Förändrade företagsformer – integration och stordrift	244
	En rationell och integrerad dagligvaruhandel	254
4.2	Fackföreningsrörelsen och dagligvaruhandelns rationalisering	256
	Landsorganisationen och handelns resursslöseri	257
	Handelsanställdas förbund och den oklara hållningen	263
	Handelsanställdas förbund och strukturrationaliseringen	268

Stormarknadsmotståndet	272
4.3 Fackföreningsrörelsen och butikernas öppettider	279
Regleringens tid	280
Trycket byggs upp	294
Avreglering	296
Fria affärstider	301
4.4 Organisatoriska problem	304
Inre organisatoriska problem	304
De yttre förutsättningarna	311
Organisation och effektivitet	314
4.5 Kapitelsammanfattning	321
Kapitel V Möten med marknaden	323
5.1 Förbundens agerande	323
Textilarbetareförbundet	324
Byggnadsarbetareförbundet	327
Handelsanställdas förbund	331
5.2 Slutsatser och diskussion	335
Appendix I-III	345
Summary	367
Diagram- och tabellförteckning	377
Käll- och litteraturförteckning	379
Personregister	399

Kapitel I

Strategi och struktur

Hela Västeuropa stod i slutet av 1940-talet inför samma problem, ett problem som kan sammanfattas i begreppet *the politics of productivity*.¹ I Förenta Staterna hade en för västeuropeiska förhållanden annorlunda produktionsapparat, baserad på såväl hög kapitalintensitet som hög arbetsproduktivitet, formats. Denna utgjorde grunden för implementeringen av, under amerikanskt ledarskap, en ordning av relativt sett öppna marknader och konvertibla valutor. Bretton Woods och Marshallplanen, liksom den begynnande västeuropeiska integrationen, innebar för dessa ekonomier att en djupgående strukturell anpassning var oundviklig – det vill säga en anpassning till den amerikanska högproduktivitetsekonomin.²

Denna process har i sin enkla form kommit att kallas för *catching up*.³ I verkligheten var dock processen långt mer komplicerad, då den ställde stora krav på de existerande europeiska institutionella lösningarna. Anpassningen till *the politics of productivity* satte de nationella korporatistiska lösningar som växt fram under mellankrigstiden och under andra världskriget för ett obönhörligt tryck.

Det var på den nationella nivån som anpassningen behövde äga rum, eftersom såväl kapital- som arbetsmarknaden var nationellt baserad. Samtidigt blev efterhand marknaderna alltmer internatio-

¹ Maier, C. (1987) *In Search of Stability. Explorations in Historical Political Economy*. Cambridge University Press, Cambridge, kapitel 3.

² En analys av denna process i framför allt Frankrike och Västtyskland återfinns i Djelic, M-L. (1998) *Exporting the American Model. The Postwar Transformation of European Business*. Oxford University Press, Oxford.

³ Se t.ex. Wee, H. van der (1986) *Prosperity and Upheaval. The World Economy 1945-1980*. Penguin Books, London, s. 50-54, 140-149 och 186-199.

naliserade. Anpassningsprocessen kom därmed länge att karakteriseras av en stark, nästan kompromisslös, nödvändighet av att vara internationellt konkurrenskraftig. För en ekonomi som den svenska sammanfattade Gösta Rehn situationen så här 1961:

Tack vare att vi kunnat följa med i den internationella och halv-inflationistiska återuppbyggnadskonjunkturen, vars efterdyningar fortfarande är kraftiga här i Europa, har vi kunnat få behålla den fulla sysselsättningen relativt lättvindigt. Det blir svårare den dag då vi – liksom USA just nu – ska försöka klara uppgiften under omständigheter som inte tillåter några elastiska reträtter till ett lägre penningvärde utan världsmarknaden ställer oss inför det obönhörliga kravet: exportera eller dö – vid en internationell prisnivå som inte längre ger utrymme för någon intern inflation.⁴

Anpassningen för Sverige, eller för den delen för de andra västeuropeiska länderna, i slutet av 1940-talet handlade dock inte om plan eller marknad. Allom bekant utvecklades ett mellanting, en sorts reglerad marknadsekonomi. Inslagen av planering och marknad varierade, såväl mellan de västeuropeiska länderna som över tid inom länderna. För Sveriges del utvecklades en speciell förhandlingsökonomi, där fackföreningsrörelsen hade ett stort inflytande. Man kan därför strängt taget säga att denna avhandling behandlar hur den svenska formen av blandekonomi formades i praktiken.

Under mellankrigstiden hade marknadsmekanismen försvagats i såväl Sverige som i andra västeuropeiska länder. Depressionen fungerade som en kraftig extern chock, främst i form av kraftiga relativprisförändringar (prisfall), ojämn efterfrågeutveckling och snabbt ökande arbetslöshet. I syfte att handskas med dessa problem skedde, i starkt samförstånd, en korporatisering och kartellisering av ekonomin.⁵ Konkurrensen kom därmed att kraftigt begränsas inom stora delar av ekonomin samtidigt som olika grupper erhöll inflytande och ansvar inom tydliga områden. Det är under den här perioden som Landsorganisationen (LO) såsom centralorganisation får ett genombrott som kollektiv representant.

⁴ Rehn, G. (1961) "Arbetsmarknadspolitik som samhällsidé" i Svensson, O., red. *Femton år med Tage Erlander. En skrift till 60-årsdagen 13 juni 1961*. Tiden, Stockholm, s. 76-77.

⁵ Se t.ex. Svernilson, I. (1954) *Growth and Stagnation in the European Economy*. United Nations Economic Commission for Europe, Geneva.

Fram till de omedelbara efterkrigsåren, cirka 1947-1948, löper trenden mot planering av ekonomin som en röd tråd.⁶ Under det tidiga 1940-talet hade ambitionerna att skapa någon form av korporativ planeekonomi lett fram till ambitiösa förslag att avskaffa det privata vinstintresset i så skilda verksamheter som byggindustrin och restaurangbranschen. Det närmaste arbetarrörelsen kom en formalisering av planeringsambitionerna var i efterkrigsprogrammet.⁷ I detta program framträder bilden av en mer internt organiserad ekonomi tydligt. Målsättningen var att skapa en stabiliserad ekonomi, med starka inslag av korporativ planering.

Den väntade efterkrigsdepressionen infann sig dock inte. Full sysselsättning och stigande levnadsstandard ledde till, enkelt uttryckt, att arbetarrörelsen lade planhushållningsambitionerna på hyllan.⁸ Viktigast i den här processen var inte den interna idé-

⁶ Se t.ex. Wickman, K. (1980) *Makro-ekonomisk planering – orsaker och utveckling*. Uppsala Studies in Economic History 23, Uppsala, s. 65-81 och Clason, A. (1982) *Plantänkande och planering. En studie i 1940-talets samhällsplaneringsidéer och initiativ*. Statens institut för byggnadsforskning, Gävle.

⁷ *Arbetarrörelsens efterkrigsprogram. De 27 punkterna med motivering* (1944) Stockholm.

⁸ Naturligtvis utgör detta en grov förenkling. En mycket pragmatisk syn på varför socialdemokratin lämnade planhushållningsidéerna representeras av LO-ekonomen Anders Leion. Leion menar att då det visade sig att näringslivet av sig självt åstadkom full sysselsättning, samt trots inflationen skapade en ökning av levnadsstandarden, ökade näringslivets och de borgerliga partiernas självförtroende. Planhushållningsmotståndet formades, där kärnpunkten i argumentationen var att den tilltänkta planeringen av ekonomin var både onödig och byråkratisk. I tystnad, menar Leion, avvecklades därmed de planer som efterkrigsprogrammet var ett uttryck för. Själva planhushållningsdebatten i slutet av 1940-talet och arbetarrörelsens relation till planering av ekonomin har i detalj beskrivits av Leif Lewin. Lewins tolkning av förloppet har dock kritiserats under decenniernas gång, och särskilt då för att analysen var för snäv i och med Lewins fokusering på enbart den interna svenska och socialdemokratiska debatten. Till exempel menar Thomas Jonter att denna brist hos Lewin har lett till alltför enkla förklaringar till varför socialiseringsplanerna avvecklades. Istället lyfter Jonter fram USA:s betydelse i denna utveckling, där USA:s planer på en ny ekonomisk världsordning efter kriget spelade en stor roll. Mot detta synsätt opponerar sig Jonas Pontusson. Förvisso spelade de nya ekonomiska villkoren stor roll för att arbetarrörelsen lämnade planhushållningsambitionerna, men: "Characterizing the retreat from planning as a strategic adjustment to new economic conditions ignores the political constraints the labor movement encountered in its efforts to institutionalize planning." Pontusson menar framför allt att det var just näringslivets planhushållningsmotstånd och socialdemokraternas dåliga valresultat 1948 som inledde arbetarrörelsens "retreat from planning". Vid sidan om externa ekonomiska och politiska begränsningar, menar Pontusson att arbetarrörelsen misslyckande med att "translate the notion of planning into concrete reforms and policies", spelade en viktig roll. Se Leion, A. (1974) *Den*

utvecklingen inom arbetarrörelsen, utan kanske framförallt de reala förändringarna i västvärldens ekonomi och institutionsbyggande.

Under större delen av 1900-talets andra hälft var fackföreningsrörelsen en av de mest betydelsefulla organisationerna i svensk ekonomi.⁹ Denna betydelse grundades framför allt på inflytandet över lönebildningen och därmed även över andra centrala makroekonomiska variabler. I Sverige begränsades dock inte inflytandet till lönebildningsområdet eller ens till arbetslivsområdet. Istället var fackföreningsrörelsen i hög grad en aktiv aktör i skapandet av den institutionella omgivning som styrde företagandets villkor och näringslivets utveckling.

Den grundläggande utgångspunkten för denna studie är att fackföreningsrörelsen utgör en aktör som formar sin strategi och sin struktur efter hur de omgivande möjligheterna och begränsningarna upplevs, men som också påverkar omgivningen i interaktion med denna.¹⁰ Det övergripande syftet är att nyansera och komplicera bilden av svensk fackföreningsrörelse. Då komplexitet döljs i aggregat har valet fallit på att studera tre enskilda fackförbund, istället för enbart LO.¹¹ Den studerade tidsperioden är den under vilken

svenska modellen. Hur ska det gå med socialdemokratin, ekonomin och den offentliga sektorn? Rabén & Sjögren, Stockholm, s. 41-43; Lewin, L. (1967) *Planhushållningsdebatten*. Almqvist & Wiksell, Stockholm; Jonter, T. (1995) *Socialiseringen som kom av sig. Sverige, oljan och USA:s planer på en ny ekonomisk världsordning 1945-1949*. Carlssons, Stockholm samt Pontusson, J. (1992a) *The Limits of Social Democracy. Investment Politics in Sweden*. Cornell University Press, Ithaca, s. 37-56 (citat s. 54 och 55).

⁹ Med den svenska fackföreningsrörelsen avses i den här avhandlingen såväl Landsorganisationen (LO) som de till LO anslutna förbunden. Med andra ord är det denna helhet som åsyftas. Därmed lämnas tjänstemannarörelsen helt utanför studien, bortsett från när denna rörelse haft avgörande inverkan på det som studeras.

¹⁰ Begreppsparet strategi och struktur är influerat av Alfred Chandler. Strukturbegreppet begränsas till fackföreningsrörelsens interna struktur. I många sammanhang används dock begreppet struktur för aktörens totala omgivning, där definitionen är beroende av vad forskaren undersöker. Ofta leder detta till att det uppstår svårigheter med att skilja aktören och strukturen åt. I syfte att helt lämna denna problematik åt sidan, är strukturbegreppet förbehållet fackföreningsrörelsens interna struktur, medan omgivningen utgör just omgivningen. Titeln för detta kapitel syftar både på fackföreningsrörelsens och avhandlingens strategi och struktur. Se Chandler, A. D. (1995) *Strategy and Structure. Chapters in the History of the Industrial Enterprise*. MIT, Cambridge, Mass., s. 13-16.

¹¹ Joseph Schumpeter är den som på ett tydligt sätt visat varför det är nödvändigt att studera fenomen på en mindre aggregerad nivå. Se Schumpeter, J. (1939) *Business Cycles. A Theoretical, Historical, and Statistical Analysis of the Capitalist Process*. Vol. 2. McGraw-Hill, New York, s. 484ff.

fackföreningsrörelsen var som starkast: från tiden efter andra världskriget fram till mitten av 1970-talet.

1.2 Fackföreningsrörelsen: breda och smala intressen

Flera omständigheter var av avgörande betydelse för att fackföreningsrörelsen kom att utvecklas till en betydelsefull aktör i ekonomin. Utan inbördes rangordning rör det sig om främst tre förhållanden. Dels framväxten av det Socialdemokratiska arbetarepartiet (SAP) som det regeringsbildande partiet. Den nära anknytningen mellan fackföreningsrörelsen och SAP, tillsammans benämnda arbetarrörelsen, skapade en mycket speciell ansvarsställning. Dels den höga organisationsgraden inom den svenska fackföreningsrörelsen. Ungefär 75 procent av arbetarna i Sverige var 1950 medlemmar i någon fackförening.¹² Merparten av dessa var organiserade i något av de LO-an slutna fackförbunden. Centralt var också det tredje förhållandet, vilket utgörs av de omständigheter som ledde fram till att arbetsmarknadens parter, utan statens inblandning, kom att erhålla ansvaret för lönebildningen.

Den mycket höga fackliga organisationsgraden i den svenska ekonomin skapade intresseorganisationer av en heltäckande natur. Framför allt är det LO som uppfyller kriterierna för det som Mancur Olson benämner *encompassing organizations*.¹³ Olsons distinktion om breda och smala intressen utgör en fundamental grund för hur fackföreningsrörelsens inre och yttre agerande uppfattas i den här avhandlingen.¹⁴

Huruvida en intressegrupp skall betecknas som smal eller bred beror i huvudsak på hur stor andel av nationalinkomsten som de organiserade medlemmarna representerar.¹⁵ I till exempel ett fack-

¹² Det är notoriskt svårt att mäta den fackliga organisationsgraden. I detta sammanhang räcker det dock med att konstatera att organisationsgraden i Sverige var mycket hög. Se Kjellberg, A. (1983) *Facklig organisering i tolv länder*. Arkiv förlag, Lund, s. 33-38 och 276.

¹³ Olson, M. (1982) *The Rise and Decline of Nations. Economic Growth, Stagflation, and Social Rigidities*. Yale University Press, New Haven. Se även Olson, M. (1986) "An Appreciation of the Tests and Criticisms" i *Scandinavian Political Studies*, nr. 1/1986.

¹⁴ Olson använde ytterst denna distinktion för att förklara skillnader i tillväxttakt mellan länder. Här används distinktionen mellan smalare och bredare intressen i ett mycket mer begränsat syfte – att göra skillnaderna mellan LO och förbunden tydlig.

¹⁵ Olson, M. (1982) s. 47-48.

ligt perspektiv är ett förbund som representerar en tredjedel av ett lands inkomster ett bredare intresse jämfört med ett förbund som organiserar en trettiondedel. Olson menar att en bredare intressegrupps incitament skiljer sig väsentligt från de incitament som styr en grupp som endast representerar ett smalt segment i samhället. Detta då den smalare intressegruppen har få eller inga incitament för att göra några uppoffringar i samhällets intresse,¹⁶ medan den bredare intressegruppen måste ta hänsyn till vilken effekt dess agerande får för hela samhällsekonomin. Om den breda intressegruppen representerar en tredjedel av nationalinkomsten erhåller dess medlemmar i genomsnitt, förutsatt att fördelningen inte förändras, omkring en tredjedel av vinsten av de insatser som utförs i syfte att göra samhällsekonomin produktivare. På samma sätt får en bred intressegrupp också bära de samhällsekonomiska förluster som skulle kunna uppstå som en konsekvens av gruppens kollektiva agerande. Olson menar att:

Clearly the encompassing organization, if it has rational leadership, will care about the excess burden arising from distributional policies favorable to its members and will out of sheer self-interest strive to make the excess burden as small as possible.¹⁷

Under perioden efter andra världskriget fram till någon gång på 1970-talet¹⁸ agerar LO i stort sett såsom en *encompassing organization* i Olsons mening.¹⁹ Detta är av stort intresse, då LO egentligen är en

¹⁶ En smal intressegrupp, som representerar exempelvis endast en procent av nationalinkomsten, skulle om den valde att lägga resurser på att eftersträva en situation där landets ekonomi blev mer effektiv och framgångsrik, bära hela kostnaden för denna ansträngning, men endast motta i genomsnitt en procent av ökningen i nationalinkomsten. En sådan smal intresseorganisation, menar Olson, tjänar vanligtvis sina medlemmars intressen bättre genom att använda sin kapacitet för kollektivt agerande i syfte att erhålla en större andel av nationalinkomsten. Det vill säga, den smalare intressegruppen har starka incitament att omfördela nationalinkomsten till förmån för gruppens medlemmar, oavsett om detta leder till att effektiviteten eller det totala välbefindandet i samhällsekonomin faller.

¹⁷ Olson, M. (1982) s. 48.

¹⁸ Frågan om när och om LO upphör att fungera som ett bredare intresse, ligger något utanför denna studie. Dock kommer frågan att beröras i avhandlingens avslutande kapitel, då detta kan bidra något till att belysa avhandlingens problemställning.

¹⁹ Just LO används emellanåt såsom ett av de tydligaste exemplen på en *encompassing organization*. Se Olson, M. (1982) s. 92 samt Olson, M. (1990) *How Bright are the Northern Lights? Some Questions about Sweden*. Institute of Economic Research, Lund University, Lund, s. 53 och 77-78.

topporganisation (*peak association*) för de anslutna fackförbunden – den mest accepterade definitionen är att LO är en federation av självständiga fackförbund.²⁰ Dessa fackförbund representerar var för sig endast mindre delar landets nationalinkomst, även om en del förbund är nog så stora. Så, det bredare intresse som LO utgör, består egentligen av en rad smalare intresseorganisationer. Detta förhållande är centralt i denna studie, och det är därför av vikt att utreda hur fackföreningsrörelsen sammantaget utvecklades till ett bredare intresse.

Fackföreningsrörelsens disciplinering

Fackföreningsrörelsens utveckling till en bredare organisation i Olsons betydelse, styrdes av flera samverkande processer.²¹ Å ena sidan har vi de faktorer som kan benämnas som yttre: den samhälls-ekonomiska utvecklingen, statens agerande och framväxten av SAP som det regeringsbildande partiet samt arbetsgivarpartens organisering och dess agerande. Å andra sidan har vi fackföreningsrörelsens reaktioner på denna utveckling liksom rörelsens inomorganisatoriska initiativ. Dessa inre faktorer utgörs i huvudsak av övergången från yrkesförbund till förbund organiserade efter industriförbundsprincipen, centraliseringen inom rörelsen samt utvecklingen av en samordnad, utjämnande lönepolitik. Följande analys har som organiserande princip de inre faktorerna i denna utveckling, medan de

²⁰ Se t.ex. Åmark, K. (1998) *Solidaritetsens gränser. LO och industriförbundsfrågan 1900-1990*. Atlas, Stockholm, s. 21. Dock kan det hävdas att den centralisering som genomfördes inom fackföreningsrörelsen, med ändringen av stadgarna 1941, ledde bort från denna traditionella definition av LO. Se s. 23.

²¹ Två påpekanden är nödvändiga i relation till denna analys. För det första, det följande syftar inte till någon heltäckande historia över fackföreningsrörelsens utveckling. Läsare som väl känner till fackföreningsrörelsens historia kan lätt urskilja vilka delar som tonats ned eller helt lämnats därhän; för andra vill jag bara framhålla att det följande dels har till uppgift att ge en bakgrund till de kommande fallstudierna, dels utgör specificeringar till studiens övergripande utgångspunkter. För det andra, det följande utgör ingen fullgången analys av sambanden mellan dessa processer. En sådan studie hade i sig motiverat en egen avhandling. Vidare har åtskilliga studier också gjorts inom detta fält, om än inte just med dessa utgångspunkter. Följaktligen förlitar jag mig i stor utsträckning på andras arbeten i detta sammanhang och vill bland dessa speciellt framhålla Axel Hadenius' avhandling från 1976 (*Facklig organisationsutveckling. En studie av Landsorganisationen i Sverige*. Rabén & Sjögren, Stockholm) samt Peter Swenson (1989) *Fair Shares. Unions, Pay, and Politics in Sweden and West Germany*. Admantine Press Limited, London.

yttre faktorerna behandlas då de haft ett avgörande inflytande på fackföreningsrörelsens inre förhållanden.

Från yrkes- till industriförbund

Fackföreningsrörelsen har sitt ursprung i 1870-talet. Det var de yrkeslärdas hantverkarna som kom att organisera sig först, men snart följde även andra mer heterogena yrkesgrupper. De första nationella förbunden bildades under 1880-talets andra hälft och det var de enskilda förbunden som gemensamt bildade LO som en relativt löst sammanhållen federation.²² Den omfattande organiseringen på arbetsgivar sidan i början av 1900-talet tillsammans med den aggressiva konfliktstrategi som praktiserades,²³ tvingande dock fram en fastare organisering på arbetarsidan.²⁴

En del i denna process, liksom det utgjorde det första steget mot en disciplinering av de smalare intressena inom fackföreningsrörelsen, var kraven på bildandet av större och slagkraftigare förbunds enheter enligt industriförbundsprincipen.²⁵

Arbetsgivar sidans organisering utvecklades till stora delar efter branschlinjer,²⁶ medan de olika fackförbunden ofta var organiserade efter yrkesprincipen. Således återfanns många fackförbund inom en och samma bransch med oftast endast en arbetsgivarpart att förhandla med. Förbunden styrdes av olika beslutsregler och drev skilda krav, vilket ledde till stora svårigheter att sluta avtal med en unison arbetsgivarpart. När som helst under förhandlingsprocessen kunde även ett litet förbund stjälpa hela avtalet till förfång för de andra förbunden och till och med driva in alla inblandade i en konflikt.²⁷

²² Huvudorganisationen erhöll inga speciellt omfattande funktioner och syftet med dess bildande var inte att föra någon samordnad facklig politik. Snarare var tanken att LO skulle fungera som en sorts "återförsäkringscentral" i relation till de ingående förbunden, vilka skulle kunna vända sig till LO för ekonomiskt bistånd vid större arbetsmarknadskonflikter. Se t.ex. Westerståhl, J. (1945) *Svensk fackföreningsrörelse. Organisationsproblem. Verksamhetsformer. Förhållande till staten*. Tiden, Stockholm, s. 60-62.

²³ Se t.ex. Schiller, B. (1967) *Storstrejken 1909. Förhistoria och orsaker*. Studia historica Gothoburgensia IX, Göteborg, s. 2-49.

²⁴ Se t.ex. Westerståhl, J. (1945) s. 65ff.

²⁵ Principen är enkel: en arbetsplats – ett fackförbund – ett avtal.

²⁶ Visserligen fanns åtskilliga arbetsgivare som var organiserade efter en sorts yrkesprincip, men den dominerande bilden utgörs av arbetsgivarförbund som Sveriges Verkstadsförening. Se De Geer, H. (1992) *Arbetsgivarna. SAF i tio decennier*. SAF, Stockholm, kapitel 3-5.

²⁷ Hadenius, A. (1976) s. 133-134.

Organisering efter yrkesförbundslinjen skapade med andra ord en hel del problem. Behovet av en centraliserad och enhetlig kontroll över relationerna till arbetsgivarna utgjorde, menar Klas Åmark, själva grundvalen för industriförbundsprincipen.²⁸ Även om det beslutades redan på 1912 års LO-kongress att fackföreningsrörelsen skulle integreras efter industriförbundslinjen, gick arbetet trögt. Först i slutet av 1940-talet, men framför allt under 1960-talet, skedde någon större renodling.²⁹ Dock hade industriförbunden sedan länge dominerat LO, då yrkesförbunden till sin storlek var betydligt mindre.

Motståndet från yrkesförbunden att låta sig uppslukas av respektive industriförbund grundade sig främst på att de befarade att en sammanslagning med mindre kvalificerade arbetare, skulle riskera yrkesarbetarnas högre löneläge och bättre sociala förmåner. I sak var yrkesförbundens farhågor berättigade, då industriförbundspolitikerna innebar att förbundet blev mindre intresserat av att försvara den enskilda yrkesgruppens intressen och ställning. Åmark menar att industriförbundspolitikerna var ett instrument i fackföreningsrörelsens strävan efter nivellering mellan arbetargrupperna samt att den syftade till att skapa solidaritet genom att göra gränser mellan olika grupper mindre tydliga.³⁰

Centralisering

Fackföreningsrörelsen kom att i allt större utsträckning struktureras enligt industriförbundsprincipen – i början av 1970-talet återstod

²⁸ Åmark, K. (1998) s. 335.

²⁹ Axel Hadenius menar att det var den successiva förändringen av förbundens yttre och inomorganisatoriska förhållanden som ledde till att de små yrkesförbunden gick upp i sina respektive industriförbund liksom att en del industriförbund slogs samman. I vissa fall har en del förbund funnit sig i att upphöra då den tekniska utvecklingen eroderat grunden för en yrkesmässig uppdelning av fackförbund, liksom att arbetsgivareparten i något fall krävt att förhandlingar endast skulle föras med en arbetstagarpart. Men Hadenius menar att de inomorganisatoriska faktorerna dominerat denna process. Främst rör det sig om behovet av stordrift inom fackförbundens verksamhet. Förbund som antingen är för små eller snabbt tappar i medlemsantal har inte kunnat upprätthålla den mycket omfattande fackliga verksamhet som krävs för att hålla förbundet igång. Lösningen har varit att gå upp i större förbund eller att slå sig samman med liknande förbund i samma belägenhet i syfte att skapa ett större ekonomiskt underlag för verksamheten. Alternativet hade varit att ta ut mycket högre medlemsavgifter än andra förbund eller att tillhandahålla en relativt sett undermålig service. Se Hadenius, A. (1976) s. 154-160.

³⁰ Åmark, K. (1998) s. 336 och 346.

endast ett fåtal yrkesförbund. Någon total anpassning till de organisationsplaner som dragits upp vid olika LO-kongresser skedde dock inte. LO kom heller aldrig att försöka tvinga förbunden att anpassa sig till dessa planer, utan höll under hela perioden en varsam linje i frågan. Axel Hadenius menar att detta berodde på att integrationsfrågorna inte kom att bli en del av LO:s facklig-politiska strävanden.³¹ Det hade inte heller varit möjligt för LO att driva industriförbundsprincipen alltför hårt, då detta hade riskerat att fackföreningsrörelsen splittrades. Integrationsfrågorna kom därför att behandlas såsom ett förbundsproblem, vilket underlättades av att LO fann andra former för att erhålla ett enhetligt fackligt uppträdande.

Den verkliga disciplineringen av de smalare intressen inom den bredare organisationen skedde genom den centralisering av LO som tog sin början på 1930-talet och som under 1950-talet ledde fram till utvecklingen av en samordnad, utjämnande lönepolitik.

Det var inte LO som var pådrivande i denna centraliseringsprocess. Det var de yttre faktorerna som skapade denna utveckling. Peter Swenson framhåller att endast extraordinära omständigheter såväl marknadsmässigt som politiskt kan skapa den typ av starkt centraliserade organisationer som LO och Svenska Arbetsgivareföreningen (SAF) utvecklades till.³² Arbetsgivarnas motiv, och då speciellt de som var exportorienterade, för att få till stånd centrala förhandlingar hade sin grund i olika konkurrenssituationer. Dels konkurrensen om arbetare, dels i den intensiva lönekonkurrensen mellan olika fackförbund samt den hårda internationella konkurrensen.

Den speciella politiska omständighet som bidrog stort till att driva fram centralisering inom LO utgjordes av det socialdemokratiska maktövertagandet 1932. Betydelsen av de nära banden mellan SAP och fackföreningsrörelsen – arbetarrörelsens två grenar – kan inte överskattas.³³ Avgörande i det här sammanhanget var

³¹ Hadenius, A. (1976) s. 159.

³² Swenson, P. (1989) s. 42-43.

³³ Naturligtvis har det uppstått konflikter dem emellan, men den nära samverkan som karakteriserat förhållandet mellan LO och SAP har format en stor del av den samhällsekonomiska utvecklingen under den här studerade perioden. Konflikterna har främst rört, vilket Klas Åmark visat, motsättningar mellan de båda organisationernas kort- och långsiktiga mål, där SAP:s mål om väljarmaximering och på lång sikt parlamentarisk makt tvingat LO till anpassning. Se Åmark, K. (1988) "Sammanhållning och intressepolitik. Socialdemokratin och fackföreningsrörelsen i samarbete och på skilda vägar" i

behovet att söka stävja de öppna konflikter som kommit att förlama betydande delar av arbetsmarknaden, speciellt inom byggnadssektorn.³⁴ Skulle oroligheterna på arbetsmarknaden bestå, vore det omöjligt för den socialdemokratiska regeringen att bedriva den krispolitik som partiet gått till val på. I förlängningen hotades också regeringsställningen. Det blev därför centralt att fackföreningsrörelsen agerade till förmån för det som uppfattades som det allmännas bästa, och därmed motade bort ett agerande grundat på enskilda gruppers kortsiktiga intressen.³⁵ LO kom därför att vidta den extraordinära åtgärden att ålägga de inblandade förbunden att acceptera arbetsgivarnas lönesänkingsbud.

Förutom hänsynen till regeringens politik styrdes LO:s agerande också av behovet att avvärja den överhängande risken för ett införande av en statlig reglering av förhållandena på arbetsmarknaden.³⁶ Detta, tillsammans med erfarenheterna av de kostsamma arbetsmarknadskonflikterna och analysen av exportverksamhetens centrala betydelse för den svenska ekonomin, ledde 1938 till under-

Misgeld, K., Molin, K. och Åmark, K. *Socialdemokratins samhälle. SAP och Sverige under 100 år*. Tiden, Stockholm.

³⁴ Mot bakgrund av den mycket djupa lågkonjunkturen under 1930-talets första år, krävde arbetsgivarna avsevärda lönesänkningar i ett flertal branscher med flera långvariga arbetsmarknadskonflikter som följd.

³⁵ I dessa termer sågs konflikten av toppskiktet inom fackföreningsrörelsen liksom inom socialdemokratien. Byggnadsfackförbunden, som utgjorde de utpekade, såg det naturligtvis på ett annat sätt. Till saken hör att byggnadsfackförbunden praktiserade relativt sett mycket decentraliserade beslutsmetoder, vilket bland annat ledde till att vilda strejker var vanligt förekommande inom sektorn. Detta kombinerat med den skyddade hemmamarknadsställningen hade lett till att arbetarna verksamma inom denna sektor tillhörde de absolut bäst avlönade i landet. Se Hadenius, A. (1976) s. 46-47; Swenson, P. (1989) s. 45-46 samt Kupferberg, F. (1972) "Byggnadsstrejken 1933-34" och Apitzsch, H. (1972) "Socialdemokrater och kommunister i byggnadsstrejken" i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*, nr. 2/1972.

³⁶ Det fanns en stark borgerlig opinion för att lagstifta om användandet av vissa fackliga stridsåtgärder och en rad statliga utredningar hade tillsatts i syfte att begränsa användandet av framför allt strejker och blockader. Även socialdemokraterna, sedan de kommit till makten, ville se någon sorts lagstiftning som reglerade dessa förhållanden. För SAF tedde sig dock en lagstiftning på området inte lika eftersträvarvärd under en socialdemokratisk regering, och organisationen fann för gott att verka för att staten inte skulle släppas in i arbetsmarknadsrelationerna. Härvidlag delade således LO och SAF analysen att en frivillig överenskommelse, vilken syftade till att reglera förhållandena parterna emellan, var långt bättre än den lagstiftning som annars skulle bli aktuell.

tecknandet av det avtal mellan LO och SAF som kommit att kallas för Saltsjöbadsavtalet.³⁷

Denna reglering av förhållandet mellan LO och SAF visar tydligt tendensen mot en mer centralistisk ordning inom fackföreningsrörelsen. Processen fortsatte under LO-kongressen 1941. Trots en mycket hård inledande kritik mot organisationskommitténs förslag till stadgerevision, framför allt från höglöneförbunden,³⁸ kom förslagen om en centralisering att röstas igenom med stor majoritet.³⁹ Det starkaste motivet för de långtgående ändringar som stadgerevisionen innebar, utgjordes av att en disciplinerad inre ordning i fack-

³⁷ Det korrekta namnet är huvudavtalet (har emellanåt också benämnts 1938 års arbetsfredsavtal). Avtalet är något av en arbetsmarknadens grundlag och reglerade förhandlingsordningen, såväl lokalt som centralt, visst skydd för tredje man, användandet av stridsåtgärder samt hur samhällsfarliga konflikter skulle hanteras. Huvudavtalet var det första av fem avtal som undertecknades av LO och SAF under perioden 1938-1948. De andra fyra utgjordes av 1952 års arbetarskyddsavtal, 1944 års lärlingsavtal, 1946 års företagsnämndsavtal samt 1948 års arbetsstudieavtal. Dessa avtal utgjorde grunden för det som omväxlande kallats för saltsjöbadsandan eller den svenska modellen. I detta sammanhang räcker det med att konstatera att partsrelationerna på arbetsmarknaden kom att präglas av arbetsfred och samarbete under 1950- och 1960-talet. Se i övrigt Johansson, A. L. (1989) *Tillväxt och klassarbete – en studie av den svenska modellens uppkomst*. Tiden, Stockholm, speciellt kapitel 1, 5 och 11.

³⁸ Kritiken mot femtonmannakommitténs betänkande, *Fackföreningsrörelsen och näringslivet*, framfördes under representantskapets behandling. Det var ombuden för byggnadsfacken, Typografförbundet, Gjutareförbundet och Metallarbetareförbundet som kritiserade förslaget, främst på grundval av att de enskilda förbunden skulle förlora makt till förmån för LO. Speciellt oroande upplevdes att denna centralisering skulle kunna leda till att LO handlade till förmån för svagare förbund inom fackföreningsrörelsen. LO-ordförande August Lindberg bedyrade att farhågorna för en central lönebildning var överdrivna. LO skulle endast ingripa i extraordinära situationer, i övrigt skulle huvudorganisationen låta förbunden bedriva sin verksamhet utan inblandning. Med detta lät sig merparten av kritikerna att lugnas. Se Hadenius, A. (1976) s. 58-61.

³⁹ Dessa innebar i korthet att LO skulle utöva den centrala ledningen över fackföreningsrörelsen; att ett till LO anslutet fackförbund som med uppsåt åsidosatte LO:s konstitution eller beslut kunde utslutas; att förbunden inte utan landssekreterariatets tillåtelse kunde utlysa en strejk som berörde mer än tre procent av förbundets medlemmar och som riskerade att få verkningar utanför förbundets verksamhetsområde; att landssekreterariatets rätt att delta i förbundens avtalsförhandlingar utvidgades, framför allt genom att lägga förslag till uppgörelse och rätt att undandra konfliktstöd ifall förbundet inte beaktade en dylik framställan; samt att ett obligatoriskt förbunds veto infördes. Se Höglund, S. (1979) *En fallstudie i organisationsförändring. Vad drev fram 1941 års stadgeförändring i den svenska Landsorganisationen?* Research Reports from the Department of Sociology University of Umeå, nr. 51, Umeå, s. 45-46 samt Hadenius, A. (1976) s. 126-130.

föreningsrörelsen skapade de förutsättningar som krävdes för att undgå statlig inblandning. Om det inte fanns några garantier för att den centrala ledningens åtgärder var bindande, skulle Saltsjöbadsavtalet bli värdelöst och i det närmaste otillräckligt från statsmaktens synpunkt. Stadgerevisionens syfte var helt enkelt att skapa de inre organisatoriska förutsättningarna för de förpliktelser som LO åtagit sig genom Saltsjöbadsavtalets undertecknande.⁴⁰ Påskyndarna i denna centraliseringsprocess framhöll också rörelsens ansvar inför samhället, att det i ljuset av den ställning som arbetarrörelsen som helhet uppnått var nödvändigt med ett enhetligt och ansvarsfullt uppträdande utåt. Sten Höglund menar att de nya stadgarna innebar en övergång från en federativ sammanslutning av huvudsakligen självständiga förbund, till en formellt starkt centraliserad organisation.⁴¹ Mot detta synsätt skulle det vara möjligt att invända att det även fortsättningsvis var förbunden som var avtalslutande part när det gällde kollektivavtalen. Vidare innebar stadgerevisionen, genom införandet av det så kallade förbundsvetot,⁴² en avsevärd disciplinering av fackföreningsrörelsen på förbunds nivå. Till exempel menar Jonas Pontusson, i polemik med de som liksom Sten Höglund trycker på centraliseringen av LO, att:

Most accounts of the Swedish labor movement tend to exaggerate the formal powers of LO vis-à-vis its affiliates. Arguably, what really sets the Swedish case apart is the centralization of authority within the national unions affiliated with LO.⁴³

⁴⁰ Hadenius, A. (1976) s. 62.

⁴¹ Centraliseringen inom fackföreningsrörelsen har dock huvudsakligen undersökts i termer av medlemmarnas inflytande eller brist på inflytande i organisationen. Detta tema återfinns i såväl Hadenius, A. (1976) som Höglund, S. (1979). Två centrala verk i den traditionen är Lewin, L. (1977) *Hur styrs facket? Om demokratin inom fackföreningsrörelsen*. Rabén & Sjögren, Stockholm; och Molin, R. (1991) *Organisationen inom facket. Organisationsutvecklingen inom de till Landsorganisationen anslutna förbunden*. Carlssons, Stockholm.

⁴² Alla förbund blev genom LO:s stadgerevision tvungna att utforma de egna stadgarna så att dessa garanterade att det från förbunds nivå var möjligt att tvinga lokalavdelningarna att följa centralt fattade beslut.

⁴³ Pontusson, J. (1992b) "Introduction: Organizational and Political-Economic Perspectives on Union Politics" i Golden, M. och Pontusson, J., red. *Bargaining for Change. Union Politics in North America and Europe*. Cornell University Press, Ithaca, s. 17.

Den utjämnande lönepolitiken

Den tredje process som ledde mot en disciplinering av fackföreningsrörelsen utgörs av den långsamma utvecklingen mot en av LO samordnad, utjämnande lönepolitik. Ofta har stadgerevisionen under 1941 års kongress i efterhand, såväl inom fackföreningsrörelsens historieskrivning som av olika forskare, uppfattats som helt motiverad av LO:s strävan att bedriva en solidarisk lönepolitik. Axel Hadenius (1976) var den förste som på ett systematiskt sätt visade att så inte var fallet.⁴⁴

I och med att industriförbundsprincipen fick ett så pass stort och tidigt genomslag inom fackföreningsrörelsen, blev frågan om utjämnning mellan olika grupper och förbund av central betydelse. Som Gösta Rehn framhåller i sin analys av den lönepolitiska idéutvecklingen: Fackförbund organiserade enligt industriförbundsprincipen har en mer krävande solidaritetsuppgift än små skråmässiga grupper.⁴⁵

Utgångspunkten är att fackföreningsrörelsen genom Saltsjöbadsavtalet och den efterföljande centraliseringen av LO i viss mån kom att disciplineras. Detta var man i sin tur mer eller mindre tvungen att underbygga med en samordning av lönepolitiken. Om varje förbund drev sin egen linje och sökte att i kraft av sina egna fördelar tillkämpa sig de löneökningar som var möjliga, skulle spänningarna inom LO bli alltför stora. Utgången av en sådan kamp skulle leda till att löneklyftorna mellan olika yrkesgrupper skulle öka, och i samma takt skulle sammanhållningen inom LO minska.⁴⁶ Utveck-

⁴⁴ För en diskussion om detta se Höglund, S. (1979) s. 20-27.

⁴⁵ Rehn, G. (1980) "Idéutvecklingen" i *Lönepolitik och solidaritet. Debattinlägg vid Meidnerseminariet den 21-22 februari 1980*. Landsorganisationen, Stockholm, s. 24.

⁴⁶ Under mellankrigstiden uppstod en splittring av löneförhållandena mellan exportindustri- och hemmamarknadsindustriarbetare till de förras nackdel. Under kriget och tiden därefter drog främst exportindustriarbetare iväg, och lämnade stora grupper av arbetare verksamma inom hemmamarknadsindustrierna långt efter sig i lönemässigt hänseende. Under 1960-talet uppmärksammades ytterligare en skillnad, vilken uppfattades som djupt orättvis. Nu fokuserades på löneskillnader mellan tjänstemän och arbetare, där de senare uppfattade sig som högre gradigt förfördelade. Beskrivningen kan både fördjupas och förlängas, dock räcker det med att konstatera att det finns alltid någon grupp som anser sig behöva löneökningar relativt sett någon annan. Det handlar därvidlag inte endast om löneökningar – den grupp som utgör jämförelsepunkten måste dessutom stå still eller åtminstone erhålla mindre ökningar. Det är till syvende og sidst klyftorna som sådana som är det centrala. Visserligen kan kraven på utjämnning te sig nog så berättigade, och kläs i en övertygande retorik om solidaritet och jämlikhet. LO:s lönepolitik

lingen mot en samordnad utjämnande lönepolitik skall ses i detta sammanhang. Med Rudolf Meidners ord skulle detta kunna beskrivas som rättvisemotivet bakom en sådan lönepolitik – en lönepolitik (liksom löneutveckling) som uppfattades som orättvis av flera av förbunden skulle på sikt hota organisationens sammanhållning. Behovet av sammanhållning, i betydelsen ett enhetligt handlande från fackföreningsrörelsens sida, hade sin grund i det nypåtagna samhällsansvaret som bland annat Saltsjöbadsavtalet var ett uttryck för. Här ligger också det andra motivet för en strävan mot samordning av lönepolitiken – det samhällsekonomiska motivet.⁴⁷

Under andra världskriget kom fackföreningsrörelsen att demonstrera sin förmåga att axla den samhällsansvarstagande rollen.⁴⁸ LO slöt upp bakom det pris- och lönestopp som ingick i den socialdemokratiska regeringens anti-inflationspolitik.⁴⁹ Krigserfarenheterna ledde till att LO blev bättre rustat för att samordna förbundens lönekrav, men organisationen var högst ovillig att ta på sig denna uppgift. Vid krigsslutet krävde flera förbund att de skulle släppas fria att själva bedriva sina lönerörelser. Arbetsmarknadssituationen var helt till arbetarsidans fördel. Full eller kanske till och med överfull sysselsättning rådde och vinstnivåerna i näringslivet var generellt

kom också att gå under benämningen ”den solidariska”, men snarare än att framhålla de ideologiska skälen kommer i det här sammanhanget den realpolitiska grunden att understrykas. Egentligen ligger det ingen motsättning mellan en realpolitisk analys av den utjämnande lönepolitiken och dess ideologiska och retoriska konnotationer. Peter Swenson (1989) har på ett genomgripande sätt belyst att den egalitära ståndpunkten som växte fram parallellt med den ”solidariska lönepolitiken”, syftade till att ge centraliseringen en moralisk grund.

⁴⁷ Meidner framhåller rättvisemotivet och det samhällsekonomiska motivet bakom den lönepolitiska samordningen och menar att dessa två motiv är dualistiska. Så behöver det nödvändigtvis inte ses, beroende på vilken betydelse man tilldelar rättvisemotivet. Syftar strävan till att tillfredsställa enskilda förbunds rättvisepuffning, underlättas fackföreningsrörelsens disciplinering och därmed gagnas det samhällsekonomiska motivet. Se Meidner (1974) *Samordning och solidarisk lönepolitik*. Landsorganisationen. Prisma, Stockholm, s. 15.

⁴⁸ Relationerna mellan LO och regeringen samt utvecklingen av lönerörelserna under 1940-talet har behandlats i åtskilliga framställningar. De som använts här utgörs framförallt av Meidner, R. (1974) kapitel 2; Rehn, G. (1980) s. 37-49; Hadenius, A. (1976) s. 68-78 samt Johansson, A. L. och Magnusson, L. (1998) *LO andra halvseket. Fackföreningsrörelsen och samhället*. Atlas, Stockholm, s. 79-86.

⁴⁹ Ett beslut som hela fackföreningsrörelsen följde. Under kriget styrdes sedan lönerna av centrala, restriktiva indexuppgörelser. Detta byggde naturligtvis upp ett tryck inom fackföreningsrörelsen, där åtskilliga förbund kunde se att företagen gjorde goda vinster samtidigt som såväl löne- som konsumtionsnivåerna hölls nere.

höga. Inflationstrycket var också ständigt närvarande, vilket förvisso ställde krav på ett samordnat fackligt agerande. LO valde dock att träda åt sidan och lämnade förhandlingarna i 1945 års lönerörelse helt fria, med en allmän rekommendation att förbunden skulle vara återhållsamma i sina lönekrav. Så blev dock inte fallet. De följande årens fria förbundsförhandlingar ackompanjerades av maningar om återhållsamhet,⁵⁰ men resultatet 1948 var att lönenivån på tre år stigit med 30 procent.⁵¹

Den samhällsekonomiska situationen var synnerligen ansträngd.⁵² Om ingen inkomststabilisering kom till stånd var en regeringskris inte alltför avlägsen. Det andra alternativet, det vill säga statsingripanden i lönebildningen, var inget hållbart alternativ för en socialdemokratisk regering. Relationerna till fackföreningsrörelsen var därtill alltför viktiga. I underhandlingar mellan LO:s representant-skap och finansministern framförde regeringen att det som erfordrades var att förbunden helt avstod från löneökningar under 1949. Beslutet, som följdes av samtliga förbund, blev att LO förordade prolongation av alla avtal. Under något hårdare motstånd upprepades prolongationen även för år 1950.⁵³ I praktiken infördes alltså ett av fackföreningsrörelsen arrangerat lönestopp. Regeringen intensifierade samtidigt den statliga priskontrollen.

⁵⁰ Redan 1947 hade LO planer på att, efter påtryckningar från regeringen, rekommendera allmän prolongation. Metallarbetarförbundet gjorde dock klart att de inte hade för avsikt följa en dylik anvisning, vilket gjorde denna omöjlig. Istället gick LO på, skulle det visa sig, den fruktlösa linjen att rekommendera förbunden återhållsamhet.

⁵¹ *Fackföreningsrörelsen och den fulla sysselsättningen* (1951) Betänkande och förslag från Landsorganisationens organisationskommitté. Landsorganisationen, Stockholm, s. 108.

⁵² De stora löneökningarna ledde till en avsevärd höjning av såväl kostnads- som köpkraftsnivån vilket i sin tur var oförenligt med prisstabilitet. Sålunda sköt inflationen i höjden. Regeringen genomförde köpkraftsindragningar med hjälp av punktskatter samtidigt som de medel som stod till förfogande för att skära ned investeringsverksamheten användes. Valutareserven förbrukades i syfte att betala för den höga konsumtionen i förhållande till produktionen.

⁵³ Inför det andra lönestoppet sökte bl.a. LO:s ekonomer få till stånd ett undantag för de mest eftersatta förbunden, utan att få gehör hos LO:s representant-skap. Syftet med detta undantag var att stävja uppkomsten av ytterligare löneklyftor, vilka skulle utlösa ett än mer ökat inflationstryck den dag löneförhandlingarna släpptes fria igen. Dock erhöll ekonomerna tillstånd att höra efter hos förbunden vilka grupper som de ansåg hade så speciella motiv att de kunde begära ett undantag från lönestoppet. Kraven på undantag blev, enligt Gösta Rehn, så många och omfattande att man fann det omöjligt att lämna några som helst undantag. Antingen "idiotstopp" eller så kunde LO inte ta på sig att administrera denna politik. Se Rehn, G. (1980) s. 41.

Centrala förhandlingar

Avtalsprolongationerna bidrog till att öka lönesplittringen igen. I branscher som led brist på arbetare gjorde sig marknadskrafterna gällande i lönekuverten, det vill säga löneglidning. Dessa branscher var oftast höglönebranscher redan innan och hade ofta också en stor andel ackordssatt arbete. Prolongation av avtalen var inte längre möjligt, bland annat därför att denna form av extrem löneåterhållsamhet ökade löneklyftorna.

Den följande avtalsrörelsen ledde till inflationsdrivande kapplöpning, vilket återigen fick regeringen och LO att mana till återhållsamhet. LO förordade också att förbunden i 1952 års avtalsrörelse skulle kräva indexreglerade avtal, i syfte att skydda uppnådda lönekrav mot inflation. SAF, som inte var någon anhängare av indexreglering, förbjöd sina medlemmar att förhandla fram sådana avtal.⁵⁴ Skulle det bli någon indexreglering skulle hela lönerörelsen förhandlas centralt, var SAF:s bud. Därmed tvingade arbetsgivarsidan fram den första centrala löneförhandlingen mellan LO och SAF.⁵⁵ SAF:s syfte var att eliminera konkurrensen mellan förbunden och därmed göra uppgörelsen mindre inflationsdrivande. Dock ledde motsättningarna under förhandlingarnas gång till konstaterandet från LO-ledningens sida att rörelsen inte alls var mogen för ett enhetligt, samordnat uppträdande.⁵⁶

Efter betydande misslyckanden i 1953 års avtalsrörelse, sett från LO:s synpunkt, kom både 1954 och 1955 års förhandlingar att helt lämnas över till förbunden.⁵⁷ Det rådde högkonjunktur samtidigt som inflationen var under någorlunda kontroll. Axel Hadenius har visat att LO:s ledning vid den här tidpunkten verkar ha lämnat tanken på såväl en samordnad som en utjämnande lönepolitik.⁵⁸

Vad denna utveckling om lönerörelserna vill visa är att det inte fanns någon på förhand utstakad linje i LO:s lönepolitiska agerande.

⁵⁴ De Geer, H. (1986) *SAF i förhandlingar. Svenska Arbetsgivareföreningen och dess förhandlingsrelationer till LO och tjänstemannaorganisationerna 1930-1970*. SAF, Stockholm, s. 117-121.

⁵⁵ Detta var dock frivilligt, förbunden fick själva välja om de ville lämna över förhandlingarna till LO. Fem förbund (Pappersarbetare-, Byggnadsarbetare-, Murare-, Bokbindare- och Litografförbundet) valde att stå utanför de centrala förhandlingarna. SAF accepterade detta och i syfte att uppnå branschmässig enhetlighet lyftes resten av förbunden verksamma inom byggnadssektorn och den grafiska sektorn bort från den centrala överenskommelsen.

⁵⁶ Hadenius, A. (1976) s. 83.

⁵⁷ Se även De Geer, H. (1986) s. 121-129, för en beskrivning av förloppet från arbetsgivareshypotes.

⁵⁸ Hadenius, A. (1976) s. 84.

de.⁵⁹ När den samhällsekonomiska utvecklingen återigen mer eller mindre tvingade LO till centrala förhandlingar år 1956,⁶⁰ var det naturligtvis ingen som visste att detta skulle utgöra den första i en lång rad av centrala överenskommelser. Mellan 1956 och en bit in på 1980-talet kontrollerade LO och SAF den allmänna lönenivån för praktiskt taget alla arbetare sysselsatta inom den privata näringsverksamheten.

Fackföreningsrörelsen var överens om att helt fria lönerörelser inte var önskvärda. Det hade de tidigare årens erfarenheter visat. Stabiliseringsaspekten var lika viktig för fackföreningsrörelsen som för regeringen.⁶¹ Men de centrala förhandlingarna slet hårt på LO:s förhandlingsdelegation, vilket fick LO-ordföranden Arne Geijer att framhålla att förbundsfröträdarna i delegationen måste upphöra med att ensidigt bevaka den egna gruppens intressen. Deras uppgift

⁵⁹ Detta är numera en allmän accepterad uppfattning. Se t.ex. Johansson, A. L. och Magnusson, L. (1998) s. 86-95.

⁶⁰ Regeringen manade fackföreningsrörelsen till återhållsamhet, då den kraftiga konsumtionsökning som blev resultatet av föregående års löneförhandlingar hade negativa effekter på den samhällsekonomiska balansen. Vidare hade den höga svenska lönenivån försämrat industrins internationella konkurrenskraft. Såväl LO som förbunden delade denna analys och uttalade sig för en sammanhållen, restriktiv lönerörelse. Men detta var lättare sagt än gjort, då det återigen visade sig mycket svårt att komma överens om en gemensam lönesättningsprincip. Låglöneförbunden krävde en differentiering, medan höglöneförbunden protesterade och menade att det i en restriktiv lönerörelse inte fanns något utrymme för differentiering. LO-ledningen drev fram den brutna linjen, till mycket förtret för SAF. Utan denna kompromiss hade den inte varit möjligt att genomföra centrala förhandlingar. Resultatet av den svårnådda överenskommelsen var dessutom en besvikelse för fackföreningsrörelsen. Vid kongressen 1956 antogs med stor enighet ett lönepolitiskt utlåtande med innebörden att rörelsen skulle eftersträva en lösare typ av samordning, där de enskilda förbunden skulle erhålla större frihet att förhandla om sina speciella avtalsproblem. För vägen fram till de centrala förhandlingarna, se Johansson, A. L. och Magnusson, L. (1998) s. 89-95; Kugelberg, B. (1985) "De centrala avtalen" i *Fred eller fejd. Personliga minnen och anteckningar*. SAF, Stockholm, s. 53-68; De Geer, H. (1986) s. 130-146 samt Hadenius, A. (1976) s. 85-94.

⁶¹ Vid ett representantskapsmöte senhösten 1956 undervisade finansministern Gunnar Sträng ledamöterna om varför det var så angeläget att LO framgent tillämpade en restriktiv lönepolitik: "Det är besvärligare att reva seglen i hård vind än att göra från sig detta medan man ännu är i hamn, och märk väl, det går ju att segla med revade segel och ibland är detta det enda möjliga färd-sättet". Visserligen hade regeringen det yttersta ansvaret för den ekonomiska stabiliteten, framhöll Sträng, men denna förpliktelse kunde skulle visa sig mycket svåruppfyllt om lönekraven inte hölls nere. Vidare var det tvunget att dämpa den privata konsumtionsökningen, då de tillgängliga resurserna behövdes för industriinvesteringar. Refererat från Hadenius, A. (1976) s. 92.

måste bli att se mer till helheten, annars skulle, menade Geijer, den centrala förhandlingsformen visa sig omöjlig.⁶²

Under 1961 års kongress visade det sig att principen om lönepolitisk samordning var helt oomstridd inom fackföreningsrörelsen. Dock fanns det i praktiken, vilket Rudolf Meidner framhåller, en betydande diskrepans mellan förbundens principiella anslutning till samordningstanken och deras krav på särbehandling i avtalsrörelsen.⁶³ Som exempel pekar Meidner på att en överväldigande majoritet av förbunden inför 1962 års förhandlingsomgång framförde mer eller mindre omfattande reservationer. I flertalet av dessa fall utgjorde låglönegrupper grunden för säryrkandena.

Solidarisk lönepolitik

Ju längre 1960-talet led, desto större blev de utjämnande inslagen i de centrala överenskommelserna. Men fram till 1960-talets mitt är det svårt att tala om att det skulle ha förts någon solidarisk lönepolitik, oavsett hur denna skulle definieras. Från 1964 kom de centrala överenskommelserna mellan LO och SAF dock att innehålla verkligt utjämnande inslag, utöver den utjämning som kvinnolönernas närmande till manslönerna utgjort. Lönespridningen inom industrin kom också att pressas ihop under en lång följd av år.⁶⁴

I avtalsrörelserna under 1960-talets andra hälft fick LO igenom tydliga låglönesatsningar såväl inom som mellan avtalsområdena. De nya avtalskonstruktioner som gav överenskommelserna en tydlig låglöneprofil utgjordes främst av införandet av ett låglönepottsystem samt konstruktionen av en förtjänstutvecklingsgaranti.⁶⁵

⁶² Hadenius, A. (1976) s. 94.

⁶³ Meidner, R. (1974) s. 35.

⁶⁴ Se tabell 6.1. i *Appendix I*. Relationen mellan den av LO förda lönepolitiken och det reala utfallet utgör en alltför komplicerad fråga för att behandlas här. Dock skall framhållas att det följande inte ger uttryck för att det skulle finnas ett absolut samband därvidlag – fokus utgörs av den förda politiken. Se not 66 i detta kapitel.

⁶⁵ Låglönepotterna beräknades dels som ett generellt örestal som var lika för alla avtalsområden, dels som ett tillägg för de avtalsområden som hade låga löner. Vilka som skulle betraktas som lågavlönade följde den enklaste möjliga principen, i och med att jämförelsepunkten utgjordes av industrigenomsnittet. Förtjänstutvecklingsgarantin, som utarbetades för första gången i 1966 års avtalsrörelse, innebar att ytterligare ett belopp ställdes till förfogande för låglöneområdena. Detta belopp beräknades så som en kombination av eftersläpande förtjänstutveckling och lågt förtjänstläge, och utgjorde en kompensation för andra områdets uppnådda löneglidning. Se Meidner, R. (1974) s. 36; Landsorganisationen (1986) *De centrala överenskommelserna mellan LO och SAF 1952-1987*.

Varför arbetsgivarsidans motstånd bröts i fråga om en verklig utjämning av lönestrukturen, eller om ekonomiska fundamenta drev på en sådan utveckling, står inte klart.⁶⁶ Höglöneförbundens tidigare starka motstånd mot såväl centraliserade förhandlingar som utjämnande avtalsrörelser försvann.⁶⁷ Vad denna förändring berodde på är inte heller alldeles självklart, även om vissa har framställt det

Stockholm, s. 58-59 samt Olsson, A. S. (1989) *The Swedish Wage Negotiation System*. Department of Sociology, Uppsala, s. 66-73.

⁶⁶ Jan Kuuse (1986) menar att man inom SAF var principiellt emot löneutjämning, istället förordades produktivetsbaserade löner. Orsaken till att SAF inte motarbetade LO:s löneutjämnande krav i någon större utsträckning, menar Kuuse, var att detta inte uppfattades som det viktigaste problemet. Lönekostnaden totalt, utgjorde det överordnade problemområdet. Dessutom skedde utjämningen smygande. Lars Svensson har i flera sammanhang visat att de långsiktiga förändringarna i efterfrågan och utbud på arbetskraft (speciellt i relation till kvinnlig arbetskraft) har spelat en stor roll för relativa löneförändringar och parternas lönepolitiska strategi. Han menar att den förda lönepolitiken var konform i relation till etablerade trender i lönestrukturen, snarare än att förhållandet skulle ha varit det omvända. Vidare menar Svensson att lönesammanpressningen tjänade den konkurrensutsatta sektorns arbetsgivare i så måtto, att denna lönepolitik blev ett sätt att minska arbetskraftskostnader i syfte att stärka konkurrenskraften på internationella marknader. Se Kuuse, J. (1986) *Strukturömvandlingen och arbetsmarknadens organisering. SAF och dess motparter i en förändrad omvärld*. SAF, Stockholm, s. 189-190; Svensson, L. (1996) "Politics or Market Forces. The Determinants of Relative Wage Movements of Female Industrial Workers in Sweden, 1960-1990" i *Scandinavian Economic History Review*, nr. 2/1996 samt Svensson, L. (2001) "Foreign Competition and Labour Market Institutions in a Small Open Economy: Centralism and Solidarity in Sweden during the 1900s". Paper presented at the conference *Small States in World Markets – Fifteen Years Later*, September 27-29, 2001 in Göteborg. Jfr De Geer, H. (1986) s. 207-216.

⁶⁷ Med undantag för att Transportarbetarförbundet och Musikerförbundet vid ett tillfälle lämnade den centrala förhandlingsformen och sökte uppnå bättre villkor på egen hand i avtalsrörelsen 1966. Dock uppnådde i alla fall inte Transportarbetareförbundet någon bättre uppgörelse på egen hand, och vid LO-kongressen samma år framhöll förbundet att de i fortsättningen skulle delta i det centrala förhandlingssystemet. Men generellt försvann det tidigare starka motståndet mot centrala förhandlingar och den löneutjämnande politiken. Med detta är dock inte sagt att det inte förekom kritik mot den förda lönepolitiken inom LO. Kritiken gick ut på att låglöneprofilen skulle vara tydligare, att utjämningen gick för sakta. I slutet av 1960-talet blev kraven på utjämning allt mer generalistiska. Utjämning skulle inte ske enbart inom och mellan LO:s avtalsområden, utan på hela den svenska arbetsmarknaden. Speciellt riktades kraven mot en utjämning mellan arbetare och tjänstemän. Douglas Hibbs och Håkan Locking har gett en träffande beskrivning av den förändring skedde under 1960-talet: "The shift [...] might be caricatured as a transformation of the idea 'equal pay for equal work' to 'equal pay for all work'". Se Hibbs, D. A. och Locking, H. (1991) *Wage Compression, Wage Drift, and Wage Inflation in Sweden*. Memorandum no. 150, Department of Economics, Gothenburg University, School of Economics and Legal Science, Göteborg, s. 3. Se även Hadenius, A. (1976) s. 102-103.

så. Till exempel är det inte helt ovanligt att det hänvisas till att solidaritetstanken slagit igenom och att fackföreningsrörelsens mognad lett fram till att de egalitära målen fått genomslagskraft. Visserligen spelade den moraliska styrkan i utjämningsideologin en viktig roll i denna process, men andra faktorer är än viktigare.⁶⁸

För att förklara höglöneförbundens disciplinering, det vill säga deras acceptering av den ordning av centraliserade och löneutjämnande förhandlingar som etablerats, måste en viktig faktor föras fram. Fullkomligt centralt är det faktum att de centrala förhandlingarna inte kontrollerade hela lönebildningen, en mycket stor andel av det reala utfallet stod löneglidningen för.⁶⁹ Löneglidningen representerade en marknadskonform kraft, som framför allt lättade på det tryck som de centrala förhandlingarna utövade på förbundet.⁷⁰ Samtidigt hotade löneglidningen att underminera hela systemet, och det är i detta sammanhang vi skall se införandet av förtjänstutvecklingsgarantin.

Problemet med att exakt visa varför höglöneförbundens starka ovilja mot löneutjämning försvann, har även Peter Swenson belyst:

⁶⁸ Axel Hadenius (1976) menar att förbundens större vana vid den centraliserade ordningen och dess differentieringsmässiga spelregler kunde utgöra en del av förklaringen. Andra faktorer, menar Hadenius, kunde vara de nya inslagen av allmänna trygghetsfrågor och andra mer allmänna frågor i avtalsrörelsen, då detta kom alla till godo.

⁶⁹ Se diagram 6.1 i *Appendix I*.

⁷⁰ Tidvis fanns en stark kritik mot att LO inte lyckats särdeles väl med att lösa låglöneproblemet. En av dessa kritiker, Per Holmberg, med ett förflutet som LO-ekonom, skrev en mycket uppmärksam artikel i den socialdemokratiska tidskriften *Tiden* 1965 om problematiken. Kärnfrågan i den debatt som pågick var huruvida fackföreningsrörelsen kunde lastas för de magra utjämningsresultat som lönerörelserna sedan 1950 fört med sig, eller om detta berodde på andra faktorer. Holmberg menade att fackföreningsrörelsen bar skulden. Världens starkaste fackföreningsrörelse, verksam under en stabil socialdemokratisk regering i ett samhälle präglad av full sysselsättning, hade alla möjligheter att minska löneklyftorna kraftigt. Om rörelsen bestämde sig för att målet var att lösa låglöneproblemet så kunde detta, menade Holmberg, vara löst inom ett begränsat antal år. För ett sådant agerande hade det emellertid inte funnits något stöd. De få gånger som höglöneförbundet gjort några "uppoffringar" hade detta, menade Holmberg, skett i medvetande om att den efterföljande löneglidningen ändå skulle komma att ge kompensation. I denna situation hade inte LO agerat tillräckligt kraftfullt i rädsla för att splittra den egna organisationen och istället fungerat som en bevarare av status quo. Se Per Holmberg: "Aspekter på låglönefrågan" i *Tiden*, nr. 1/1965. Holmbergs resonemang blev naturligtvis hårt kritiserat inom rörelsen, se t.ex. ledaren "Strateg i det blå" i *Fackföreningsrörelsen*, nr. 5/1965. Se även Swensons diskussion av löneglidningens effekter, Swenson, P. (1989) s. 144ff.

There is little doubt, though perhaps equally little hard proof, that wage leveling as a principle legitimating LO power took on independent, self-justifying moral force during the 1960s and 1970s. It is hard otherwise to explain LO's powerful fixation on leveling and its rather extraordinary success in limiting opposition and revolt by high-pay workers and unions.⁷¹

Just LO-ledningens makt utgör en viktig faktor i fackföreningsrörelsens disciplinering. Denna makt var, vilket är ett genomgående tema hos Swenson, baserad på två förutsättningar: full sysselsättning och utjämning. Den fulla sysselsättningen ledde till en inflationistisk situation; för höglöneförbunden ledde arbetskraftsbristen till stark löneglidning och för låglöneförbunden förbättrades möjligheterna till löneökningar genom förhandlingar betydligt. Resultatet blev lönekapplöpning, vilket i längden hotade den fulla sysselsättningen. Såväl parterna på arbetsmarknaden som staten hade ett starkt intresse att stoppa denna inflationsdrivande process, vilket utgjorde grunden för etablerandet av de centrala löneförhandlingarna. Den utjämnande lönepolitiken blev för LO sättet att dels söka hålla ihop fackföreningsrörelsen, dels idka någon sorts åtstramning av löneökningarna. Dessa motiv för en utjämnande lönepolitik, vilka Rudolf Meidner kallade för rättvisemotivet och det samhällsekonomiska motivet, utgjorde den grund som skapade LO:s moraliska makt. Moralisk, därför att den solidariska lönepolitiken framstod som både ett uttryck för fackföreningsrörelsens traditionella rättvisesträvan och ett ansvarstagande för den samhällsekonomiska stabiliteten.⁷² Under 1950- och 1960-talen stärktes just LO:s moraliska makt över förbunden, menar Swenson.

De två förutsättningarna för LO:s makt – full sysselsättning och utjämning – bar på en inbyggd motsättning. Ju närmare en lösning på låglöneproblemet, desto större blev hotet mot den fulla sysselsättningen. Länge hade också fackföreningsrörelsen bekant sig till den så kallade bärkraftsprincipen. Denna förestavade dels att det inte var möjligt att utkräva större löneökningar än arbetsgivaren hade råd att betala, dels att återhållsamhet från högavlönade arbetare inom ett företag inte ledde till att löneutrymmet ökade för lågavlönade arbetare inom ett annat företag. Bärkraftsprincipen innebar med andra ord en dyster syn på möjligheterna att med fackliga medel höja lönerna för arbetare verksamma i mindre lönsamma företag. Det faktum att många företag inte var bärkraftiga nog att

⁷¹ Swenson, P. (1989) s. 162.

⁷² Jfr Meidner (1974) s. 15.

betala sådana löner att de anställdas lönenivå kom närmare industri-genomsnittet, försvann inte, men den fackliga analysen av proble-met blev ljusare i och med den ihållande arbetskraftsbristen. Dels kunde arbetare söka sig arbete i lönsammare branscher, dels stärktes den fackliga förhandlingspositionen.

Bärkraftsanalysen kom i den fackliga strategin att ersättas med ståndpunkten att arbetarna inte skulle subventionera icke bärkraft-iga företag med låga löner.⁷³ För att en sådan lönepolitik skulle vara möjlig krävdes att staten tillhandahöll en arbetsmarknadspolitik som underlättade rörlighet.⁷⁴ Arbetare verksamma vid icke bärkraftiga företag skulle genom arbetsmarknadspolitikens stimulanser, i form av till exempel flyttbidrag eller utbildning, söka sig till lönsamma företag.⁷⁵ Denna hållning var inte ny, men först under 1960-talet kom den att utgöra grundvalen för det lönepolitiska agerandet och synen på hur omvandlingen av ekonomin skulle gå till.

LO-ekonomerna Gösta Rehn och Rudolf Meidner hade nämligen långt tidigare analyserat de problem som full sysselsättning och en stark fackföreningsrörelse skulle föra med sig.⁷⁶ Redan i slutet av 1940-talet kom de fram till ståndpunkten att lönemässig återhåll-samhet från fackföreningsrörelsens sida inte var hållbar. Istället sågs ett annat sätt att nå inre stabilitet inom fackföreningsrörelsen, och därmed stävja de desorganisationstendenser som inflationen och den fulla sysselsättningen förde med sig,⁷⁷ samtidigt som inflationen

⁷³ Se t.ex. Valdemar Lundberg, förbundsordförande i Fabriksarbetareförbundet: "Låglönegrupper bör ej fortsätta subventionera svaga företag" i *Fackförenings-rörelsen*, nr. 21/1964.

⁷⁴ Öhman, B. (1973) "LO och arbetsmarknadspolitik efter andra världskriget" i *Tvärnsnitt. Sju forskningsrapporter utgivna till LO:s 75-årsjubileum*. Landsorganisa-tionen, Stockholm, speciellt s. 98-104.

⁷⁵ Här framträder ytterligare en förutsättning, vid sidan om de två som Peter Swenson (1989) lyft fram, för LO:s makt; nämligen ekonomisk tillväxt.

⁷⁶ Tankegångarna presenterades i ett antal artiklar i tidskrifterna *Tiden* och *Fack-föreningsrörelsen* i slutet av 1940-talet. Dessa återfinns även i två samlings-volymer. Se Rehn, G. (1988) *Full sysselsättning utan inflation. Skrifter i urval*. Tiden, Stockholm, s. 53-75 samt Meidner, R. (1984) *I arbetets tjänst*. Tiden, Stockholm, s. 25-34.

⁷⁷ Rudolf Meidner skrev till och med en avhandling om den fulla sysselsättningen och de desorganisationsfenomen denna förde med sig på arbetsmarknaden, i form av framför allt stegrad rörlighet och hög frånvarofrekvens. Se Meidner, R. (1954) *Svensk arbetsmarknad vid full sysselsättning*. Konjunkturinstitutet, Stock-holm. Desorganisationsföreteelserna i den inflationistiska full sysselsättnings-ekonomin var dessutom av fler slag, vilket Meidner berörde senare: "En infla-tionistisk ekonomi kan regleras, men detta sker till priset av produktivitets-sänkande desorganisationsföreteelser som okontrollerade löneglidningar, artifici-ell överrörlighet, högre frånvarofrekvensen, felinvesteringar, grå kreditmarknad-

skulle kunna hållas tillbaka och sysselsättningen upprätthållas. Detta sätt, vilket kommit att kallas Rehn-Meidnermodellen, består av kombinationen restriktiv finanspolitik, solidarisk lönepolitik samt aktiv arbetsmarknadspolitik. Modellen som teoretisk konstruktion var inte färdigutvecklad i samband med de första artiklar som skrevs i slutet på 1940-talet, även om merparten av ingredienserna fanns där. Den del av modellen som kom att få störst genomslagskraft som praktisk politik var arbetsmarknadspolitiken,⁷⁸ och här var det fråga om en gradvis idéutveckling.

Rehn-Meidnermodellen har i efterhand framstått som en medveten strategi för LO:s agerande under 1950- och 1960-talet. Verkligt viktigt att framhålla är att de rekommendationer och analyser som Gösta Rehn och de andra LO-ekonomerna, framför allt Rudolf Meidner, framförde i olika sammanhang, inte styrde vare sig LO:s eller regeringens agerande. På flera punkter hade tankegångarna stort inflytande, medan andra totalt negligerades.⁷⁹ Bo Stråth har på

er [...].” Se Hedborg, A. och Meidner, R. (1984) *Folkhemsmodellen*. Rabén & Sjögren, Stockholm, s. 73.

⁷⁸ Hur ny denna arbetsmarknadspolitik var i ett historiskt perspektiv är en fråga som jag inte tänker gå in på. Till exempel har Jonas Olofsson hävdade att de inslag i arbetsmarknadspolitiken som blivit mest uppmärksammade, framför allt dess starka utbudsorienterade karaktär och dess betoning av rörlighets- och anpassningspolitikens funktioner, har sina rötter i tidigare skeden i ”arbetslöshetspolitikens” historia. Mellankrigstiden utgör, enligt Olofsson, den epok som formade den rationaliseringsideologi och samarbetspolitik vilken arbetsmarknadspolitiken kom att vila på. Se Olofsson, J. (1991) *Rationaliseringsideologi, arbetsmarknadspolitik och utbildning. Rehn-Meidnermodellen i ny belysning*. Lund Papers in Economic History, no. 10, Lund.

⁷⁹ Gösta Rehn har i en uppsats behandlat frågan huruvida de teorier som LO-ekonomerna utvecklade fick genomslag i den förda politiken. Uppsatsen ger en intressant inblick i hur LO-ekonomerna sökte påverka såväl landssekreterariatet som regeringen att anamma idéerna. Finansministern Per Edvin Sköld hade efter att tagit del av betänkandet *Fackföreningsrörelsen och den fulla sysselsättningen*, i vilket Rehn-Meidner modellens tankegångar framstod tydligt, kommenterat att LO-ekonomerna var ansvarslösa, lekfulla kattungar. Den del av den förespråkade politiken som Sköld hade svårast för var också den som aldrig skulle komma att helt anammas av den socialdemokratiska regeringen, nämligen den restriktiva finanspolitiken. LO-ekonomerna hade dock i Tage Erlander en mer förstående samtalspartner. I sina memoarer framhåller Erlander betydelsen av det så kallade ”kverulantgänget”, som till skillnad från den av akuta bekymmer jagade regeringen kunde lägga ner tankemöda på långsiktigare lösningar. I denna grupp ingick bland andra Gösta Rehn, Rudolf Meidner och Nils Kellgren, vilken träffade Erlander relativt regelbundet. Erlander menade att de tankegångar som framfördes runt finans-, löne- och arbetsmarknadspolitiken var mycket radikala i början av 1950-talet: ”Det tog sin tid för oss politiker att helt förstå deras verkliga innebörd. Allteftersom våra tankar kunde ägnas åt andra ting än bekämpandet av dagens överkonjunktur, blev vi mer och mer övertygade om att de Meidner-Rehnska

ett träffande sätt kommenterat detta, och på sätt och vis förklarar varför ”modelltänkandet” fått ett så stort genomslag i historie-skrivningen:

There was no such thing as a great strategy with an inherent logic of its own, but only short-term strategies of different actors to respond to specific problems which were only brought together in retrospect to form what looked like the realisation of an idea that had already been there from the start.⁸⁰

Det breda intresset och politikens ofrånkomlighet

Fackföreningsrörelsen i Sverige kom således att utvecklas till ett brett intresse i Mancur Olsons mening. Ansvaret för lönebildningsprocessen, kodifierat i det centrala förhandlingssystemet, utgjorde grunden för LO:s roll i samhällsekonomin. Den nära relationen till det regeringsbärande partiet förstärkte LO:s ansvar och inflytande ytterligare. Industriförbundsprincipen, centraliseringen inom rörelsen samt den utjämnande lönepolitiska strategin kom att disciplinera de smalare intressena i fackföreningsrörelsen under den svenska modellens glansperiod. Fackföreningsrörelsen i Sverige kom också att utöva inflytande långt utanför arbetsmarknaden. Detta förhållande kommenterades i en rapport till LO-kongressen 1966 så här:

En intresseorganisation, som begränsar sig till att slå vakt om bestående gruppintressen, riskerar att stelna i traditioner och att för-

idéerna borde prövas. Så skedde också, men först mot slutet av 1950-talet hade de fått fullt genomslag i vår sysselsättningspolitik”. Se Rehn, G. (1977) ”Finansministrarna, LO-ekonomerna och arbetsmarknadspolitiken” i *Ekonomisk debatt och ekonomisk politik. Nationalekonomiska föreningen 100 år*. Norstedts, Stockholm samt Erlander, T. (1974) *1949-1954*. Tiden, Stockholm, s. 234-240, citat s. 240. Se även Eklund, K. (2001) ”Gösta Rehn and the Swedish Model: Did we follow the Rehn-Meidner Model too little rather than too much?” i Milner, H. och Wadensjö, E., red. *Gösta Rehn, the Swedish Model and Labour Market Policies. International and National Perspectives*. Ashgate, Aldershot.

⁸⁰ Stråth, B. (1997) *The Organisation of Labour Markets. Modernity, Culture and Governance in Germany, Sweden, Britain and Japan*. Routledge Explorations in Economic History, London, s. 96. Detta resonemang syftar på den reala politik som fördes. Rehn-Meidnermodellen däremot utgjorde en väl sammanhållen strategi för kontrollerad omvandling. Det finns dock inget absolut och direkt samband mellan teoretiskt modellbyggande och praktisk politik. Lockelsen att analysera fackföreningsrörelsens agerande i termer av Rehn-Meidnermodellen är stor, då denna konstruktion på ett elegant och koncist vis lyfter fram de centrala faktorer som i stor utsträckning formade LO:s strategi och struktur.

lora sitt inflytande över utvecklingen. Accepterar organisationen däremot utvecklingen och kan den göra gruppintresset till en integrerad del av den allmänna utvecklingsprocessen, uppfattas organisationens syften som progressiva och den får möjligheter att aktivt medverka vid utformningen av framtiden.⁸¹

I rapporten konstaterades vidare att den svenska fackföreningsrörelsens styrka var dess påtagliga förmåga att spela en betydelsefull roll inte enbart som intresseorganisation, utan också som drivande kraft i den allmänna samhällsutvecklingen. En viktig orsak bakom denna styrka var att man anpassat sina organisations- och verksamhetsformer till samhällslivets förändringar.

Ytterligare en faktor måste lyftas fram i förklaringen till att fackföreningsrörelsens inflytande kom att bli så stort, nämligen den speciella förhandlingsplanering som karakteriserade den svenska ekonomin. Den viktigaste orsaken till förhandlingsekonomin uppkomst och fortbestånd var med all säkerhet kapitalmarknadsregleringen. Även andra regleringar, såsom hyresregleringen spelade en stor roll. Förenklat betydde regleringarna och de efterfrågeöverskott som uppkom som en följd av dem, att processer flyttades bort från marknaden. För den direkta politiskt styrda allokeringen lade därefter ett flertal faktorer, kanske främst den privata äganderätten, gränser. Då det inte heller utvecklades någon stark mekanism för indikativ planering, efter till exempel fransk modell, kom istället de ingående parterna – främst staten, företagen och fackföreningsrörelsen – att dras in i olika valprocesser. Att detta uppfattades som ett problem understryks till exempel av följande citat från *Samordnad näringspolitik*, en rapport som lades fram till LO-kongressen 1961:

Konkurrensens största fördel är väl kanske ändå att den i större utsträckning än planerade åtgärder uppfattas som en opersonlig kraft, där de drabbades kritik mot resultatet inte kan riktas mot någon viss person eller institution, medan kritiken mot planmässiga åtgärder alltid kan riktas mot dem som vidtagit dem och därför mycket lättare kan få politisk resonans.⁸²

Den svenska fackföreningsrörelsen kom, genom sin breda omfattning, att bedriva politik långt utanför arbetsmarknaden. Colin Crouch har argumenterat för att politiken blir ofrånkomlig för en fackföreningsrörelse som uppnått en sådan grad av centralisering att

⁸¹ *Fackföreningsrörelsen och den tekniska utvecklingen*. Rapport från en arbetsgrupp till 1966 års LO-kongress. Landsorganisationen, Stockholm, s. 15.

⁸² *Samordnad näringspolitik* (1961) Strukturutredningen. Rapport till LO-kongressen 1961. Landsorganisationen, Stockholm, s. 55.

den konfronteras med makroekonomiska frågor.⁸³ I grunden botten, menar Crouch, politikens ofrånkomlighet i det genuina dilemma som fackföreningsrörelsen möter i *the wage/employment conflict*. Då det inte är möjligt för en fackföreningsrörelse att i längden vara återhållsam i lönekraven i syfte att upprätthålla sysselsättningsnivån,⁸⁴ söker den andra vägar för att skydda denna nivå. Därför, hävdar Crouch, hamnar en stark fackföreningsrörelse i förhandlingar med regeringen om den ekonomiska politiken och:

[...] unions engaged in this kind of national-level action over economic policy have moved out of the field of ordinary collective bargaining and have entered politics.⁸⁵

1.3 Förbundens möten med marknaden

Som redan berörts karakteriserades perioden 1950-1975 av stark ekonomisk tillväxt och strukturell förändring. En stark innovativ våg drev förändringen. Innovationsbegreppet skall förstås i Schumpeterianska termer,⁸⁶ vilket även gör det möjligt att se den starkt

⁸³ Crouch, C. (1982) *Trade Unions: the Logic of Collective Action*. Fontana, London, s. 200-201.

⁸⁴ Till det primära för en fackföreningsrörelse hör naturligtvis medlemmarnas sysselsättning i vid mening. Den mer teoretiskt inriktade forskningen om facket tar därmed också oftast sin utgångspunkt i arbetet. Ett viktigt undantag utgör den teoribildning som behandlar *collective action*-problemet. Denna tradition grundas på Mancur Olsons klassiska verk från 1965, i vilket grupperns beteenden och incitament i relation till kollektivt agerande behandlas. Grundproblemet utgörs av när och hur grupper formeras. Detta problem ligger utanför syftet med denna studie, då inte logiken bakom fackföreningsrörelsens existens berörs utan endast tas för given. Se Olson, M. (1965) *The Logic of Collective Action. Public Goods and the Theory of Groups*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., speciellt kapitel 1-2.

⁸⁵ Crouch, C. (1982) s. 208.

⁸⁶ Joseph Schumpeter sammanfattar fem typer av innovationer: "(1) The introduction of a new good – that is one with which consumers are not yet familiar – or of a new quality of good. (2) The introduction of a new method of production, that is one not yet tested by experience in the branch of manufacture concerned, which need by no means be founded upon a discovery scientifically new, and can also exist in a new way of handling a commodity commercially. (3) The opening of a new market, that is a market into which the particular branch of manufacture of the country in question has not previously entered, whether or not this market has existed before. (4) The conquest of a new source of supply of raw materials or half-manufactured goods, again irrespective of whether this source already exists or whether it has first to be created. (5) The carrying out of the new organisation of any industry, like the creation of a monopoly position (for example through trustification) or the breaking up of a monopoly position". Se Schumpeter, J. (1996) *The Theory of*

ökade utrikeshandeln liksom institutionella förändringar som innovationer. På sätt och vis utgör denna process den ekonomisk-tekniska kärnan i begreppet *the politics of productivity*. Fackföreningsrörelsen drogs i denna process in i själva implementeringen av innovationerna, i form av den institutionella och sociala anpassningen.

Landsorganisationen och den nationella anpassningen

LO:s inflytande på lönebildningen och därmed på den allmänna sysselsättningsnivån skapade ett starkt intresse för Sveriges anpassning till *the politics of productivity*. Dock fanns det inte någon på förhand fastställd strategi för att handskas med de problem som denna anpassning innebar.

Rudolf Meidner framhöll så sent som 1959, i en artikel i den socialdemokratiska tidskriften *Tiden*, att arbetarrörelsen stod splittrad och handfallen inför de anpassnings- och omställningskrav som ställdes på näringslivet.⁸⁷ Effektiviseringen av näringslivet, de europeiska integrationssträvandena, den ökade importbenägenheten, den tekniska utvecklingen, det ständigt ökade investeringsbehovet och de stora sociala reformer som genomförts under 1950-talet omnämns i artikeln som exempel på förhållanden som ledde till krav på just anpassning och omställning. Bland de nämnda förhållandena såg Meidner även att den successiva krympningen av hemmamarknadsindustrierna ställde stora anspråk på arbetarrörelsen. Sammantagna överträffade, enligt Meidner, dessa anpassnings- och omställningskrav i betydelse för den framtida levnadsstandarden vida efterkrigstidens stabiliserings- och omfördelningsproblem. Meidner menade att arbetarrörelsen härvid befann sig i ett ideologiskt vakuum, att man mötte denna

[...] anstormning av nya uppgifter och frågeställningar [...] med en oklar näringspolitisk ideologi och, helt följdriktigt, en till obefintlighet avrustad arsenal av tänkbara medel att realisera tänkbara näringspolitiska målsättningar.⁸⁸

Endast några år senare, genom betänkandet *Samordnad näringspolitik* (1961), hade LO utformat en strategi för anpassningen.⁸⁹ Betänk-

Economic Development. An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle. Transaction Publishers, New Brunswick (fourth printing), s. 66.

⁸⁷ Rudolf Meidner: "Renässans för branschrationalisering?" i *Tiden*, nr. 1/1959.

⁸⁸ *ibid.*

⁸⁹ För att göra Meidner rättvisa skall bara påpekas att han längre fram i den citerade artikeln pekade på vad han såg som två sätt att arbeta för en strukturell

andet beskrevs på LO-kongressen 1961 av Meidner, som också var en av författarna, som något av ett 'rörlighetens evangelium'.⁹⁰ Det är allmänt känt att Rehn-Meidnermodellen med tiden främst kom att syfta till att arbetskraft, genom den aktiva arbetsmarknadspolitiken, skulle flyttas från arbetsintensiva låglönebranscher till kapitalintensiva höglönebranscher. Näringspolitikens uppgift skulle vara att se till att de knappa resurserna styrdes till de sektorer i ekonomin som hade de bästa utvecklingsmöjligheterna.⁹¹ Detta krävde i sin tur en ökad rörlighet hos produktionsfaktorerna. Denna innebörd fick den nationella anpassningen till *the politics of productivity* i LO:s tappning i början av 1960-talet.

Men det var inte på nationell nivå som anpassningen skulle äga rum. Det är aldrig nationella ekonomier som möter en innovation – anpassningen sker på bransch- eller företagsnivå. Så, någon verklig rationaliseringsstrategi kan inte skapas på central nivå. Allmänna utfästelser, kongresstal och fraser omvandlar inte branscher. Den praktiska rationaliserings- och strukturomvandlingsstrategin skapades inom fackföreningsrörelsen på de nivåer som motsvarar bransch- och företagsnivån: förbunds- och fackföreningsnivån. I denna studie ligger fokus på mesonivån, det vill säga på bransch- och förbunds-nivån, då detta är den mest fruktbara nivån för att undersöka fackligt agerande i relation till ekonomisk omvandling.⁹²

Precisering av avhandlingens uppläggning

Avhandlingen har så här långt två generella utgångspunkter. Dels att fackföreningsrörelsen som helhet (LO) utgör ett brett intresse. Dels

rationalisering av näringslivet. För det första, menade han, måste rörlighetshindren systematiskt undanröjas, och för det andra var det tvunget att genomföra branschvisa effektiviseringsåtgärder. Detta motsäger dock inte Meidners påstående om att arbetarrörelsen stod splittrad och handfallen. Ett exempel på denna splittring gav Meidner när han pekade på den debatt som fördes i *Morgon-Tidningen* februari 1958 om textilindustrins läge (denna debatt behandlas i kapitel II).

⁹⁰ Landsorganisationen i Sverige (1961) *16:e ordinarie kongressen. Stockholms Folkets Hus 2-9 september 1961. Protokoll*. Stockholm, s. 339.

⁹¹ För en beskrivning av framväxten av den socialdemokratiska näringspolitiken, se Benner, M. (1997) *The Politics of Growth. Economic Regulation in Sweden 1930-1994*. Arkiv förlag, Lund, speciellt kapitel 6 och 7.

⁹² En studie på mikronivå, det vill säga där problemområdet utgörs av *en* fackförenings strategi relaterat till *ett* företag, är fullt möjlig att genomföra. Dock skulle en dylik studie stöta på svårigheter med att belysa problematikens generella aspekter.

att det är på förbunds nivå – vilken representerar ett smalare intresse – som anpassning till en föränderlig omgivning sker. Det följande syftar till att precisera avhandlingens problemområde, undersökningsobjekt, avgränsning och forskningsläge, samt att något beröra tillvägagångssättet och källmaterialet.

Bransch- och förbundsstudie

Alla branscher i den svenska ekonomin har under perioden från andra världskriget slut kommit att omvandlas på ett grundläggande vis. Alla fackförbund i den svenska fackföreningsrörelsen har under samma tid haft att förhålla sig till dessa förändringar, samtidigt som de varit medaktörer i denna omvandlingsprocess. Problemet i denna avhandling utgörs av *hur förbunden agerade när de ställdes inför konsekvenserna av de innovationer som var centrala för den egna branschens omvandling.*

En arbetshypotes är att förbunden i olika grad stärktes eller försvagades av de nya tekniska och institutionella innovationer som introducerades i Sverige efter 1945-1950. Utifrån det enskilda förbundets smalare intresse av medlemmarnas sysselsättning liksom medlemmarnas relativa löneläge, men även för den egna organisationsgraden och transaktionskostnaderna,⁹³ skapade förbunden i dialog med LO och i relation till branschen egna omvandlingslinjer.

I syfte att undersöka detta problemkomplex har tre fackförbund och tre korresponderande branscher valts. Med denna stipulerade ram är det dock möjligt att genomföra studier av alla LO:s förbund. De övergripande syftena med undersökningen – att nyansera och komplicera bilden av svensk fackföreningsrörelse samt att diskutera fackförbunds agerande i relation till branschförändring – skulle kunna uppnås oavsett vilka förbund och vilka branscher som väljs.

Då det inte är möjligt att genomföra en studie av alla förbunden, har målsättningen i det oundvikliga valet varit att undersöka förbund relaterade till helt skilda sektorer i ekonomin. Tanken bakom detta har varit att studien hade större förutsättning att mer allsidigt belysa problematiken om studieobjekten inte var alltför nära relaterade till varandra. Till exempel skulle med detta synsätt två för-

⁹³ Jfr Jonas Pontussons utgångspunkt: "An interest-based explanation of the goals of the labor movement might be based on either the material interests of worker or wage earners or the organizational interests of unions or union officials. [...] I insist on the interplay between the organizational interests of unions and the material interests of their members." Se Pontusson, J. (1992a) s. 29.

bund verksamma inom den industriella sektorn, som exempelvis Metallindustriarbetareförbundet och Pappersindustriarbetareförbundet, möta mycket liknande omvandlingsproblem. Även om dessa hanterades olika, beroende på skilda förutsättningar och interna förhållanden, skulle grundproblematiken vara densamma.

De tre förbund och branscher som undersöks i denna avhandling utgörs av Textilarbetareförbundet och textilindustrin, Byggnadsarbetareförbundet och byggnadssektorn samt Handelsanställdas förbund och distributionssektorn. Till detta hade det varit av värde, i analogi med det ovan anförda, att undersöka ett förbund inom den exportorienterade sektorn. Detta prioriterades bort av snöda tids- och utrymmesskäl. Dock skulle det vara möjligt att argumentera för att en studie av ett exportorienterat förbund i mångt och mycket skulle haft stora likheter med en studie av LO:s agerande under perioden. Logiken i en sådan argumentation skulle ha lytt: en bred intresseorganisation i ett litet, exportberoende land skulle prioritera ett agerande som tog hänsyn till exportindustrins villkor.

Omvandlingen i de tre branscher som valts, under perioden från andra världskrigets slut fram till 1970-talets mitt, var av stora dimensioner. Avgränsningen består i att det är den centrala innovationen i varje bransch som utgör fokus. För textilindustrin var det utrikeshandelns tillväxt, och då i form av ett starkt ökat importtryck, som utgjorde den mest centrala förändringen. Inom byggnadssektorn var den viktigaste innovationen introduktionen av ett politiserat byggande under efterkrigstiden. För distributionssektorn utgjorde självbetjäningsskonceptets införande och de förändringar som denna innovation förde med sig det mest centrala förändringsmomentet. Hur detta identifierades och avgränsades är en del av tillvägagångssättet, och behandlas därför nedan.

Avgränsning och forskningsläge

Avgränsningen av denna avhandling är mycket tydlig. Det som studeras är fackförbunds agerande i relation till branschomvandling. Härvidlag rör det sig inte om arbetsprocessernas förändring och därmed finns det inte skäl att beröra en av de starkaste traditionerna inom svensk fackföreningsrörelseforskning: arbetslivsforskningen.⁹⁴

⁹⁴ Förvisso finns det en rad intressanta studier inom denna tradition, vilka bland annat kan ge insikter i fackförbunds agerande. Utgångspunkterna i och syftena bakom dessa studier är dock väsensskilda från de som används i denna avhandling, att det endast handlar om insikter på marginalen. För översikter om arbetslivsforskningstraditionen, se Misgeld, K. och Åmark, K., red. (1991)

I strikt mening existerar det endast en svensk studie som är relaterad till det valda problemområdet, nämligen Annette Thörnquists studie *Bransch och fack i kris och förvandling*.⁹⁵ Här behandlas bland annat Textilarbetareförbundets engagemang i branschens problem. Studien är av huvudsakligen deskriptiv karaktär och problematiserar inte i någon större utsträckning agerandet.⁹⁶ Thörnquist framhåller i sin inledning att fackföreningsrörelsens engagemang i andra frågor än rent fackliga förhandlingsfrågor sällan uppmärksammas i den historiska forskningen. Ett viktigt undantag utgörs av historikern Klas Åmarks forskning. Förvisso befinner sig ofta de fackliga förhandlingsfrågorna i fokus, men Åmark driver också en diskussion om fackförbunds agerande i generella termer.

Åmark menar att ett fackförbunds, liksom en arbetsgivareorganisation, huvudfunktion är att uppträda på och påverka en marknad.⁹⁷ Fackförbunden och arbetsgivareorganisationerna, uppstod i syfte att reglera villkoren vid köp och försäljning av arbetskraft. Dessa parter, vilka i grund och botten är öppna karteller, kom att

Arbetsliv och arbetarrörelse. Modern historisk forskning i Sverige. Uppsatser utgivna av Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Stockholm samt Karlsson, S. O. (1998) *När industriarbetaren blev historia. Studier i svensk arbetarhistoria 1965-1995.* Studentlitteratur, Lund.

⁹⁵ Upprinnelsen till studien utgjordes av att medlemsantalet i det som 1972 blev Beklädnadsarbetarnas förbund (sammanslagning av Textilarbetare-, Beklädnadsarbetare- samt Sko- och läderarbetareförbundet) fortsatte att falla i en sådan utsträckning under 1970- och 1980-talet, att ytterligare en sammanslagning blev aktuell. När det i slutet av 1980-talet stod klart att förbundet skulle försvinna helt, in i Fabriksarbetareförbundet, beslutade den dåvarande förbundsstyrelsen att man inte, som i förbundshistorikerna, bara skulle beskriva utan också analysera centrala skeenden i de tre beklädnadsförbundens historia. Dessa identifierades som "kampen för att avskaffa avtalens kvinnolöner, medbestämmandet, arbetarskyddet samt fackets reaktion på struktumvandlingen i branschen". Citatet kommer från förbundsstyrelsens förord i Thörnquist, A. (1991) "Bransch och fack i kris och förvandling" i Sund, B. och Thörnquist, A. *Kvinnolön, arbetsmiljö, jobb. Beklädnadsfackförbundens kamp 1940-1990.* Tiden, Stockholm.

⁹⁶ På en avgörande punkt skiljer sig Thörnquists beskrivning av händelseförloppet med de resultat som denna studie kommer fram till. Fram till mitten av 1960-talet menar Thörnquist att Textilarbetareförbundet var mycket rationaliserings- och frihandelsvänligt. Därefter kom omställningsproblemen, i samband med att lågprisimporten formades till ett allvarligt hot, bli så svåra att den liberala handelspolitiken ifrågasattes på allvar. I själva verket var Textilarbetareförbundets frihandelsperiod mycket kort, vilket framkommer i avhandlingen. Se Thörnquist, A. (1991) s. 177, 179 och 210.

⁹⁷ Åmark, K. (1989) *Maktkamp i byggbransch. Avtalsrörelser och konflikter i byggbranschen 1914-1920.* Arkiv förlag, Lund, s. 15.

prioritera konkurrensbegränsningar på arbetsmarknaden.⁹⁸ Åmark menar att fackförbund, arbetsgivareorganisationer liksom branschorganisationer skall betraktas ur ett och samma perspektiv:

[...] som organisationer som uppträder i öppna karteller på en marknad för att begränsa konkurrensen inom det egna lägret och för att reglera villkoren för köp och försäljning av varor och tjänster.⁹⁹

Detta är en grundläggande insikt, som är tillämplig även på det område som denna avhandling behandlar. Därmed är inte sagt att Åmark behandlar, eller kanske ens en gång avser, att detta kan bilda en utgångspunkt för ett studium av fackförbunds agerande på andra marknader än arbetsmarknaden.

I den svenska statsvetenskapliga forskningstraditionen har däremot politiskt agerande från fackföreningsrörelsens sida behandlats. Å ena sidan rör det sig om studier av den centrala nivån inom fackföreningsrörelsen och vissa specifika frågor.¹⁰⁰ Å andra sidan rör det sig om forskning som skulle kunna samlas under beteckningen "korporatism".¹⁰¹ Det är möjligt att hävda att detta är en studie om hur fackförbund agerar i relation till staten, och att detta agerande sker i en institutionell omgivning som kan betecknas som korporatistisk. Den mest betydelsefulla skillnaden mellan de statsvetenskapliga studierna och den föreliggande är att här behandlas på ett tydligare sätt såväl olika nivåer som ekonomiska förändring. Sett i detta vidare perspektiv utgör de enskilda fackförbunden den korporatistiska mikronivån, vilkas agerande kopplas till en longitudinell studie av branschens förändring. Denna dynamiska (mer eller mindre marknadsstyrda) förändring ses sedan som central för mikronivåns förhållande till såväl mesonivån, i form av LO, som till det som kan kallas för makronivån, det vill säga där staten agerar. I

⁹⁸ Detta resonemang utvecklades framför allt i Åmark, K. (1986) *Facklig makt och fackligt medlemskap. De svenska fackförbundens medlemsutveckling 1890-1940*. Arkiv förlag, Lund, s. 20-33.

⁹⁹ Åmark, K. (1993) *Vem styr marknaden? Facket, makten och marknaden 1850-1990*. Tiden, Stockholm, s. 37.

¹⁰⁰ Se t.ex. Åsard, E. (1978) *LO och löntagarfondsfrågan. En studie i facklig politik och strategi*. Rabén & Sjögren, Stockholm samt Micheletti, M. (1985) *Organizing Interest and Organized Protest. Difficulties of Member Representation for the Swedish Central Organization of Salaried Employees (TCO)*. Stockholm Studies in Politics, Stockholm.

¹⁰¹ Se t.ex. Rothstein, B. (1992) *Den korporativa staten. Intresseorganisationer och statsförvaltning i svensk politik*. Norstedts, Stockholm.

denna mening är studien mer dynamisk till sin karaktär än den statsvetenskapliga forskningstraditionen.

Dock finns det i den svenska, men framför allt i den internationella, statsvetenskapliga forskningen mer principiella resonemang om fackföreningsrörelsens politiska agerande.¹⁰² I relation till den föreliggande studien bedömdes detta fält som alltför för stort att förhålla sig till. Framför allt skulle det leda till att den empiriska undersökningen oförtjänt skulle bli tvungen att stå tillbaka. Den bästa lösningen på detta prioriteringsproblem bedömdes vara att behandla denna studies resultat i förhållande till den internationella forskningen på området i ett annat sammanhang.

Tillvägagångssätt, källmaterial och uppläggning

Då avhandlingens mer preciserade syfte är att undersöka de tre valda fackförbundens agerande i relation till en central förändring i den egna branschens verksamhetsområde, har varje delstudie inlett med en studie av branschen. Detta har styrt såväl forskningsprocessen, som det faktiska upplägget av avhandlingen.

En relativt ingående kännedom om den studerade branschens utveckling under perioden bedömdes vara av stor vikt, då det annars hade tett sig hart när omöjligt att se fackförbundens agerande i sitt sammanhang. Det mer preciserade syftet med branschstudierna är tvådelat. Dels att tillhandahålla en bakgrundsbeskrivning av den bransch som utgjorde förbundens verksamhetsområde, dels att identifiera den centrala innovation runt vilken fackförbundsundersökningen skulle struktureras.

För två av de studerade branscherna, textilindustrin och byggnadssektorn, fanns inga sammanhängande undersökningar att tillgå. Dessa studier har därför byggts på ett stort och varierat material.

¹⁰² Beteckningen statsvetenskaplig forskning används i detta sammanhang något svepande, vilket motiveras av att merparten av den internationella litteratur som tagits del av mer eller mindre befinner sig inom detta område. Två huvudinriktningar är skönjbara. Dels litteratur som behandlar fackliga rörelser och politik ur ett teoretiskt perspektiv. Dels studier av enskilda länders fackföreningsrörelse och det konkreta handlandet. Merparten behandlar den centrala nivån och många är också övergripande, då de ofta syftar till att utgöra komparativa exempel. Några undantag finns dock, där enskilda fackförbund utgör fokus. Exempel på dessa olika inriktningar utgörs i tur och ordning av: Taylor, A. J. (1989) *Trade Unions and Politics. A Comparative Introduction*. Macmillan, Basingstoke; Lange, P., Ross, G., och Vannicelli, M. (1982) *Unions, Change and Crisis: French and Italian Union Strategy and the Political Economy, 1945-1980*. George Allen & Unwin, London samt Moran, M. (1974) *The Union of Post Office Workers. A Study in Political Sociology*. London.

Branschtidskrifter, statliga och branschinterna utredningar, officiell statistik samt vetenskapliga framställningar, som berört branschens omvandling i någon aspekt, har utgjort det huvudsakliga materialet. För byggnadssektorn visade sig en ytterligare avgränsning vara av nöden. Det är inte hela byggnadssektorn som kommer att utgöra fokus, istället är det endast bostadsbyggnadssektorn som undersöks. För distributionssektorn fanns det flera branschövergripande studier, vilket underlättade arbetet betydligt. Branschstudierna är översiktliga till sin karaktär, och aspirerar därmed inte på att utgöra en heltäckande analys av respektive branschutveckling. Dock identifieras i alla tre de centrala förändringsmomenten i varje bransch, samt placerar dessa i sitt sammanhang.

Nästa steg i processen bestod i att studera de valda fackförbunden. Även här bedömdes att en god kännedom förbunden var av stort värde, varför de förbundsinterna tidningarna, verksamhetsberättelserna och kongressprotokollen gick igenom för perioden 1945-1980. Först när en relativt tydlig bild av problemområdet hade utkristalliserats, besöktes respektive förbunds arkiv. Arkivsituationen är generellt mycket god inom fackföreningsrörelsen, liksom tillgängligheten är hög. Byggnadsarbetareförbundet hade, till skillnad från de andra två förbunden, inte deponerat sitt arkiv på Arbetarrörelsens arkiv och Bibliotek (ARAB). Arkivet var med andra ord kvar på förbundet, som medgav fri tillgång till materialet. Den enormt stora fördel detta innebär är lätt att inse. Istället för att ur mer eller mindre kryptiska arkivförteckningar söka finna det som är relevant, var det möjligt att gå igenom hela arkivbeståndet. Samma situation uppstod med Handelsanställdas förbunds arkiv, vilket under undersökningens utförande befann sig i ett upppackningsstadium efter en flytt.¹⁰³ När det gäller LO:s arkiv, vilket med all säkerhet hade kunnat bidra stort till att fördjupa studien, var dock omständigheterna av det olyckligare slaget. Även detta arkiv flyttades under undersökningsperioden, och någon möjlighet att ta del av det fanns inte.

Det källmaterial som använts i studien är av olika dignitet. I denna avhandling väger remissyttranden till och uppvaktningar av offentlig myndighet samt förbundsstyrelsens utlåtanden och fattade beslut på kongresser tungt, medan enskilda medlemsyttringar väger lätt. Denna avvägning beror på att avhandlingen studerar en kol-

¹⁰³ Då ett arbete med att ordna arkivbeståndet efter modernare förteckningsindelningar påbörjats, kommer källhänvisningarna i denna avhandling vad gäller Handelsanställdas förbund att fort bli inaktuella.

ektiv aktörs reella handlande, utan att ta ställning till eller utreda huruvida den enskilde medlemmen har inflytande i organisationen.¹⁰⁴ Artiklar i förbundstidningarna utgör ett något osäkert källmaterial, då det inte finns en absolut koppling mellan å ena sidan de publicerade ställningstagandena och analyserna, och förbundens uppfattning å andra sidan. Dock bedöms detta samband som tillfredsställande starkt, speciellt i relation till ledarartiklar.¹⁰⁵ För de tre undersökta förbunden har det inte vid något tillfälle, såvitt detta har varit möjligt att bedöma, publicerats en ledarartikel som inte låg i linje med ställningstaganden som förbundet centralt redan gett uttryck för.

Avslutningsvis skall framhållas att de följande tre fristående fallstudierna har haft som målsättning att, i så hög grad som möjligt, ta fasta på den rekommendation som Colin Crouch gett för studier av varför fackförbund agerar på det sätt de gör:

At the political as much as the industrial level much can be learned of why various labour actors behave the way they do by looking at the logic of their situation, inspecting the means available to them to pursue their goals and the social context which provides them with a more or less limited set of opportunities and constraints.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Den kommunikation och det kollektiva handlande som organisationen genomför, utförs naturligtvis i det yttersta rummet av individer – att tala om organisationen som självagerande är en ren reifiering. I hur hög grad dessa individers agerande styr organisationen, eller huruvida de enbart artikulerar organisationens ståndpunkter, är naturligtvis en komplicerad fråga.

¹⁰⁵ När det gäller ledarartiklar i LO-organet *Fackföreningsrörelsen* verkar det vara allmänt accepterat att dessa ger uttryck för LO:s mening. Se Carlson, B. (1969) *LO och fackförbunden*. Tiden, Stockholm, s. 219-220.

¹⁰⁶ Crouch, C. (1982) s. 217.

Kapitel II

Textilfackförbunden och skyddet av hemmamarknaden

Textilindustrins historia efter andra världskriget kännetecknas av en fortgående krympning och ett ökande importtryck på den egna hemmamarknaden, och utgjorde en av de näringsgrenar där Rehn-Meidnermodellens imperativ verkligen kom att ställas på sin spets.¹

Under efterkrigstiden har textilindustrin gått från att vara en av de största tillverkningsgrenarna till att nästan helt förlora sin betydelse i den svenska ekonomin. Som huvudorsak bakom detta borttynande brukar man ange att de nya aktörerna på den internationella textilmarknaden konkurrerade ut de gamla industriländerna. Detta kan i sin tur ytterst förklaras med att dessa kunde producera varorna till en lägre kostnad.²

¹ Sko- och lädervaruindustrin var ytterligare en bransch som redan under 1950-talet upplevde ett kraftigt omvandlingstryck. Konfektionsindustrins krisartade läge var tydligt först under 1960-talets andra hälft, och här kom omvandlingstrycket att snabbt bli så hårt att det är befogat att tala om en hastig avveckling av branschen i Sverige från 1967 och framåt.

² Naturligtvis är orsakssambanden mer komplicerade än så. Som ett exempel kan framhållas att marknadsstrukturen i Sverige genomgick betydande förändringar under 1960-talet, särdeles tydligt var detta inom detaljhandeln. Dessa förändringar, vilka t.ex. Ebba Dohlman pekar på, utgör en viktig del i förklaringen till det alltmer ökande importberoendet av textilvaror. Merparten av den

Detta var naturligtvis inte ett framtidsscenario som var givet på 1950-talet, även om de flesta inblandade fruktade den utländska konkurrensen och åtskilliga ansåg att textilindustrin behövde strukturrationaliseras. När textilindustrins, liksom en del andra hemmamarknadsindustriers, svårigheter kom i dagen under decenniet berodde inte branschens problem främst och enbart på ett ökande importtryck. Stora delar av debatten runt dessa problem kom ändå att röra den svenska handelspolitiken, och de protektionistiska strömningarna var stundtals starka. Retoriken var dock genomgående frihandelsvänlig. Med en raljant formulering skulle man kunna säga att alla var frihandlare, tills den egna branschen utsattes för utlandskonkurrens. Detta oavsett om det rör sig om arbetsgivare eller arbetstagare.

Syftet med det här kapitlet är tvådelat. För det första, att dels beskriva branschens utveckling under perioden, dels att visa att den ökade utrikeshandeln utgjorde den enskilt största förändringen inom branschen.³ För det andra, att beskriva hur fackföreningsrörelsen, i form av dels LO, dels Textilarbetareförbundet, hanterade de problem som textilindustrins utveckling under framför allt 1950- och 1960-talen ställde dem inför. Den huvudsakliga tyngdpunkten ligger på 1950-talet och utformningen av den svenska tullpolitiken på det textila varuområdet. De fördjupade problemen under 1960-talets slut och början på 1970-talet kommer också att behandlas,

svenska textila produktionen avsattes på hemmamarknaden. När många små och lokala familjeaffärer slogs ut i konkurrensen av de snabbt expanderande varuhusen ledde detta till koncentrationsgraden inom svensk varuhandel ökade markant. De traditionellt starka banden mellan producenter och detaljister slets av när ett minskande antal personer blev ansvariga för uppköpen. Dessa kom att i allt större utsträckning vända sig utomlands i sökandet efter lägre priser, vilket i sin förlängning skapade en stark förhandlingsposition gentemot de svenska producenterna. Utan t.ex. denna förändring hade inte importen av textilvaror fått ett sådant genomslag under 1960-talets andra hälft. Förutom lågprisimporten brukar den solidariska lönepolitiken skyllas för flera konsumtionsvaruindustriers borttynande. Eller varför inte fokusera på en del företags bristande förmåga/möjlighet att möta lågpriskonkurrensen med nischade högkvalitativa produkter? Här skall dock inte staplas förklaringsfaktorer, vilka låg bakom kontraktionen av dessa konsumtionsvaruindustrier, på varandra. Här är det fullt tillräckligt att konstatera att till syvende og sist ersattes stora delar av den svenska konsumtionen av textilvaror av utländsk produktion. Men, att detta inte var någon autonom och på förhand given utveckling. För en nyanserad bild av textil- och konfektionsindustrins utveckling, se Dohlman, E. (1989) *National Welfare and Economic Interdependence. The Case of Sweden's Foreign Policy*. Clarendon Press, Oxford, s. 129-174.

³ Denna förändring kan också beskrivas i innovationstermer. Se punkt nummer 3 i Schumpeters typologi över innovationer på s. 37.

om än något mer övergripande. Den borgerliga valsegern 1976 bildar i de två övriga fallstudierna en naturlig slutpunkt. I syfte att uppnå enhetlighet har även denna fallstudie 1976 som avgränsning. Vidare har utvecklingen under 1970-talet behandlats åtskilligt tidigare. Till exempel av Anders Weidung som i sin avhandling *Frihandelns dilemma*, undersökt intressegruppernas agerande i relation till den offentliga politik som förts med anknytning till textil- och konfektionsindustrin.⁴

2.1 Textilindustrin – konkurrens och tillbakagång

Detta avsnitt syftar till att beskriva textilindustrins problem under perioden 1950-1975. I slutet av 1960-talet kom även konfektionsindustrin att utsättas för ett omvandlingstryck liknande det som hade varit närvarande i textilindustrin sedan 1950-talet. Även konfektionsindustrins problem kommer att behandlas i någon mån; dels därför att konfektionsindustrin utgör textilindustrins enskilt största avnämarmarknad, dels därför att Textilarbetareförbundet och Beklädnadsarbetareförbundet kom att gå samman i början av 1970-talet.

Textilkrisen på 1950-talet

Efter andra världskriget rådde en utpräglad säljarens marknad för textilindustrin. Detta var ett förhållande som karakteriserade hela Västeuropa och textilproduktionen ökade snabbt.⁵ Vid ingången till 1950-talet började säljarens marknad att övergå till en köparens marknad. Textilindustrin fick nu konkurrera om konsumenternas efterfrågan med andra konsumtionsvaruindustrier. Detta bröts temporärt i och med Koreakrigets utbrott 1950. Koreakrisen medförde bland annat en stor efterfrågeökning på textilvaror, vilket i sin tur förde med sig kraftiga prisstegringar i hela det textila produktionssystemet och en språngartad ökning av produktionen. När råvarupriserna 1951 föll lika våldsamt som de ett år tidigare stigit, utlöste detta en textilkris. Samtidigt som lageranhopningen av

⁴ Weidung, A. (1987) *Frihandelns dilemma. Aktörer och intressen i den offentliga politiken kring textil- och konfektionsindustrierna under åren 1970-1983*. Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala nr. 104, Uppsala.

⁵ Se t.ex. Partsutredningen för textilindustrin (1957) *Textilindustriens internationella problem*. Stockholm, s. 23-25.

textilvaror var kraftig, föll konsumenternas efterfrågan, vilket ledde till en hastig produktionsminskning för textilindustrin.

Textilkrisen 1951/1952 kan generellt förklaras utifrån att det hade uppstått en samverkan mellan strukturella långtidsförändringar i textilindustrin och korttidscykliska inflytanden.⁶ Den otillfredsställda efterfrågan sedan krigsåren hade lett till att textilindustrin i det allmänna efterfrågetrycket under 1940-talets andra hälft inte kände av de strukturella förändringarna. Framväxten av andra textilproducenter i världen än de västeuropeiska och nordamerikanska, framför allt i Japan, skapade förändrade utbudsförhållanden. Stora textila exportörer som Storbritannien förlorade därmed också sina traditionella marknader. Denna utveckling tillsammans med efterfrågetrycket, återuppbyggnaden av textilindustrin och Koreaboomens effekter ledde till att en överkapacitet etablerades inom Västeuropas textilindustri.⁷

Textilkrisen fick djupgående verkningar för den svenska textilindustrin. Förlusterna, orsakade av de enorma lageröverskottet på färdigvaror, var mycket stora.⁸ Förlusterna, tillsammans med den under hela 1950-talet låga räntabiliteten, fick till följd att industrin under hela decenniet hade stora problem med att genomföra nödvändiga investeringar i maskinparken.⁹ Ytligt sett hävdades den

⁶ Se "Textilindustriens kriskänslighet" (appendix 2) i Partsutredningen för textilindustrin (1957).

⁷ Partsutredningen för textilindustrin (1958b) *Textil - en industri i omvandling*. Stockholm, s. 17-18.

⁸ Billum, K. (1957) *Textil- och konfektionsindustrin i Sverige*. Industriens upplysningstjänst, serie A 11, Stockholm, s. 25.

⁹ Henriksons (1958) undersökning *Lönsamhetsutveckling för textilindustrin 1951-1956* för partsutredningen visar att den genomsnittliga räntabiliteten, mätt som nettovinst plus utgiftsräntor i procent av totalt kapital, för ylleindustrin mellan åren 1951 och 1955 var minus 2,3 procent, för bomullsindustrin var motsvarande siffra minus 0,7 procent. Här emellan fanns det naturligtvis en viss spridning; för det 'bästa' företaget inom ylleindustrin redovisas som årsmedeltal en lönsamhet på plus 3,4 procent, medan motsvarande företag för bomullsindustrin var plus 5,7 procent. Henrikson konstaterar i sin undersökning att intäkterna för textilindustrin generellt minskat avsevärt mer än kostnaderna, och även om de ovan redovisade måtten innehåller ett flertal svagheter är det i undersökningen uppenbart att förluster dominerat textilindustrin under 1950-talets första hälft – en betydande kapitalförtäring ägde rum. Se Henrikson, A. (1958) s. 80-84. Den statliga textilutredningen visar att lönsamheten, mätt i princip efter samma metoder som Henrikson använt, förbättrades obetydligt för ylleindustrin, medan en ljusning var för handen för de övriga delbranscherna under åren 1956 och 1957. Se SOU (1959:42) *Konkurrens under samverkan. Förslag till handlingsprogram för textil- och konfektionsindustrin*. Betänkande avgivet av textilutredningen. Handelsdepartementet, Stockholm, s. 83-84.

akuta krisen ganska fort; lageranhopningarna realiserades samtidigt som importen och produktionen av textilvaror sjönk. Men de strukturella problemen kvarstod.

Under hela 1950-talet brottas den svenska textilindustrin med de svårigheter det innebär att befinna sig på köparens marknad istället för säljarens. Det faktum att tillverkningen skedde i en konkurrensökonomi, till skillnad från det detaljreglerade 1940-talet,¹⁰ ställde textilindustrin inför en ny och okänd situation. Även den svenska textilindustrin led av överkapacitet på flera områden och den inhemska konkurrensen var hård. Dels konkurrerar de textila företagen med varandra, dels konkurrerade man med andra företag om såväl konsumenternas efterfrågan som tillgången till produktionsfaktorer. Till detta kom dessutom den utländska konkurrensen.

På aggregerad nivå verkar inte den utländska konkurrensen för två av textilindustrins huvudprodukter, garn och vävnader, ha varit särdeles markant under 1950-talet (se diagram 2.1). Mönstret skiljde sig inte från det som rådde under 1930-talet.¹¹ Importandelen på den svenska marknaden för garn och tråd översteg inte 20 procent under decenniet, medan importandelen för vävnader var högre. Marknadsandelen för utländska vävnader överskred 30 procent under 1950-talets andra hälft. Vissa segment av den textila produktionen upplevde dock ett hårdare importtryck än andra.

Mest uppmärksammas var importen av yllevävnader (se diagram 2.2). Den inhemska konsumtionen av yllevävnader, i vikt räknat, minskade under perioden, vilket fick till följd att konkurrensen stod om totalt sett krympande marknadsandelar.¹² Något mer än hälften av de inom Sverige förbrukade yllevävnaderna kom 1957 från utlandet. Den svenska produktionen av yllevävnader utgjorde då 60

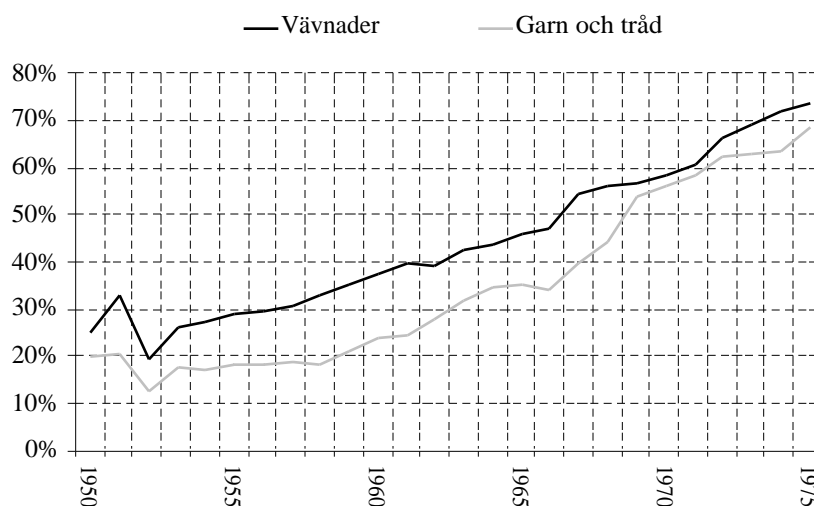
¹⁰ Regleringsekonomi, vilken inte endast begränsades till perioden under andra världskriget, utan som till vissa delar höll i sig långt in på 1950-talet, skildras vad gäller textilindustrin i Bengtsson, T. (1980) *Industri under avspärning. Studier i svensk textilproduktion 1935-1950*. Skrifter utgivna av ekonomisk-historiska föreningen, Lund. Se speciellt s. 15-36 och 173-175.

¹¹ Ambjörn, E. (1959) *Svenskt importberoende 1926-1956. En ekonomisk-statistisk kartläggning med kommentarer*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, diagramuppslag nr. 5.

¹² Bakgrunden till denna utveckling bestod i att efterfrågan av textilvaror förändrades. En förskjutning mot lättare och enklare konfektion var tydlig redan under 1950-talet, vilket medförde svårigheter för framför allt ylleindustrin, som främst tillverkade beklädnadstyger. På sikt öppnade denna förskjutning också för importen av lätt konfektion från lågprisländer under 1960-talet. Därmed hamnade den största avnämaren, konfektionsindustrin, för textilindustrins produkter i stora svårigheter och marknaden krympte ytterligare för den svenska textilindustrin.

procent av 1950 års produktion. Textilindustrins tredje huvudprodukt, trikåvaror, utsattes också för ett ökande importtryck. Detta upplevdes som mycket besvärande av trikåfabrikanterna. Även om endast ungefär en fjärdedel av tillförseln år 1958 bestod av importerade varor (se diagram 2.2), så utgjorde dessa ett reellt hot mot vissa segment av industrin. Framför allt då de importerade produkterna var avsevärt billigare än motsvarande svenska, för konsumenterna.¹³

Diagram 2.1 Importens andel av tillförseln till den svenska marknaden 1950-1975 av garn och tråd samt vävnader (procent).

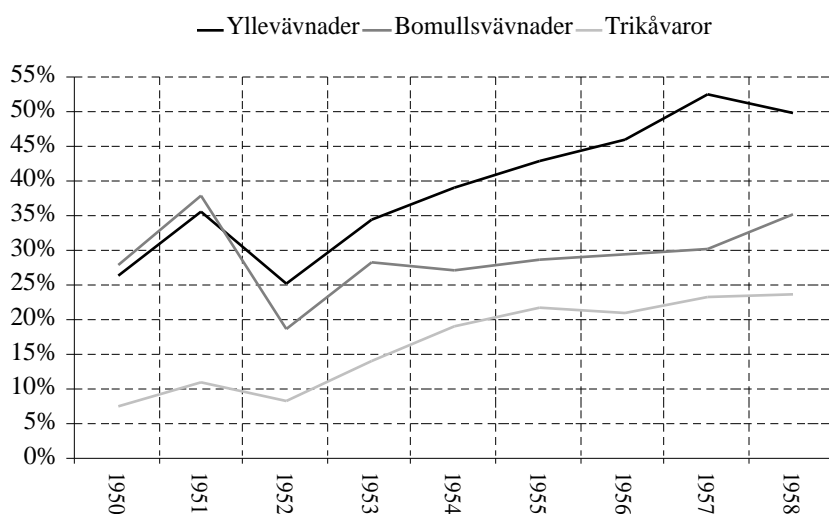


Källa: SOS *Industri*, respektive årgångar. (Garn och tråd: 1950-1958, stat.nr. 1340-1371 och för 1959-1975, SITC 651. Vävnader: 1950-1958, stat.nr. 1373-1413 och för 1959-1975, SITC 652-653). SOS *Utrikeshandel (Handel)*, respektive årgångar. (Garn och tråd: 1950-1958, stat.nr. 918-976 och för 1959-1975, SITC 651. Vävnader: 1950-1958, stat.nr. 1010-1071 och för 1959-1975, SITC 652-653). För samtliga gäller att SITC 651.8 (glasfibertråd) och 653.8 (vävnader av glasfiber) ej är medräknade, då detta material i den egentliga industristatistiken enligt SNI och Brysselnomenklaturen ej räknas till textilindustrin.

¹³ Framför allt var det den svenska damstrumpindustrin som pressades hårdast av den utländska konkurrensen. I den samtida debatten, och i skrivelser till regeringen, framhölls att importen av speciellt italienska strumpor var av dumpingkaraktär. Se "Skrivelse till Kungl. Maj:t från Sveriges trikåfabrikanternas förening", daterad den 19 mars 1958. Seriesignum FII, volym 29 i Textilarbetsareförbundets arkiv, ARAB.

Anm. Statistikens uppläggnig ändras 1959; en omläggning som dock inte innebar någon större förändring på en så här aggregerad nivå. Tillförsel definieras som produktion + import - export. Importandelarna grundar sig på textilvarornas vikt. Hade importandelarna grundats på saluvärdet, skulle dessa visat sig vara än högre. Vidare skall tilläggas att den svenska exporten av speciellt vävnader kom att bli betydelsefull under 1970-talet. Förenklat uttryckt utgjorde exporten av vävnader 1975 cirka hälften av den totala tillverkningen. Vidare skall framhållas att aggregerade framställningar som detta, lämpar sig bättre för 1950-talet och det tidiga 1960-talet, än senare. Detta eftersom handelsstrukturen efterhand utvecklades i en mer komplicerad riktning.

Diagram 2.2 *Importens andel av tillførseln till den svenska marknaden 1950-1958 av yllevävnader och trikåvaror (procent).*



Källa: SOU (1959:42) tabell 2a och 5, s. 73 och 75.

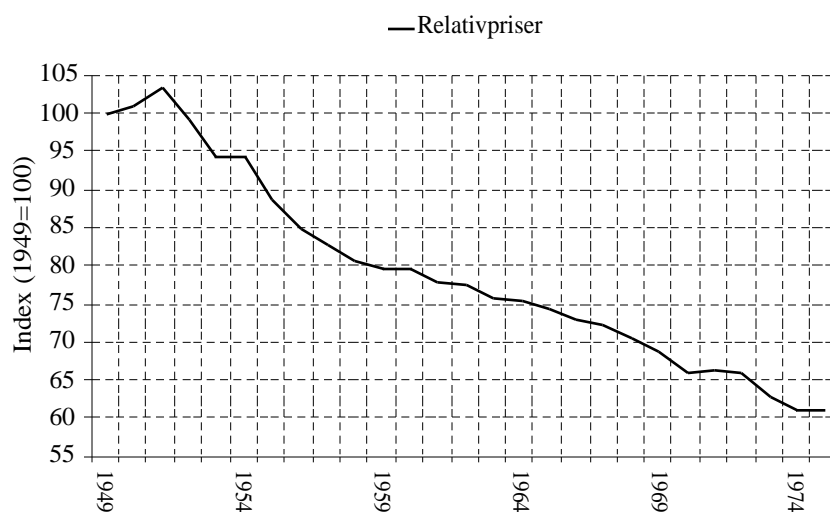
Anm. Tillførsel definieras som produktion + import - export. Importandelarna grundar sig på textilvarornas vikt. Under den här perioden är den svenska exporten försumbar.

Frågan om överkapacitet inom den svenska textilindustrin under 1950-talet var livligt debatterad. Hur stor denna var och inom vilka delbranscher den förekom är inte möjligt att reda ut här.¹⁴ Textilföretagens inriktning inom de olika branscherna var relativt likartad, den gällde i stor utsträckning stapelvaror. Med den hårda pris-

¹⁴ Överkapacitetsfrågan är relativt utforskad – den framträder endast i samtida material.

konkurrensens inträde på marknaden under 1950-talet reagerade textilföretagen i huvudsak på två skilda sätt.¹⁵

Diagram 2.3 *Relativprisutvecklingen på textilvaror i konsumentledet 1950-1975.*



Källa: SCB (1976) Konsumentpriser och indexberäkningar 1975, tabell 4.

Anm. Observera att y-axeln är bruten. Konsumentpriser på textilvaror, d.v.s. kläder, tyger, garn och sybehör, i förhållande till den allmänna konsumentprisutvecklingen (KPI) där basåret är 1949. Textilindustrin tillverkar både konsument- och producentvaror. Förutom den tekniska textilen, som under 1950-talet endast utgjorde en mindre andel av produktionen, var dock den svenska textilindustrin under lång tid huvudsakligen en konsumtionsvaruindustrin inriktad på den egna hemmamarknaden. Den största enskilda kunden till textilindustrin var fram till slutet på 1960-talet konfektionsindustrin. En stor del av textilindustrin, nämligen trikåindustrin, var nästan uteslutande direkt inriktad på konsumentvarumarknaden. Reservationen som framhölls i diagram 2.2, är giltig även för denna framställning. Ju mer specialiserad den svenska textilindustrin blev, desto mer komplicerad blev avnämningstrukturen. Därmed är inte relativprisutvecklingen, mätt i konsumentpriser, helt relevant för textilindustrin under det sena 1960- och det tidiga 1970-talet. Dock speglar relativprisutvecklingen under denna tidsperiod konfektionsindustrins förhållanden.

¹⁵ Dessa reaktioner har beskrivits av Ulf af Trolle, och då om den tunga konfektionsindustrin. De två (för den tyngre konfektionsindustrin var det tre) olika priskonkurrensformerna stämmer dock väl in även på textilindustrin, i dessa allmänna termer. Se Trolle, U. af (1961) *Problem inom den tyngre konfektionsindustrin. Diagnos och botemedel*. Handelshögskolan i Göteborg, skrifter 1961:3, Göteborg, s. 23-27.

För det första svarade textilföretagen med en aktiv priskonkurrens, det vill säga prissänkningar alternativt uteblivna prishöjningar. I diagram 2.3 visas relativprisernas utveckling på textilvaror i konsumentledet. Under större delen av 1950-talet var dessa kraftigt fallande. Prinsnivån år 1959 låg 20 procent under den allmänna konsumentprisutvecklingen. Problemet, som bittert fick erfaras, var att denna priskonkurrens inte skapade någon nämnvärt ökad total efterfrågan. Detta har sin bakgrund i att konsumtionsvaruefterfrågan på textilvaror har en relativt låg inkomstelasticitet.¹⁶

För det andra kom många företag att laborera med något som i företagsekonomiska termer kan kallas marginell produktionsstrategi, det vill säga en utökning av produktsortimentet på marginalen. Den aktiva priskonkurrensen kostade företagen mycket.¹⁷ Ledig produktionskapacitet, speciellt emellan de så utpräglade säsongerna i textilindustrin, kunde utnyttjas för att tillverka ytterligare en ny vara till mycket lågt pris.¹⁸ Detta ledde generellt till en uppsplittring av produktionen; dels på flera olika varuområden, dels på ett ökat antal modeller inom varuområdena.¹⁹ En sådan strategi ledde i en del fall till en lyckad produktdifferentiering, men för många företag blev produktionsstrukturen orationell och produktionskostnaderna betungande.²⁰ Möjligheterna till skalfördelar i produktionen begränsas avsevärt när produktionen differentieras.

¹⁶ Frågan om inkomstelasticiteten skall inte överdrivas. Vid högre inkomst kan tänkas att efterfrågan förskjuts mot högre kvaliteter. Generellt verkar det dock finnas en samstämmighet om att merparten av textilkonsumtionen har låg inkomstelasticitet i industriellt utvecklade länder. I Sverige krympte andelen textilvaror i den totala privata konsumtionen fram till början av 1970-talet. Se Ekström, J. (1958) *Den textila konsumtionen*. IUI på uppdrag av Partsutredningen för textilindustrin, Stockholm; Ekström, J. och Lundberg, S. (1967) *Beklädnadskonsumtionen. Ny analys och prognos för 1975*. IUI, Stockholm, s. 63-65 samt Dohlman, E. (1989) s. 138-139.

¹⁷ Under 1950-talet arbetade stora delar av textilindustrin med betydande förluster (se not 9 i detta kapitel). Men många företag fortsatte att tillverka till priser som var obetydligt högre än de rörliga kostnaderna, vilket ledde till kapitalförtäring och oundviklig nedläggning när likviditeten blev otillräcklig, eller då kapitalet förbrukats eller blivit obsolet. Denna utdragna process var möjlig i och med att många företag vid krisens början haft sitt kapital nästan helt avskrivet, d.v.s. de dolda reserverna kunde vara relativt omfattande. Se SOU (1968:5) *Industrins struktur och konkurrensförhållanden*. Koncentrationsutredningen III. Finansdepartementet, Stockholm, s. 215.

¹⁸ På kort sikt kan det, i företagsekonomiska termer, vara bättre med varje litet bidrag utöver särkostnaderna än att låta ledigbliven kapacitet stå outnyttjad.

¹⁹ Jfr Kristensson, F. (1946) *Studier i svenska textila industriers struktur*. IUI, Stockholm, s. 127-136.

²⁰ Se SOU (1959:42) s. 40-41.

Denna utveckling, som kan sammanfattas i hård priskonkurrens och att textilföretagen i stor utsträckning tillverkade likartade produkter i allt fler produktområden, fick framför allt arbetstagarna att i olika sammanhang kräva att strategin ändrades. Förslagen och kraven på en ny strategi kan sammanfattas i ett enda ord: samverkan.²¹ Genom en sanering av branschens struktur till större företagsenheter skulle en mer rationell produktion kunna upprättas.²² Under 1950-talet fick inte dessa idéer något större gehör hos företagarna inom textilindustrin. På det stora hela ansåg inte företagarna att den svenska textilindustrin led av överkapacitetsproblem. I detta läger fokuserades istället på andra förhållanden. Dessa gick, symptomatiskt nog, under beteckningarna 'säljproblemet' och 'modeproblemet'.²³ Den kraftigast efterfrågade åtgärden från företagarhåll var att staten genom höjda tullar måste

²¹ Även i den statliga textilutredningen, som symptomatiskt fick titeln *Konkurrens under samverkan* (SOU, 1959:42) sades det i direktiven att branschen måste inriktas på egna saneringsåtgärder och att de sakkunnigas uppgift var att främja en praktisk samverkan inom textilindustrin, vilken tillsammans med andra interna åtgärder skulle lägga grunden till en konkurrenskraftig basproduktion av textilvaror.

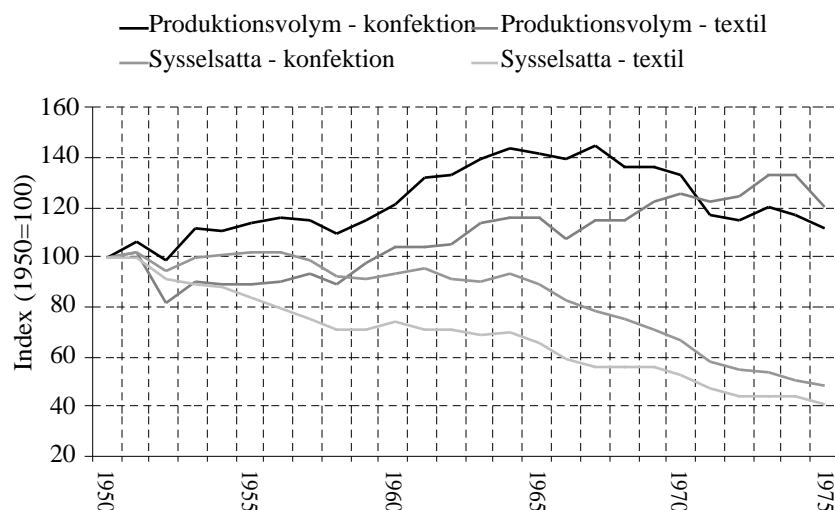
²² T.ex. drev Georg Lindgren, förbundssekreterare i Textilarbetareförbundet, frågan om en fusionering av de svenska ylleföretagen till ett enda företag. Detta drastiska förslag, som dock inte fick något konkret genomslag, motiverades bl.a. med att de svenska ylleföretagen höll på att konkurrera varandra till döds och att en fusionering skulle möjliggöra en specialisering av tillverkningen tillika en ökning av stordriftsfördelarna. Se exempelvis Georg Lindgrens artikel "AB Sveriges Ylleindustri alternativ i textilkrisen" i *Morgon-Tidningen* (den 6 oktober 1958), vilket var första gången som denna fråga kom upp. Vidare skall framhållas att fenomenet branschrationaliseringar livligt diskuterades under 1950-talet. I Höglund, R. m.fl. (1958) *Branschrationalisering. Mening Metoder Möjligheter*, utgiven på SNS, finns en fyllig genomgång. Här understryks att branschrationalisering, vilket ovanstående förslag från Lindgren är ett exempel på, generellt innebär konkurrensbegränsningar.

²³ När det gäller överkapacitetsfrågan upprörde Ulf af Trolle textilindustrins fabrikanter. Representativt för hur problemet behandlades är af Trolles inlägg i branschens egen tidning *Textil och konfektion* (nr. 8/1959): "Yllekrisen - diagnos och botemedel". Exempelvis hävdade af Trolle att: "Överkapaciteten är oberoende av importen. Den tar sig uttryck i försäljnings- och planerings-svårigheter, dåligt kapacitetsutnyttjande, extrem priskonkurrens [...]". I nästföljande nummer (*Textil och konfektion*, nr. 9/1959) tillbakavisades af Trolles argumentering. Man menade att textilindustrins problem var av säljteknisk natur och att den framväxande modebetoningen ledde till att branschen opererade under omständigheter som skiljde sig starkt från andra varuområden. Se vidare "Den utländska sjukan" (nr. 4/1954), "Modet som konst och affär" (nr. 17/1957), "Varför säljer vi dåligt i dag? Har vi fastnat i kollektions-tänkandet?" (nr. 17/1958) samt "För tidigt att skära ned kapaciteten" (nr. 6/1961) i *Textil och konfektion*.

begränsa importen, ty endast då kunde branschen få andrum för att ta itu med problemen.²⁴

Textilindustrins kris under 1950-talet förknippas främst med ylleindustrin. Marginalerna inom denna bransch pressades inte enbart av den inhemska konkurrensen. Dels låg priserna på ull mycket högt under decenniets första hälft,²⁵ dels utsattes produktionsgrenen för det starkaste importtrycket. Den del av importen som upprörde mest känslor var de yllevävnader som kom från Italien.²⁶ Dessa ansågs vara av dålig kvalitet och var också avsevärt billigare än de svenska produkterna.

Diagram 2.4 Index över produktions- och sysselsättningsvolymen i textilindustrin och konfektionsindustrin 1950-1975.



Källa: SCB (1975:36) *Statistiska meddelanden, serie I*. "Industriproduktionsindex 1913-1974", tabell 3; SCB (1983:3.9) *Statistiska meddelanden, serie I*. "Industriproduktionsindex för juni 1983", tabell 2 samt bearbetningar utifrån *SOS Industri*, respektive årgång.

Anm. Observera att y-axeln är bruten. SCB:s index har 1968 som basår. Vidare hade det varit mer korrekt att konstruera ett index över utförda arbetstimmar; vilka föll i större utsträckning än sysselsättningsvolymen. Dock

²⁴ Se t.ex. Ambjörn, E. (1959) s. 164.

²⁵ Henrikson, A. (1958) s. 41.

²⁶ Denna kallades för Prato-lump efter det distrikt i Italien som exporterade tyget. Se "Den utländska sjukan. Är vi på väg mot långsamt kommersiellt självmord?" i *Textil och konfektion* (nr. 4/1954) och "Prato - ett hot mot vår klädstandard?" i *Textilbranschen* (nr. 10/1958).

finns ingen uppdelning mellan textil- och konfektionsindustrin i detta avseende förrän 1968. Däremot har det gjorts olika beräkningar. En av dessa visar att arbetsproduktiviteten räknat per timme inom textilindustrin ökade med i genomsnitt 9 procent per år under perioden 1965-1973. Detta är betydligt högre än för industrin som helhet, vars arbetsproduktivitet under motsvarande period låg på cirka 6,5 procent. För konfektionsindustrin låg arbetskraftsproduktiviteten under industrins genomsnitt, tillväxten var cirka 4,7 procent under perioden 1965-1973. Fram till 1970 hade dock konfektionsindustrin haft en liknande utveckling som industrin i övrigt, det är 1970-talets siffror som drar ned genomsnittet. För perioden 1970-1973 beräknades produktivitetsökningen till endast 0,8 procent per år, medan motsvarande siffra för industrin var drygt 4 procent. Se SOU (1974:11) *Svensk industri. Industribranschernas utveckling*. Delrapport nr. 1 från industristrukturutredningen. Industridepartementet, Stockholm, s. 113 och 140.

Med tanke på den hårda inhemska konkurrensen, var den prisstörande effekten för denna import betydande. Men det var inte bara ylleindustrin som hade problem, merparten av branschen befann sig i avsevärda svårigheter. Den allmänt dåliga lönsamheten tillsammans med rationaliseringar ledde till avsevärda sysselsättningsminskningar och flera uppmärksammade nedläggningar. Antalet sysselsatta i textilindustrin minskade mellan 1950 och 1959 från ungefär 64 000 till cirka 46 000 personer.²⁷ En uppskattning under perioden 1950-1957 visar på att ungefär 60 procent av minskningen kunde hänföras till en sammankrympning av bestående företag, medan resterande andel berodde på företagsnedläggelser.²⁸ Sammankrympningen berodde dels på minskad produktion, dels på rationaliseringsåtgärder gjorda i arbetskraftsbesparande syfte. I diagram 2.4 framgår det tydligt att rationaliseringarna varit betydande inom textilindustrin, även om konsistenta produktivetsindex saknas.

De största driftsnedläggelserna ägde rum inom ylleindustrin, här minskade antalet sysselsatta mellan 1950 och 1959 med över 5 000 personer.²⁹ De flesta av de textilföretag som lade ned driften under 1950-talet gick inte i konkurs. Det vanligaste var att verksamheten avvecklades då man på grund av bristande lönsamhet inte ansåg sig klara av de förändringar av produktionen som behövdes.

²⁷ SOS *Industri*, respektive år.

²⁸ Gösta Wohlfahrt: "Textilindustriens lokalisering och sysselsättning på olika orter" i Partsutredningen för textilindustrin (1958a) *Arbetsmarknad och löner*. Stockholm, s. 32-37.

²⁹ SOS *Industri*, respektive år.

Textilindustrins försök till rekonstruktion

De företag som överlevde textilkrisen under 1950-talet utvecklade olika strategier för att öka lönsamheten. Stora investeringar i ny maskinpark genomfördes på många textilföretag under 1960-talet i syfte att öka produktiviteten.³⁰ Metod- och arbetsstudier spelade också en betydande roll i produktivitetssökningarna.³¹ De planmässiga ingrepp i branschstrukturen som efterfrågats under 1950-talet kom igång under 1960-talet i form av fusioner och samarbete mellan textilföretag.³² Mindre företag köptes upp av större, stora företag sålde av delar av sin verksamhet för att renodla inriktningen samtidigt som stora företag slogs samman med andra betydande företag med liknande inriktning.³³ Allt i syfte att genom samordningsvinster i form av rationaliseringar, gemensam produkt-

³⁰ Se t.ex. SOU (1968:5) s. 198-199.

³¹ Inom textilindustrin hade det sedan länge funnits en utbredd användning av de olika typerna av metod-, tids- och arbetsstudier. I De Geer, H. (1982) *Job studies and industrial relations. Ideas about efficiency and relations between the parties of the labour market in Sweden 1920-1950* utgörs en stor del av studien utav en undersökning av textilindustrin. Under 1960-talet förändras innehållet i dessa och de kom att under decenniets gång mötas av ett allt större motstånd på arbetsplatserna. Se De Geer, H. och Giertz, E. (1980) "Näringslivets rationalisering. Några perspektiv på ett triangelspel mellan stat, företag och fackliga organisationer" i *Datateknik, ekonomisk tillväxt och sysselsättning. Tre uppsatser sammanställda av data- och elektronikkommittén*. Liber, Stockholm.

³² Textilindustrin tillhörde inte de branscher där fusioneringarna var som intensivast. Branschen ligger något under genomsnittet för tillverkningsindustrin som helhet. Se Rydén, B. (1971) *Fusioner i svensk industri. En kartläggning och orsaksanalys av svenska industriföretags fusionsverksamhet 1946-1969*. IUI, Stockholm, s. 59.

³³ Några exempel på större fusioner under 1960-talet inom textilindustrin: Ylleföretaget YFA var bland de första ut på plan då företaget 1961 sålde sin bomullsavdelning till Gamlestadens AB och fusionerade sin fodervävsavdelningen med motsvarande avdelning vid Kilsunds AB 1962. Detta gjorde YFA för att renodla sin produktionsinriktning. Vid mitten av 1960-talet slogs Gamlestadens AB:s dotterbolag Tuppens avdelning för modetextilier samman med Mölnlycke AB:s motsvarande avdelning. Denna verksamhet köptes under 1967 upp av Borås Wäfveri AB, som kom att bli Sveriges största bomullsföretag. Inom yllebranschen skapades 1966 också ett storföretag genom sammanslagningen mellan Kilsunds AB och Svenska Yllekoncernen AB till Saxylle-Kilsund AB. Ett exempel på samverkan mellan textilföretag utgörs av bildandet av Svenska Yllefabrikanternas Försäljningsförening 1960. Denna bestod av 10 mindre och medelstora företag. Se Höglund, R. m.fl. (1964) *Näringsliv i omvandling. En studie av branschrationaliseringen i Sverige 1958-1962*. SNS, Stockholm, s. 155-168 och 295. Albinsson, G. m.fl. (1968) *Strukturproblem. Uppsatser om näringslivets strukturfrågor. Fusioner och samarbetsavtal inom industrin 1965-1967*. SNS, Stockholm, s. 219-225 och 272.

utveckling, stordriftsfördelar med mera öka effektiviteten och därmed lönsamheten.

I och med omfattande nedläggningar av äldre och icke lönsamma produktionsenheter, tillsammans med en successivt ökad kapitalintensitet i branschen,³⁴ kom textilindustrin under 1960-talets slut och 1970-talets början att uppvisa en förhållandevis snabb produktivitetens utveckling.³⁵ Lönsamheten fortsatte ändock att vara lägre än vad som var långsiktigt hållbart, främst beroende på en dämpad prisutveckling kombinerat med en snabb kostnadsökning.³⁶

³⁴ Märta Josefsson har i någon mån undersökt textilindustrins kapitalintensitet. Genom att relatera den tillgängliga realkapitalstocken till antalet arbetade timmar inom textilindustrin för åren 1955, 1960 och 1970, menar hon att man kan erhålla en ganska bra bild av branschens kapitalintensitet. Undersökningen visar att den tillgängliga kapitalstocken per arbetad timme inom svensk textilindustri sedan 1955 legat något över hela den svenska industrins genomsnitt. Vidare menar Josefsson att det inte finns något tvivel om att kapitalutrustningen inom textilindustrin under 1970-talet hade en kortare livslängd än inom industrin i genomsnitt. Se Josefsson, M. (1977) "Den internationella arbetsfördelningen. En jämförelse mellan förändringarna inom stålindustri och textilindustri" i SOU (1977:16) *Handelsstålindustrin inför 1980-talet. Bilagor*. Betänkande av handelsstålsutredningen. Industridepartementet, Stockholm, s. 19-20.

³⁵ Den tekniska utvecklingen inom textilindustrin har lämnats utanför denna genomgång. Utifrån Gerard Boon kan en sammanfattande beskrivning göras. Huvudoperationerna inom textilindustrin utgörs av spinning och vävning. Faktum är att de maskiner som används för att spinna och väva fick sitt genombrott under 1700-talets senare hälft och att något nytt utvecklingssprång jämförbart med detta har inte skett. De teknologiska framstegen under 1900-talets första fem decennier var relativt långsamma, vilket kan ha berott på världskrigens störande effekter på industrin. Sedan 1955 har dock en snabbare teknologisk utveckling ägt rum, såväl inom spinning och vävning som inom textilindustrin generellt. Från maskinteknisk synpunkt karakteriserades textilindustrin under perioden 1950-1975 av stegvisa förbättringar, en del nya konstruktioner, mekanisering av allt fler produktionsmoment samt att det utvecklades maskinparker för specialtillverkningar. Mekaniseringen utvecklades delvis, speciellt inom vävningen, mot högre automatiseringsgrad. Utvecklandet av rotorspinning och den skyttelösa vävmaskinen under 1960-talets andra hälft ökade hör till de större framstegen. Dock skedde övergången från vingspinning till rotorspinning, liksom övergången från automatiserade skyttelmaskiner till den skyttelösa vävmaskinen, långsamt. Taktens berodde huvudsakligen på att investeringarna var mycket kostsamma. I Sverige gjorde dessa maskiner sitt intåg under 1970-talet. På spinningssidan rörde det sig inte om något snabb övergång. Fortfarande 1980 utgjordes merparten av antalet spindlar använda i textilindustrin av olika former av primärspindlar. På vävsidan skedde övergången betydligt snabbare. Se Boon, G. K. (1981) *Technology Transfer in Fibres, Textile, and Apparel*. Sijthoff & Noordhoff, Alphen aan den Rijn. För Sveriges del finns statistik över använda maskiner i textilindustrin i SOS *Industri*.

³⁶ Ds I (1974:3) *TEKO-industrierna under 1970-talet. Rapport från TEKO-arbetsgruppen*. Industridepartementet, Stockholm s. 39-42, 66-68 samt 81-82.

Prisutvecklingen på textilindustrins produkter var dämpad därför att såväl den inhemska som den internationella konkurrensen var hård. Speciellt svår var konkurrensen på marknaden för beklädnadsväv, samtidigt som den inhemska efterfrågan föll i och med att en växande andel kläder importerades. En förändrad inriktning i textilindustrins produktion märks under denna period.³⁷ Främst rör det sig om en övergång från naturmaterial till olika typer av syntetiska textilier, en mindre betoning på stapelvaror till förmån för specialiserade textilier samt även en ökning av produkter för tekniska ändamål.³⁸

Starkt ökat importtryck och konfektionsindustrins kris

Under 1960-talet ökade importen av textilvaror markant, en trend som fortsatte under 1970-talet.³⁹ Den inhemska konsumtionen av garn och tråd bestod 1975 till nära 70 procent av import. Den totala importen av vävnader ökade också såväl relativt som absolut. År 1975 utgjorde de importerade vävnaderna nära 75 procent av den svenska marknaden.

Den totala konsumtionen av dessa produktgrupper minskade under perioden, framför allt föll förbrukningen av garn och tråd. Denna produktgrupp utgör ett halvfabrikat – ju större andel vävnader som importerats, desto mindre kvantiteter garn och tråd efterfrågas på den inhemska marknaden. Den svenska exporten av garn och tråd var dessutom blygsam.

Däremot sköt den svenska textilindustrins export av vävnader rejäl fart under 1960- och 1970-talet, såväl relativt som absolut. År 1960 exporterades mindre än 10 procent av den totala vävnadsproduktionen, 1970 hade denna andel stigit till 30 procent. I mitten av 1970-talet exporterades hälften av tillverkningen i vikt räknat.⁴⁰

³⁷ SOU (1970:59) *TEKO-industrierna inför 1970-talet. Del I Analys, slutsatser, förslag*. Betänkande avgivet av 1968 års utredning av textil- och konfektionsindustrierna. Industridepartementet, Stockholm, kapitel 7.

³⁸ För en genomgång av dessa förändringar, se Gråbacke, C. (1997) "Produktions- och handelsförändringar inom svensk textil- och konfektionsindustri 1960-1980". C-uppsats vid institutionen för ekonomisk historia ht-1997. Göteborgs universitet, s. 16-22 och 24-25.

³⁹ Se diagram 2.3.

⁴⁰ Siffrorna härstammar från de underliggande beräkningarna i diagram 2.3. Än en gång skall dock påpekas att alla måtten grundar sig på produktgruppernas vikt. Detta mått är synnerligen grovt, speciellt under perioder där det sker en substituering från tyngre till lättare material. Som exempel kan nämnas att ett ton beklädnadsväv av syntetiskt material gav ungefär 7 200 meter tyg, medan

I absoluta tal föll dock tillverkningen av vävnader i Sverige under samma tidsperiod, och detta fall var vidare mycket större än minskningen i tillförsel. Med andra ord, de importerade vävnaderna ersatte i stor utsträckning de svensktillverkade, samtidigt som exporten inte kunde kompensera detta bortfall.

Textilindustrins tredje huvudinriktning, trikåtillverkningen, utsattes också för ett starkt växande importtryck under 1960-talet. Tillförseln av till exempel trikåöverkläder, vilken ökade dramatiskt under decenniet, bestod till 10 procent av import år 1960 i antal plagg räknat. Fem år senare hade andelen ökat till något över hälften, för att år 1970 uppgå till 75 procent av den totala svenska marknaden. Denna import hade dessutom till en växande andel sitt ursprung i lågprisländer; mer än hälften av de importerade trikåöverkläderna kom år 1970 från länder utanför Västeuropa, huvudsakligen Asien.⁴¹

Konfektionsindustrins produktionsvolym hade befunnit sig i stark tillväxt under perioden 1958-1967, med en smärre nedgång i mitten på 1960-talet.⁴² Importen av kläder växte under hela 1960-talet, men det var först under decenniets andra hälft som denna kom att få stora konsekvenser för den svenska konfektionstillverkningen. Då steg inflödet så snabbt, att det är möjligt att tala om en lavinartad ökning för vissa produktgrupper. Se importökningen av jackor, byxor och blusar i tabell 2.1.

Samtidigt förändrades efterfrågans inriktning, från tyngre och mer formell klädsel till lättare och mer fritidsbetonad sådan, vilket skapade ytterligare omställningsproblem. En stor andel av denna efterfrågan kom dessutom att tillfredsställas av lågprisimport. Under perioden 1967-1970 kom i genomsnitt strax över 60 procent av den totala importkvantiteten av konfektionsvaror från utpräglade lågprisländer. Hongkongs andel av importen under dessa år var nära 30 procent i genomsnitt.⁴³

motsvarande siffror för beklädnadsväv av bomull var 4 300 meter och för ylletyg 2 100 meter. Se Gråbacke, C. (1997) s. 25.

⁴¹ a.a., s. 23, 43, 73 och 79.

⁴² Se diagram 2.4.

⁴³ Första halvåret 1967 stod Hongkong för så mycket som 35 procent av den totala importerade kvantiteten konfektionsvaror. Statens pris- och kartellnämnd, som utgör källan här, genomförde undersökningar av priserna på den importerade konfektion och jämförde med vad motsvarande svenskt plagg betingade för pris. Genomsnittspriset för varje importerat plagg var i de flesta kategorier hälften, eller ännu mindre, av det svenska genomsnittspriset. Se framför allt "Fabrikpriser och importpriser på konfektionsvaror 1967-1968"

Tabell 2.1 *Den svenska produktionen, exporten och importen av jackor, byxor och blusar, vissa år under perioden 1960-1975 (1 000 stycken).*

	Jackor ¹			Byxor ²		
	Produktion	Export	Import	Produktion	Export	Import
1960	1 970	70	200	7 140	60	880
1965	2 120	120	670	8 160	240	2 050
1970	1 280	240	2 260	8 050	1 490	8 110
1975	1 310	670	4 820	9 030	2 330	12 520

	Blusar ³		
	Produktion	Export	Import
1960	1 920	190	820
1965	3 470	380	1 130
1970	2 090	270	1 580
1975	1 570	890	6 870

¹ 1960-1965: 61.01.23, 61.01.33, 61.02.23 och 61.02.33, 1970: 61.01.21, 61.10.29, 61.02.21 och 61.02.29, 1975: 61.01.45 och 61.02.15; ² 1960-1965: 61.01.29, 61.01.39, 61.02.29 och 61.02.39, 1970-1975: 61.01.50 och 61.02.60; ³ 1960-1965: 61.02.27 och 61.02.37, 1970-1975: 61.02.50

Källa: Bearbetningar från respektive årgångar av SOS *Industri* och SOS *Utrikeshandel*.

Anm. Sifferbeteckningarna hänför sig till produkternas statistiska nummer enligt Brysselnomenklaturen. För en diskussion av de metodologiska överväganden som ligger bakom denna tabell, se Gråbacke, C. (1997) s. 4-12.

Till skillnad från textilindustrin är konfektionstillverkning en mycket arbetsintensiv bransch.⁴⁴ Betydande produktivitetsökning hade förvisso uppnåtts under 1960-talet inom konfektionsindu-

(nr. 5-6/1969) och "Fabrikpriser och importpriser på konfektionsvaror 1970" (nr. 1-2/1972) i *Pris- och kartellfrågor*.

⁴⁴ Egentligen rör det sig om två i grunden skilda industrier. Orsaken till att dessa brukar klumpas ihop under benämningen tekoindustri grundar sig på de gemensamma banden dem emellan. Merparten av tillverkningen utgörs av konsumtionsvaror, eller halvfabrikat till sådana. Konfektionsindustrin är vidare textilindustrins huvudkund. Det finns dock ett antal faktorer som skiljer dessa båda industrier så pass mycket åt att en åtskillnad dem emellan är motiverad. Textilindustrin utmärks av att det är en relativt kapitalintensiv processindustri och att textilföretag ofta är ganska stora, åtminstone i jämförelse med konfektionsindustrin. Konfektionsindustrin är en arbetsintensiv monteringsindustri, vilken är mindre kapitalintensiv och där företagen i allmänhet är jämförelsevis små. Se t.ex. SOU (1970:59) s. 59.

strin,⁴⁵ men möjligheterna för ytterligare arbetsbesparande metoder syntes vara begränsade.⁴⁶ Arbetskraftskostnaderna blev därmed centrala för konkurrenskraften. Redan 1960 flyttade det första svenska konfektionsföretaget en del av sin tillverkning utomlands, i syfte att dra fördel av lägre arbetskraftskostnader. Under 1960-talets andra hälft följde åtskilliga företag denna strategi. Etableringarna skedde främst i Portugal och Finland, då dessa länder, förutom att de i ett svenskt perspektiv hade ett väsentligt lägre löneläge,⁴⁷ även befann sig inom EFTA-områdets tullmurar.⁴⁸

⁴⁵ Se anmärkningen till diagram 2.4.

⁴⁶ Innan 1970-talet skedde inte några större tillverkningstekniska framsteg inom konfektionsindustrin. Förändringar och förbättringar av arbetsorganisationen utgjorde den huvudsakliga källan till arbetsbesparingar. Till exempel introducerades löpande-band-systemet redan 1932 på Algots AB, ett företag som under 1950- och 1960-talet utvecklades till Sveriges största konfektionsföretag. Det var först under det sena 1970-talet, när konfektionsföretagen i västvärlden var hårt pressade, som stora framsteg började göras inom tillskrivningsområdet i form av numeriskt styrbara verktyg och datorbaserad mönsterhantering. Det är dock i hopfogningsledet av de skurna detaljerna som de största kostnaderna för konfektionstillverkning ligger. Även om 1970-talet innebar en utveckling mot snabbare symaskiner, vilka blev mer automatiserade och specialiserade, visade det sig svårt att öka automatiseringsgraden. Mekaniserings- och automatiseringspotentialen inom konfektionstillverkningen är med andra ord låg. Detta beror på att produktionsprocessen utmärks av små heterogena/diversifierade volymer samt hög komplexitet i de framställda produkterna. Detta har i sin tur dels sin bakgrund i produkternas modeinnehåll, även om modeinnehållet skiljer sig stort åt beroende på plagg, dels är variationerna inom konfektionens enskilda produkter större än hos de flesta andra industrier. Kläder måste tillverkas med avseende på om konsumenten är kort eller lång, smal eller tjock, man eller kvinna. Med andra ord, varje enskild produkt konfektioneras i ett flertal varianter. Se Boon (1981) s. 361, 365-367; Segerblom, M. (1983) *Algots. En teko-koncerns uppgång och fall*. Liber, Stockholm, s. 26-30; Statens industriverk (1983a) *Kompendium i konfektionsteknik. Del 1. Produktutveckling, plagg tillverkning och maskiner*. Stockholm; Statens industriverk (1983b) *Kompendium i konfektionsteknik. Del 2. Sammanfogning och pressning, produktionsplanering*. Stockholm; Sjölander, S. (1980) *Utvecklingsteknisk analys inom konfektionsindustrin: tekniska möjligheter för den svenska konfektionsindustrin*. Styrelsen för teknisk utveckling, Stockholm; samt Söderling, T. (1978) *Branschsystem – konfektion: datorbaserad mönsterhantering*. Styrelsen för teknisk information, Stockholm.

⁴⁷ Den finska lönenivån i konfektionsindustrin var mindre än hälften så hög som den svenska efter 1967 (Finland devalverade med 30 procent detta år). Den gängse definitionen på låglöneland under den här perioden var att lönenivå uppgick till högst 30 procent av den svenska. Detta kriterium uppfyllde Portugal under perioden. Se Carlsson, B. och Sundström, Å. (1973) *Den svenska importen av industrivaror från låglöneländerna*. IUI, Stockholm, s. 18 och 165.

⁴⁸ Gustafsson, K. (1983) *Tekoindustrin och förändringarna i den internationella arbetsfördelningen – konsekvenser för lokalisering och sysselsättning i Sverige*. Meddel-

Konfektionsimporten blev från svensk synpunkt under 1960-talets andra hälft så besvärande att kvantitativa restriktioner och importlicensförfaranden infördes 1967. Detta kommer att behandlas närmare längre fram, här räcker det med att konstatera att detta förfarande förbättrade inte bara den svenska konfektionsindustrins situation något, utan stärkte Finlands konkurrensläge gentemot låglöneländerna.⁴⁹

Sysselsättningsutvecklingen

Den strukturella anpassningen, i form av rationaliseringar och teknisk utveckling tillsammans med en ökad kapitalintensitet, slog ut företag och minskade sysselsättningen i existerande företag.

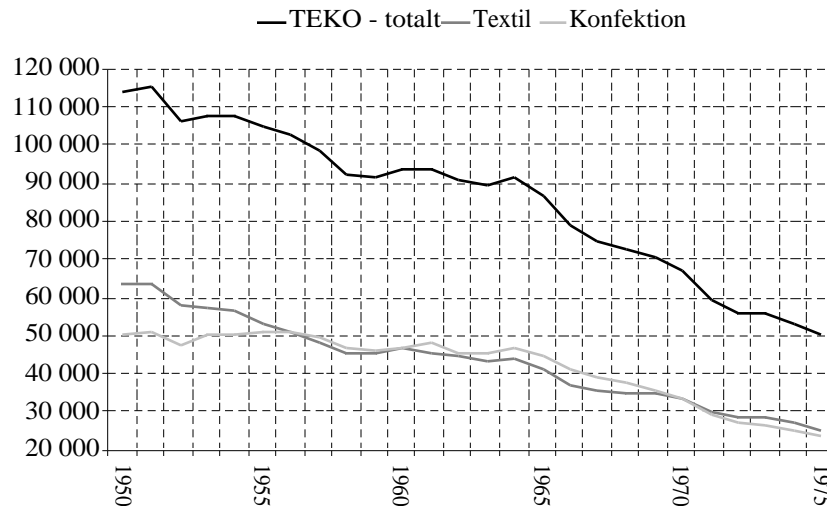
Nedläggningsintensiteten, mätt som antal varslade nedläggningar i procent av antalet arbetsställen, var under perioden 1956-1968 större för textil- och konfektionsindustrin än för någon annan bransch under denna tidsrymd.⁵⁰ Dock skall framhållas att arbetsställen inte är synonymt med företag, och att många nedläggningar kan tyda på en driftskoncentration. En betydligt lugnare period på den här fronten var 1960-talets första år, vilket stämmer väl överens med sysselsättningsutvecklingen under dessa år.

ande från Göteborgs Universitets Geografiska institutioner, Serie B nr. 73, Göteborg, s. 167-169.

⁴⁹ Detta eftersom Finlands export inte blev föremål för några liknande restriktioner. Se Carlsson, B. och Sundström, Å. (1973) s. 59-60.

⁵⁰ Rydén, B. (1969) "Industrins strukturomvandling - en rationaliseringsprocess" i *Svensk Sparbankstidskrift*, nr. 2/1969. Tyvärr finns inga uppgifter där man skiljer textil- från konfektionsindustrin.

Diagram 2.5 *Antal sysselsatta i textilindustrin, konfektionsindustrin samt i TEKO-industrin totalt 1950-1975.*



Källa: SOS *Industri*, respektive år.

Anm. Observera att y-axeln är bruten.

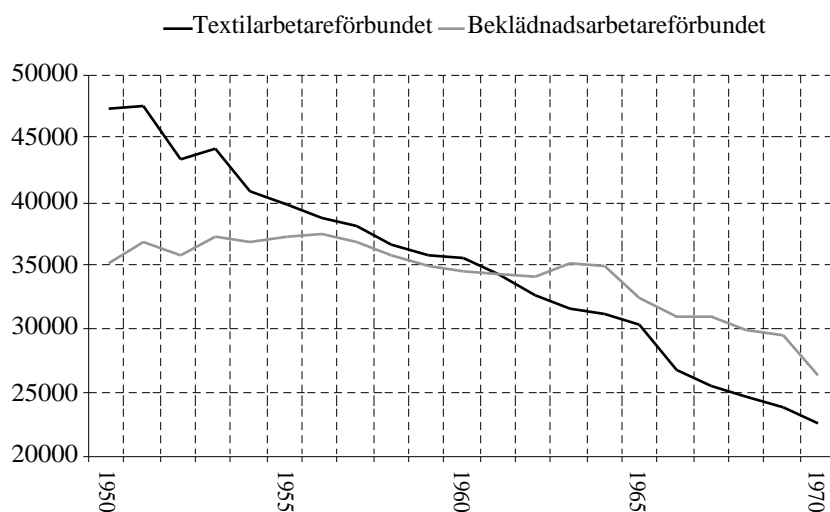
Under 1960-talets första hälft var antalet sysselsatta inom såväl textil- som konfektionsindustrin relativt konstant. En toppnotering av antalet varslade nedläggelser utgör år 1966, då fem procent av antalet arbetsställen inom textil- och konfektionsindustrin varslade om nedläggning.⁵¹ Den kraftigaste avtappningen av antalet sysselsatta under 1960-talet skedde också under åren 1965-1967: sysselsättningen föll med nära 18 procent (i textil -8 700 sysselsatta och i konfektion -7 700 sysselsatta). Nästa stora fall i sysselsättningsnivån inföll under åren 1971-1972, då ytterligare 17 procent (-4 900 i textil och -6 300 i konfektion) av sysselsättningen raderades ut.

Sammanfattningsvis kan konstateras att mellan åren 1950 och 1975 försvann runt 38 000 arbetstillfällen inom textilindustrin. År 1975 sysselsatte den svenska textilindustrin ungefär 26 000 perso-

⁵¹ År 1966 fanns det 1.380 arbetsställen inom textil- och konfektionsindustrin och enligt Rydéns (1969) uppgifter från Arbetsmarknadsstyrelsen varslade 71 stycken om nedläggning. Detta kan ju vara tecken på en normal saneringsprocess som ingen tar större notis om, men så var det inte inom den här branschen. Se t.ex. ledaren "De förlorandes sak" i *Beklädnadsfolket* (nr. 16/1966) där skribenten bl.a. menar att samme Rydén ironiserar om det väsen som görs kring nedläggelserna.

ner. Utvecklingen för konfektionsindustrin följer samma mönster,⁵² med undantag för att merparten av fallet skedde efter 1965. Därmed krympte konfektionsindustrin i snabbare takt än textilindustrin.⁵³ Denna stora reduktion av textil- och konfektionsindustrin hade naturligtvis effekter på respektive fackförbunds medlemsutveckling (se diagram 2.6).

Diagram 2.6 Antal medlemmar (exklusive pensionärer) i Textilarbetareförbundet och Beklädnadsarbetareförbundet 1950-1970.



Källa: D'Agostino, H. (1987) *Arbetsförbundens medlemsutveckling i Sverige 1900-1985*. Institutet för social forskning, meddelande 9/1987, Stockholms Universitet, Stockholm, s. 40-41 och 166.

Anm. Observera att y-axeln är bruten.

Den långsammare krympningen av Beklädnadsarbetareförbundet speglar det faktum att förbundet höjde sin organisationsgrad under tiden. Textilarbetareförbundet var tidigt ett välorganiserat förbund, i genomsnitt under perioden hade förbundet en organisationsgrad på 85 procent.⁵⁴ Ytterligare en industri och dess fackförbund hade

⁵² Mellan åren 1950 och 1975 försvann ungefär 26 000 arbetstillfällen inom konfektionsindustrin. År 1975 sysselsatte branschen ungefär 24 500 personer. Se *SOS Industri*, respektive årgång.

⁵³ Tilläggas kan att konfektionsindustrin under andra hälften av 1970-talet fortsatte att tappa sysselsätningstillfällen snabbare än textilindustrin. Ytterligare 10 000 arbetstillfällen inom konfektionsindustrin hade försvunnit 1980 jämfört med 1975. Se *SOS Industri*, respektive årgång.

⁵⁴ Bearbetningar av *SOS Industri*, respektive årgång samt D'Agostino, H. (1987).

under perioden upplevt en liknande utveckling, nämligen skoindustrin. De tre förbunden (Textilarbetare-, Beklädnadsarbetare- samt Sko- och läderarbetareförbundet) beslutade i slutet av 1960-talet att de skulle gå samman i ett gemensamt förbund. Namnet på det nya förbundet, vars födelseår var 1972, blev Beklädnadsarbetarnas förbund.⁵⁵

2.2 Tullpolitiken på 1950-talet

Det svenska tullskyddet för textilvaror var under 1950-talets början lågt, speciellt vid en jämförelse med andra länder i Västeuropa. Den svenska tulltaxan, vilken utgör grunden för hur importerade varor tullbeläggs, var av ett gammalt datum. Frånsett en revision av teknisk och formell natur år 1929, hade tulltaxan inte varit föremål för någon allmän revidering sedan 1911.⁵⁶

Tullarna på textilområdet utgjordes i huvudsak av specifika tullar, så kallade vikttullar. Detta innebär att den importerade varan beläggs med en fast tullavgift per viktenhet. Tullar av detta slag urholkas därmed i takt med penningvärdesförsämringen. För textilvaror innebar den successiva övergången till lättare varor, tillsammans med inflationen, att tullskyddet försämrades ytterligare. Den genomsnittliga tullnivån, med reservationer för att det rör sig om en omräkning av vikttullar, låg år 1952 på ungefär 6 procent för textilvaror och kläder – en nivå som låg i linje med det sammantagna tullskyddet i Sverige detta år.⁵⁷

I början av 1950-talet ansågs det allmänt att tulltaxan var föråldrad och behövde en modernisering av mer genomgripande natur. Förutom den kontinuerliga urholkningen av tullskyddet för flera varuområden, hade nya varor tillkommit som den urmodiga tulltaxan inte var i stånd att klassificera. Efter åratal av utredande, diskussioner och kompromisser trädde en ny tulltaxa i kraft år 1959. Tullarna relaterades nu till den importerade varans värde, vilket förhindrade att tullnivån sjönk. Samtidigt vidtogs speciella arrangemang för vissa textila varuområden. Genom införandet av så kallade

⁵⁵ Högmark, M. och Sund, B. (1993) *Beklädnadsarbetarnas förbund. Textil-Konfektion-Läder 1972-1993*. Beklädnadsarbetarnas förbund, Stockholm, s. 16.

⁵⁶ SOU (1956:14) *Tulltaxa. Förslag av 1952 års tulltaxekommitté. Del I Allmänna synpunkter*. Finansdepartementet, Stockholm, s. 19.

⁵⁷ Partsutredningen för textilindustrin (1957) s. 146. Den genomsnittliga tullnivån för textilvaror och kläder i Benelux och Norge var 13 procent, Frankrike, Västtyskland och USA 18 procent, Österrike 21 procent och Italien 22 procent.

minimitullar, vilket betydde att värdetullen kombinerades med ett visst minimibelopp per viktenhet, ökade den svenska textilindustrins skydd för viss lågprisimport. Behandlingen av textilområdet i den nya tulltaxan innebar avgjort en rörelse i protektionistisk riktning; tullskyddet på textilområdet höjdes avsevärt i jämförelse med förhållandena i början av 1950-talet, samtidigt som det låg högre än för andra varuområden.

Är då dessa tullar i 1959 års tulltaxa höga? I jämförelse med övriga västeuropeiska länder, förutom Danmark, är de inte det. I jämförelse med det genomsnittliga svenska tullskyddet låg de klart i det högsta segmentet.⁵⁸ Med tanke på textilindustrins små marginaler måste en tullnivå på 12-15 procent innebära en stor lättnad, speciellt som minimitullar infördes på de delar av tillverkningen som var utsatt för en pressande importkonkurrens.⁵⁹

Tulltaxekommittén

Sommaren 1952 tillkallades en utredning, vilken skulle verkställa en allmän översyn av tulltaxeförordningen liksom av tulltaxan. Utredningen tog namnet ”1952 års tulltaxekommitté”. Direktiven⁶⁰ för tulltaxekommittén innefattade dels en modernisering av tulltaxan, vilken skulle anpassas till den internationella Brysselnomenklaturen, dels en uppmaning att överväga om inte värdetullar skulle

⁵⁸ Bevillningsutskottets betänkande, nr. B 1, år 1958, s. 270.

⁵⁹ I det föregående har Sveriges internationella åtaganden på handelspolitikens område helt förbisetts. Det viktigaste av dessa utgörs av medlemskapet i EFTA (*European Free Trade Association*). Den nya tulltaxan hade inte varit i kraft länge förrän åtagandena i EFTA den 1 juli 1960 började urholka det svenska tullskyddet. Men att i beskrivningen av 1950-talets tullpolitik ta med detta i analysen vore att läsa historien baklänges istället för framlänges. Planerna på något sorts frihandelsområde fanns med i beräkningarna under tullpolitikens utformning, vilket ytterligare skärpte kraven på ett stärkt tullskydd. EFTA:s bildande innebar att tullar och kvantitativa restriktioner mellan de sju länderna Sverige, Norge, Danmark, Storbritannien, Schweiz, Österrike och Portugal skulle avlägsnas under en övergångsperiod på tio år. Från 1961 kom även Finland med i EFTA, som associerad medlem. Juli 1960 utföll 80 procent av de rådande tullarna gentemot medlemsländerna, för att därefter falla med 10 procent per år fram till 1970 då total tullfrihet rådde, med undantag för en långsammare tullavtrappning både gentemot och för Finland och Portugal. Se Urwin, D.W. (1993) *The Community of Europe: A History of European Integration since 1945*. Longman, London, s. 96-97 och 118; *Tullverkets författningshandböcker* (1960) Utgivna på föranstaltande av Kungl. Generaltullstyrelsen. Tulltaxa med statistisk varuförteckning I:1. Stockholm, s. 1 samt *Textil och Konfektion*, nr. 1/1967.

⁶⁰ SOU (1956:14) s. 21.

kunna innebära en mer ändamålsenlig utformning. Samtidigt angavs att revisionen inte skulle ta sikte på en generell höjning av den rådande tullnivån, utan i första hand inriktas på att åstadkomma en lämplig avvägning av tullskyddet mellan olika varuslag och produktionsgrenar.

Utredningsarbetet kom att ta lång tid. Betänkandet förelåg år 1956. Här skall inte redogöras för alla de diskussioner som uppstod eller alla de beräkningsproblem som förelåg. De viktigaste principiella frågorna rörde vad som skulle betraktas som en generell höjning av tullnivån, vad som skulle betecknas som den rådande tullnivån samt fördelen med värdetullar. I kommittémajoritetens betänkande definierades den rådande tullnivån såsom den var i kraft år 1950; en definition som skulle visa sig vara kontroversiell. Med det valet av jämförelseår kom kommittémajoriteten till slutsatsen att betänkandet i huvudsak innebar en praktiskt taget oförändrad tullnivå. Vidare förordades värdetullar i och med att dessa möjliggjorde en jämnare avvägning av tullskyddet mellan olika varuslag. Värdetullar innebar också en smidigare anpassning av tullnivån efter växlande priser samtidigt som det var den internationellt sett mest tillämpade tullformen.

Huruvida tulltaxekommitténs förslag faktiskt innebar en i huvudsak oförändrad tullnivå är av mindre intresse för denna undersökning. Istället riktas intresset emot avvägningen av tullskyddet mellan olika varuslag och produktionsgrenar. Just när det gäller textilvaror innebar ju tulltaxekommitténs betänkande en kraftig höjning av tullnivån.

Kommittémajoriteten framhöll att den svenska textilindustrin i ett längre tidsperspektiv kunnat hävda sig väl mot den utländska konkurrensen i och med att den tekniska rationaliseringen gått långt, men att konkurrenstrycket ökat avsevärt under 1950-talet.⁶¹ Man befarade att utlandet snart hämtat upp det tekniska försprång som den svenska textilindustrin kunnat skaffa sig i och med att Sverige stod utanför andra världskriget, och att det därför föreföll sannolikt att den utländska konkurrensen framledes skulle komma att bli så hård att ett bibehållande av tullnivån skulle få ödesdigra konsekvenser för industrin. Detta tillsammans med att kommittén ansåg att textilindustrin spelade en viktig roll i det svenska näringslivet, föranledde förslaget om ett högre tullskydd än genomsnittet för andra industrier. Det underströks dock att behovet av struktur-

⁶¹ SOU (1956:15) *Tulltaxa. Förslag av 1952 års tulltaxekommitté. Del II Detaljmotivering*. Finansdepartementet, Stockholm, s. 386.

förändringar inom textilindustrin inte avvisades, men att en stark och häftig krympning av denna industri måste undvikas.⁶²

Tulltaxekommittén var inte ensamma om uppfattningen att textilvarorna intar en särställning. Särbehandlingen av textilindustrin understryks av tullarnas vidare behandling under 1950-talet, men även utvecklingen under det sena 1960-talet, för att inte tala om 1970-talet, och stöder tesen om särställning och textilvaror som ett exceptionellt fall. Även på internationell nivå skapas specialarrangemang för denna handel, något som dock ligger utanför denna beskrivning.⁶³

Sommartullarna

Tulltaxekommitténs betänkande föregreps dock i och med de så kallade sommartullarna 1955.⁶⁴ Dessa utfärdades av regeringen i form av särskilda tullavgifter på vissa varuslag, vilka bestod av en sammanslagning med den ordinarie tullen till en gemensam värdetull. Det var i första hand textil- och lädervaror som var föremål för denna åtgärd, vilken innebar en rejäl höjning av tullen. Åtgärden var dock provisorisk då regeringen uttryckligen underströk att denna justering inte skulle påverka den slutliga, förestående, avvägningen av de tullar som på längre sikt skulle gälla för dessa varor.⁶⁵ Bakgrunden till sommartullarnas införande, som för övrigt godkändes av riksdagen utan debatt, är något sammansatt.

Med införandet av de provisoriska tullarna 1955 ville regeringen undvika svåra importstörningar. Tulltaxekommitténs betänkande var i antågande, och väsentliga tullhöjningar var att vänta på de berörda varuområdena. Detta ledde till att man utan vidare kunde räkna med, om inga åtgärder vidtogs, spekulationsbetonade importstegringar i syfte att undgå tullhöjningen. En sådan importstegring skulle enligt regeringen medföra stora skadeverkningar på den svenska produktionen. Därmed skulle sommartullarna ses som en förebyggande åtgärd, vilken för att få avsedd verkan var tvungen att genomföras vid en oväntad tidpunkt med omedelbar verkan. Men i

⁶² *ibid.*

⁶³ Se t.ex. Aggarwal, V. K. (1985) *Liberal Protectionism. The International Politics of Organized Textile Trade*. University of California Press, Berkeley.

⁶⁴ Genom kungörelse genomdrev regeringen den 10 juli 1955 en särskild tullavgift på främst textil- och lädervaruområdena. En sådan åtgärd, när ingen riksdagssession pågår, underställs riksdagen genom proposition i början av nästföljande session.

⁶⁵ Kungl. Maj:ts proposition, nr. 202, år 1955, s. 5.

propositionen kan man också utläsa textilområdets särställning, dels i och med att dessa varor berördes i störst utsträckning, dels att propositionen framhöll att förhållandena inom textilbranschen avvikit från den gynnsamma utveckling som präglade det övriga näringslivet. Detta motiverade en modernisering av textiltullarna. Utlandskonkurrensen hade enligt propositionen bidragit till både en nedgång av produktionen och sysselsättningen, liksom till en försämrad lönsamhet för textilbranschen som helhet.

Hur stor var då den genomförda tullhöjningen? Detta är svårt att avgöra i och med att åtgärden innebar en övergång från vikt- till värdetullar, men generellt betydde det en fördubbling av tullnivån på textilvaror. För vissa varor var tullhöjningen inte fullt så hög, medan den för flera av de viktigaste textilvarorna innebar något mer än en fördubbling.⁶⁶

Tullarnas behandling i riksdagen

Regeringens urval av varor och bestämning av de provisoriska tullarnas nivå gjordes med utgångspunkt från information om tulltaxekommitténs väntade förslag. Men höjden på det provisoriska tullskyddet visade sig i genomsnitt ligga några procentenheter under kommittémajoritetens förslag. Regeringsförslaget⁶⁷ till en ny tulltaxa kom våren 1958 och föranledde en mängd motioner. Flera av dessa tog sikte på textilindustrins förhållanden (se nedan). Regeringens proposition behandlades i Bevillningsutskottet. I sitt betänkande hemställde utskottet att propositionen inte kunde bifallas oförändrad av riksdagen.⁶⁸

I betänkandet slog utskottet fast att tullarnas väsentliga betydelse låg i deras långsiktiga inverkan på landets produktionsstruktur, och att de därmed utgjorde ett näringspolitiskt instrument. Det rådde enligt utskottet överhuvudtaget inte några delade meningar om att Sverige från denna synpunkt hade mest att vinna på en politik med låga tullar.⁶⁹ Kontroverserna gällde istället tullarnas storlek i de

⁶⁶ a.a., s. 3 och 8-19. De faktiska tullnivåerna behandlas längre fram.

⁶⁷ Kungl. Maj:ts proposition, nr. 90, år 1958. Propositionen slutbehandlades ej under A-riksdagen (vårsessionen), därmed förnyades propositionen till B-riksdagen (höstsessionen), proposition, nr. B 4, år 1958.

⁶⁸ Bevillningsutskottets betänkande, nr. B 1, år 1958.

⁶⁹ Tord Ekström, LO:s sakkunnige i Tulltaxeutredningen, skrev i ett särskilt yttrande över betänkandet att det sedan gammalt hörde till god ton att i Sverige använda en frihandelsvänlig vokabulär, och att detta kanske delvis kan förklara den motsättning som rådde mellan kommitténs teoretiska utgångspunkt och dess förslag om höjning av tullskyddet. Se SOU (1956:14) s. 113.

enskilda fallen, och vid dessa överväganden kom utskottet i flera fall till ett annat resultatet än vad regeringen föreslog i sin proposition.⁷⁰ Kontentan av detta var en ytterligare höjning av tullarna. I sitt betänkande framhöll utskottet vidare att kombinerade kvantitets- och värdetullar, bland annat av tulltekniska skäl, endast undantagsvis borde användas såsom permanenta anordningar. Dock kunde tillämpningen av sådana tullar ändå vara ett lämpligt medel i situationer med onormalt låg prissättning av importvaror. Därför framhölls att utskottet förväntade sig att regeringen vid behov utnyttjade sin befogenhet att åsätta minimitullar när situationen så kräver.

Återigen är det i stora stycken textilvaror som är föremål för diskussion. Regeringens proposition framhöll att de provisoriska tulländringarna 1955 innebar en avsevärd förstärkning av tullskyddet för textilvaror. Med hänsyn till de strävanden som syftade till en gemensam nordisk marknad fanns det starka skäl till att inte företa någon ändring av de provisoriska tullarna.⁷¹ Mot detta framhöll Bevillningsutskottet att man delade tulltaxekommitténs uppfattning att textilindustrin behövde en kraftig förstärkning av tullskyddet och att det inte rådde någon tvekan om att denna industri stod inför en strukturell omvälvning.⁷² Men var tullnivån exakt borde placeras var enligt utskottet en omdömesfråga, vilken innebar en lämplig avvägning mellan de olika intressena. Den slutliga avvägningen innebar att utskottet hemställde att tullnivån på textilvaror generellt lades mitt emellan propositionens något lägre förslag och tulltaxekommitténs något högre förslag. Inte på någon position i tulltaxan lade sig utskottets betänkande under regeringens förslag.⁷³ Debatten i riksdagens första och andra kammare blev intensiv, men Bevillningsutskottets hemställan bifölls i båda kamrarna utan ändringar.⁷⁴

⁷⁰ Bevillningsutskottets betänkande, nr. B 1, år 1958, s. 270.

⁷¹ Kungl. Maj:ts proposition, nr. 90, år 1958, s. 2 samt s. 504-505. Som bekant ledde dessa strävanden inte till en gemensam nordisk marknad. I dess ställe kom, genom Stockholmskonventionen 1959, beslutet om EFTA.

⁷² Bevillningsutskottets betänkande, nr. B 1, år 1958, s. 307.

⁷³ a.a., s. 364-369.

⁷⁴ B-riksdagens protokoll år 1958. Första kammaren, nr. B 7, s. 4-67 samt B-riksdagens protokoll år 1958. Andra kammaren, nr. B 7, s. 57-124.

Den nya tulltaxan

Den nya tulltaxan klubbades under sommarriksdagens sista timmar 1958, och trädde i kraft den 1 januari 1959. Riksdagen gick, som sagt, på Bevillningsutskottets hemställan. Detta innebar för textilindustrins del en generell höjning av tullskyddet i jämförelse med det provisoriska tullskyddet från sommaren 1955, men några minimitullar fanns inte med i beslutet om ny tulltaxa.

Åtskilliga krav hade under årens lopp höjts för att den nya tulltaxan skulle innehålla minimitullar på vissa hårt utsatta textilvaror. Varifrån dessa krav kom ifrån behandlas nedan, här skall bara konstateras att regeringen strax innan utgången av år 1958 gick dessa krav till mötes.⁷⁵ Detta skedde på samma vis som sommartullarnas genomförande 1955. Genom ett förordnande, som utfärdades under en tidpunkt när riksdagen inte sammanträdde, beslutade regeringen om en provisorisk förändring av tulltaxan. Förordnandet tidsbegränsades inte, utan skulle gälla tills vidare. Förändringen trädde i kraft den 1 januari 1959, alltså exakt samtidigt som den nya tulltaxan. Med detta skall inte förstås att regeringen 'satte sig upp' gentemot riksdagen. Bevillningsutskottet uttryckte tydligt och klart en önskan om att regeringen skulle göra just detta, om det var nödvändigt. Så kom det sig att regeringen i början av riksdagens vårsession 1959 lade en proposition om godkännande av det tidigare fattade beslutet om uttagandet av särskild tullavgift på vissa varor.⁷⁶ Utan debatt godkändes också denna proposition av riksdagen.

Frågan är då hur tullskyddet slutligen utformades, vilket innebär en samlad behandling av Bevillningsutskottets klubbade förslag och regeringens godkända proposition om särskilda tullavgifter på vissa varuslag. Dock med reservationen att de följande resonemangen var föremål för mycken debatt under tullfrågans beredningsgång. Ett av de största problemen gällde olika beräkningssätt. Eftersom det inte rådde någon enighet om vad som var 'normaltullnivån', det vill säga den variabel som alla förändringar jämförs med, så kunde inte heller slutsatsen bli den samma.⁷⁷ Tulltaxekommittén hävdade med bestämdhet att deras förslag inte innebar en höjning av den genom-

⁷⁵ Kungörelser den 19 och den 30 december 1958 i *Svensk författningssamling* 1958, nr. 616 respektive nr. 647.

⁷⁶ Kungl. Maj:ts proposition, nr. 39, år 1959.

⁷⁷ De s.k. huvudreservanterna i tulltaxekommittén framhåller att själva idén om en normaltullnivå är protektionistisk. Detta då den utgår från att en importerad vara i princip alltid skall tullbeläggas. Se SOU (1956:14) s. 106.

snittliga tullnivån i Sverige, medan frihandelsförespråkare på ett bestickande sätt sökte leda i bevis att så faktiskt var fallet.⁷⁸ Här skall dock fokuseras på textiltullarna.

Sommartullarna innebar på textilområdet en övergång från vikt-till värdetullar. Därmed blev textiltullarna beständiga – prisstegringar på importvaror leder till en motsvarande ökning av tullen. Vid denna åtgärd gjorde regeringen en uppskattning av tullens förändring för vissa varor. En reservation gjordes dock mot direkta jämförelser.⁷⁹ Här skall understrykas att tullnivån för textilvaror naturligtvis hade urholkats ytterligare något 1955 jämfört med 1952. Då tulltaxekommittén tog 1950 som utgångspunkt i sina beräkningar är det inte svårt att förstå de kontroverser som uppstod runt vad som skulle vara 'normaltullnivån'. Sålunda steg, enligt regeringens proposition 1955, tullen för ylle- och bomullsgarner från ungefär 2 procent till respektive 5 och 8 procent, för lingarner från cirka 3 till 9 procent. Tullen för varor senare i förädlingsledet såsom vävnader steg från 5 á 6 procent till 12 procent för ylle- och bomullsvävnader och till 13 procent för linnevävnader. Någon jämförelse mellan tullen före och efter omläggningen gjorde inte regeringen för trikå- och konfektionsvaror. Tullen varierade efter omläggningen mellan 12 och 14 procent. För nylonstrumpor höjdes tullen från cirka 7 till 15 procent.⁸⁰

När den nya tulltaxan trädde i kraft årsskiftet 1958/1959 förändrades tullsatserna för textilvaror igen. För de flesta produktgrupper höjdes värdetullen ytterligare någon procentenhet, samtidigt som bland annat ylle- och bomullsvävnader samt vissa typer av trikåplagg belades med minimitullar.⁸¹

⁷⁸ Se nedan, under rubriken *Huvudreservanterna i Tullkommittén*.

⁷⁹ I Kungl. Maj:ts proposition, nr. 90, år 1958, s. 505ff, finns för varje tulltaxeposition angivet de förhållanden som rådde innan tullsatserna förändrades 1955. En samlad bild av dessa är inte möjligt att ge.

⁸⁰ Kungl. Maj:ts proposition, nr. 202, år 1955, s. 3.

⁸¹ Som exempel på förändringarna kan de ovan nämnda varornas nya tullsatsers tas. Tullen på ylle- och lingarner höjdes med en procentenhet till 7 respektive 10 procent, medan tullen på bomullsgarner kvarstod oförändrad. Några minimitullar sattes inte på garner. Tullen på yllevävnader steg med två procentenheter till 14 procent, samtidigt som de belades med en minimitull vilken varierade mellan 400-700 kronor per 100 kg beroende på vilken typ av yllevävnad det var. Bomullsvävnader belades också med minimitull på 500-700 kronor per 100 kg, samtidigt som värdetullen steg med en procentenhet till 13 procent. Även linnevävnaders värdetull höjdes med en procentenhet till 14 procent, dock belades inte dessa med någon ytterligare avgift. För trikåvaror varierade tullen avsevärt mellan de olika varuslagen, men den nya tulltaxan innebar en höjning av tullen med ungefär en procentenhet. För de vanligaste

Avvikarna

Den ovan beskrivna gången av den svenska tullpolitikens förändring är både på det generella och det särskilda området bristfällig. Tullfrågan var en av 1950-talets stora, och den är i mångt och mycket komplex. I det följande skall några av de avvikande uppfattningarna, som framkom under frågans officiella beredningsgång, redovisas.

Huvudreservanterna i tulltaxekommittén

Inom tulltaxekommittén kom de starkast avvikande uppfattningarna om betänkandet från två av ledamöterna, dels från den socialdemokratiska riksdagsledamoten och metallarbetaren, Hans Gustafsson och dels från Erik Westerlind. Den senare var vid tillsättandet av kommittén byråchef på finansdepartementet, men upphöjdes till statssekreterare under kommitténs arbetsperiod.⁸² Gustafsson och Westerlind gjorde gemensam sak och kom i debatten att kallas huvudreservanterna.

Deras reservation formades till något som kan uppfattas som en sammanhängande teori för ekonomisk utveckling, där åtskilliga samband pekas ut. I mångt och mycket är det frågan om en brinnande frihandelsappel. En grupp högerledamöter i riksdagen skrev i en motion: "Reservanterna inom kommittén, herrar Westerlind och Gustafsson, har däremot konsekvent följt en extrem frihandelslinje".⁸³ I reservationen finner man åtskilliga av de ingredienser som

trikåplaggen lades tullen nu på 15 procent. Vidare belades de trikåplagg som inte var tillverkade av syntetiska textilfibrer med en minimitull på 700 kronor per 100 kg om grundmaterialet var konstgjorda fibrer och med 400 kronor per 100 kg för plagg av andra material. Tilläggas skall att tullen på alla typer av textilvaror utifrån konstgjorda ändlösa textilfibrer låg långt över de andra tullsatserna: mellan 17 och 20 procent. Tullen på konfektionsvaror steg också någon procentenhet, och belades fr.o.m. 1959 med mellan 13-15 procents tull. Värdetullen på nylonstrumpor kvarstod oförändrad men belades med en minimitull på 6:25 kronor per dussin par och till detta fogades anmärkningen att den slutliga tullen inte fick överstiga 25 procent av varans värde, enär detta skulle ha stridit med internationella avtal. Ytterligare positioner i tulltaxan belades med minimitull, såsom t.ex. res- och sängfiltar av ylle samt vissa vävnader av syntetiska och konstgjorda textilfibrer. Se Bevillningsutskottets betänkande, nr. B 1, år 1958, s. 365-369 samt Kungl. Maj:ts proposition, nr. 39, år 1959, s. 11-12.

⁸² Westerlind kom sedan att arbeta med textilindustrins problem som ordförande i den statliga textiltutredningen, vilken tillsattes 1958. Under tiden som denna utredning arbetade kom han vidare att utses till landshövding.

⁸³ Motion i andra kammaren, nr. 458, år 1958, s. 7.

kom att bli fundamentala byggstenar i LO:s syn på den önskvärda och möjliga utvecklingen av svenskt näringsliv. Reservationen inleddes med konstaterandet:

När man i dag diskuterar tullar och tullpolitik, får man akta sig för att låta tankegångarna slentrianmässigt löpa i gamla inkörda spår. I den fulla sysselsättningens ekonomi, vari vi nu lever, måste ett annat betraktelsesätt tillämpas beträffande tullarna än då arbetskraften och produktionskapaciteten i övrigt inte är helt utnyttjad.⁸⁴

Det som därefter följer utgör svidande kritik mot kommitténs arbete och betänkande. Uppenbart blir att reservanterna anser att det är kommittéledamöternas tankegångar som slentrianmässigt löper i gamla inkörda spår.

Grundtanken i reservationen, även om det inte omnämns just så, är att Sverige är en bristekonomi. Bristen bestod i knappa tillgångar på arbete och kapital, och med dessa produktionsfaktorer var Sverige tvunget att effektivt hushålla. Tullpolitikens innebörd i detta nya fullsysselsättningens samhälle blev därmed, enligt reservanterna, att få till stånd ”en ändrad disposition av de samlade tillgängliga resurserna”. Detta leder till ett synsätt där import av varor betyder att resurser frigörs, resurser som kan sättas in på exportvarutillverkningens område. Vilket i sin tur leder till konstaterandet att ett effektivt tullskydd innebär att importkonkurrerande hemmamarknadsproduktion gynnas på bekostnad av exportproduktion. Reservanterna menade att en hög framstegstakt i Sverige endast var möjlig vid en omfattande utrikeshandel. Detta var också en allmän, grundmurad uppfattning inom så väl kommittén som hos regeringen. Dock uttryckte sig reservanterna skarpare än dessa instanser när de skrev att ”den optimala nivån för internationell arbetsfördelning” och därmed det internationella varuutbytet, inte på något vis hade uppnåtts för Sveriges del.⁸⁵

Konsekvenserna av detta resonemang ledde reservanterna till att konstatera att deras önskemål om en ökad frihandel och sänkta tullar inte tillgodosågs av kommittén, då den ju föreslog ett förstärkt tullskydd. Reservanterna ansåg att kommittémajoritetens förslag till ny tulltaxa innebar ”en avgörande vändning i protektionistisk riktning”.⁸⁶ Den tidigare användningen av vikt-

⁸⁴ Reservation av herrar Gustafsson och Westerlind i SOU (1956:14) s. 96.

⁸⁵ a.a., s. 96-98.

⁸⁶ a.a., s. 101.

tullar som bärande princip för tullpolitiken innebar en automatisk tendens till tullsänkning, en långsiktig utvecklingstendens som stoppades i och med övergången till värdetullar. Tullar som dessutom generellt lades på en högre nivå än vad reservanterna ansåg önskvärt.

Vidare reserverade de sig mot kommitténs strävan att konstruera en tulltaxa där målet var ett så jämnt fördelat tullskydd som möjligt. Denna kritik hängde samman med synen på tullar som ett näringspolitiskt instrument och tullar som en del i den övriga ekonomiska politiken. Enligt reservanterna skulle ju tullpolitiken användas för att påverka ekonomins strukturella utformning och resursernas fördelning. Detta var ett synsätt som betecknade tullar såsom en subvention till berörda branscher, ett stöd som betalades av det allmänna.

Reservanterna framhöll också tullhöjningarnas effekt på pris- och kostnadsutvecklingen. Fullsysselsättningsekonomin karakteriserades just av ett efterfrågeöverskott och inflationistiska prisstegrings-tendenser. Det var därför enligt reservanterna mycket olyckligt om inte en ytterligare förstärkning av dessa inflationistiska tendenser undveks. Den förestående utbyggnaden, eller rent av upprätthållandet, av en prisstödande tullmur hade just dessa så förhatliga inflationistiska effekter.

Hur behandlade då Gustafsson och Westerlind, vilka konsekvent i sin reservations allmänna utgångspunkter fullkomligt nedgjorde kommittémajoritetens betänkande, tullnivåerna för textilindustrin? De hade ju tydligt framhållit att importkonkurrerande hemmamarknadsindustri, vilken inte framgångsrikt kan konkurrera om landets produktionsfaktorer, inte utan vidare skulle subventioneras genom tullskydd. De pekade därvid på att produktionsfaktorerna kunde användas samhällsekonomiskt effektivare, företrädesvis inom exportindustrin.

Reservanterna ansåg att fastställandet av varje enskild tullposition borde föregåtts av en samhällsekonomisk bedömning tillsammans med en avvägning av vilka områden som av olika skäl behövde ett tullskydd som stöd. I detta sammanhang är det mest intressant att se vilka riktlinjer reservanterna önskade för konsumtionsvaruindustrierna, och här darrade man på manschetten:

[...] för konsumtionsvaruindustrierna: ett skydd som är förenligt med vårt intresse att utnyttja världsmarknadens möjligheter att tillgodose en alltmera differentierad konsumtionsefterfrågan inom landet och som samtidigt är så avpassat, att det inte hejdar den nödvändiga anpassningen till det internationella konkurrensläget

och en i anslutning därtill skeende avveckling av mindre effektiv produktion, men som undanröjer riskerna för allvarliga omställningssvårigheter på den totala arbetsmarknaden; *för textilindustrin speciellt: en med beaktande av sistnämnda synpunkter avvägd skälig förstärkning av skyddet.*⁸⁷

Just på textilområdet var reservanterna Gustafsson och Westerlind i huvudsak överens med kommittémajoriteten. En viss förstärkning, av det som i deras vidare skrivning helt plötsligt får heta marknadsskyddet och inte tullskyddet, ansåg de med beklagande såsom nödvändigt.⁸⁸ Behovet av en viss uppjustering av tullarna i textilbranschen motiverades med att denna industri skulle kunna beredas förutsättningar för en önskvärd utveckling. Därmed var det tvunget, enligt reservanterna, att företa en motsvarande nedjustering av tullnivån på andra områden i syfte att hålla den genomsnittliga svenska tullnivån låg. De erkände, i linje med den tidigare argumenteringen, att tillverkningen av textil- och konfektionsvaror inte utgjorde den mest ”optimala dispositionen av landets produktiva resurser”, men att det var orealistiskt att tänka sig att Sverige skulle kunna undvara en egen tillverkning av dessa varor. Vidare framhölls att den utländska konkurrensen utsatte textilindustrin för ett tryck mot sanering och anpassning. Detta tryck fick inte elimineras genom ett alltför högt tullskydd. En krympning av den svenska textilindustrins omfattning sågs som ofrånkomlig. Men textilindustrin borde inte heller lämnas värlös gentemot konkurrens utifrån och tvingas till en ”brådstörtad och katastrofbetonad” avveckling. Här var det enligt reservanterna fråga om en svår avvägning:

En tullsättning som innebär en artificiell stimulans åt en oräntabel och på lång sikt oekonomisk produktion av textilvaror är lika olycklig som en tull vilken icke är tillräcklig för att ge andrum för en lugn omställning av industrin till den omfattning och inriktning av kapaciteten som kan vara rationell på längre sikt [...].⁸⁹

Den tullnivå som reservanterna efter de svåra avvägningsfrågorna kom fram till avvek något från kommittémajoritetens förslag. På nästan alla tullpositioner reserverar sig Gustafsson och Westerlind, något de för övrigt är ensamma om att göra.⁹⁰ Genomgående låg

⁸⁷ a.a., s. 111.

⁸⁸ SOU (1956:15) s. 390.

⁸⁹ *ibid.*

⁹⁰ a.a., s. 393-471.

deras förslag något under kommittémajoritetens och de var dessutom enhetligare.⁹¹ Skillnaderna var dock på det hela taget inte särdeles stora. Det är intressant att notera att de av regeringen genomförda sommartullarna 1955 i långa stycken är identiska med Gustafssons och Westerlinds förslag till tullnivå. Dock lade reservanterna in en brasklapp då de skrev att de i själva verket var tveksamma – de föreslagna tullsatserna kanske var onödigt höga. De framförde tanken att den kritik som de riktat mot kommittémajoriteten, vilken i den allmänna reservationen gick ut på att alltför stort intryck tagits av textilindustrins tillfälliga läge under den tidrymd som utredningen arbetat, även skulle falla på dem själva.⁹²

Krav på ökat skydd

Starka krafter var dock i rörelse för att höja textilindustrins tullskydd. Dels krävde åtskilliga riksdagsledamöter i motioner över regeringens förslag till ny tulltaxa kombinationstullar eller kraftigt höjda tullsatser, dels gjorde Textilarbetareförbundet och industrins företrädare gemensam sak i denna fråga.

Huvudargumentet för de motionärer som krävde ökat skydd var att de ville undvika omställningskriser och sysselsättningsvårigheter i alltför stor omfattning.⁹³ Kombinerade värde- och viktullar krävdes då värdetullar hade den olägenheten att bli som lägst då priset på den importerade varan är lågt.⁹⁴ Vid förekomsten av dumping erbjöd kombinationstullar en bättre skyddseffekt. Men några minimitullar infördes ju inte i den tulltaxa som klubbades sommaren 1958. För övrigt var det endast en motionär som lyckades få gehör för sina specifika krav på höjning av tullskyddet för ett visst textilt varuområde.⁹⁵

⁹¹ Enhetlighet i tullsatser är mindre protektionistiskt än stora variationer mellan varuslagen på ett och samma område. Enhetlighet underlättar såväl informationen till exportörlandet alternativt importagenten som tullbehandlingen av varorna.

⁹² SOU (1956:15) s. 392.

⁹³ Motioner i första kammaren, nr. 372-373 och 381, år 1958 och Motioner i andra kammaren, nr. 462, 469-470 och 484, år 1958.

⁹⁴ Se speciellt Motion i andra kammaren, nr. 458, år 1958.

⁹⁵ Här var det fråga om produkter som tillhörde en framväxande del av textilindustrin, nämligen garn och vävnader av en viss typ av konstgjorda textiltibrer. Både tulltaxekommittén och regeringen hade föreslagit en suspendering av tullarna på dessa varor, då Sverige inte hade någon tillverkning av dem. Men, framhöll motionen, i väntan på att en sådan tillverkning växte fram så

Det som inte de ovan angivna motionärerna lyckades med kom Textilarbetareförbundet och textilindustrins arbetsgivare att få gehör för senare under året. Dessa två parter uppväktade regeringen i oktober 1958, det vill säga efter det att sommarriksdagen klubbade den nya tulltaxan, och krävde bland annat just minimitullar på vissa varugrupper.⁹⁶ Att uppväkningen av regeringen i denna fråga var av avgörande betydelse för införandet av minimitullar strax innan den nya tulltaxan trädde i kraft grundar sig på en skrivelse i den proposition som regeringen lade fram för att i efterhand få ett godkännande av riksdagen:

Förordnandet den 19 december 1958 har föranletts av framställningar från Textilrådet, Sveriges triåfabrikanter förening, Svenska textilarbetareförbundet [...].⁹⁷

2.3 Fackföreningsrörelsen – tullpolitik och frihandel

När Textilarbetareförbundet uppväktar regeringen med krav på en ökning av tullskyddet så rimmar det illa med den gängse synen på svensk fackföreningsrörelsens frihandelsvänliga linje. Den diskrepans i synen på tullpolitiken som kan spåras på olika nivåer inom fackföreningsrörelsen, dels mellan delar av det enskilda förbundets medlemmar och dessas förbundsstyrelse (en diskrepans som nästan helt kommer att lämnas därhän), dels mellan det enskilda förbundet och den centrala nivån i form av LO, kan exemplifieras med citat från en ledarartikel i *Beklädnadsfolket*:

fanns det redan substituerbar tillverkning. Den här tillverkningen, som dessutom var kapitalintensiv och sysselsatte relativt många människor, skulle i och med suspenderingen av tullen helt slås sönder enligt motionärerna. Här angav motionen också vilka inkomstbortfall och sysselsättningsminskningar KF-ägda Svenska Rayon AB, som var det företag som bedrev merparten av denna tillverkning, skulle lida om tullen på varuområdet suspenderades. Därför krävdes att tulltaxan fastställdes till en värdetull på 20 procent kombinerat med en minimiviktull. Vid den senare behandlingen i Bevillningsutskottet, som ju i praktiken blev den plats där den nya tulltaxan i sin helhet fastställdes, fick motionärerna gehör för sin hemställan i så måtto att den tull som i de två tidigare instanserna helt uteblev fastställdes till 16 procent. Detta var en tullnivå som låg betydligt över den genomsnittliga nivån och som måste betecknas som en av de högsta tullsatserna i den svenska tulltaxan. Se Motion i första kammaren, nr. 381, år 1958 och Motion i andra kammaren, nr. 462, år 1958 samt Bevillningsutskottets betänkande, nr. B 1, år 1958, s. 364, tulltaxeposition nr. 51.01, A1. samt 51.04, A1.

⁹⁶ Se ”Statlig utredning resultat av uppväkning” i *Beklädnadsfolket*, nr. 12/1958.

⁹⁷ Kungl. Maj:ts proposition, nr. 39, år 1959, s. 4.

Den fackliga rörelsen är inte enhetlig i sitt betraktelsesätt när det gäller sådana här [tull-] frågor. De enskilda fackförbunden har till uppgift att slå vakt om sina medlemmars intressen och värnet om näringen i en hårdnande internationell konkurrens kan vara en sådan uppgift. Den samlade fackföreningsrörelsen, LO, är dock i mycket hög grad en konsumentorganisation och dess syn på konkurrensfrågor blir därför annorlunda.⁹⁸

Till detta skall understrykas att LO:s syn på frihandel inte enbart grundade sig på konsumentintresset eller ett engagemang i de underutvecklade ländernas problematik. Ståndpunkter och agerande i denna fråga var intimt förknippade med ett större program, ett program som i sin formaliserade kärna benämns Rehn-Meidnermodellen. Här skall endast framhållas att frihandel snarare är ett medel än ett mål i sig. Vidare skall understrykas att den linje som växer fram inte är given på förhand. Även LO opererade under specifika omständigheter med ett flertal handlingsalternativ.

Landsorganisationen och tullpolitiken

I LO:s remissyttrande⁹⁹ över tulltaxekommitténs betänkande framhölls att det ofta visat sig att fackliga organisationer ansett sig ha fördel av ett visst tullskydd på sitt eget område, men låga tullar för övrigt. Viljan att skydda den egna industrin hade sin bakgrund, menade LO, dels i att man velat ha hjälp mot arbetslöshet, dels att man sökt ett visst ”riskskydd” mot eventuellt kommande svårigheter ifråga om lönenivå och sysselsättning. Detta synsätt delades inte av LO. Störningar av detta slag borde inte i första hand motverkas genom tullhöjningar – en tullhöjning var sista utvägen att förhindra eller motverka arbetslöshet. Istället förordade LO en aktiv arbetsmarknads- och strukturpolitik.

Tulltaxekommitténs betänkande innebar enligt LO, och här går det att i stor utsträckning följa huvudreservanternas resonemang, en höjning av den genomsnittliga tullnivån. Detta eftersom tullarna höjdes för typiska importvaror, medan de sänktes för de varuområden där den svenska produktionen hade en konkurrenskraftig ställning. Tulltaxekommitténs strävanden att utjämna tullnivån hade därmed, enligt LO, skett genom ett väsentligt ökat skydd åt vissa stagnerande industrier i utbyte mot ”mindre kännbara och delvis

⁹⁸ ”Frihandeln råkar i klämma” (ledare) i *Beklädnadsfolket*, nr. 5/1959.

⁹⁹ Landsorganisationen (1957) *Landssekreterariatets berättelse för år 1956*. Stockholm, s. 251-257.

fiktiva sänkningar” på andra områden.¹⁰⁰ Det ökade skyddet för stagnationsindustrierna ledde till en ökning av dessas förmåga att konkurrera om de knappa produktionsresurserna, vilket i sin tur skulle komma att försvaga produktivitetens utvecklingen. Avvägningen av varje tullposition borde enligt LO ha föregåtts av en samhälls-ekonomisk bedömning, och för en detaljerad diskussion om de olika tullpositionerna krävdes underlag, något som enligt LO inte fanns tillgängligt. Här lades också in en brasklapp angående de önskemål som enskilda förbund inom LO framfört om enskilda tullsats – för en detaljerad bedömning saknades just underlag. Som en konsekvens av detta uttalade sig LO endast om fördelningen på olika näringsgrenar, och anslöt sig här till huvudreservanternas schematiska fördelning. Därmed menade även LO att textilvaror intog en *särställning*. Huvudreservanterna menade ju att speciellt textilindustrin behövde en skälig förstärkning av skyddet. Men, LO framhöll att detta inte innebar någon anslutning till huvudreservanternas konkreta bud i de fall som detaljreservationer avgetts. På den punkten ansåg LO att huvudreservanterna inte helt kunde fritas från den kritik som hade riktats mot kommittémajoriteten om ett för högt tullskydd. Skillnaderna mellan de olika buden var ju som regel relativt små mellan huvudreservanterna och kommittémajoriteten. Liksom huvudreservanterna menade LO vidare att kommittémajoriteten underskattat den skydds- och prishöjande verkan som förslaget till ny tulltaxa skulle innebära. Istället ansåg LO att en höjning av det genomsnittliga tullskyddet, med hänsyn till den högkonjunktur som Sverige befann sig i, inte var motiverad för de närmaste åren. Därvid såg LO hellre en, om än *begränsad*, sänkning av det genomsnittliga skyddet för den inhemska industrin.

LO framhöll i remissyttrandet att om stagnationsindustrier skulle erhålla ett ökat skydd, som till exempel textilindustrin, borde staten samtidigt direkt söka påverka utvecklingen så att behovet av tullskydd skulle minska. Medlet för påverkan skulle då främst bestå i en aktivare arbetsmarknadspolitik. Härvid framträder ett element i LO:s syn på tullpolitiken, som utgör en underliggande ström i frihandelssynen, nämligen att strukturrationalisering kan främjas genom olika tullpolitiska arrangemang. Denna insikt föranledde LO att i sitt remissyttrande lägga ett förslag om att tulltaxan skulle vara föremål för en fortlöpande översyn. Detta var förvisso inget nytt, men för att följa denna tankegång måste vi gå tillbaka till tulltaxekommitténs betänkande.

¹⁰⁰ a.a., s. 255.

Tullar som strukturrationaliserande medel

Under 1950-talets första hälft framfördes från olika håll åsikten att tullarna borde utformas på ett sådant sätt att de blev ett mer lätt-hanterligt och variabelt instrument.¹⁰¹ Detta resonemang återkom i två särskilda yttranden till tulltaxekommitténs betänkande. Dels i ett yttrande av den socialdemokratiska riksdagsledamoten Fritiof Boo, dels i Tord Ekströms yttrande.¹⁰² Ekström var LO:s sakkunnige i utredningen.

Boos yttrande formades till ett förslag om tillsättandet av en tullberedning.¹⁰³ I detta organ, bestående av representanter för berörda myndigheter, näringslivet och fackföreningsrörelsen, skulle detaljfrågor omprövas och en successiv anpassning av tullskyddet kunna ske efter näringslivets ändrade betingelser. Denna tullberedning skulle vara utredande och förslagsställande med initiativrätt i tullfrågor. Förslaget hade sin bakgrund i att tullrevisioner företogs med så långa tidsintervall att tullpolitiken blev föråldrad, vilket Boo exemplifierade med tullar som legat avsevärt högre än vad näringsens skyddsbehov hade kunnat motivera. Den föreslagna tullberedningen skulle vidare arbeta på ett sådant sätt att den långsiktiga tullpolitiken inte åsidosattes. Syftet var att söka undvika en ”ryckig” tullpolitik med dess uppenbara faror.

Förslaget om en sådan tullberedning togs också upp, med direkt hänvisning till Boos yttrande, av Ekström.¹⁰⁴ Men resonemangen bakom tillsättandet av en sådan tullberedning skiljde sig från Boos kortfattade.¹⁰⁵ Ekström menade att ett garanterat och förutsättningslöst skydd i tulltaxan för en viss bransch antagligen ledde till en konservering av ineffektiva företag. Ett sådant skydd ledde sanno-

¹⁰¹ Se t.ex. ”Debatten får ej bara röra tullfrågan” (ledare) i *Beklädnadsfolket*, nr. 3/1954.

¹⁰² Notera att det här rör sig om yttranden och inte reservationer, för Ekströms del hade han dock som sakkunnig inte kunnat reservera sig.

¹⁰³ ”Särskilt yttrande av herr Boo” i SOU (1956:14) s. 92-93.

¹⁰⁴ ”Särskilda yttranden av vissa sakkunniga”, herr Ekström, i SOU (1956:14) s. 118.

¹⁰⁵ Ekströms yttrande hade en försiktig och resonerande karaktär. Det ställdes inga specifika krav, snarare ville Ekström att hans synpunkter skulle tas i beaktande vid frågans vidare behandling. Vidare använde han personliga pronomen i sina formuleringar, vilket ger intrycket att Ekström ville understryka att detta var hans egna åsikter. Åsikter som inte skulle uppfattas som synonyma med LO:s. Andra sakkunniga i utredningen avböjde att skriva särskilda yttranden, med motiveringen att de förutsatte att deras respektive organisationer skulle beredas tillfälle att framföra sina synpunkter genom remissförfarandet.

likt till ett minskat intresse för bland annat strukturrationalisering. Utifrån detta pekade sedan Ekström på tre tänkbara vägar att bedriva en tullpolitik som inte bara hade en skyddande effekt utan främst ett rationaliserande syfte.¹⁰⁶

Det vore för det första önskvärt att tulltaxan reviderades oftare. Ekström menade att en revision var femte år tedde sig rimlig. Detta för att statsmakterna skulle få en större möjlighet att leda utvecklingen i olika branscher. Fördelarna med en tätare revision skulle bestå i att dessa inte behövde bli så omfattande, att diskussionerna skulle kunna föras i en "lugnare atmosfär" samtidigt som misstag lättare skulle kunna rättas till. Här framhöll Ekström att det mot bakgrund av den i övrigt intensifierade ekonomiska politiken inte längre fanns några hållbara skäl att bevara tullarna stabila på mycket lång sikt. Den andra vägen för att öka rationaliseringstakten skulle vara att suspendera tullarna, helt eller delvis.

Den tredje vägen som Ekström såg, och som var den han försiktigt förordade för att stimulera strukturrationalisering via tullpolitiken, utgjordes av tillfälliga tullar. Det var också denna väg som mynnade ut i förslaget om en sorts tullberedning, där staten, industrin, fackföreningsrörelsen, handeln och konsumentintresset skulle vara representerat. Ekström menade att tulltaxan skulle kunna bestå av ett lågt "bottenskydd", ett skydd som skulle kombineras med ett system av tillfälliga tullar. Till dessa tullar skulle vissa villkor vara knutna, då Ekström betraktade tullar som en form av subventioner. En sammankoppling mellan å ena sidan producenternas krav på tullskydd, och å andra sidan samhällets krav på strukturrationalisering, borde enligt Ekström kunna begränsa tullhöjningar till ett minimum. På detta sätt skulle de tillfälliga tullarna ha ett sorts "uppfostrande" syfte och införas för att vinna tid för genomförandet av nödvändiga åtgärder. Tidsbegränsningen för tullen skulle dessutom vara explicit. Om inte branschen vidtog och fullföljde de gjorda åtagandena, eller om branschens konkurrenskraft gentemot utlandet inte kunde förbättras, skulle den tillfälliga tullen avvecklas. Arbetskraften i den icke-konkurrenskraftiga industrin skulle därefter beredas sysselsättning inom andra branscher, framhöll Ekström.

I sitt remissyttrande anslöt LO till tanken på ett beredande organ i tullfrågor. Flera av formuleringarna i remissyttrandet är identiska med Ekströms särskilda yttrande. Detta är också helt naturligt,

¹⁰⁶ "Särskilda yttranden av vissa sakkunniga", herr Ekström, i SOU (1956:14) s. 115-118.

eftersom remissyttrandet skrevs av Ekström, då han var något av organisationens expert på handelsfrågor.

LO:s skiss på ett tullberedande organ var inte särskilt utförlig.¹⁰⁷ Organisationen framhöll att arbetsmarknadsstyrelsen (AMS), förutom de redan föreslagna parterna, skulle vara representerad i organet. Tullberedningens uppdrag skulle vara att framföra förslag hur en strukturrationalisering kunde främjas genom olika tullpolitiska arrangemang, där det långsiktiga målet skulle vara ett reellt utjämnande av tullskyddet mellan hög- och lågtullnäringsar. Dessa förslag skulle grunda sig på branschundersökningar. Vidare menade LO att det inte var påkallat att i remissyttrandet gå in på *hur* en sådan kombinerad tull- och strukturpolitik borde bedrivas, istället förutsattes att LO skulle få tillfälle att utveckla detta när frågan blev aktuell.

Som redan framhållits är det utan svårighet möjligt att i LO:s remissyttrande spåra flera av Ekströms tidigare resonemang. Dock återkommer inte tankegången om tillfälliga tullar – vad som framhölls var istället kopplingen mellan tullskydd och samhällets krav på strukturrationalisering. Tyngdpunkten i yttrandet låg i just detta resonemang, det vill säga att tullar reducerar intresset för att rationalisera samt bidrar därmed till att konservera ineffektiva företag.¹⁰⁸

De konkreta förslag som LO framförde i yttrandet kan därmed sammanfattas. För det första föreslogs, mot bakgrund av fördelarna med en utvidgad utrikeshandel, att en otvetydig om än begränsad sänkning av den genomsnittliga tullnivån skulle företas i den nya tulltaxan. LO ville gå längre än huvudreservanterna. Men om inte tillräckligt stöd för den mer långtgående linjen skulle kunna uppåtdas, förordades i andra hand huvudreservanternas förslag. För det andra föreslog LO att en plan skulle göras upp för en fortsatt successiv utjämning mellan de högre och de lägre tullarna. En tullberedning föreslogs övervaka genomförandet. Vidare skulle tullberedningen ta ytterligare initiativ i syfte att nå en fortsatt sänkning av tullarna på längre sikt. För det tredje föreslog LO, vilket är något av en käpphäst i hela remissyttrandet, att tullpolitikens samband med övrig ekonomisk politik skulle beaktas och då särskilt sambandet med struktur- och arbetsmarknadspolitiken. Den tänkta tullberedningen skulle verka i just denna anda.

¹⁰⁷ Landsorganisationen (1957) s. 253.

¹⁰⁸ a.a., s. 256.

Någon tullberedning av det ovan skisserade förslaget, eller av något annat slag, kom inte till stånd.¹⁰⁹ Vad som är intressant i LO:s resonemang är *sökandet efter en form för tullpolitik* som liknar dels partssammansatta branschorgan, dels arbetsmarknadsstyrelsen. Syftena med dessa var att i någon mån att påskynda men framför allt att styra näringslivets strukturomvandling.

Landsorganisationen och frihandeln

Det var först med remissyttrandet över tulltaxekommitténs betänkande som en sammanhängande linje för handelspolitiken formulerades av LO.¹¹⁰ Yttrandet är utan tvekan av uttalad frihandelskaraktär, men något massivt försvar för frihandelslinjen är det inte. Betänk att LO endast förordade en begränsad sänkning av

¹⁰⁹ Ekström kom sedan att i *Fackföreningsrörelsen* kritisera tullfrågornas behandling, missförhållanden som föranledde honom att påminna om LO:s förslag om tullberedning från 1956. I artikeln "Frihandelsområde, nordisk union och förnuftig tullpolitik" (nr. 9/1959) skrev han att: "Spåren efter minimitullarna omkring årsskiftet är här ägnade att förskräcka. Kommerskollegium får i uppdrag att göra snabbutredning om resp. industris konkurrenskraft, varefter Kungl. Maj:t provisoriskt kan förstärka tullskyddet – utan att någon utomstående behöver blandas in". Nära två år senare återkom Ekström till detta i artikeln "Vår konservativa handelspolitik II" i *Fackföreningsrörelsen* (nr. 45/1960). Där beklagade han de otillfredsställande kontakterna mellan fackföreningsrörelsen och de verkligt betydelsefulla utredande organen på det handelspolitiska fältet, och som exempel på ett sådant nämndes Kommerskollegium. I *Samordnad näringspolitik* (1961) s. 127-128, refererades LO:s tidigare krav på en tullberedning. Dock ansågs det inte längre angeläget att få en sådan till stånd. Detta framhölls mot bakgrund av att handelspolitiken förändrats i och med tillkomsten av, och medlemskapet i, EFTA. I skriften underströks dock att handelspolitiken hade ett starkt samband med övrig ekonomisk politik. Ett samband som LO ansåg borde tas i större beaktande än vad som varit fallet under 1950-talet. Dock krävdes inte längre något speciellt organ för dessa frågor handläggning. Det av LO föreslagna departementet för industri- och sysselsättningsfrågor föreslogs handha ansvaret.

¹¹⁰ I betänkandet *Fackföreningsrörelsen och den fulla sysselsättningen* (1951) nämns i samband med diskussionen om branschrationalisering att tullarna bör sänkas så att ineffektiva företag tvingas att rationalisera (s. 83). Vidare nämns angående fackföreningsrörelsens förespråkande av fri konkurrens att låga tullar kan innebära en effektiv monopolkontroll (s. 87). Jämför *Arbetarrörelsens efterkrigsprogram* där det skissas på en statligt kontrollerad utrikeshandel, i syfte att förebygga anpassningskriser. Systemet kallas för organiserad frihandel, och var inte bara tänkt för den omedelbara efterkrigstiden: "Just detta förhållande, att utrikeshandeln i framtiden – trots alla fromma önskemål – sannolikt icke kommer att bli fri i den gamla meningen, gör det desto mera angeläget, att de enskilda initiativen på världsmarknaden kompletteras med en genomtänkt offentlig import- och exportpolitik". Se *Arbetarrörelsens efterkrigsprogram* (1944) s. 22-23 och 55-61 (cit. s. 60).

den genomsnittliga tullnivån och att organisationen ansåg att någon förstärkning av tullskyddet inte var motiverad för de närmaste åren. Detta understryker kopplingen mellan sysselsättningsläget och handelspolitiken. En koppling som alltid finns där, men som kom att betonas mindre ju fastare LO:s uppfattning blev om hur de omställnings- och anpassningskrav som utvecklingen ställde på näringslivet skulle hanteras.¹¹¹

Ett exempel på att LO under 1950-talets första hälft inte var helt på det klara med vilken roll den svenska handelspolitiken skulle tilldelas i ekonomins utveckling utgör en artikel från 1952 i *Beklädnadsfolket*.¹¹² LO:s man Nils Kellgren framhöll där att allt sedan arbetarrörelsens begynnelse hade det varit ett arbetarkrav att tullarna mellan olika länder skulle avskaffas eller åtminstone bringas i ungefärlig nivå med varandra. Denna ursprungliga inställning hade sin grund dels i att detta var enda sättet att tillförsäkra konsumenterna lägsta möjliga levnadskostnader, dels att man ansåg att näringslivet i länder med ett högt tullskydd berövade andra länders arbetare tillfälle till utkomst. Inställningen till frihandel hade dock enligt Kellgren efter hand blivit mer differentierad, och som bakgrund till denna nyansering angav han förekomsten av illojal konkurrens från länder där arbetarna inte hade uppnått att föra fram sina positioner i avseende på reglerad arbetstid, sociala förmåner och högre reallöner (vad Kellgren kallade social dumping). Dock underströk Kellgren, efter att ha pekat på att just textilindustrin missgynnas av vikt-tullarna att frågan om tullarnas höjd och möjligheterna att ge svensk konsumtionsvaruindustri ett ökat skydd måste bedömas utifrån större och allmänare ekonomiska perspektiv, där de handelspolitiska motiven måste vara avgörande.

Frihandelslinjen under utarbetande

På åtskilliga områden innebar 1950-talet för LO ett utprovande av strategier för att förena kraven på ekonomisk stabilitet med full sysselsättning. Handelspolitikens betydelse i detta spänningsfält inlemmades under 1950-talets andra hälft. I tidskriften *Fackföreningsrörelsen* kan man, främst genom Tord Ekströms artiklar, följa ett tråget arbete med att fastställa den samlade fackföreningsrörelsens frihandelsvänliga linje. Ofta används dessutom textilindustrin som

¹¹¹ Jfr Rudolf Meidners artikel "Renässans för branschrationalisering?" i *Tiden*, nr. 1/1959.

¹¹² Nils Kellgren: "Tullar och import" i *Beklädnadsfolket*, nr. 1/1952.

exempel i dessa artiklar. Vidare kom LO:s officiella linje i handelsfrågor att utformas av Ekström.

De resonemang som Ekström förde i *Fackföreningsrörelsen* om tullpolitiken tog alla sin utgångspunkt i sysselsättningsläget. Här visades förståelse för att till exempel textilarbetare fruktade arbetslöshet om tullskyddet för deras bransch blev lågt. Men här såg Ekström ett val. Det kunde visserligen tyckas att det var bättre att acceptera tullhöjningar än ökad arbetslöshet, men detta innebar inte att det bästa sättet att motverka arbetslöshet var tullhöjningar. Valet stod emellan att passivt acceptera ett ökat tullskydd och att aktivera den ekonomiska politiken.¹¹³ En aktivare arbetsmarknads-, lokaliserings- och strukturpolitik skulle minska behovet av tullskydd, vilket också var den väg som fackföreningsrörelsen måste gå. I fullsysselsättningsområdet borde tullskyddets höjd bero på de expanderande höglöneföretagens förmåga att suga upp arbetskraft från stagnationsbranscherna. Ekström framhöll att något bestämt behov av tullskydd för hela textilindustrin endast kunde anses föreligga om det fanns ett syfte att konservera branschens omfattning och struktur. Detta vore enligt Ekström oacceptabelt, det var den allmänna konjunkturen och arbetsmarknadsläget i stort som skulle vara bestämmande för tullskyddets höjd. Mot bakgrund av fullsysselsättningsekonomin var det därför inte farligt att fortsätta en krympning av branschen. Vidare framhölls att de arbetare som under årens lopp tvingats lämna textilindustrin i huvudsak fått arbete på annat håll, och att fast denna process i sina detaljer var föga känd, menade Ekström att dessa arbetare torde fått det bättre. Utifrån detta frågade han sig:

Hur kan det då komma sig att arbetarna tydligen gärna skulle se att denna utveckling avbryts? Bortsett från en traditionalistisk inställning, som i dessa sammanhang är utomordentligt betydelsefull, är nog en känsla av otrygghet en viktig bidragande förklaring. Den hittillsvarande arbetsmarknadspolitik har visserligen i många avseenden varit framgångsrik, men den har i varje fall inte kunnat övervinna den otrygghet inför en strukturomvandling som utgör bakgrunden till krav på tullar och andra stödåtgärder för stagnerande industrier.¹¹⁴

¹¹³ Tord Ekström: "Tullar och framåtskridande" i *Fackföreningsrörelsen*, nr. 50/1956.

¹¹⁴ a.a., s. 472.

Slutsatsen av detta blev för Ekström att arbetsmarknadspolitiken måste effektiviseras så att förtroendet för densamma ökade, liksom viljan att anpassa sig efter den ekonomiska utvecklingen.

Istället för stagnerande industrier förändrades språkbruket med tiden och man börjar tala om höglöne- och låglönenärings respektive kapitalintensiva och arbetsintensiva näringsgrenar. I resonemangen om tullpolitiken, liksom på andra ställen, blev det också alltmer uppenbart att LO ansåg att det var de kapitalintensiva höglönebranscherna som hade de största expansionsmöjligheterna. Den relativt höga lönenivån i Sverige jämfört med omvärlden ledde till att det var rationellt att satsa på den kapitalintensiva utvecklingslinjen. Detta val var enligt Ekström tvingande. I en fullsysselsättningsekonomi var investeringsutrymmet minst sagt knappt, och då måste investeringsbehov ställas mot varandra för att finna ut vilket som är lönsammast.¹¹⁵ Här måste framhållas att detta synsätt inte ännu, år 1958, var den otvetydiga officiella LO-linjen, dock fanns ingredienserna där långt innan inriktningen kom att klubbas på 1961 års LO-kongress. I den ovan nämnda artikeln uppmanade Ekström till en intensiv intern facklig debatt om de här frågorna, där syftet med debatten var att komma fram till en högre grad av enighet om vilken ställning man borde ta till de näringspolitiska problemen. Frågor som krävde ett ställningstagande utgjordes exempelvis av verkningarna av ett eventuellt frihandelsområde i Västeuropa och huruvida ekonomisk-politiska åtgärder borde underlätta en koncentration av investeringarna till expanderande höglönenärings. Det är ingen tvekan om att Ekström redan vet svaret på dessa och andra frågor: Om det relativt höga löneläget i Sverige skulle behållas och landet inte skulle sluta sig bakom protektionistiska murar måste resurser, såväl arbetskraft som kapital, föras över till exportindustrin.

En fokusering på u-landsproblematiken inom LO började under 1950-talets sista år att bli tydlig. Något tillspetsat skulle det kunna sägas att Ekströms realekonomiska överväganden nu får en ideologisk, oantastlig, skrud. Rudolf Meidner skrev en stor artikel i *Fackföreningsrörelsen*, "Behovet av en dynamisk världsekonomi", utifrån just detta tema:

Det finns inget område av världsekonomin utvecklingsproblematik, där vi på fackligt håll kan göra så betydelsefulla och positiva insatser men där det krävs så stor självövervinnelse och

¹¹⁵ Tord Ekström: "Fackföreningsrörelsen och frihandelsfrågorna" i *Fackföreningsrörelsen*, nr. 21/1958.

framsynhet, som just industristaternas inställning till den begynnande industrialismen i utvecklingsländerna. [...] Vi bör inte falla för frestelsen att kritiklöst godta talet om 'dumpingexport' och 'svältlönekonkurrens', möjligen med en uppmaning till de fattiga ländernas fackliga organisationer att höja lönenivån för sina medlemmar. Det är vad de inte kan, om vi hindrar dem att exportera och bygga ut sin industri. Vi bör förbli frihandelsidéerna trogna även då detta på kort sikt kan medföra påfrestningar för oss.¹¹⁶

Även Meidner tog sin utgångspunkt i att frihandelslinjen måste göras förenlig med fackföreningsrörelsens krav på full sysselsättning. Detta var också möjligt, menade han, genom en välutbyggd och effektiv arbetsmarknadspolitik. När arbetsmarknadspolitikens betydelse fördes fram i början av 1950-talet, av bland andra Meidner, var det som en del av stabiliseringspolitiken. I den ovan citerade artikeln skrev Meidner att han kommit till insikt att arbetsmarknadspolitik också hade ytterligare en betydelse i strukturpolitiken. Den kunde också tjäna som själva kärnan i den strukturpolitik som innebar en anpassning av industriländernas ekonomi till u-ländernas behov att exportera halv- och färdigfabrikat.

Textilproblemet

Som vi tidigare sett uppvaktade Textilarbetareförbundet regeringen på hösten 1958 med krav om bland annat minimitullar för vissa textilvaror,¹¹⁷ ett agerande som kan ses mot bakgrund av recessionen 1957/1958. Tord Ekström redogjorde för och kommenterade denna utveckling i en artikel i *Fackföreningsrörelsen*, och han skrädde inte direkt orden om sin syn på denna utveckling:

Det jäser inom textilindustrin just nu. Man vill ha högre tullar, uppvaktar regeringen, bedriver annonskampanjer etc. Detta kontrasterar mot den större återhållsamhet som visats tidigare [...] Men nu har som sagt hämningarna släppt, och man är inte längre angelägen om att inför den allmänna opinionen framstå som anhängare av fri konkurrens.¹¹⁸

och längre fram i artikeln skrev Ekström:

¹¹⁶ Rudolf Meidner: "Behovet av en dynamisk världsekonomi" i *Fackföreningsrörelsen*, nr. 51-52/1959, s. 484-485.

¹¹⁷ Se även not 141 i detta kapitel där Textilarbetareförbundets uppvaktningar av bl.a. regeringen summeras.

¹¹⁸ Tord Ekström: "Textil, tullar och konjunkturer" i *Fackföreningsrörelsen*, nr. 44/1958, s. 355.

Textils syfte tycks vara att stoppa upp den svenska textilindustrins tillbakagång eller åtminstone att göra den så långsam och så liten som möjligt. Låt oss då först konstatera att höjda tullar eller andra importhinder betyder att vi skjuter över svårigheterna på andra, som har det värre än vi själva.¹¹⁹

I det första citatet syftade Ekström både på industrins företrädare och Textilarbetareförbundet, medan det andra citatet endast syftade på förbundet. Sett i det större perspektivet, där LO sliter med de problem som fullsysselsättningsekonomin innebär, var Textilarbetareförbundets agerande intolerabelt för den centrala nivån i organisationen. Längre fram skall redogöras för Textilarbetareförbundets agerande, här skall endast framhållas att Ekströms ovan citerade omdömen utgör något så ovanligt som ett utpekande av Textilarbetareförbundet som ett besvärligt särintresse. Detta dessutom från en person med stark indirekt makt över utformandet av LO:s officiella målformuleringar.

I artikeln underströk Ekström återigen att lösningen på textilproblemet låg i mer och bättre arbetsmarknadspolitik, och att målet måste vara att successivt bereda textilarbetarna andra och helst bättre arbeten. De krav som Textilarbetareförbundet ställt på regeringen kunde endast, ansåg Ekström, användas som en sista utväg och då som en tillfällig nödfallsåtgärd. Att läget under en tid varit svårt för textilindustrin i och med konjunkturavmattningen tillstod Ekström, men han menade att denna avmattning var tillfällig. Sverige skulle inom kort återvända till en inflationistisk fullsysselsättningsekonomi och därför var det mycket olyckligt att införa de av Textilarbetareförbundet krävda minimitullarna.

Frihandelslinjen ligger klar

Till LO-kongressen 1961 lades utredningen *Samordnad näringspolitik* fram, vilken behandlade fackföreningsrörelsens inställning till näringslivets strukturfrågor. Här kodifierades och konkretiserades de strategier som utgjorde LO:s svar på de problem som den svenska ekonomins efterkrigsutveckling lett till. Utredningen utgör ett officiellt dokument för LO:s syn på dessa frågor enär den, utan några större invändningar, kom att både hyllas och fastställas av

¹¹⁹ a.a., s. 356.

kongressen.¹²⁰ I den begränsade arbetsgrupp som skrev utredningen återfinns vi bland andra Tord Ekström och Rudolf Meidner.

Handelspolitiken tilldelades ett eget kapitel i *Samordnad näringspolitik* och här gjordes rent hus med alla de under 1950-talet så vanliga argumenten för handelsbegränsningar.¹²¹ Här går det inte att spåra ett uns av tvekan. Ekström skrev för övrigt detta kapitel,¹²² av vilket merparten utgör en sammanställning av hans artiklar i *Fackföreningsrörelsen* från 1950-talets andra hälft.

Utgångspunkten för den liberala handelspolitik som förespråkades är den klassiska teorin om komparativa fördelar, och det understryks särskilt att Sverige vid planering av näringslivets framtida expansion i beräkningen måste ta med underutvecklade ländernas behov av exportmarknader, så att även de får dra nytta av fördelarna av internationell arbetsfördelning och specialisering. I det internationella samarbetet skall Sverige, enligt utredarna och LO, inom ramen för GATT och OECD inte bara i ord utan också i handling verka för en frihandelsvänlig politik. Sverige skall i dessa sammanhang vara ett praktiskt föredöme. I utredningen förordades en successiv avveckling av det svenska tullskyddet, och detta inte enbart inom ett tänkt västeuropeiskt frihandelsområde, utan gentemot hela världen. Handelspolitiken skulle därmed vara generell, det fanns principiellt inte, enligt utredarna, något utrymme för selektivitet.¹²³

Att den här politiken leder till att strukturomvandlingen av det svenska näringslivet påskyndas framhölls också. Vissa anpassningssvårigheter skulle därmed bli ofrånkomliga, men en frihandelsvänlig linje måste trots dessa upprätthållas. Detta var också både möjligt och önskvärt i ett samhälle med full sysselsättning som utnyttjade arbetsmarknadspolitikens möjligheter. Rudolf Meidner underströk vid sin föredragning om *Samordnad näringspolitik* på LO-kongressen 1961, att i vilken utsträckning som fackföreningsrörelsen vågade ta frihandels konsekvenser var beroende av arbetsmarknadspolitikens resurser.¹²⁴ Temat för utredningen i dess helhet var samordning, så slutsatsen vad gällde handelspolitiken var just att denna skulle sam-

¹²⁰ Landsorganisationen (1961) *16:e ordinarie kongressen. Stockholms Folkets Hus 2-9 september 1961. Protokoll*. Stockholm, s. 344-372.

¹²¹ *Samordnad näringspolitik* (1961) s. 109-128.

¹²² Detta bekräftade också Tord Ekström vid ett telefonsamtal i maj 1999. Se not 147 i detta kapitel.

¹²³ *Samordnad näringspolitik* (1961) s. 65.

¹²⁴ Landsorganisationen (1961) s. 340.

ordnas med de övriga delarna i den ekonomiska politiken, vilken i och med denna utredning kom att kallas för just näringspolitik.

Det som skiljer skrivningarna om handelspolitik i *Samordnad näringspolitik* från artiklarna i *Fackföreningsrörelsen*, vilka förebådade den ovan refererade hållningen, är att resonemangen om höglöne- och låglönebranscher, det vill säga överflyttningen av resurser från de senare till de tidigare, helt förbigicks. Detta är dock ett resonemang som hamrades in i flera av de andra kapitlen. Från och med denna kulmen i den frihandelsvänliga argumenteringen kom handelspolitiken att helt hamna i bakgrunden till förmån för de andra aspekterna på 'näringspolitiken'. Med detta menas inte att inställningen från LO:s sida ändrades, utan att man nu hade gjort rent hus med protektionistiska argument inom rörelsen. Nu kunde LO, utan att behöva hänvisa till att vissa grupper inom rörelsen ansåg sig behöva ett visst skydd för sina näringsgrenar, klart och tydligt hävda att fackföreningsrörelsen såväl som arbetarrörelsen i dess helhet var frihandelsvänlig. Den frihandelsvänliga linjen var antagen och krävde inte längre utrymme.

Textilarbetareförbundet och tullpolitiken

Med LO:s grundmurade frihandelssyn 1961 skall förstås att linjen anpassades till hela organisationen. Men så sent som under 1950-talets sista år avvek Textilarbetareförbundets syn på handelspolitiken starkt från LO:s centrala linje. I förbundets verksamhetsberättelse för år 1958 framhölls:

Ingen industri har väl varit så omdiskuterad under 1958 som just textilindustrin. Vissa kretsar ha ansett, att den spelat ut sin roll som viktig industri och att den icke borde kunna räkna med statligt stöd, under alla förhållanden icke på längre sikt, medan de kretsar, som ha sina rötter inom textilindustrin, vare sig det gäller företagare eller arbetstagare, ha ansett att denna industri ha sin stora betydelse och existensberättigande såväl ur samhälls-ekonomiska synpunkter som av sysselsättnings- och beredskaps-skäl. Åtgärder ha vidtagits från förbundets sida i form av upp-vaktningar hos regeringen, arbetsmarknadsstyrelsen och annan myndighet för att åstadkomma stöd åt textilindustrin genom tullhöjningar, leveranser för statens räkning o.s.v. Tull-regleringarna ha delvis förverkligats fr.o.m. årsskiftet 1958/1959

och textila leveranser ha placerats vid olika företag för militära ändamål.¹²⁵

Citatets utförlighet motiveras av att det här tydligt framkommer att Textilarbetareförbundets syn på tullfrågan, så sent som 1959 präglades av hur starkt skyddet för textilindustrin skulle vara, och inte av frihandelns gynnsamma effekter på samhällsekonomin som helhet. Vidare utgör citatet ett vederhäftigt belägg, eftersom verksamhetsberättelser är ett synnerligen officiellt material, skrivet av förbundsstyrelsen för att sedan underställas kongressens godkännande. Detta skall understrykas då det kan vara svårt att belägga en organisations syn på saker och ting. Trots att tullfrågan var utomordentligt viktig för textilindustrin, och därmed också för de anställda, debatterades den inte särskilt mycket. Orsaken bör vara enigheten om att textilindustrin måste ha ett 'rimligt' skydd. Ett tydligt exempel på hur resonemanget gick i förbundet under 1950-talet återfinns i ett anförande som förbundssekreterare Georg Lindgren höll 1956:

Jag har [...] inte velat göra gällande, att tullfrågan är betydelselös. Jag har endast velat konstatera, att den inte har den stora betydelse, som man ofta tillmäter densamma. Jag tror också att det, sett på längre sikt, måste bli med andra medel än ökade tullar som vi skall förbättra den svenska textilindustrins konkurrenskraft och lönebetalningsförmåga. Det tullskydd, som vi bestämmer oss för, skall vi dock försöka få så effektivt som möjligt. Vi skall se till, att det inte endast blir ett tullskydd på papperet. Effekten av vår sista tullhöjning förra året [sommartullarna] har hittills varit plus minus noll.¹²⁶

Det framgår av citatet att Textilarbetareförbundets syn på tullarna var av ett mer nyanserat slag än industrins högljudda krav på ett kraftigt ökat tullskydd.¹²⁷

¹²⁵ Sv. Textilarbetareförbundet (1959) *Verksamhets- och Revisionsberättelser 1958*. Norrköping, s. 24.

¹²⁶ Protokoll, fört vid av Svenska Textilarbetareförbundets avdelning nr. 1, Norrköping, anordnat möte över ämnet "Textilindustrin nu och i framtiden" i Hörsalen söndagen den 2 december 1956, s. 14-15. Seriesignum FII, volym 34 i Textilarbetareförbundets arkiv, ARAB.

¹²⁷ Se också t.ex. "När får vi renhårig konkurrens med utlandet?" (ledare, nr. 10/1952) och "Konkurrensen med utlandet" (ledare, nr. 1/1954) i *Textil och konfektion*, samt detaljmotiveringarna av industrins representanter i tulltaxekommitténs betänkande, SOU (1956:15) s. 383-471.

Rimlighetsargumentet

Vid Textilarbetareförbundets kongress år 1951 berördes tullfrågan endast en gång. Förbundets ordförande Bo Tillman tog i samband med löneläget för textilarbetarna upp ämnet. Han framhöll att textiltullarna endast uppgick till mellan 3 och 5 procent av det importerade värdet, medan tullarna i andra länder, vilka tillämpade värdetullsprincipen, utgjorde 20-25 procent. Textilindustrins tullskydd hade väsentligt försämrats. I jämförelse med förhållandena före kriget hade tullskyddet halverats, hävdade Tillman, och fortsatte:

Vi är nog av den uppfattningen – även om man tycker att det är lite egendomligt att det säges från vår sida – att det finns anledning att titta på det här förhållandet. I varje fall borde man ha möjligheter att kunna komma fram till ett tullskydd som åtminstone vore detsamma som vi hade före kriget. [...] vi för vår del anser att textilindustrin inte får behandlas annorlunda än andra näringsgrenar när det gäller skilda avgöranden från statsmakternas sida, vare sig det gäller tullfrågor eller priskontroll. Vi har rätt att kräva samma behandling som andra och vi tycker att vi inte begär några orimligheter när vi aktualiserat den tankegången. Vi begär endast vad som är nödvändigt.¹²⁸

Tillman underbyggde sedan sin argumentering på ett sätt som under en stor del av 1950-talet var vanligt från fackföreningshåll, och som för övrigt återkom under senare delen av 1960-talet. Man ville endast erinra om faktiska förhållanden och att statsmakterna, med hänsyn till textilarbetarnas levnadsstandard och textilindustrins synnerligen viktiga samhällsuppgift vid händelse av avspärning, skulle vidta åtgärder med detta för ögonen.

I en ledare 1954 ställde sig *Beklädnadsfolket* tveksam till tullarna som den enda effektiva medicinen.¹²⁹ Tveksamhet kom sig av att man ansåg att textilföretagarnas fokuserade ensidigt på den utländska konkurrensen. Företagarna gavs förvisso rätt i att den utländska konkurrensen svårt tryckte den inhemska industrin, men ledarskribenten undrade om det inte också krävdes en diskussion om de textila industriernas överdimensionering. Det underströks noga att tullar borde finnas i rimlig utsträckning, speciellt när det

¹²⁸ Sv. Textilarbetareförbundet (1951) *Svenska Textilarbetareförbundets 15:e ordinarie kongress i Stockholm 5-11 aug. 1951. Protokoll*. Norrköping, s. 109-110.

¹²⁹ ”Debatten får ej bara röra tullfrågan” (ledare) i *Beklädnadsfolket*, nr. 3/1954. Se även ledaren, ”Svårigheterna i textilen består” i *Beklädnadsfolket*, nr. 10/1954, där samma resonemang förs igen.

gällde att skydda mot social dumping. Nyttan av tullar var störst om dessa utformades till ett mer lätthanterligt instrument än för närvarande. Här är det tydligt att *Beklädnadsfolket*, i likhet med många andra i den pågående debatten, var relativt positivt inställd till industrins önskan om ett 'rimligt' tullskydd, ett tullskydd som syftade till att säkerställa textilindustrins utveckling och tryggade den grad av självförsörjning som hade uppnåtts. Vad ett 'rimligt' tullskydd var framgår inte, ofta framhölls dock måttlighet med tanke på att importen av kompletterande varubehov inte skulle fördyras eller förhindras i onödan.¹³⁰

När regeringen sedan genomförde den kraftiga höjningen av tullskyddet för textilindustrin sommaren 1955 hälsades det med glädje av industrins företrädare och fördömdes inte på något vis av fackförbundet.¹³¹ Kommentaren på ledarsidan i *Beklädnadsfolket* var inte stort mer än att tullarna hade återställts till sitt förkrigsvärde och fått en modernare utformning.¹³²

Under Textilarbetareförbundets kongress 1956 debatterades bland annat tullfrågan och åtskilliga protektionistiska inlägg finns representerade i debatten.¹³³ Dessa tillbakavisades dock av förbundssekreterare Georg Lindgren. I en replik framhöll han att välståndsutvecklingen i Sverige hängde samman med ett fritt internationellt varuutbyte, och i enlighet därmed borde möjligheterna för utrikeshandel underlättas istället för att beskäras.¹³⁴ Något uttalande i tullfrågan klubbades inte av kongressen, men förbundsstyrelsen redovisade sin syn i ett motionsutlåtande, där frågan kommenterades som en del i en beskrivning av textilindustrins allmänna läge.¹³⁵ Här sades, att förutom den förbättring av tullskyddet som erhöles sommaren 1955, trodde styrelsen att endast marginella uppjusteringar av tullnivån för textilvaror skulle

¹³⁰ Se t.ex. *Beklädnadsfolket*, nr. 4/1954, under rubriken "Klippt och skuret".

¹³¹ "Textil- och lädertullarna höjda" i *Beklädnadsfolket*, nr. 8/1955.

¹³² "Tullhöjningen" (ledare) i *Beklädnadsfolket*, nr. 8/1955.

¹³³ Som exempel på den oroade stämning som fanns hos en del av kongressombuden citeras en del av Uno Lindbergs inlägg i debatten: "Vi tror att det är möjligt att genom åtgärder från regeringens och samhällets sida bättre avväga den import som för närvarande fritt strömmar in i vårt land. Det kan inte vara i samhällets intresse att vi genom denna import importerar vare sig Västeuropas arbetslöshet eller den asiatiska kulistandarden. Det måste finnas en punkt, där samhället säger stopp". I Sv. Textilarbetareförbundet (1957) *Svenska Textilarbetareförbundets 16:e ordinarie kongress i Stockholm 19-25 aug. 1956. Protokoll*. Norrköping, s. 236, se även s. 75-76 och 249-250.

¹³⁴ a.a., s. 77.

¹³⁵ a.a., s. 210.

komma till stånd. Detta tullskydd skulle dock komma att urholkas på grund av fortgående prissänkningar på textilvaror från de utländska konkurrenternas sida. Den svenska textilindustrins läge skulle dessutom, som förbundsstyrelsen såg det, ytterligare försämrats till följd av de löneförbättringar som måste ges till de anställda för att få behålla arbetskraften. Mot bakgrund av detta framhöll förbundsstyrelsen att:

Riktigast torde därför vara att betrakta tullhöjningen endast som något, som har underlättat den strukturella förändringen i så måtto, att den har kunnat försiggå i ett mera 'lagom' tempo. Tullhöjningen bör med andra ord betraktas som en mera tillfällig hjälp, som minskar anpassningssvårigheterna och som ger en tidsfrist, som måste utnyttjas för planering och genomförande av sådana åtgärder, som på längre sikt ökar konkurrens- och lönebetalningsförmågan.¹³⁶

På hösten efter kongressen avlade Textilarbetarförbundets sitt remissyttrande över tulltaxekommitténs förslag till en revision av tulltaxan. Detta präglades av de aktuella svårigheterna för den egna industrin, och här går det inte att spåra någon frihandelslinje.¹³⁷ Huvudorsaken bakom dessa svårigheter identifierades som den utländska textilindustrins överdimensionering vilket i sin tur ledde till ett tryck att exportera. Dessa exportansträngningar hade dessutom nått framgångar på den svenska marknaden, framgångar som lett till en hård priskonkurrens. Därmed hade den svenska textilindustrins kapacitetsutnyttjande och lönsamhet starkt försämrats. Vidare framhölls att exporten från öststaterna, men även från andra håll, var av dumpingskaraktär. Denna utveckling, tillsammans med att det började bli allt svårare att placera den friställda arbetskraften inom andra branscher, gjorde det viktigt att ett tullskydd erhöles så att den svenska textilindustrin kunde anpassa sig i ett lugnare tempo och att dumping kunde förhindras. Textilarbetareförbundet ansåg vidare att det var 'oundgängligen nödvändigt' att textilindustrin erhöles åtgärder som snabbt kunde ge resultat och som underlättade en långsiktig anpassningsprocess och en förbättring av konkurrensläget. Som exempel föreslogs att tullskyddet för vissa hårt utsatta grenar av textilindustrin borde utgöras av en kombinerad vikt- och

¹³⁶ *ibid.*

¹³⁷ Texten till hela remissyttrandet finns i Textilarbetareförbundets arkiv, serie-signum FII, volym 72, ARAB. Förkortade versioner finns i *Beklädnadsfolket*, nr. 12/1956 under rubriken "Tullar och näringar" samt i Kungl. Maj:ts proposition, nr. 90, år 1958, s. 500.

värdetull, och att det inte fanns någon anledning att reagera emot att en förbättring av det textila tullskyddet i någon mån skulle fördyra textilkonsumtionen.¹³⁸ Vidare underströks att utvecklingen på vissa områden kunde förändras snabbt och att det därför kunde komma att bli nödvändigt att utfärda temporära handelsskydd utöver tullkommitténs och Textilarbetarförbundets förslag.

De i riksdagen avlagda motionerna om förslaget till en ny tulltaxa kommenteras av ledarsidan i *Beklädnadsfolket*.¹³⁹ Med tillfredsställelse noterade ledarskribenten att flertalet motionärer uppmärksammade konsumtions- och hemmamarknadsindustriernas läge. Trots att dessa, och då främst textil-, sko- och läderindustrierna, befann sig under ett starkt tryck från den utländska konkurrensen, ansåg ledarskribenten att det knappast kunde sägas att dessa båda industrigrupperns företrädare använde storsläggorna och högröstade argument när de krävde bättre tullskydd. Detta milda uppträdande hade enligt ledaren sin bakgrund i att man inte kunde lösa de svåra problem som dessa branscher brottades med genom tullar och handelsregleringar, men:

Vad man starkast kräver är skydd för utländsk konkurrens, som på det ena eller andra sättet är direkt osund och just genom sin lömska karaktär inte bara är farlig för vederbörande bransch utan också sprider sina verkningar längre, m.a.o. är en bacill som inte bör få insteg i den svenska ekonomins blodomlopp.¹⁴⁰

Här syftades både på dumping, som definierades som varor vilka exporterades till ett pris som understeg det verkliga, och på ”det som numera kallas lågprisimport”. Denna definierades i sin tur som

¹³⁸ Redan innan sommartullarna infördes framhölls det av Hans Hagnell (som liksom alla andra var medveten om att starka krafter var i rörelse för ett ökat tullskydd för textilindustrin) på ledarsidan i *Metallarbetaren* (nr. 3/1954), att textilfabrikanter och anställda, var mycket ovilliga att gå in på den höjda tullens återverkningar för såväl konsumenter som andra industribranscher. Hagnell anförde vidare några hypotetiska exempel för vad en höjd tull skulle komma att innebära i utgiftshöjningar för en familj. Detta sågs inte med helt blida ögon i *Beklädnadsfolket* (nr. 4/1954). Där anfördes att det visst var viktigt att alla argument i tullfrågan kom fram, och att Hagnell ärligt redovisat även andra länders tullnivå. Dessa tullnivåer visade, menade *Beklädnadsfolket*, att det inte var att undra på att den svenska textilindustrin ville ha en tävling på lika villkor. Vidare framhöll tidningen att det borde läggas beredskapssynpunkter på beklädnadsindustrierna. Dessa synpunkter borde vara avgörande för hur mycket av konsumtionen som den inhemska industrin skulle svara för. Vilket i sin tur kunde fungera som riktmärke för tullskyddets omfattning.

¹³⁹ ”Skydd men ingen patentmedicin” (ledare) i *Beklädnadsfolket*, nr. 5/1958.

¹⁴⁰ *ibid.*

import till priser, vilka verkade framtvingade under parollen ”exportera eller dö!”. Båda dessa former av import var en stark belastning för den svenska textilindustrin, ”för att nu ta till lina ordalag”. Samtidigt underströks tullarnas bedräglighet när det gällde att slå vakt om en bransch och det framhölls att yrkandena på ett förbättrat tullskydd var motiverade, bland annat därför att tullen skulle verka som en uppvägning av en otillbörlig eller direkt osund konkurrens.

I oktober 1958 uppvaktade Textilarbetareförbundet regeringen i syfte att erhålla minimiviktullar på vissa textilvaror i den tulltaxa som skulle träda i kraft vid årsskiftet.¹⁴¹ Denna uppvaktning lyckades också, som vi sett tidigare. Argumenten som användes vid denna uppvaktning, och som finns sammanfattade i den skrivelse som förbundet överlämnade,¹⁴² kan summeras i att textilindustrin behövde skydd för att kunna anpassa sig. Detta skydd skulle vara så effektivt konstruerat att dess avsedda effekt inte skulle kunna elimineras genom ”illojal priskonkurrens”. Minimiviktullar utgjorde just ett sådant effektivt skydd, menade Textilarbetareförbundet. Vidare medverkade förbundet till att en rekonstruktion av ett ylleföretag genomfördes, ett företag som egentligen inte hade ekonomiska förutsättningar att drivas vidare.¹⁴³

¹⁴¹ Under 1958 utförde Textilarbetareförbundet åtta officiella uppvaktningar. Handelsminister Gunnar Lange uppvaktades såväl den 26 mars som den 17 november, bl.a. i syfte att få till stånd åtgärder mot ”dumpingimport” och andra typer av ”illojal priskonkurrens” på textilmarknaden. Bevilningsutskottet uppvaktades den 10 april angående tulltaxekommitténs förslag och frågan om minimitullar. Den 21 oktober, den 24 oktober och den 3 november uppvaktades regeringen, i form av Gunnar Lange, Tage Erlander, Gunnar Sträng och Torsten Nilsson, om framför allt stödåtgärder för textilindustrin. Vidare uppvaktade förbundet även AMS vid två tillfällen under året (den 30 april och den 3 oktober) i syfte att få till stånd åtgärder mot arbetslösheten inom textilindustrin. Alla dessa uppvaktningar har lämnat dokument efter sig. Dessa är handskrivna anteckningar av Georg Lindgren, vilka emellanåt är svårlästa. Att förbundet fick gehör för sina synpunkter vet vi, då det skedde ett införande av minimiviktullar i den nya tulltaxan. Från Lindgrens anteckningar kan man se att många av de som var inblandade i denna fråga var överens om att läget var akut. Detta kan exemplifieras från ett citat som Lindgren tillskriver Gunnar Sträng vid överläggningen den 3 november: ”[...] rätt samstämmiga uppgifter [...] personlig uppfattning att någonting bör göras [...]”. Se Lista över uppvaktningarna samt Georg Lindgrens anteckningar, seriesignum FII, volym 43 i Textilarbetareförbundets arkiv, ARAB.

¹⁴² Skrivelse, daterad den 21 oktober 1958. Seriesignum FII, volym 43 i Textilarbetareförbundets arkiv, ARAB.

¹⁴³ Detta var förvisso en exceptionell händelse. Se Georg Lindgren: ”Har textilindustrin blivit samhällsekonomin strykpojke?” i *Morgon-Tidningen*, den 5 oktober 1958; ledaren ”Textilkrisen i skarp relief” i *Beklädnadsfolket*, nr.

Textilarbetareförbundet och frihandeln

Då 1959 års nya tulltaxa var ett faktum och konjunkturavmattningen släppt helt, trädde tullfrågan i bakgrunden. Textilarbetareförbundets verksamhetsberättelse för 1959 andades försiktig optimism. EFTA-konventionen sågs med viss tillförsikt, trots att den skulle innebära hårdnande konkurrens. Förhoppningen var att EFTA också skulle betyda tillgång till en större hemmamarknad för den svenska textilindustrin.¹⁴⁴ Samtidigt skedde stora närmanden mellan å ena sidan Textil- och Beklädnadsarbetareförbundet och å andra sidan LO i frågor som rörde textil- och konfektionsindustrin.

Gemensamt remissyttrande över textilutredningen

Den statliga textilutredningen kom i slutet av 1959 med sitt betänkande.¹⁴⁵ Utredningen hade haft till uppdrag att utarbeta ett handlingsprogram för saneringsåtgärder för branschen. Fokus skulle utgöras av åtgärder som branschens egna företag och organisationer kunde implementera, och inte på statliga stöd. Därmed var det inte tal om att i utredningen diskutera handelspolitiken, även om en längre passus ändå smög sig in. När sedan LO bereddes tillfälle att avge ett remissyttrande om textilutredningens betänkande, valde man att göra detta tillsammans med de två textila fackförbunden. Det inledande resonemanget över detta förfarande är så intressant att det citeras *in extenso*:

LO och dess anslutna förbund har givetvis en gemensam grundsyn på näringslivets och den ekonomiska politikens problem. Det är likväl naturligt att LO, som har att bevaka helhetens intressen, och förbunden, som har att ta tillvara speciella intressen vart och ett på sitt område, inte alltid har identiska synpunkter på de invecklade problem som näringslivets strukturfrågor utgör. Härtill bidrar även det förhållandet, att organisationerna i viss mån kan vara bundna av tidigare gjorda ställningstaganden också i frågor där meningsskiljaktigheter är på väg att övervinnas. Vad som anförts är tillämpligt bl.a. på textil- och konfektionsindustrin. LO samt Beklädnads- och Textilarbetareförbunden har

11/1958; Tord Ekström: "Textil, tullar och konjunkturer" i *Fackföreningsrörelsen*, nr. 44/1958 samt Nils Kellgren: "Människorna saknas i textilutredningen" i *Beklädnadsfolket*, nr. 2/1960.

¹⁴⁴ "Manuskript till anförande i Göteborg den 28 februari 1960 angående 7-statsmarknaden, avseende arbetarpartens synpunkter". Seriesignum FII, volym 34 i Textilarbetareförbundets arkiv, ARAB. Se även Sv. Textilarbetareförbundet (1960) *Verksamhets- och Revisionsberättelser 1959*. Norrköping, s. 22-23.

¹⁴⁵ SOU (1959:42).

därför ansett det vara av stort intresse att få fastslaget i vilken utsträckning organisationerna delar varandras syn på de frågor som behandlats av Textilutredningen. Vi har i detta syfte låtit utarbeta ett gemensamt yttrande.¹⁴⁶

Vilka diskussioner som hade föregått detta remissyttrande och i vilken utsträckning man inte delade varandras syn är inte möjligt att fastställa i efterhand. Dock har Textilarbetareförbundets arkiv, i form av förbundssekreteraren Georg Lindgrens ämnesordnade handlingar gett några ledtrådar, liksom ett samtal med Tord Ekström.¹⁴⁷

¹⁴⁶ *Remissyttrande över Textilutredningens betänkande "Konkurrens under samverkan" (SOU 1959:42) avgivet av Landsorganisationen i Sverige, Svenska Beklädnadsarbetareförbundet och Svenska Textilarbetareförbundet (1960). Norrköping, s. 3.*

¹⁴⁷ Tord Ekström har läst en tidigare version av detta kapitel, varefter vi på telefon diskuterade såväl händelseförloppet som analysen. Telefonsamtalet, som var cirka en timme långt, hölls i maj 1999, och kan inte betecknas som en regelrätt intervju. Jag förde anteckningar, och ställde ett antal direkta frågor om förhållandet mellan LO och Textilarbetareförbundet och om upprinnelsen till det gemensamma yttrandet. Härvid framhöll Ekström att det var han som tagit kontakt med förbundet, då han var den på LO som intresserat sig för handelsfrågor och textilindustrins problem. Hade inte Ekström tagit detta initiativ skulle Textilarbetareförbundets yttrande, menar Ekström, haft en tillvänlig karaktär. Kontakterna med Georg Lindgren var täta, Ekström menar att de var vänner och att de förde heta diskussioner om just den här problematiken. Georg Lindgren delade många av Ekströms synpunkter, vilket är tydligt i de handlingar som Lindgren deponerat på ARAB, men såg med större oro på omställningsproblemen. Den gemensamma grundständpunkt, som gjorde sammanjämkningen möjlig, utgjordes av det odiskutabla värdet av den fulla sysselsättningen. I efterhand menar Ekström att Lindgren "fick rätt": omställningsproblemen blev större än förväntat. Utgångspunkten för Ekströms plädering för frihandel under 1950- och det tidiga 1960-talet var hans starka tro på att fullsysselsättningssamhället skulle bestå – utan full sysselsättning finns ingen grund för att driva en frihandelslinje, menade Ekström i telefonsamtalet. Att det var precis där som skiljelinjen mellan Ekström och Lindgren befann sig styrks av den dokumentation som finns från ett seminarium som hölls hösten 1958. Vid detta tillfälle höll Ekström ett föredrag om textilindustrin och dess framtid, där han på sitt tydliga sätt pläderade för frihandel och en omstrukturering av det svenska näringslivet. Vid den efterföljande diskussionen framhöll Lindgren att: "[...] det finns anledning att sätta en del frågetecken för Ekströms bedömning och slutsatser. Jag tror, att han ser lite väl optimistiskt på de resultat som vi skulle kunna uppnå, om vi skulle få en så vittgående strukturell förändring av näringslivet, som han varit inne på". Därefter framhöll Lindgren vikten av ett differentierat näringsliv. I sin replik menade Ekström att Lindgren förde sin argumentation på ett "något gammalmodigt vis". Synsättet om ett differentierat näringsliv hade, menade Ekström, sin rot i en protektionistisk tid. Sverige hade ett differentierat näringsliv just därför att den internationella handeln under så lång tid hade varit ofri. Förespråkandet av ett differentierat näringsliv vore det samma som att säga att: "vi kan syssla med allt möjligt trevligt på landsbygden, med hemindustri och

Textilutredningen arbetade inte, som framhållits, med handelspolitiska frågor. De tre organisationerna hade egentligen i sitt yttrande till huvuduppgift att ta ställning till utredningens förslag rörande produktion, export, försäljning och distribution samt forskning och utbildning. På dessa områden fanns inga kontroverser mellan de textila facken och LO. Orsaken till att det blev ett gemensamt yttrande står att finna, menar jag, i att LO inte ville se att Textilarbetsförbundet på egen hand utvecklade en tullvänlig ståndpunkt.

Textilutredningen kom dock att skriva en passus om handelspolitik. I textilutredningen hade representanter från både textil- och konfektionsindustrin, liksom från de textila facken, en representant för den textila detaljhandeln samt en 'opartisk' ledamot ingått. Ordförande i utredningen var Erik Westerlind, som vi mött tidigare som en av huvudreservanterna i tulltaxekommitténs betänkande. Vid de sammanträden där betänkandet mejslades fram återkom flera av industrins representanter till det omöjliga läge som den hårda utlandskonkurrensen tvingat dem in i.¹⁴⁸ Här hade de stöd av Textilarbetsförbundets representant, förbundssekreterare Georg Lindgren, som dock inte såg detta som industrins enda, eller ens största, problem. En kompromisskrivning om detta hårda konkurrenstryck kom att göras i utredningen. En skrivning som ingen reserverade sig emot:

I detta sammanhang [verkningarna av en större västeuropeisk marknad] bör understrykas vikten av att konkurrensen med andra länder kan ske på en sund ekonomisk basis. Ett speciellt problem skapas härvidlag av den lågpriskonkurrens som i första hand kommer från länder med statshandel [...] och från länder med mycket låga löner, t.ex. de östasiatiska länderna. Det bör vara en angelägen uppgift att söka effektivt motverka de skadliga verkningar som en sådan lågprisimport kan medföra för den inhemska textil- och konfektionsindustrin.¹⁴⁹

småindustrier av olika former” och Ekström fortsatte: ”Ännu har jag dock inte hört någon svensk som har haft mod att stå upp och säga, att vi inte skall ha något frihandelssamarbete”. Till detta underströk Ekström noga att hans tro på full sysselsättning i framtiden helt låg bakom hur han såg på hela valproblemet mellan ett differentierat och ett specialiserat näringsliv. Frågan om full sysselsättning såg han vidare som ett politiskt, och inte ett ekonomiskt, problem. Se ”Skandinaviskt textilseminarium 2-4 september 1958. Slutrapport”, citat från s. 21 och 23. Seriesignum FII, volym 44 i Textilarbetsförbundets arkiv, ARAB samt telefonsamtal med Tord Ekström, maj 1999.

¹⁴⁸ Diskussionerna finns dokumenterade i form av sammanträdesprotokoll. YK 1706, volym 1 (sammanträden) på Riksarkivet.

¹⁴⁹ SOU (1959:42) s. 29-30.

Detta avsnitt föll inte i utredningen under det kapitel där man diskuterade tänkbara åtgärder, men trots detta framfördes en del vaga skrivningar om vad som vore önskvärt i handelspolitiskt avseende.¹⁵⁰ Textilutredningen framhöll att det var möjligt att företa en långsammare avtrappning av tullarna inom EFTA för industrigrenar vilka bedömdes mötas av speciella svårigheter i och med dessa sänkningar. Det relativt höga kostnadsläget i Sverige ansågs innebära speciella svårigheter just för de textila industrierna. Därför vore det önskvärt, enligt textilutredningen, att de svenska textiltullarna, efter den första tullreduktionen på 20 procent i juli 1960,¹⁵¹ fick kvarstå oförändrade ända tills de andra EFTALändernas textiltullar kommit i paritet med den svenska nivån. Vidare framhölls vikten av möjligheter att ingripa mot skadlig lågprisimport såväl inom frihandelsområdet som mot tredje land. Här trodde man att även de andra EFTA-länderna hade ett gemensamt intresse att ”förhindra att den europeiska textilmarknaden blir prismässigt desorganiserad genom onormal konkurrens utifrån”.¹⁵²

Hur behandlades då detta i LO:s och de textila fackförbundens gemensamma remissyttrande över betänkandet? De två förbunden hade ju faktiskt varit med på att skriva det som ovan refererats. Skrivningen om den skadliga lågprisimporten från tredje land gled yttrandet lite förbi genom att understryka att avsikten inte var att ta upp någon ingående diskussion om dessa frågor.¹⁵³ Men samtidigt framhölls vikten av att ”industrins och de anställdas bekymmer kan bemästras på ur internationell synpunkt mer acceptabla vägar” och att en mer acceptabel väg förutsatte dyrbara åtgärder i syfte att genomföra en strukturell anpassning utan att arbetslöshet uppstod.¹⁵⁴ Vidare pekades på att det skulle rimma illa om fackföreningsrörelsen tillstyrkte en handelspolitisk diskriminering av samma länder som man startade insamlingar till. När det gäller textilutredningens önskemål om en långsammare tullavtrappning är remissyttrandet något luddigt. Först påpekades att en svensk begäran om vissa förmåner i detta hänseende skulle kunna leda till att Sverige

¹⁵⁰ a.a., s. 29.

¹⁵¹ Se not 59 i detta kapitel.

¹⁵² SOU (1959:42) s. 30.

¹⁵³ *Remissyttrande över Textilutredningens betänkande "Konkurrens under samverkan"* (SOU 1959:42) avgivet av Landsorganisationen i Sverige, Svenska Beklädnadsarbetareförbundet och Svenska Textilarbetareförbundet (1960) s. 17.

¹⁵⁴ *ibid.*

inte kunde neka andra länder inom samarbetet att erhålla liknande förmåner på ett område där Sverige var konkurrenskraftigt. Därefter skrevs, med hänsyn till att det var önskvärt att underlätta textilindustrins anpassningsprocess, att möjligheterna att få till stånd en sådan fördröjd avtrappning borde undersökas. I en sådan undersökning måste hänsyn dock tas till de eventuella skadeverkningar en sådan utveckling skulle kunna få på andra varuområden.

Det korta avsnittet om handelspolitik i det gemensamma remissyttrandet kan nog betecknas som en kompromiss – organisationerna mer eller mindre möttes på halva vägen. Att LO accepterade en skrivning där en fördröjd tullavtrappning gentemot EFTA för textilvaror över huvud var tänkbar, kan betecknas som en stor eftergift.¹⁵⁵ Intressantast är dock att Textilarbetareförbundet accepterade skrivningen om att det inte var möjligt att tillstyrka handelsdiskriminering av lågprisländerna. Detta var första gången som ett sådant resonemang sanktionerades officiellt.

I Textilarbetareförbundets arkiv finns två dokument kvar som härrör från arbetet med att skriva det gemensamma yttrandet.¹⁵⁶ Arbetsgången syntes ha varit sådan, att Ekström skrivit ett förslag, vilket bland annat Textilarbetareförbundet, i form av Georg Lindgren, haft synpunkter på. Ekström var den som till sist själv skrev ihop yttrandet. Skrivningarna om en fördröjd tullavtrappning härrör från Textilarbetareförbundet. Lindgren underströk i sin kommentar angelägenheten i att värdet av en långsammare anpassning till EFTA för textilindustrins del beaktades. Men, framhöll Lindgren: förbundet insåg att ett dylikt krav skulle kunna äventyra tullavtrappningen för varuområden, vilka kanske var mycket viktigare för den svenska ekonomin än textilområdet. Dock var frågan så angelägen, att möjligheterna för en dylik åtgärd borde undersökas.

¹⁵⁵ En sådan generell fördröjning som textilutredningen önskade kom inte till stånd, men det fanns speciella begränsningsarrangemang för textilvaruhandeln med Finland och Portugal. Intressant att notera är att det antagligen hade varit möjligt för Sverige att efter det första steget 1960 frysa tullsänkningen helt på det här varuområdet, åtminstone sett ur förhandlingssynpunkt med de andra länderna.

¹⁵⁶ ”Särskilt yttrande från svenska Textilarbetareförbundet angående tullavtrappningen för textilindustrin enligt EFTA-avtalet (införes i slutet av Tord Ekströms preliminära förslag till gemensamt yttrande över Textilutredningens betänkande)”, daterad 6/4-1960 och signerad av Georg Lindgren samt ”Något om de utförsäkrades problem (komplettering av Tord Ekströms preliminära förslag till gemensamt yttrande över Textilutredningens betänkande)”, daterad 6/4-1960 och signerad av Georg Lindgren. Se Seriesignum FII, volym 72 i Textilarbetareförbundets arkiv, ARAB.

Textilarbetareförbundets korta frihandelsperiod

Även i *Beklädnadsfolket* inträdde en förändring i argumenteringen runt tullar och frihandel. På ledarsidan, i mitten av år 1960, kan läsas att:

Den tullvänlighet, som otvivelaktigt spårats i arbetarkretsar, har självklart sitt upphov i omsorgen om den egna sysselsättningen. [...] Uppvaktningar för myndigheter om stopp för import har gjorts från fackligt håll, oftast dock när det gällt import till priser som ligger under tillverkningsvärdet, s.k. dumping, ibland när det gällt kvalitativt usel import. [...] Import är ju inte bara av ondo. Den är stimulerande och kan bidra till en höjning av konsumtionen, varav även hemmamarknaden har gott.¹⁵⁷

Men det är inte lätt att finna ett enda entydigt frihandelsvänligt uttalande i tidningen, de tydligaste uttalandena kommer i stället från centralt håll. För övrigt hade, vilket framhållits tidigare, intresset för tullfrågan svalnat betydligt under 1960-talets första hälft. Nästa ledarartikel i *Beklädnadsfolket* som behandlade detta ämne skrevs först i mitten av år 1962 under rubriken ”Konfektionens importproblem”. Denna tillkom med anledning av att Konfektionsindustriföreningen slagit larm hos handelsministern om störande import från lågprisländer i Asien och Östeuropa. Arbetsgivarparten menade att denna import hade en förödande verkan. Företagsnedläggningar och permitteringar följde i lågprisimportens spår. *Beklädnadsfolket* ställde sig alltmer tveksam till företagarnas agerande:

Det är säkerligen svårt att här bevisa att vissa nedläggelser helt berott på importen. I konfektionens är det alltid fråga om en kedja av orsaker, där modeutvecklingen, svängningarna i efterfrågan, lokaliseringen, den inbördes konkurrensen och mycket, mycket annat spelar in. [...] Att nöta trapporna i kanslihuset utan att kunna visa på egna initiativ för branschens konsolidering och sanering kan visa sig vara fåfängt.¹⁵⁸

Frihandelsvänliga tongångar var som sagt mer framträdande på centralare nivåer i fackföreningsrörelsen.¹⁵⁹ Det kan tyckas ironiskt

¹⁵⁷ ”Över gränserna” (ledare) i *Beklädnadsfolket*, nr. 7/1960.

¹⁵⁸ ”Konfektionens importproblem” (ledare) i *Beklädnadsfolket*, nr. 9/1962.

¹⁵⁹ I Georg Lindgrens efterlämnade handlingar är det dock möjligt att se att han bedrev något som kan liknas för en kampanj för frihandel internt i förbundet runt år 1960. Denna iakttagelse grundar sig på manuskript till tal som Lindgren hållit vid sammankomster i de olika avdelningarna. Se t.ex. ”Anförande vid avd. 1:s möte i Norrköping den 27/3 1960 över ämnet Textilindustrin

att när Textilarbetareförbundet drog en lans för frihandel gjordes det antingen på LO-kongressen eller i den Internationella textilarbetarfederationen.¹⁶⁰ Men detta var inte hela saken. Efter recessionen 1957/1958 ebbade textilkrisen ut och textilindustrins framtid sågs an med större förtröstan. Dessa förhoppningar var inte helt ogrundade, men man ansåg allmänt att det fanns fog för att tro att textilkrisens utrensning av företag hade lämnat kvar en hård kärna företag kvar, vilka hade större förutsättningar att klara den framtida konkurrensen. För att ännu en gång gå händelserna något i förväg skall förbundsordförande Einar Kilanders tal till Textilarbetarekongressen 1966 citeras, hållet vid en tidpunkt då man återigen såg med största oro på utvecklingen för textilindustrin:

Efter 1950-talets textilkris inträdde visserligen några jämförelsevis goda år för många företag under första hälften av 1960-talet och som förde med sig en hög sysselsättning och t.o.m. brist på framför allt yrkeskunniga arbetare [...].¹⁶¹

Det är delvis mot bakgrund av textilindustrins läge vid 1960-talets inträde som Textilarbetareförbundets förändrade ståndpunkt i tullfrågan bör ses. Andra viktiga ingredienser utgörs av tron på möjligheterna att med en aktiv näringspolitik bereda friställda inom textilindustrin nytt arbete och kanske spelade även LO:s samordnade lönepolitik en viss roll. I skenet av detta förändrades också inställningen till problematiken i de underutvecklade länderna snabbt. På ledarsidan i *Beklädnadsfolket*, under rubriken ”Svenskt recept åt Internationalen”, sommaren 1964 stod att läsa om det svenska Textilarbetareförbundets resolutionsförslag på den internationella kongressen. Där menade det svenska förbundet att det bästa ekonomiska och tekniska biståndet till de underutvecklade länderna åstadkoms genom frihandel.¹⁶² Konsekvenserna av

och Sjustatsmarknaden”. Seriesignum FII, volym 34 i Textilarbetareförbundets arkiv, ARAB.

¹⁶⁰ Se t.ex. förbundssekreterare Georg Lindgrens anförande vid den Internationella textilarbetarefederationens extra kongress den 13-17 juni 1960. Protokollet finns i Textilarbetareförbundets arkiv på ARAB, seriesignum FII, volym 44.

¹⁶¹ Sv. Textilarbetareförbundet (1967) *Svenska Textilarbetareförbundets 18:e ordinarie kongress i Stockholm 21-27 augusti 1966. Protokoll*. Norrköping, s. 7.

¹⁶² ”Svenskt recept åt Internationalen” (ledare) i *Beklädnadsfolket*, nr. 8/1964. De internationella mötena och kongresserna i Internationella Textil- och Beklädnadsfederationen och ILO (Internationella arbetsorganisationen, ett FN-organ) uppmärksammades inte i Textilarbetareförbundets verksamhetsberättelser annat än med uppgifter att representanter sänts dit. Däremot redogjordes utförligare för dessa i Beklädnadsarbetareförbundets verksamhetsberättelser. I berättelsen för år 1964 uppges (s. 81-82) att de uttalanden som svenska

handeln med de underutvecklade länderna fick industriländerna ta genom omställning av sitt näringsliv. Medicinen, den svenska, vid denna omställning var full sysselsättning, omskolning och arbetslöshetsförsäkring. Denna radikala omsvängning i Textilarbetareförbundets syn på handelsproblematiken kan dock dateras tidigare. På förbundets egen kongress år 1961 formulerades inställningen till importen av förbundsstyrelsen i starkt frihandelsvänliga termer:

Utvecklingsländerna, som representerar majoriteten av världens befolkning, utgör på längre sikt en ofantlig och ytterst betydelsefull framtidsmarknad för västerlandets industrinationer. Då utvecklingsländerna har ett mycket stort behov av kapitalvaror av de slag som tillverkas i vårt land har vi som nation allt att vinna på ett vidgat handelsutbyte med dessa länder, även om detta sannolikt kommer att bidra till en ytterligare minskning av vår textilindustri. Vill vi inte acceptera ett vidgat handelsutbyte med dessa länder, blir allt tal om hjälp till dem mer eller mindre meningslöst.¹⁶³

Någon debatt om den klart förändrade inställningen från Textilarbetareförbundets sida fanns inte på kongressen 1961. De hetaste diskussionerna rörde lönepolitiken, och inte en enda ledamot yttrade något om handelspolitiken. Därmed måste omsvängningen betecknas som grundmurad. Samma år som Textilarbetareförbundet höll kongress, gjorde också LO det. Den mest uppmärksammade motionen på LO:s kongress kom just från Textilarbetareförbundet, en motion som i samtiden rönt beröm från både LO och statsministern och som med tiden kom att bli ett centralt dokument i Textilarbetareförbundets egen historieskrivning.¹⁶⁴ Motionen inne-

Textilarbetareförbundet gjort ansågs för liberalt av kongressmajoriteten. Vidare framhölls att den internationella handeln måste regleras för att inte skada industriländerna för mycket. I ILO samma år, då Beklädnadsarbetareförbundet var representerat, antogs ett uttalande där det framhölls att de underutvecklade länderna måste beredas möjlighet att finna exportmarknader för sina produkter, samtidigt som det underströks att: "Alla tänkbara ansträngningar skall dock göras för att genom bilaterala och multilaterala avtal och andra metoder så långt som möjligt förebygga sådana negativa verkningar som importen och exporten av beklädnadsvaror kan få på sysselsättningen, arbetsvillkoren och produktionen". Det framgår inte i verksamhetsberättelsen att svenska Beklädnadsarbetareförbundet skulle ha reserverat sig mot detta uttalande. Se Sv. Beklädnadsarbetareförbundet (1965) *Verksamhets- och revisionsberättelser 1964*. Stockholm, s. 88.

¹⁶³ Sv. Textilarbetareförbundet (1962) *Svenska Textilarbetareförbundets 17:e ordinarie kongress i Malmö 20-26 augusti 1961. Protokoll*. Norrköping, s. 257.

¹⁶⁴ Motion nr. 106 (Sv. Textilarbetareförbundet) i Landsorganisationen (1961) s. 329-331.

håller i sak, och till stor del även i formuleringarna, samma handelspolitiska ställningstagande som det uttalande Textilarbetareförbundets styrelse gjorde under den egna kongressen. I motionen kopplades dessa ställningstaganden till krav på en effektivisering av arbetsmarknads- och lokaliseringpolitiken, vilket behandlas senare. Här skall bara understrykas hur nöjda man i Landssekretariatet var med Textilarbetareförbundets motion. I dess utlåtande över motionen kan man läsa att:

Motionen är ett levande bevis för progressiviteten och realismen inom svensk fackföreningsrörelse. Motionären torde vara det enda textilarbetareförbundet bland FFI:s [Fria fackföreningsinternationalens] medlemmar som resonerar så, trots att en ökad import från u-länderna kanske främst skulle göra sig kännbar på textilområdet.¹⁶⁵

Överhuvud var det av stort värde för LO att kunna hävda att hela rörelsen stod bakom frihandelslinjen. När Rudolf Meidner talade vid ett möte i Internationella arbetsorganisationen (ILO) 1961 framhöll han att såväl den svenska regeringen som hela fackföreningsrörelsen ställde sig bakom uppfattningen att det bästa sättet att hjälpa u-länderna var att anpassa i-ländernas ekonomi till den nya ländernas exportbehov.¹⁶⁶ I syfte att understryka detta, citerade Meidner också Textilarbetareförbundets motion till LO:s kongress.

Motsättning

Vid LO-kongressen 1961 kom Textilarbetareförbundet att göra två viktiga principiella ställningstaganden. Båda dessa ställningstaganden innebar att förbundet 'rättade sig i ledet', det vill säga att de överbryggde det avstånd som funnits mellan förbundet och den centrala nivån i LO. I den programförklarande motionen på kongressen bekände sig förbundet nämligen dels till frihandelsprincipen, dels till vad som skulle kunna kallas 'överflyttningsprincipen':

Så långt som möjligt bör vi eftersträva att i tid och på ett smidigt sätt anpassa vårt näringsliv efter de förändrade konkurrensförhållanden, så att vi kan använda våra otillräckliga kapital- och arbets-

¹⁶⁵ Landsorganisationen (1961) s. 334.

¹⁶⁶ "Anförande hållet av Rudolf Meidner vid ILO:s plenarbehandling av ämnet 'Employment Problems and Policies' (sysselsättningsproblem och sysselsättningspolitik) juni 1961", s. 2. Seriesignum FII, volym 34 i Textilarbetareförbundets arkiv, ARAB.

kraftstillgångar inom de områden av näringslivet, där vi har naturliga förutsättningar och kan få den bästa avkastningen.¹⁶⁷

Överflyttningen av arbetskraft, liksom kapital, från arbetsintensiv hemmamarknadsindustri till kapitalintensiv exportindustri hade under hela 1950-talet varit ett centralt tema för ledande ideologer inom LO,¹⁶⁸ ett tema som i och med *Samordnad näringspolitik* också slogs fast. Detta var naturligtvis ett synsätt som, liksom frihandelsprincipen, tog tid för Textilarbetareförbundet att inkorporera. Här var dock motsättningarna mellan förbundet och LO inte lika allvarliga som när det gällde frihandelsprincipen, vilket har sin bakgrund i lönefrågan. Den enda komponent i Rehn-Meidnermodellen som Textilarbetareförbundet både helhjärtat bekände sig till och drev på, var under 1950-talet den samordnade, utjämnande lönepolitiken.

När Rudolf Meidner skrev i *Tiden* 1959 att arbetarrörelsen stod splittrad och handfallen inför de omställnings- och anpassningskrav som näringslivets effektivisering ställde, gjorde han det i direkt referens till de motsättningar som utkristalliserats i en debatt om textilindustrins problem.¹⁶⁹ Meningsutbytet fördes främst mellan LO-ekonomen Tord Ekström och Textilarbetareförbundets ordförande Einar Kilander i *Morgon-Tidningen* år 1958.

Med anledning av att partsutredningen i sina slutsatser kommit fram till att en förutsättning för att textilindustrins kräftgång skulle kunna hävas var att investeringarna fördubblades, skrev Ekström en debattartikel.¹⁷⁰ Kardinalproblemet vid full sysselsättning, framhöll Ekström, var att investeringsutrymmet är begränsat. Därför var det samhällsekonomiskt mest lönsamt att koncentrera investeringarna till de områden där de gav högst avkastning. Dessa områden utgörs av export- och kapitalvaruindustrierna. Även arbetskraften var en bristvara, och därför var det enligt Ekström viktigt från såväl konjunktur- som strukturpolitisk synpunkt att samhället gjorde allt det kunde för att 'slussa' över arbetskraft. Dessutom kritiserade han

¹⁶⁷ Motion nr. 106 (Sv. Textilarbetareförbundet) i Landsorganisationen (1961) s. 329.

¹⁶⁸ I *Fackföreningsrörelsen och den fulla sysselsättningen* (1951) beskrivs dock inte denna överflyttning i dessa termer. I stället fokuseras på överflyttningen från lågproduktiva företag till högproduktiva. Det är endast på några få ställen som det är möjligt att ana vilka branscher som föredras. Se t.ex. s. 69, 90 och 148-149.

¹⁶⁹ Rudolf Meidner: "Renässans för branschrationisering?" i *Tiden*, nr. 1/1959.

¹⁷⁰ Tord Ekström: "Bättre satsa på export än hindra import" i *Morgon-Tidningen*, den 18 februari 1958.

i artikeln partsutredningens upplägg, som han fann föga progressivt.¹⁷¹ Strukturutredningar av detta slag var önskvärda, men rikt-punkten för sådana skulle bestå i att man sökte underlätta en lösning av de svaga näringsgrenarnas problem på indirekt väg. Denna indirekta väg bestod i ett främjande av framåtskridandet i expanderande branscher, så att arbetskraft och kapital kunde över-föras dit i största möjliga utsträckning.

I en svarsartikel, som betecknande nog hade rubriken ”Textil-industrin klarar krisen om investeringarna fördubblas”, bemötte Kilander ’påhoppet’:

Ibland höjs det röster för att Sverige borde helt eller delvis ge upp sin textilindustri och överföra arbetskraft och kapital till mer lönsamma industrigrenar. [...] Om man emellertid med säkerhet kunde räkna med att vår export- och kapitalvaruindustri i fram-tiden får full avsättning för sin produktion och full sysselsättning därmed totalt kunde upprätthållas; om vi kunde räkna med, att inget nytt krig kommer och spärrar av importen av textilvaror och om det ur mänsklig och bostadspolitisk synpunkt vore lätt att flytta arbetarna från den ena till den andra orten och fabriken, då vore det naturligtvis riktigt ur samhällsekonomisk synpunkt att så snart som möjligt lägga ned hela textilindustrin.¹⁷²

Men Kilander ansåg att det inte fanns fog för att räkna med att de gynnsamma förhållandena för den svenska export- och kapitalvaru-industrin fortsättningsvis skulle bestå oförändrade – även en industri som varvsindustrin kunde komma att möta hård inter-nationell konkurrens. En dämpning av konjunkturen kunde dessutom hastigt föra med sig en relativt hög arbetslöshet. Vidare framhöll han att det var svårt att åstadkomma en ny industri för lokaliseringsmyndigheterna i stället för en som nedlagts, och detta var ett problem som fanns även vid goda konjunkturer. Rörlighets-politiken medförde enligt Kilander stora svårigheter. Här anfördes

¹⁷¹ En kritik som fick en annan av LO-ekonomerna, Arne Henrikson, som dess-utom var med i partsutredningen, att skriva en svarsartikel där han menade att Ekströms kritik var felinriktad och onyanserad: ”Partsutredningens förslag avser de livskraftiga textilföretagen” i *Morgon-Tidningen*, den 20 februari 1958. Här framträdde också att ’överflyttningsprincipen’, som i de flesta framställ-ningar verkat så grundmurade, inte ännu var förankrad inom LO. Henrikson skriver: ”Ett företag och en bransch får aldrig kasta yxan i sjön, när man råkar ut för svårigheter. Det är dessa svårigheter som skall sporra dem att rationali-sera och hävda sig i konkurrens om arbetskraft och vinster”. Henrikson menade därmed att Ekströms förslag – att utredningar snarare skulle syssla med överflyttningsproblemet – var verklighetsfrämmande.

¹⁷² Einar Kilander: ”Textilindustrin klarar krisen om investeringarna fördubblas” i *Morgon-Tidningen*, den 22 februari 1958.

både bostadsbrist och de omställningssvårigheter det innebar för den enskilda människan och hennes familj att byta bostadsort. Dock var han noga med att understryka att fortsatta strukturrationaliseringar av textilindustrin var av nöden tvungna för att industrin skulle kunna bli konkurrenskraftig och dess lönebetalningsförmåga öka. Detta skulle sannolikt komma att innebära någon ytterligare krympning av textilindustrin, menade Kilander. För att åstadkomma en förändrad och förbättrad textilindustri, genom strukturrationaliseringar, skulle det komma att erfordras stora kostnader för nyinvestering.

Debatten i *Morgon-Tidningen* avslutades med ett inlägg av Ekström, där han menade att pudelns kärna utgjordes av just investeringsbehovet:

Om vi gör tankeexperimentet med en hel rad samtidiga strukturutredningar för olika branscher och näringsgrenar, kan man föreställa sig att de alla skulle komma till den nog så plausibla slutsatsen att vid fördubblade investeringar många olika behjärtansvärda ändamål kunde tillgodoses [...].¹⁷³

För vilken industri, frågade Ekström, skulle inte bli mycket effektivare om dess investeringar fördubblades? Det måste dock vara av ett allmänt fackligt intresse att investeringarna koncentrerades till de högproduktiva företagen inom höglönebranscher. Vidare ifrågasatte Ekström partsutredningens upplägg, då han utgick från att utredningens syfte i första hand var att visa fram att det lönar sig att satsa på textilindustrin:

Ur denna speciella synpunkt får utredningen sitt fulla värde för uppdragsgivarna endast om man i efterhand lyckas vinna opinionen för ökade investeringar. [...] det är risk för att resultaten av utredningen i efterhand tas till intäkt för krav på nya subventioner för att en betydande ökning av importandelen ska kunna undvikas.¹⁷⁴

De ovan refererade inläggen speglar mycket väl de ståndpunkter som bröts mot varandra under 1950-talets andra hälft. Textilarbetsförbundets ståndpunkt var mer av slaget att friställd arbetskraft inte skulle behöva flytta till företagen, utan att det var företagen som skulle flyttas till arbetskraften:

¹⁷³ Tord Ekström: "Investeringarna bör i första hand gå till högproduktiva företag" i *Morgon-Tidningen*, den 28 februari 1958.

¹⁷⁴ *ibid.*

På orter där textilföretag nedlagts och möjligheter till annan sysselsättning inte funnits har bildats arbetslöshetsöar. Det förekommer att fabrikslokaler står helt tomma, samtidigt som expanderande företag på andra ställen bygger nya fabriker och verkstäder. Detta är ju uppenbart slöseri med arbetskraft och material, som icke borde tolereras. [...] Borde man inte från samhällets sida se till att industrier flyttas till orter där lokaler, arbetskraft och t.o.m. bostäder finns och söka undvika en i allt snabbare takt pågående koncentration till tätorter.¹⁷⁵

De skilda synpunkter som här framträtt mellan Textilarbetareförbundet och den syn på strukturomvandlingen som Tord Ekström fått representera är egentligen oförenliga.¹⁷⁶ Även synsättet att samhället borde styra företagen att flytta till arbetskraften tillsammans med den negativa inställningen till en tätortskoncentration, som ovanstående citat är ett exempel på, skilde sig markant från LO:s centrala linje.¹⁷⁷

Detta betydde inte att Textilarbetareförbundet motsatte sig en krympning av den egna branschen,¹⁷⁸ trots att det betonade bety-

¹⁷⁵ Ernst Rosenlund: "Textilen minskar i storstäderna" i *Beklädnadsfolket*, nr. 4/1958. Rosenlund var vid den här tiden förbundskassör och följaktligen medlem i förbundsstyrelsen. Artikeln ingår i ett temanummer över Textilarbetareförbundets 60-årsjubileum. Det pressade läget inom branschen ledde till att förbundet beslutade att inte ge ut någon jubileumbok. I verksamhetsberättelsen för 1958 (s. 57) hänvisades till detta nummer av *Beklädnadsfolket* för en dokumentation av förbundets utveckling.

¹⁷⁶ Fler inlägg i denna fråga finns i *Beklädnadsfolket*: "Textilindustrin ej ensam, alla väntar hårda bud" (nr. 10/1958) och Georg Lindgren: "Rationellt utrustad – orationellt utnyttjad" (nr. 2/1959). Lindgren framhöll att textilindustrin spelade en stor roll för Sverige ur konjunktur-, sysselsättnings- och beredskaps-synpunkt. Vidare var det av stor vikt att Sverige hade ett differentierat näringsliv, och att man därmed inte, som Ekström menade, enbart kunde satsa de begränsade produktionsresurserna på kapitalvaruindustrier.

¹⁷⁷ Ett bra exempel på LO:s linje utgör organisationens remissyttrande över en SOU om statligt kreditstöd till hantverk och småindustri 1959: "En avvägning måste komma till stånd mellan storföretag och småföretag. En sådan avvägning bör vara förutsättningslös och det är ej säkert att den utfaller till småföretagens förmån. Även vad gäller näringslivets lokalisering måste avvägningar göras. Ofta överdrives de nackdelar, som är förenade med tätortsbebyggelse, och glesbygdens fördelar uppförstoras". Se Landsorganisationen (1960) *Landssekreteriatets berättelse för år 1959*. Stockholm, s. 239.

¹⁷⁸ Redan 1954 hade förbundssekreterare Georg Lindgren i en tidningsartikel i *Västgöta-Demokraten* framhållit att det "icke ur vare sig mänskliga eller samhällsekonomiska synpunkter" var något intresse att "sysselsätta mer arbetskraft inom textilindustrin" än nödvändigt. Men, något senare i artikeln mildrar han detta uttalande: "Att vårt land liksom andra kulturnationer av såväl beredskaps- som andra skäl också i fortsättningen måste ha en betydande inhemsk textilindustri bör också för klarhetens skull framhållas". Se manuskript "Textil-

delsen av en relativt omfattande textilindustri utifrån olika argument. Det var här som förbundets inställning till löneproblematiken kom in.

Under större delen av 1950-talet hade förbundet varit aktivt i branschfrågor, som ett exempel på detta kan initiativet till partsutredningen nämnas. Förbundets starka betoning på att branschen måste strukturrationaliseras, framför allt i form företagskoncentrationer och en ökning av kapitalintensiteten, hade sin grund i det tryckta löneläget.¹⁷⁹ Just detta karakteriserade Textilarbetareförbundets agerande under 1950-talet, det vill säga en strävan att genom partssammansatta utredningar och samarbetskommittéer söka lösningar på textilindustrins problem. Konkurrenskraften skulle höjas så att den bantade industrin kunde betala sina arbetare hyggliga löner.

Kompromissens natur

På två sätt innebar således motionen till 1961 års LO-kongress ett radikalt brott med förbundets agerande under 1950-talet. Den internationella arbetsfördelningens fördelar erkändes otvetydigt, samtidigt som förbundet bekände sig till principen att även det enskilda landets produktionsresurser skulle användas i enhetlighet med var de fick bäst avkastning. En undran infinner sig här om vad Textilarbetareförbundet, med en hårdragen formulering, erhöll för sin anslutning till LO:s linje. Svaret på detta är, enligt min mening, AMS och ett tillmötesgående av kraven på ”trygghet i omställningen”.¹⁸⁰

De två konstaterandena i motionen till LO-kongressen fick Textilarbetareförbundet att kräva att arbetsmarknadspolitiken effe-

industrin – ett samhällsekonomiskt och socialt problem. Samhällets medverkan nödvändig”, daterat 22/19-1954. Seriesignum FII, volym 34 i Textilarbetareförbundets arkiv, ARAB.

¹⁷⁹ Se t.ex. förbundsstyrelsens beskrivning av läget och tänkbara åtgärder i Sv. Textilarbetareförbundet (1957) s. 202-210. Förbundets syn på vilka åtgärder som krävdes för att industrin skulle nå konkurrenskraft är ett ämne i sig. Hårdraget kan dessa sammanfattas i orden ’samverkan’ och ’storskalighet’. Ställningstaganden i tullfrågan mynnar ut i att specialbehandling är nödvändig för att textilindustrin skall hinna konsolidera sig i denna riktning.

¹⁸⁰ Formuleringen om trygghet i omställningen är lånad av Anette Thörnquist. Dock skall framhållas att hon inte gör någon koppling av detta slag, trots att hon skriver att förbundet ansåg sig ha rätt till att ställa politiska krav för sin medverkan i näringslivets omvandling. Se Thörnquist, A. (1991) s. 169-170.

ktiviserades och att AMS gavs ökade resurser.¹⁸¹ Detta innebar att en samsyn mellan LO och Textilarbetareförbundet etablerades. Men denna samsyn vad gällde arbetsmarknadspolitikens roll hade utarbetats redan något tidigare.

I det gemensamma remissyttrandet över textilutredningen, som behandlades tidigare ur frihandelsaspekten, var huvudtemat just arbetsmarknadspolitik. Här kritiserades utredningen för att ha tillmätt arbetsmarknadspolitikerna alltför liten betydelse i textilindustrins strukturrationalisering. Arbetsmarknadspolitikerna borde härvidlag ha varit en huvudsak:

Huvuduppgiften för arbetsmarknadsmyndigheterna i ett fullsystillsättningssamhälle är enligt vårt sätt att se att förmedla arbetskraft från överskotts- till bristområden; arbetsmarknadsverket har därför inget intresse av att söka hålla kvar arbetskraft eller andra resurser inom en viss näringsgren [...] Ur facklig synpunkt är det mest väsentliga att arbetstagarna i samband med strukturrationalisering blir väl omhändertagna samt att de företag och näringar som tillåts expandera, som är i stånd att bjuda sina anställda de bästa arbetsvillkoren. [...] I samma mån som arbetsmarknadspolitikerna förstärks, kan textilindustrins strukturrationalisering bedrivas i snabbare takt. [...] Vi är härvid övertygade om att de medel och resurser i olika avseenden, som nu står till arbetsmarknadsmyndigheternas förfogande, är otillräckliga på längre sikt.¹⁸²

Vidare framhölls i remissyttrandet att de tre organisationerna inte hade någon bestämd mening om detaljerna runt vilka medel som skulle användas för att åstadkomma denna överföring. Dock pekades på några tänkbara sådana:¹⁸³

- Varselplikten kunde tidigareläggas och avgångsvederlaget för de anställda utsträckas, vilket skulle ge arbetsmarknadsmyndigheterna en grundval för överföring av arbetskraften till annan verksamhet.
- Olika former av stimulanser, såsom industribeställningar, temporära bidrag eller kreditgarantier, för att uppnå produktions-samarbete mellan kvarstående textilföretag. Härvid skulle

¹⁸¹ Motion nr. 106 (Sv. Textilarbetareförbundet) i Landsorganisationen (1961) s. 331.

¹⁸² Remissyttrande över Textilutredningens betänkande "Konkurrens under samverkan" (SOU 1959:42) avgivet av Landsorganisationen i Sverige, Svenska Beklädnadsarbetareförbundet och Svenska Textilarbetareförbundet (1960) s. 10.

¹⁸³ a.a., s. 10-14.

arbetsmarknadsverket i varje läge överväga hur de knappa resurserna borde fördelas mellan olika industrigrenar.

- Ökade möjligheter för arbetsmarknadsverket att påverka industrins lokalisering, för att få fram nya sysselsättningsmöjligheter för orter där textilindustrin dominerar.
- En utvidgning av de rörlighetsbefrämjande åtgärderna för att stimulera de enskilda arbetstagarna att flytta i önskad riktning.

Det var just denna rörlighetsinriktning av arbetsmarknadspolitikerna som verkade vålla de två textila fackförbunden störst problem i sammanjämkningen med LO:s ståndpunkter. Andelen 'svårplacerad arbetskraft', det vill säga den äldre och den kvinnliga arbetskraften, var relativt stor inom den textila industrin. Detta ledde till att Textilarbetareförbundet, i takt med att den gruppen växte, allt mer kom att betona dessas omställningssvårigheter. Skrivningen i remissyttrandet om rörlighetsstimulanser kom att formuleras något mjukare än i LO:s egna programförklaringar. Här underströks vikten av att största möjliga mänskliga hänsyn togs till denna arbetskraft i strukturomvandlingen.

Motionen på LO-kongressen 1961 utmynnade i en hemställan,¹⁸⁴ där Textilarbetareförbundet krävde att LO i en skrivelse till regeringen skulle begära en effektivisering av arbetsmarknads- och lokaliseringspolitikerna samt en ökning av resurserna till AMS. Vidare begärde förbundet att AMS skulle utreda möjligheterna att vidta särskilda åtgärder till stöd av de äldre och svårplacerade arbetarna, och då speciellt kvinnorna. Motionens hemställan bifölls av kongressen.¹⁸⁵

Vid denna tidpunkt hade textilindustrins krympningstakt, mätt i antal sysselsatta, saktat av. Arbetsmarknaden karakteriserades av överfull sysselsättning, även delar av textilindustrin efterfrågade fler textilarbetare än vad de fick tag på.¹⁸⁶ Men Textilarbetareförbundet hade även i detta läge starka motiv att driva arbetsmarknads-

¹⁸⁴ Landsorganisationen (1961) s. 331.

¹⁸⁵ a.a., s. 335 och 372. Gösta Rehn sammanfattade långt senare Textilarbetareförbundets motion till LO-kongressen på ett talande, om än raljant vis: "Vi begär mer LO-stöd för att hinna ifatt er andra, och när vi därigenom fått lönehöjningar som tvingar vår industri att krympa bör LO trycka på för att få AMS att hjälpa våra medlemmar att komma över till branscher med bättre framtid och lönebetalningsförmåga". Rehn, G. (1977) "Finansministrarna, LO-ekonomerna och arbetsmarknadspolitikerna" i *Ekonomisk debatt och ekonomisk politik. Nationalekonomiska föreningen 100 år*. Norstedts, Stockholm, s. 218.

¹⁸⁶ Se t.ex. *Beklädnadsfolket*: "Svår brist på arbetare, risk för rubbad balans" (nr. 9/1961) och "Arbetskraftsbrist överallt och reserverna är små" (nr. 14/1961).

politiska frågor. Framför allt såg förbundet att en ytterligare krympning av branschen kunde förutses under 1960-talet. De väntade importökningarna från så väl EFTA-länder som u-länder skulle oundvikligen leda till en minskad textil självförsörjningsgrad.¹⁸⁷ Accepterandet av frihandeln var inte villkorslöst. Som framhölls tidigare kopplades frihandelsfrågan uttryckligen till krav på en effektivisering av arbetsmarknadspolitiken. Den andra motivbakgrunden till det starka engagemanget i AMS står att finna i framför allt tre förhållanden som karakteriserade textilindustrin.

För det första var en stor del av textilindustrin koncentrerad till vissa områden i landet, till exempel Norrköping och Sjuhäradsbygden, där andra näringsgrenar var svagt representerade. För det andra hade 1950-talets textilkris dels lett till att unga människor inte sökte sig till branschen, dels att de unga lämnade densamma, med en ogynnsam åldersstruktur som konsekvens. Ogynnsam därför att äldre arbetskraft inte var så eftersökt samtidigt som den var mindre rörlighetsbenägen. Det tredje förhållandet som karakteriserade textilindustrin, och som nära hänger samman med bland annat de två tidigare nämnda, var den utpräglade låglönesituationen.¹⁸⁸ Besvikelsen inom förbundet var stor över att de inte, vare sig genom samordnade löneförhandlingar eller den aktiva medverkan i strävandena att strukturrationalisera branschen, uppnått större löneökningar. Det är tydligt på Textilarbetareförbundets egen kongress 1961 att man kopplade en effektivisering av arbetsmarknadspolitiken till möjligheterna att häva sig upp ur 'låglöneträsket'. Detta var en ny giv i det lönestrategiska arbetet:

Det är inte cynism när jag säger att jag faktiskt tror mera på de arbetsmarknadspolitiska medlen även när det gäller lönerna än på rent förhandlingsmässiga möjligheter i lönepolitiken. Ju mer arbetskraftens rörlighet ökar desto större blir arbetsgivarnas villighet att betala. Arbetsgivarna förstår tyvärr ingenting annat än det som rör tillgång och efterfrågan på arbetskraft. [...] Jag tror att det är möjligheterna att sluta arbetet och övergå till annat yrke, som så småningom skall kunna utjämna klyftorna. Man skall inte behöva känna sig så tacksam för det arbete man råkat få.¹⁸⁹

¹⁸⁷ Se t.ex. förbundsordförandens hälsningstal till den egna kongressen 1961 i Sv. Textilarbetareförbundet (1962) s. 9.

¹⁸⁸ Se förbundsordförande Einar Kilanders artikel: "Lönefrågan brännande i Textil" i *Fackföreningsrörelsen*, nr. 45/1959.

¹⁸⁹ Tore Hanson, förbundsstyrelsen, i debatten om löneläget i Sv. Textilarbetareförbundet (1962) s. 291. Detta är ingen enskild ståndpunkt. Förbundsstyrelsen skriver i sitt utlåtande över motioner om löneläget att: "Om det skall vara möjligt att mera väsentligt förbättra textilarbetarnas löneläge i förhållande till

I en jubileumsskrift, som gavs ut i slutet på 1970-talet, ingår det i den officiella historieskrivningen att förutsättningen för att de textila fackförbunden skulle acceptera strukturomvandlingen var att nya arbetstillfällen kunde erhållas.¹⁹⁰ Det intressanta med detta triviala påstående är att tidpunkten för denna acceptans sätts just till LO-kongressen 1961, samtidigt som det i historieskrivningen ingår att de textila förbunden kom att få ett relativt stort inflytande på utformningen av vissa arbetsmarknadspolitiska åtgärder under 1960-talet.¹⁹¹

Under decenniet blev det också allt mer tydligt att fokus försköts från 1950-talets livaktiga diskussioner runt branschrationaliserande åtgärder till de problem som strukturomvandlingen förde med sig för arbetskraften. Under 1960-talets andra hälft accentuerades dessa problem och det är i denna situation som lågprisimporten började kritiseras samtidigt som krav höjdes på att omvandlingstakten måste dämpas. Arbetskraftens omställningsproblem, främst i form av en varaktig och ökad arbetslöshet för de äldre textilarbetarna tillsammans med andra svårigheter som uppstod för arbetskraften inom företagen till följd av rationaliseringar av produktionen, kom att utgöra huvudtemat under Textilarbetareförbundets kongress 1966.¹⁹² Representativ för den förändrade problemställningen är en artikel av ombudsman Tore Hanson i *Fackföreningsrörelsen*:

Kanske finns det anledning att åtminstone genom temporära medel minska utvecklingstakten, och inte låta en på lång sikt kan-

genomsnittet för samtliga industriarbetargrupper, fordras enligt förbundsstyrelsens mening *både* ytterligare åtgärder för att förbättra textilindustrins lönebetalningsförmåga (konkurrensläge) och aktiva åtgärder från arbetsmarknadsmyndigheternas sida, som kan bidra till att arbetskraften vid låglöneföretagen får större möjligheter att söka sig över till de expanderande företagen och näringsgrenarna med högre löneläge". Se Sv. Textilarbetareförbundet (1962) s. 265-266.

¹⁹⁰ Beklädnadsarbetarnas förbund (1978) *Beklädnadsarbetarnas förbund 90 år. Jubileumsskrift*. Stockholm, s. 5.

¹⁹¹ Textilarbetareförbundet medverkade aktivt till att införa avgångsvederlag till alla äldre med en viss anställningstid i företag som lades ned, förlängda varseltider, införandet av en rad selektiva åtgärder för just äldre arbetslösa och kvinnor som t.ex. andra beredskapsarbeten än skogsröjning och vägbyggen, förlängd ersättning från arbetslöshetskassan samt att arbetslösa fick ATP-poäng. Antagligen var inte Textilarbetareförbundet ensamma om att driva på dessa frågor, men även i LO:s officiella historieskrivning får de ta åt sig äran för dessa landvinningar. Se Landsorganisationen (1973a) *Steg för steg 1945-1973. En krönika i text och bild om den svenska fackföreningsrörelsens utveckling under efterkrigstiden. Utgiven till LO:s 75-årsjubileum 1973*. Prisma, Stockholm, s. 142, 148 och 163.

¹⁹² Se t.ex. diskussionerna i Sv. Textilarbetareförbundet (1967) s. 211-240.

ske nödvändig sanering av en bransch, ske i en takt, som gör det omöjligt att klara arbetskraftens omplacering. Ingen kan ju begära av fackföreningsrörelsens medlemmar, eller av de anställda inom textilindustrin – som ändå tror på betydelsen av en egen textilindustri av betydande omfattning – att de skall lovsjunga nödvändigheten av strukturomvandling om den medför långvarig arbetslöshet, anpassningssvårigheter och sänkt levnadsstandard.¹⁹³

Även LO-kongressen samma år kom att till betydande del röra konsekvenserna av strukturomvandlingen för arbetskraften.¹⁹⁴ Här gick förbundet och den centrala organisationen så att säga i takt. Till LO-kongressen lades betänkandet *Fackföreningsrörelsen och den tekniska utvecklingen* (1966) fram. Här var det just individens anpassningsproblem som fokuserades.

Härefter är det som skulle kunna kallas den mest 'liberala' epoken över för den svenska fackföreningsrörelsen. Andra frågor hamnade nu på dagordningen. Det är till exempel inte rörlighet på arbetsmarknaden som fokuseras, snarare är frågan om anställningstrygghet central.

2.4 Fackföreningsrörelsen och nyprotektionismen

Samtidig med förändringarna relaterade till hur fackföreningsrörelsen såg på rörlighetsproblematiken var framväxten av nya typer av handelsbegränsningar. Under 1970-talet sökte också staten, pådriven av bland andra de textila fackförbunden, att rädda produktions- och sysselsättningsnivåer inom olika branscher genom en rad politiska åtaganden.

Nyprotektionismen på det textila varuområdet

Den svenska importen av konfektion växte, som vi sett tidigare, dramatiskt under 1960-talets andra hälft. Importen befanns så besvärande att Sverige under perioden 1967 fram till mitten av

¹⁹³ Tore Hanson: "De mänskliga aspekterna kommer alltid i sista hand - måste det vara så?" i *Fackföreningsrörelsen*, nr. 21/1966 s. 221. Se även Lindgrens artikel "Den äldre arbetskraften får inte bli offer för framstegen" i samma nummer.

¹⁹⁴ Landsorganisationen (1966a) *17:e ordinarie kongressen. Folkets Hus Stockholm 3-9 september 1966. Protokoll*. Stockholm, s. 271-329.

1970-talet slöt bilaterala begränsningsavtal med elva länder.¹⁹⁵ Dessa var alla låglöneländer, och flera av dem tillhörde de riktigt stora exportörerna av konfektion till Sverige. I alla fall utom ett,¹⁹⁶ rörde sig dessa avtal om ”frivilliga exportbegränsningar” (*voluntary export restraints*) och importen blev i samtliga fall utsatt för kvantitativa restriktioner inom vissa ramar, samt belades med licens. Detta innebar att den svenska regeringen hade goda möjligheter att hålla kontroll över handelsförändringar.¹⁹⁷

Denna utveckling var inte unik för Sverige. Liksom vi sett i behandlingen av textilvaror och tullar under 1950-talet i Sverige, var det textila området även internationellt ett särfall. I den handelsordning som etablerades av GATT var själva fundamentet multilaterala avtal, men på textilområdet växte det under 1950-talets andra hälft fram bilaterala och unilaterala avtal. Det viktigaste exemplet på detta var USA:s överenskommelse med Japan i syfte att reglera den japanska textilexporten. Detta tillvägagångssätt var dock både kostsamt och ineffektivt. Lyckades man att någorlunda begränsa inflödet fylldes tomrummet snart av en annan leverantör, till exempel Hongkong.¹⁹⁸

Så trots att den välståndsbringande GATT-ordningen, med dess principer om bland annat icke-diskriminering, liberalisering och reciprocitet, menade att skydd av den egna industrin endast skulle ges genom tullar, så växte specialarrangemang fram på textilområdet. Detta var inte hållbart, då arrangemangen kunde spridas till fler områden och därmed omintetgöra den frihandelsordning som GATT vilade på. Förenklat kan man säga att textilområdet lyftes ut ur GATT-förhandlingarna och att ett separat ramavtal etablerades.¹⁹⁹ Huvudsyftet bakom var naturligtvis att skydda industriländerna, i grunden fanns motivet att undvika det som kallades orättmätiga störningar av etablerade näringsgrenar.²⁰⁰ Ramavtalens syfte var att

¹⁹⁵ Sydkorea (1967), Hongkong (1968), Jugoslavien (1968), Taiwan (1968), Portugal (1968), Macao (1970), Singapore (1972), Indien (1973), Malaysia (1973), Pakistan (1975) och Malta (1975). Se Weidung, A. (1987) s. 57.

¹⁹⁶ För Taiwans del handlade handelsbegränsningen om ren importbegränsning. Denna administrerade helt av Sverige.

¹⁹⁷ Till detta kom begränsningsarrangemang för statshandelsländerna.

¹⁹⁸ Aggarwal, V. K. (1985) s. 50-53.

¹⁹⁹ STA (*Short-Term Arrangement on Cotton Textiles*) undertecknades 1961, vilket året därpå följdes av LTA (*Long-Term Arrangement on Cotton Textiles*). Detta avtal var, med en förnyelse 1967, i bruk fram till 1974 då det ersattes av MFA (*Multi-Fiber Arrangement*).

²⁰⁰ Weidung (1987), s. 13, menar att det fanns två huvudsyften bakom STA och LTA: ”dels att skydda industriländerna mot plötsliga importvågor, som hotade

reglera de många bilaterala handelsbegränsningsavtal som växte fram på det textila varuområdet.

När ett nytt internationellt ramavtal på det textila området tecknades 1974 hade Sverige, tillsammans med de Norge och Finland, lyckats driva igenom en marknadsstörningsklausul. Denna kom att kallas för den ”nordiska klausulen”, då det var underförstått att den utformats just för de nordiska förhållandena. Undantaget i avtalet löd:

In exceptional cases where participating importing countries have small markets, an exceptionally high level of imports and a correspondingly low level of domestic production and where the implementation of the above growth rate [six percent] would cause damage to those countries' *minimum viable production*, a lower positive growth rate may be decided upon after consultation with the exporting country or countries concerned.²⁰¹

Anders Weidung (1987) menar att införandet av denna klausul var en trolig förutsättning för att de nordiska länderna överhuvudtaget skulle ansluta sig till avtalet. Jämfört med andra industrialiserade länder hade Sverige den största andelen lågprisimport per capita. Bakgrunden till att Sverige drev igenom klausulen, menar Ebba Dohlman, var att man ansåg att den inhemska produktionen av textilvaror hade nått en nivå under vilken man inte, av politiska, sociala och strategiska skäl, kunde låta den falla mer.²⁰² De strategiska skälen bestod i att man av beredskapsmässiga skäl ansåg att det krävdes en viss produktion av textilvaror i händelse av krig.²⁰³ Hur Sverige använde sig av den nordiska klausulen ligger utanför syftet med denna beskrivning. Det räcker med att konstatera att protektionismen ökade i styrka under 1970-talet, framför allt under dess andra hälft.²⁰⁴

att kasta omkull etablerade industrier på kort tid och dels garantera en ordnad tillväxt i u-ländernas export av tekoprodukter”.

²⁰¹ MFA, annex B 2, citerat från Weidung, A. (1987) s. 69.

²⁰² Dohlman, E. (1989) s. 117.

²⁰³ Beredskapsskäl användes också i syfte att undkomma internationell kritik för protektionistiska åtgärder. Det beredskapsmål som ställdes upp under 1970-talets andra hälft motiverade inte bara ett bevarandet av en viss produktionsnivå, utan också av sysselsättningsnivån i branschen. Som Anders Weidung uttrycker det: ”Den ur frihandelsynpunkt troligen mest angripbara delen av tekopolitiken under dess mest protektionistiska fas blev således kopplad till den tryggaste protektionismfästningen”. Se Weidung, A. (1987) s. 138.

²⁰⁴ Dohlman (1989) har grundligt gått igenom Sveriges agerande under MFA, bland annat det som hon kallat för ”intensified use and abuse of the MVP

Att den svenska politiken på det textila varuområdet från den första begränsningen av import från Sydkorea 1967 stegvis blev allt mer protektionistisk är ett faktum. Definitionen på protektionistisk politik är de åtgärder som en stat använder för att gynna det egna landets näringar, oavsett om dessa utgörs av handelspolitiska eller industripolitiska åtgärder. Begreppet nyprotektionism syftar på den ökade betydelsen av icke-tariffära handelsstörningar när tullavvecklingen inom de multilaterala samarbetena gjorde stora landvinningar.²⁰⁵ Vid sidan om bilaterala avtal med en rad låglöneländer och införandet av en marknadsstörningsklausul i det internationella ramavtal som reglerade handeln med textilvaror, ägnade sig Sverige under den här perioden åt en rad industripolitiska åtgärder.

De första selektiva branschstöden i Sverige var riktade till textil- och konfektionsindustrin. Ett särskilt stödprogram inleddes 1970/1971, med sikte på att pågå som längst till 1970-talets mitt. Stödet förlängdes dock efter hand och ökades också i omfattning.²⁰⁶ En stor post i det stöd som utbetalades under åren var riktade mot exportfrämjande åtgärder. Även avskrivningslån och kreditgarantier spelade en stor roll.²⁰⁷ Förvisso togs avgörande steg mot en omfattande stödpolitik på området under socialdemokraterna, men Weidung menar att dessa fortsatte att ha omstrukturerings- och omstrukturering av industrin som mål. Det är under det borgerliga styret som den

clause". MVP syftar på begreppet 'minimum viable production', vars svenska tolkning kom att utsättas för växande kritik. Se Dohlman, E. (1989) s. 186-211.

²⁰⁵ Den vanliga benämningen är icke-tariffära handelshinder, men som Göran Albinsson framhåller i Baldwin (1971) är inte uttrycket adekvat. Det som åsyftas är inte enbart de statliga åtgärder som skapar hinder för import. Lika viktiga i sammanhanget är de åtgärder som fungerar som incitament till export, såsom statligt industristöd och exportkreditsubventioner. Se Baldwin, R. E. (1971) *Den nya protektionismen. En beskrivning av de icke-tariffära handelshindren. Med svenskt material sammanställt av Göran Albinsson och Lars Jeurling*. SNS, Stockholm.

²⁰⁶ Weidung (1987) visar på tre tydliga tendenser i det stöd som riktades mot textil- och konfektionsindustrin under 1970-talets andra hälft. För det första ökade stödet enormt i omfattning, grovt räknat rörde det sig om en tillväxtfaktor på 10. För det andra skedde en relativ förskjutning mot direkta driftstöd och för det tredje skedde en utökning av formerna för stöd. Weidung menar att det fanns en stor uppfinnings- och initiativrikedom i den förda tekopolitiken under dessa år. Se Weidung (1987), kapitel 4: "Särintressenas genomslag. Tiden 1975-1979".

²⁰⁷ För utvecklingen av det industripolitiska stödet till textil- och konfektionsindustrin, samt de överväganden som gjordes i handelspolitiskt avseende, se Ds H (1980:9) *Statliga åtgärder för tekoindustrin. Promemoria utarbetad inom den interdepartementala tekoarbetsgruppen*. Handelsdepartementet, Stockholm.

verkliga omsvängningen mot bevarande av industrin sker och som de smala intressenas genomslag i den förda politiken var som störst. Därmed inte sagt att socialdemokraterna i opposition motsatte sig denna utveckling. Snarare var det så att dessa krävde än mer radikala ingrepp och än större inslag av planmässighet i åtgärderna tillsammans med ett ökat statligt inflytande i sektorn.²⁰⁸ Detta ligger förvisso bortom den avgränsning som angetts tidigare av denna studie. Dock skall konstateras att den ökade protektionismen skedde mot bakgrund av en fortsatt snabb krympning av sektorn.²⁰⁹

De textila fackförbunden och krympningen av sektorn

Problemområdet i det här kapitlet, det vill säga Textilarbetareförbundets agerande i relation till handels- och strukturomvandlingsfrågor, har tidigare behandlats i en studie av Annette Thörnquist.

Tyngdpunkten i Thörnquists framställning utgörs av arbetarnas omställningsproblem,²¹⁰ vilket leder till att hon behandlar framför allt handelsfrågorna något mer övergripande. När det gäller Textilarbetareförbundets agerande i tullfrågan under 1950-talet omnämns att förbundet begärde skydd mot extrem lågpriskonkurrens hos regeringen, att de uppmärksammade AMS på den kraftigt tilltagande importen samt att de krävde minimitullar på vissa varor i ett remissyttrande.²¹¹ Fram till mitten av 1960-talet menar Thörnquist att Textilarbetareförbundet var mycket rationaliserings- och frihandelsvänligt.²¹² Först därefter kom omställningsproblemen, i samband med att lågprisimporten formades till ett allvarligt hot, bli så svåra att den liberala handelspolitiken ifrågasattes på allvar.²¹³ I själva verket var dock, vilket framkommit i detta kapitel, Textilarbetareförbundets frihandelsperiod mycket kort.

²⁰⁸ Se Weidung (1987) s. 81-88.

²⁰⁹ Mellan 1975 och 1980 försvann ytterligare 16 400 arbetstillfällen inom textil- och konfektionsindustrin, vilket utgjorde ett fall på över 30 procent. Se *SOS Industri*, respektive årgång.

²¹⁰ I relation till omställningsproblemen driver Thörnquist tesen att när dessa problem växte under 1960-talets andra hälft ledde det till att Textilarbetareförbundet intog en mer defensiv hållning, där trygghet i omställningen kom att utgöra fokus för förbundets agerande. Se Thörnquist, A. (1991) s. 174-175.

²¹¹ a.a., s. 161.

²¹² a.a., s. 210.

²¹³ a.a., s. 177 och 179.

Däremot delar jag i huvudsak Thörnquists beskrivning av Beklädnadsarbetarnas förbunds agerande under 1970-talet, där skydd mot lågprisimport och krav på statliga stödåtgärder spelade en stor roll. Även Anders Weidung (1987) har behandlat denna period. Tyngdpunkten i hans framställning utgörs av hur olika särintressen, däribland Beklädnadsarbetarnas förbund, agerade i relation till den handels- och industripolitik som fördes på området. Till detta kan nämnas att även Ebba Dohlman i ett avsnitt framhåller förbundets alltmer negativa inställning till frihandel och strukturomvandling.²¹⁴ Överhuvudtaget har utvecklingen inom textil- och konfektionsindustrin under 1970-talet liksom den statliga politiken på området, belysts väl i olika sammanhang. I det följande skall ges en kortare beskrivning av hur det nyformerade Beklädnadsarbetarnas förbund liksom hur LO agerade i dessa frågor fram till mitten på 1970-talet. Först skall dock intresset riktas mot Textilarbetareförbundets sista verksamhetsår, då frihandelslinjen lämnades.

Textilarbetareförbundet och handelsbegränsningarna på 1960-talet

Efter de tydliga frihandelsuttalandena av Textilarbetareförbundet i början av 1960-talet, blev det relativt tyst om handelspolitiska frågor i såväl *Beklädnadsfolket* som i verksamhetsberättelserna. De handelsfrågor som togs upp var relaterade till exportmöjligheter på den successivt allt öppnare Europamarknaden, och i detta avseende var förväntningarna stora. Ju mer kristecknen hopade sig i branschen återvände dock tongångarna i 1950-talets protektionistiska banor. Detta kan kopplas till att fackföreningsrörelsens frihandelsvänlighet på förbunds nivå är beroende av dess konsekvenser. Det är inte någon orubblig värdering och 1966 kan man se att de vacklade:

Den som vill kan av dessa refererade fakta [företagsnedläggelser, flyttning till utlandet, den hårda importkonkurrensen] dra ut slutsatser, som innebär krav på regeringen att ingripa mot beklädnadsimporten. Vi erkänner oss ännu inte vara mogna för sådana slutsatser. Det är inte nödvändigt att gripas av panik och rusa åstad - det lär nog vara ganska utsiktslöst så länge molnen på den ekonomiska himlen inte skockats mer än vad som är fallet.²¹⁵

²¹⁴ Dohlman, E. (1989) s. 154-157.

²¹⁵ "Industrier i knipa" (ledare) i *Beklädnadsfolket*, nr. 2/1966. Se även ledaren "Skall importen hindras?" i *Beklädnadsfolket*, nr. 4/1966. I denna framhölls att det ännu var för tidigt att dämna upp importen, att tullkrig var lika meningslösa som andra krig, men att om läget försämrades ytterligare kunde krig inte uteslutas.

Att den frihandelsvänliga linjen hos Textilarbetareförbundet var kopplad till sysselsättningsläget framhöll förbundssekreteraren Georg Lindgren på förbundets kongress år 1966:

Från arbetarrörelsens sida har vi *alltid* [förf. kursiv.] hävdad frihandelsprincipen. Men vi har dock ställt den i relation till fullsysselsättningen. I den mån som den fulla sysselsättningen sätts i fara måste man vara beredd att i viss grad ompröva sina positioner.²¹⁶

Än så länge såg dock inte Lindgren att den fulla sysselsättning i sin helhet var i fara, men att inom vissa branscher, som textilindustrin, hade en situation uppstått som inte den i övrigt utmärkta arbetsmarknadspolitiken rådde på. Därför var det viktigt att branschens krympning hölls under kontroll och då var det riktigt att diskutera den stora importen från lågprisländer, speciellt de där auktoritära regimer styrde. De låga priserna på dessa länders varor berodde på att regimerna skapade förutsättningar genom att inte tillåta facklig organisering, vilket i sin tur höll arbetarnas standard nere. Även om Lindgren såg svårigheter med att hindra denna import ansåg han att man inte skulle förtiga vilken slags regimer som härskade i Portugal och Sydkorea. Men även från andra länder såg Lindgren anledning att diskutera importförhållandena. Det kunde vara motiverat att försöka få till stånd en viss reglering av importökningen från en del andra låglöneländer genom bilaterala handelsöverenskommelser med fastställda kvoter för olika varuslag. Som exempel på detta nämns Hongkong, ett land vars textilindustri enligt Lindgren hade råd att betala sina arbetare väsentligt högre löner.²¹⁷

I mars 1967 kom, som vi sett, den första av den långa raden av speciella konstruktioner i handelspolitiken gentemot textilvaror att införas. Skillnaden gentemot 1950-talets begränsningar var inte milsvida. På enträgen begäran slopade regeringen den licensfria textilimporten från Sydkorea. Likheter med 1950-talet gällde även tongångarna om de förmildrande omständigheterna. Ledaren i *Beklädnadsfolket* som skrevs med anledning av denna åtgärd hade symptomatiskt rubriken ”En bromsning som stöd”.²¹⁸ De omständigheter som återropades var att begränsningarna endast gällde ett litet, om än känsligt område, inom trikåbranschen och att hindret inte utgjorde något totalt stopp för importen. Sverige fortsatte att

²¹⁶ Sv. Textilarbetareförbundet (1967) s. 225.

²¹⁷ a.a., s. 225-226.

²¹⁸ ”En bromsning som stöd” (ledare) i *Beklädnadsfolket*, nr. 4/1967.

även efter handelsbegränsningen att vara Sydkoreas största avnäm-
are för konfektion i Europa.

Denna åtgärd mot den sydkoreanska importen väckte, enligt ledarskribenten i *Beklädnadsfolket*, oproportionerligt stor upprördhet hos stora delar av pressen. Importbegränsningen betecknades i pressdebatten som ett slag mot den svenska u-hjälpen samt som ett avsteg från den traditionella frihandelslinjen.²¹⁹ Denna åtgärd, tillsammans med ett regeringsbeslut om att lägga ut stödbeställningar till främst ylleindustrin, skulle enligt *Beklädnadsfolket* ses som temporära medel vars mål var att hålla sysselsättningen något så när uppe i en hårt trängd industri. Det framhölls att textilindustrins anställda endast krävde att nedgången hölls under kontroll så långt det lät sig göras. Det var mot den mänskliga bakgrunden som alla slags sysselsättningsstödande åtgärder skulle ses.

Även importen från Jugoslavien ökade kraftigt under 1967. Denna import betecknades vara av extrem lågpriskaraktär och Textilarbetareförbundet kommenterade denna i sin verksamhetsberättelse så här:

Då det torde vara ostridigt, att prissättningen beträffande exempelvis importen från Jugoslavien inte är baserad på rimliga företagsekonomiska kalkyler [...] måste det anses berättigat, att de svenska myndigheterna upptar förhandlingar med bl.a. Jugoslavien angående omfattningen av den ifrågavarande importen och om prissättningen.²²⁰

Med skrivningen om rimliga företagsekonomiska kalkyler och ifrågasättandet av prissättningen, menade förbundet att Jugoslavien inte endast drog fördel av sitt lägre löneläge. Importen var med andra ord av dumpingkaraktär, en markering som syftade till att rättfärdiga ingripanden mot densamma. Kravet på att regeringen skulle uppta förhandlingar gällde inte bara Jugoslavien, även Hongkongs export oroade Textilarbetareförbundet. Men det var fortfarande viktigt för förbundet att dessa krav inte uppfattas som protektionistiska, istället underströks rimlighets- och rättviseaspekter. I verksamhetsberättelsen för år 1967 fortsattes den ovanstående argumenteringen så här:

Ett dylikt ståndpunktstagande kan inte på något sätt anses innebära avkall vare sig på Sveriges eller den svenska fackföre-

²¹⁹ Se artikeln ”Stöd åt textilen vållade u-landsdebatt” i *Beklädnadsfolket*, nr. 4/1967.

²²⁰ Sv. Textilarbetareförbundet (1968) *Verksamhets- och revisionsberättelser 1967*. Norrköping, s.21.

ningsrörelsens principiella inställning till betydelsen av så fria handelsförbindelser som möjligt mellan världens nationer. I detta sammanhang vill förbundet också understryka angelägenheten av att världshandeln med textil- och konfektionsvaror fördelas på ett bättre och mera rättvist sätt än som nu sker.²²¹

Frågan om det rättvisa sättet att fördela världshandeln syftade på att Sverige var det land som hade störst lågprisimport per capita. Ett faktum som ofta uppmärksammades i *Beklädnadsfolket*, och som föranledde kommentarer av typen ”vi har tagit vår del av solidariteten med u-länderna” och ”med tanke på att människor far illa i de omställningar som sker kan vissa inskränkningar i den i och för sig riktiga handelspolitiken vara nödvändiga”.²²² Det framhölls ofta att importstopp förvisso inte var någon verklig lösning på problemen inom sektorn, argumentet var istället att importbegränsningar var en medicin som kunde fungera på kort sikt som en tillfällig åtgärd i syfte att bromsa en utveckling som gått galet, i syfte att ge sektorn uppskov och andrum.²²³

Ytterligare ett argument som dök upp på allvar i slutet på 1960-talet, och som med tiden också kom att betonas allt mer, var beredskapsfrågan. Till exempel skrev förbundets ordförande i en artikel i *Beklädnadsfolket* att man av beredskapsskäl inte kunde klara sig med en nämnvärt lägre självförsörjningsgrad. Sverige var, menade han, i händelse av en avspärning, knappast ett land för klädlösa.²²⁴

Samtidigt får artiklarna i *Beklädnadsfolket* en annan framtoning. Tidigare under 1960-talet, redovisade tidningen handelsförändringar liksom andra strukturvariabler neutralt och sakligt. Under 1960-talets sista år blev artiklarna mer utmanande, i betydelsen att de fick större rubriker och mer spaltutrymme. Rubriker som ”Oroligt i konfektionsindustrin: Lågprisimporten vållar minskad produktion och sysselsättning” eller ”Nedläggelserna ofta beroende på konkurrensen utifrån” blev vanliga.²²⁵ Den förändring som låg bakom denna nya ton i bevakningen av förändringarna inom branschen – några år

²²¹ *ibid.*

²²² Se ”Under hårt tryck” (ledare) i *Beklädnadsfolket*, nr. 2/1968.

²²³ Se t.ex. ”För att få andrum” (ledare) i *Beklädnadsfolket*, nr. 3/1968. På samma ledarsida, under rubriken ”Fritt fram – nästan”, menades att den tidigare upprördheten i pressen (se not 219 i detta kapitel) över det s.k. Koreastoppet, berodde på att ”proportionerna förrycktes av att man tog importagenternas oljade snack om u-hjälp till hjärtat i en del tidningar”.

²²⁴ Ivan Lind: ”Läget så pressande för textilen att man måste ta ställning till frågan om dess framtid” i *Beklädnadsfolket*, nr. 6/1968.

²²⁵ *Beklädnadsfolket*, nr. 6/1968 respektive nr. 6/1969.

tidigare hade det inte varit möjligt att diskutera frågan i dessa termer – var de kraftiga sysselsättningsminskningarna. Överföringen av arbetskraft till mer lönsamma sektorer i ekonomin syntes också ha stannat av,²²⁶ istället ökade arbetslösheten stort bland Textilarbetareförbundets medlemmar. Problematiken belyses väl i den analys av läget som gjordes av förbundskassören 1968 i en Borås-tidning:

Vi har tidigare hävdad, att det väsentligaste är inte att vi har så eller så stor textilindustri, utan att alla får arbete och sysselsättning inom områden, där vi har möjlighet att hävda oss i den internationella konkurrensen. Det går inte längre att tala om att textilarbetare skall omskolas och överflyttas till annan verksamhet, eftersom det nu visar sig omöjligt att erhålla arbete även inom andra områden. Ingen kan förneka, att industrin utsättes för en något osund konkurrens utifrån. Vi kan inte vara de enda handelspolitiska idealisterna i världen. Ingen kan begära detta och vi måste av ren självbevaringsdrift tänka om något.²²⁷

Beklädnadsarbetarnas förbund och protektionismen

Sammanläggningen av de tre förbunden inom beklädnadssektorn ledde till skapandet av ett relativt stort förbund med ungefär 58 000 medlemmar.²²⁸ Thörnquist menar att det nya förbundet blev pådrivande inom LO-kollektivet för en kursändring i strukturfrågorna, och att den politiska kampen intensifierades.²²⁹ Mottagarparten för dessa krav blev i allt större utsträckning staten, där syftet bakom dem var att bevara den svenska beklädnadsindustrin.²³⁰ Under decenniet kom förbundet också att i allt större utsträckning uppträda som egen remissinstans, utan, som Weidung uttrycker det, gå omvägen via LO.²³¹ Detta var en utveckling som sammanföll

²²⁶ Just de sista åren på 1960-talet var besvärliga i detta hänseende. Recessionen 1967/68 skapade ytterligare problem för sektorn. Dessa lättade något under 1970-talets första år, då friställda textilarbetare i något större utsträckning erhöll arbete i andra branscher.

²²⁷ Intervju med Textilarbetareförbundets kassör Gustav Larsson i *Västgöta-Demokraten*, den 5 april 1968.

²²⁸ Detta medlemsantal gjorde förbundet till det åttonde största av LO:s 27 fackförbund. Se *Beklädnadsarbetarnas förbund (1973) Verksamhets- och revisionsberättelser 1972*. Stockholm.

²²⁹ Thörnquist, A. (1991) s. 181 och 211.

²³⁰ Med beklädnadsindustrin avses textil-, konfektion-, sko- och läderindustrin.

²³¹ Weidung, A. (1987) s. 140.

med allt intensivare myndighetskontakter, där krav på skydd och stöd var legio.

Beklädnadsarbetarnas förbunds hållning till såväl handels- som industripolitiska frågor kom under 1970-talet att skilja sig stort från de resonemang som fördes under decennierna innan. I en jubileumsskrift år 1978 framhöll styrelsen att 1960-talets fackliga politik var riktig den gången den antogs, men att utvecklingen ledde till att denna inte höll för 1970-talet.²³² Den stora skillnaden bestod i att förbundet kom att inta ståndpunkten att beklädnadsindustrierna var värda att bevara. Detta blev det överordnade målet.

Då industrierna inte var konkurrenskraftiga, återstod endast skydds- och stöddinjen. I det näringspolitiska program som förbundet utarbetade till kongressen 1976 krävdes en begränsad planhushållning inom beklädnadsindustrierna.²³³ Syftet var att trygga Sveriges försörjning och ge företagen möjlighet till en mer långsiktig planering. Medlet skulle vara att öka det direkta statliga engagemanget i sektorn. Dels genom ett aktivt statligt ingripande med handelsrestriktioner och en långsiktig näringspolitik, dels genom att öka det statliga ägandet av beklädnadsindustrier.

Många av kraven fick Beklädnadsarbetarnas förbund gehör för. Under 1970-talet ökade de protektionistiska inslagen i den förda politiken. Även efter 1976, och den borgerliga valsegern, hörsammades en hel del av förbundets krav. Detta hängde nära samman med att merparten av de krav som förbundet drev, också drevs av industrins representanter.²³⁴ Dessa ville, naturligt nog, också se ökade skydd och stöd till näringsgrenen. Dock hävdar till exempel Thörnquist, att den borgerliga regeringen inte hade mycket till övers för de döende beklädnadsindustrierna.²³⁵ Istället företrädde den i näringspolitiska frågor främst storindustrins intressen. Ett exempel på detta skulle kunna vara att man avskaffade den licensövervakning som socialdemokraterna infört över den textila importen från EG- och EFTA-området.²³⁶

²³² Beklädnadsarbetarnas förbund (1978) s. 6.

²³³ Thörnquist, A. (1991) s. 188-189. Några månader senare, när ett antal akuta kriser i två av de största textila företagen kom till allmänhetens kännedom, krävde förbundet direkt planhushållning i sektorn. Se intervju med förbundsordföranden, "Planhushållning – enda lösningen på teko-krisen", i *LO-tidningen*, nr. 32/1976.

²³⁴ Se t.ex. Weidung, A. (1987) s. 90.

²³⁵ Thörnquist, A. (1991) s.212.

²³⁶ Se t.ex. Beklädnadsarbetarnas förbund (1978) s. 8.

Även om den borgerliga regeringen inte hörsammade alla krav som förbundet ställde, lyckades förbundet på några viktiga punkter. Industrin erhöll genom äldrestödet 1977 ett mer eller mindre generellt driftstöd, en helt statlig textilkoncern startades 1978 och året därpå antog riksdagen ett beslut om en inhemsk tillverkning motsvarande 30 procent av tillförseln.²³⁷

Under 1970-talet agerade Beklädnadsarbetarnas förbund mer självständigt i branschfrågor än tidigare. Förbundet ställde dessutom mer radikala krav än arbetarrörelsen i övrigt. Med tiden fick förbundet allt mer gehör för sina synpunkter inom rörelsen, Thörnquist menar till och med att förbundsstyrelsen i högsta grad självt drog upp riktlinjerna för den socialdemokratiska beklädnadspolitiken.²³⁸

Landsorganisationens eftersläpning

När Beklädnadsarbetarnas förbund i mitten på 1970-talet krävde att staten skulle införa en generell, om än tillfällig, importavgift på beklädnadsvaror i syfte att ge branschen andrum, framhöll förbundets ordförande i en intervju i *Fackföreningsrörelsen*, att han var medveten om att man kanske från LO:s sida hade en annan uppfattning.²³⁹

Förvisso motsatte sig inte LO konkret någon av de åtgärder som regeringen införde för att hindra krympningen av branschen. Men i varje remissyttrande som organisationen avgav, som på något vis berörde skydds- och stödfrågor, framhölls alltid behovet av att se de föreslagna åtgärderna i ett större sammanhang.²⁴⁰ Ofta tillstyrktes

²³⁷ Thörnquist menar att 30-procentsmålet var ett krav som kom direkt från Beklädnadsarbetarnas förbund. Driftstöd och bildandet av den statliga koncernen Eiser hade sin bakgrund i fler intressegruppers påtryckningar. För en behandling av dessa delar av den förda politiken se Thörnquist (1991) s. 189-190 och 197-200 samt Weidung (1987) kapitel 4.

²³⁸ Thörnquist, A. (1991) s. 214. Detta är också tydligt i det "storrådslag" som socialdemokraterna höll 1977. Här behandlades olika branschens svårigheter och riktlinjer drogs upp för den socialdemokratiska politiken på området. Politiken på beklädnadsbranschernas område är en blåkopia av Beklädnadsarbetarnas förbunds krav på statsmakterna. Se *Kunskap är makt – storrådslag för arbete, trygghet och utveckling Stockholm 8-9 okt 1977 . Del 2* (1977) Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, Stockholm, s. 25-34.

²³⁹ Se "Karl-Erik Persson, Beklädnads, kräver: Importavgift på beklädnadsvaror" i *Fackföreningsrörelsen*, nr. 18/1975.

²⁴⁰ Anders Weidung (1987) har behandlat även LO:s agerande i relation till den allt mer protektionistiska tekopolitiken som växte fram under decenniet. Weidung har inte undersökt alla LO:s remissyttrande under den här perioden, utan endast behandlat dem som haft direkt relation till beklädnadsbranschen.

ändå förslagen om stöd. Motiveringen som återkom var att stöden skulle ses som temporära, och syfta till att underlätta en anpassning till nya förhållanden.²⁴¹ Huvudansvaret för omställning och anpassning till nya produktions- och marknadsförhållanden låg dock, menade LO, på företagen själva.²⁴²

I mitten av 1970-talet skedde dock en förskjutning i LO:s argumentation på området. Weidung menar att det är först då som Beklädnadsarbetarnas förbund fick något större gehör för sina ståndpunkter.²⁴³ Samtidigt kom också LO att hålla en lägre profil när beklädnadsbranschens problem berördes och organisationen gjorde färre uttalanden om behovet av omstrukturering.²⁴⁴

Ett tydligt exempel på den förändrade inställningen kan ses i en ledarartikel i *Fackföreningsrörelsen* 1975, som symptomatiskt nog hade rubriken ”Statens ansvar för tekoindustrin”.²⁴⁵ I denna refererades Beklädnadsarbetarnas förbunds krav på staten att vidta åtgärder för att begränsa lågprisimporten samt kraven att staten skulle överta ägarrollen i flera beklädnadsföretag. Referatet var välvilligt, och ledarskribenten menade att det var de beredskapsmässiga aspekterna liksom branschens låglönesituation som motiverade att staten borde gå förbundets krav till mötes. Fackföreningsrörelsens

Dock framhåller Weidung att LO i sitt agerande hade allmänintresset för ögonen. Jag har valt att inte diskutera organisationers intressen med denna term, utan använder mig istället av distinktionen bredare och smalare intressen. Detta bredare intresse, som LO ser sig representera, är också tydligt i yttranden över andra förslag till branschpolitiska åtgärder under perioden. Se t.ex. yttrandet över utredningen ”Svensk möbelindustri” 1972, där LO framhöll att de principiellt ansåg att staten skulle vara restriktiv med stöd till stagnerande branscher eftersom dessa konkurrerade med andra näringsgrenar om arbetskraft och kapital. Ett annat exempel utgörs av ett yttrande 1974 över utredningen ”Exportfrämjande åtgärder i byggbranschen”, där LO framhöll att eventuella stödåtgärder från statens sida måste avvägas inte enbart mot branschens behov. Se Landsorganisationen (1973b) *Yttranden till offentlig myndighet 1972*. Stockholm, s. 54-57 samt Landsorganisationen (1975) *Yttranden till offentlig myndighet 1974*. Stockholm, s. 185.

²⁴¹ ibid.

²⁴² Se t.ex. LO:s yttrande över ett förslag om stimulansåtgärder för tekoindustrierna i Landsorganisationen (1974) *Yttranden till offentlig myndighet 1973*. Stockholm, s. 195-196.

²⁴³ Weidung, A. (1987) särskilt s. 55 och 92.

²⁴⁴ Med det längre perspektiv som anlagts i detta kapitel, kan konstateras att LO:s lägre profil i dessa frågor, speciellt i relation till de textila fackförbunden, var synlig redan under 1960-talets senare del.

²⁴⁵ ”Statens ansvar för tekoindustrin” (ledare) i *Fackföreningsrörelsen*, nr. 16/1975.

traditionella frihandelslinje nämndes inte,²⁴⁶ inte heller gjordes några andra invändningar eller moderationer.²⁴⁷

Även LO lämnade därmed, om än senare än Beklädnadsarbetarnas förbund, den tydliga frihandels- och omstruktureringslinje som så tydligt präglade organisationens ställningstaganden under framför allt 1960-talet.

2.5 Kapitelsammanfattning

I detta kapitel har två delsyften uppnåtts. För det första har textil- och konfektionsindustrin utveckling under perioden beskrivits. Den viktigaste förändringen för branschen utgjordes av den starkt

²⁴⁶ Som Weidung mycket riktigt framhåller håller LO en låg profil i handelsfrågorna under 1970-talet. Ett av de få officiella ställningstagandena görs i ett yttrande 1970 över ett ställningstagande som gjordes i FN-organet UNCTAD om tullpreferenser för u-länderna. Här framhöll LO att undantag kunde te sig rimliga inom beklädnadsområdet, men att den grundläggande principen för handelspolitiken var att industritullar borde minskas eller elimineras. Först 1978 behandlade LO igen officiellt handelspolitiska frågor i ett yttrande. Detta rörde förslag på exportkreditfinansieringsområdet, och berörde inte beklädnadsbranschernas situation alls. Principiellt kommenterade ändå LO den förda handelspolitiken i det att organisationen framhöll att Sverige inte hade råd att halka efter i den utveckling mot protektionism som bredde ut sig på alla världsmarknader. Men samtidigt framhölls att regeringarna i de ekonomiskt dominerande länderna i västvärlden bar ansvaret för denna utveckling: ”Genom sin oförmåga att vidmakthålla tillväxt och sysselsättning genom en välavvägd ekonomisk politik [...] har de skapat ett läge då de inte längre själva lika lite som regeringarna i de mindre länderna kan motstå det demokratiska tryck för stödåtgärder som föds i den utdragna lågkonjunktur deras politik medfört.” Inför LO-kongressen 1981 behandlades bl.a. handelspolitiken i en rapport. Weidung (1987, s. 135) menar att LO där förespråkade en konsekvent frihandelsinriktad politik, men att de stod inför ett dilemma. Detta är att tömma frihandelsbegreppet på alltför mycket av dess innehåll, menar jag. Vad LO framhöll i rapporten var att det förvisso fanns åtskilligt att tjäna på en frihandelsinriktad politik, men att denna alltid måste vägas mot dess konsekvenser. För beklädnadsindustriernas del krävdes skydd (liksom även för handelsstål), då den inhemska produktionen av beredskapsskal ansågs för låg. Dessutom återfinns här skrivningar om att den internationella arbetsfördelningen inte får baseras på felaktiga förutsättningar, d.v.s. onormala konkurrenssituationer. Den sociala och samhällsekonomiska anpassningsbördan i i-länderna, menade LO, fick inte bli orimligt stor. Skillnaderna mellan den handelspolitiska linje som LO-kongressen antog 1961 och den som antogs 1981 är med andra ord milsvid. Se Landsorganisationen (1971) *Yttranden till offentlig myndighet 1970*. Stockholm, s. 165-166; Landsorganisationen (1979) *Yttranden till offentlig myndighet 1978*. Stockholm, s. 49 samt *Näringspolitik för 80-talet. Arbetsrapport till LO-kongressen 1981 från LOs näringspolitiska kommitté* (1981) Landsorganisationen, Stockholm.

²⁴⁷ Se även artikeln ”I de här branscherna måste staten rädda jobben” i *LO-tidningen* nr. 21/1976.

ökande importen av textilvaror. Under 1950-talet var det textilindustrin som kom att utsättas för ett hårt tryck av den utländska konkurrensen, medan konfektionsindustrin först under 1960-talet fick se sina marknadsandelar krympa. Effekten av denna utveckling blev att många arbetstillfällen inom branschen försvann. I början av 1950-talet sysselsattes 114 000 personer, i mitten av 1970-talet fanns endast 50 000 arbetstillfällen kvar.

För det andra har LO:s och Textilarbetareförbundets agerande i relation till denna branschomvandling behandlats. Tyngdpunkten har legat på den del av detta utvecklingsförlopp som inte behandlats i tidigare forskning: förändringarna i tullpolitiken under 1950-talet på textilvaruområdet, LO:s utarbetande av en frihandelslinje samt hur Textilarbetareförbundet kom att acceptera denna linje under förutsättningen av en aktiv arbetsmarknadspolitik. Accepterandet av frihandel och den strukturomvandling denna förde med sig utgjorde en parentes i förbundets historia. Under 1960-talets andra hälft lämnade förbundet denna linje. Kostnaderna blev för stora och förbundet krävde återigen stöd och skydd för näringen.

Kapitel III

Byggnadsarbetareförbundet på marknaden

I Sverige kom bostadsbyggnadsmarknaden att bli starkt politiserad under den studerade perioden. Tre regleringsförhållanden kom att bli centrala för bostadsbyggnadsmarknadens utveckling: hyresregleringen, kommunernas stora roll samt kreditmarknadsregleringen. Dessa institutionella innovationer, vilka formades i huvudsak under 1940-talet, kom att bli helt bestämmande för branschens utveckling. De nya sätt att organisera bostadsbyggnadsverksamheten som introducerades under 1960-talet kom att formas utifrån dessa institutionella förhållanden. Tidigare hade verksamheten varit relativt hantverksbetonad, karakteriserad av förhållandevis små bostadsbyggnadsprojekt samt en relativt heterogen företagsstruktur, med en stor andel små företag. Under 1960-talet vann industriella metoder insteg, många projekt blev allt större och sträckte sig över allt längre tid samtidigt som det skedde en betydande aktörskoncentration.

En av de stora aktörerna på denna marknad var Byggnadsarbetareförbundet. Dels var förbundet, med sina 180 000 medlemmar, en mäktig medlem av fackföreningsrörelsen,¹ dels drev förbundet egen

¹ Därmed var Byggnadsarbetareförbundet den tredje största medlemmen i Landsorganisationen (LO). Se Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1970) *Verksamhets- och revisionsberättelse 1969*. Stockholm, s. 166.

företagsverksamhet i form av byggherreföretaget Svenska Riksbyggen och byggentreprenören BPA Byggproduktion AB. I slutet av 1960-talet var denna företagsgrupp den enskilt största aktören, räknat i antalet färdigställda lägenheter, på bostadsbyggnadsmarknaden.

Ämnet för det här kapitlet är Byggnadsarbetareförbundets agerande på bostadsbyggnadsmarknaden. Dels som största ägare av en av marknadens viktigaste företag, dels i förhållande till de krav som förbundet ställde på statsmakternas politik på området. De politiska kraven fick särdeles kraft under några år kring 1970, vilket motiverar att kapitlets tyngdpunkt centreras dit. Dessa krav gällde förändringar av mark-, kredit-, bostads- samt näringspolitiken, och skulle vid ett förverkligande ha kommit att stöpa om byggbranschen fullständigt. Kraven måste, hävdas det i kapitlet, ses mot bakgrund av hur Byggnadsarbetareförbundet uppfattade branschsituationen. Denna uppfattning grundades, och styrdes, i sin tur av den insyn som förbundet hade genom den egna företagsverksamheten.

För att undersöka Byggnadsarbetareförbundets agerande måste ett antal delsyften först uppnås. Det första av dessa är att beskriva det institutionella ramverk som omgav aktörerna på bostadsbyggnadsmarknaden. Detta ramverk formades i slutet av 1940-talet och karakteriseras av en mycket långtgående politisk styrning av byggnadsverksamheten. De delar av styrningen som hade störst betydelse för den situation som skapades i slutet av 1960-talet måste därvidlag lyftas fram speciellt: den kommunala mark- och bostadsbyggnadskvottildelningen samt den statliga styrningen av bostadsbyggnadsverksamhetens inriktning genom främst lånesystemets utformning. Centralt här är även att beskriva den roll som överhuvudtaget tilldelades kommunerna, då detta hade stor betydelse för hur Riksbyggen och BPA utformade sin företagsstrategi.

Det andra delsyftet består i att dels beskriva uppkomsten av den fackliga företagsgruppen, dels att undersöka hur Riksbyggen-BPA anpassade sig till det etablerade institutionella ramverket liksom hur de fackliga företagen svarade på de förändringar som uppstod under 1960-talet.

3.1 Bostadsbyggnadsmarknaden

Bostadsbyggnadsmarknadens utveckling under perioden från andra världskrigets slut fram till 1970-talets början utgör ett komplicerat undersökningsområde.² Syftet med det här avsnittet är dock inte att redogöra för vare sig byggnadsindustrins uppbyggnad eller att ge några uttömmande beskrivningar av den sociala bostadspolitikens framväxt, istället skall några av de grundläggande institutionella förhållandena lyftas fram.

Hyseskontrollen

I och med andra världskrigets utbrott skapades en genuint osäker ekonomisk situation. Räntorna steg samtidigt som det uppstod betydande kreditsvårigheter.³ Vidare steg priserna och materialbrist uppstod. För bostadsbyggandets del innebar detta att den dittills mest blomstrande högkonjunkturen fick ett abrupt slut.⁴ Av de

² Som Evert Vedung framhåller finns det inte heller någon auktoritativ vetenskaplig framställning på området. Se Vedung, E. (1993) *Statens markpolitik, kommunerna och historiens ironi*. SNS, Stockholm, s. 46.

³ Kock, K. (1962) *Kreditmarknad och räntepolitik 1924-1958. Andra delen*. Sveriges allmänna hypoteksbank, Stockholm, s. 285-289.

⁴ Den ofta återkommande föreställningen om 1930-talet som ett decennium märkt av en permanent bostadskris är en myt. Detta decennium karakteriserades av att trångboddheten föll markant samtidigt som bostadsstandarden ökade betydligt. Ett exempel på detta utgör siffrorna för antalet boende per 100 lägenheter respektive antalet boende per 100 eldstäder samt andel av lägenheterna som hade centralvärme respektive *egna* dusch/badmöjligheter i Göteborg under perioden 1910-1945:

	Boende per 100 lägenheter	Boende per 100 eldstäder	Centralvärme	Dusch/bad
1910	412	149	2%	6%
1920	405	145	9%	9%
1930	359	129	29%	20%
1939	303	113	62%	36%
1945	292	108	67%	37%

Källa: *Bostadsräkningarna* 1930, 1939/40 samt 1945 i Göteborg. Utgivna av Göteborgs stads statistiska byrå.

Anm. Som eldstad räknas varje boningsrum och kök.

Vidare hade över hälften av alla lägenheter ett eget WC 1939. Till bilden hör också att hyresnivån sjönk generellt vid en jämförelse mellan år 1930 och 1939 samtidigt som det fanns en lägenhetsreserv på i genomsnitt 2,6 procent av det totala lägenhetsbeståndet. En liknande utveckling skedde också

verkningar som krigstidsekonomin, med dess regleringar och riktade stödåtgärder, fick på byggandet var hyreskontrollen den som kom att få störst betydelse.

Hyresregleringens införande 1942, vilken innebar att hyrorna låstes vid den nivå som då gällde, var uteslutande avsedd som en kristidslagstiftning.⁵ Avsikten var att förhindra att hyresnivån steg till inflationsdrivande nivåer, och dess införande kom att i sin tur framkalla ett behov av en större omfattning av subventionerade statliga topplån i syfte att skapa ungefär likvärdiga hyror i det förefintliga bostadsbeståndet och nyproduktionen.⁶

Men tvärtemot vad som förväntades ledde inte krigslutet till en deflationsekonomi, istället befann sig ekonomin i ett läge med full sysselsättning och stigande priser. I denna situation behölls hyresregleringen. Kombinationen av reglerade hyror, som endast följde inflationsutvecklingen i en synnerligen trög takt, och subventioner av nyproduktionen, vilken också var föremål för hyreskontroll, skapade en stark efterfrågestimulans på bostadsmarknaden.

Till detta kom effekterna av betalningsbalansproblemen i form av prioritering av exportindustrins behov på bekostnad av hemmamarknaden, vilken underkastades ransoneringar.⁷ För bostadsbyggandet innebar detta kraftiga nedskärningar. Konsekvensen av ett minskat utbud och en stimulerad efterfrågan blev att bostadsköerna växte.

Med den kraftiga inflationschocken i Koreakrisens spår 1950/51 steg räntorna och bostadsbyggandet föll kraftigt till följd av kredit-svårigheter och kraftiga kostnadsstegringar. Byggandet nådde en bottenivå på cirka 40 000 byggda lägenheter, vilket var en tredjedel under 1939 års produktionsnivå.⁸ I reala termer sjönk samtidigt

Stockholm under samma period. Se t.ex. Rydenfelt, S. (1952) *De bostadslösa och samhället*. Natur och Kultur, Stockholm. Se även SOU (1945:63) *Slutbetänkande avgivet av bostadssociala utredningen*. Del 1. Socialdepartementet, Stockholm, s. 228.

⁵ Se t.ex. SOU (1955:35) *Hyresregleringens avveckling m.m.* Hyresregleringskommitténs betänkande IV. Justitiedepartementet, Stockholm, s. 8-9.

⁶ De subventionerade statliga topplånen (tertiärlån) växte också i omfattning i syfte att öka bostadsbyggandet. Se t.ex. SOU (1966:44) *Bostadspolitiskt kreditstöd*. Betänkande avgivet av bostadspolitiska kommittén. Inrikesdepartementet, Stockholm, s. 10ff.

⁷ Se t.ex. Zetterberg, K. (1978) Bostadspolitik på förändrade villkor. En studie i den bostadspolitiska debatten i dagspress och tidskrifter 1945-1960. Avdelningen för projekteringsmetodik, KTH (1978:6), Stockholm, s. 12-41.

⁸ Hatje, A-K. (1978) Bostadspolitik på förändrade villkor. *En studie om den statliga bostadspolitikens mål och medel under 1940- och 1950-talen*. Avdelningen för projekteringsmetodik, KTH (1978:5), Stockholm, s. 32ff.

hyresnivån i det befintliga bostadsbeståndet i kombination med att prisökningarna slog igenom i de nyproducerade lägenheterna. Detta var inledningen på den hyressplittring som skulle komma att pågå såväl bostadsmarknaden som bostadspolitiken under större delen av efterkrigstiden.⁹ Effekten av detta blev att statsmakterna valde att öka stödet ytterligare till bostadsbyggandet i form av räntesubventioner till produktionen.¹⁰

Kommunernas roll

I den bostadspolitik som tog form under slutet av 1940-talet fick kommunerna en framträdande roll. Särskilt stor betydelse fick de kommunala allmännyttiga bostadsföretagen.¹¹

I förklaringsbakgrunden till att allmännyttan tilldelades en central roll i politiseringen av bostadsmarknaden återfinns främst tre faktorer.¹² För det första var planen att avveckla hyresregleringen och de allmännyttiga bostadsföretagen, vilka per definition skulle vara självkostnadsföretag, skulle då verka som en konkurrensfaktor på en fri hyresmarknad och därmed hålla nere hyresnivån. För det andra var motivet att en väl utbyggd allmännyttig bostadssektor, med stor produktion och förvaltning av bostäder, skulle verka

⁹ Hyressplittring är en term som betecknar att lägenheter som är helt likvärdiga ur konsumenternas synvinkel betingar olika hyra. Se t.ex. Rydenfelt, S. (1952) s. 64-65 och 71ff.

¹⁰ Se t.ex. Elison, M. (1974) ”Statens stöd till bostadsfinansieringen – allmän återblick och dagsläget” i SOU (1974:18) *Solidarisk bostadspolitik*. Bilagor till betänkande av boende- och bostadsfinansieringsutredningarna. Bostadsdepartementet, Stockholm, s. 1:5-1:8.

¹¹ Bostadssociala utredningen, som suttit sedan början på 1930-talet och vars arbete ursprungligen var inriktat på frågor om trångboddhet och de minst bemedlades boendestandard, tillhandahöll statsmakterna underlaget för de bostadspolitiska beslut som togs av 1946 års riksdag. Utredningen arbetade fram förslaget om de differentieringar som gjordes i de statliga lånebestämmelserna, vilka gav de allmännyttiga bostadsföretagen en ledande roll i efterkrigstidens bostadspolitik. Se SOU (1945:63) samt Kungl. Maj:ts proposition, nr. 279, år 1946, s. 21-22 samt 75ff.

¹² Johansson, A. (1949) ”Det allmännyttiga bostadsbyggandet, en del av det bostadspolitiska programmet” i *Föredrag och diskussioner vid konferens för allmännyttiga bostadsföretag i Göteborg 23-24 augusti 1949*. Göteborg, s. 9-10. Se även Johansson, A. (1962) ”Bostadspolitiken” i *Hundra år under kommunalförfattningarna 1862-1962. En minnesskrift utgiven av Svenska Landskommunernas Förbund, Svenska Landstingsförbundet och Svenska Stadsförbundet*. Stockholm. Alf Johansson var för övrigt en framträdande ledamot i bostadssociala utredningen och kom sedermera att som generaldirektör för Bostadsstyrelsen realisera den nya bostadspolitiken. Han kallades emellanåt för den sociala bostadspolitikens fader.

stabiliserande och förhindra uppkomsten av de krissituationer som förväntades. Detta då en sådan stor och homogen sektor på bostadsmarknaden skulle bidra till en förenkling i styrandet av byggnadsverksamheten. För det tredje var tanken att de allmännyttiga bostadsföretagen skulle organiseras i så stora enheter att stordriftsfördelar, i främst fastighetsförvaltningen, skulle kunna erhållas.

Instrumentet som gav de allmännyttiga bostadsföretagen en prioriterad ställning på bostadsbyggnadsmarknaden tillhandahölls genom de förändringar som gjordes i de statliga lånebestämmelserna 1946.¹³ De statliga tertiärlånen (topplån),¹⁴ det vill säga de lån som återstod efter det att 70 procent av en fastighets låneunderlag tagits på den ”öppna” kreditmarknaden, utformades olika beroende på vilken av byggherrekategorierna¹⁵ som uppförde fastigheten. Allmännyttiga bostadsföretag erhöll resterande 30 procent och befriades därmed från att skjuta till någon egen kapitalinsats. Kooperativa byggherrar, det vill säga huvudsakligen Riksbyggen och HSB, erhöll 25 procent. De enskilda byggherrarna erhöll statliga tertiärlån till 15 procent av fastighetens låneunderlag, och fick därmed prestera ett eget riskvilligt kapital på lika mycket.¹⁶

För att ett bostadsföretag skulle tillerkännas status som allmännyttigt måste en del förutsättningar vara uppfyllda enligt bostadslånekungörelsen.¹⁷ Bostadsföretaget skulle arbeta utan enskilt vinstsyfte, samverka med kommunen och stå under kommunens tillsyn. Vidare skulle majoriteten i det allmännyttiga bostadsföretagets styrelse utses av kommunen. Minoritetsrepresentation var tillåten, såtillvida denna var fristående i förhållande till egentliga byggnadsföretagarintressen. Enligt bostadslånekungörelsens anvisningar kunde bland andra de kooperativa byggherrarna HSB och Riks-

¹³ Finns beskrivet i t.ex. SOU (1966:44) s. 23ff och 79ff.

¹⁴ Räntan för de statliga tertiärlånen fastställdes till 3 procent. Räntesatsen motsvarade statens självkostnadsränta. Till detta kom en räntegaranti för att räntekostnaderna för primärlånen inte skulle överstiga 3 procent och för sekundärlånen 3,5 procent. Räntan på de statliga lånen höjdes med en procentenhet 1957 och behölls därefter oförändrad i ett decennium till. Räntegarantierna för primär- och sekundärlån ändrades däremot ett flertal gånger, och dessa ändringar kom att kopplas till vilken tidpunkt den belånade fastigheten var färdigställd. Se SOU (1974:18) s. 1:2-1:4.

¹⁵ Byggherren är det företag som tar initiativ till ett byggnadsprojekt, som införskaffar tomtmark, projekterar, upprättar ritningar, lämnar ut byggnadsprojektet på entreprenad till ett byggföretag, ombesörjer finansieringen/belåningen samt sköter förvaltningen alternativt säljer den färdiga fastigheten vidare.

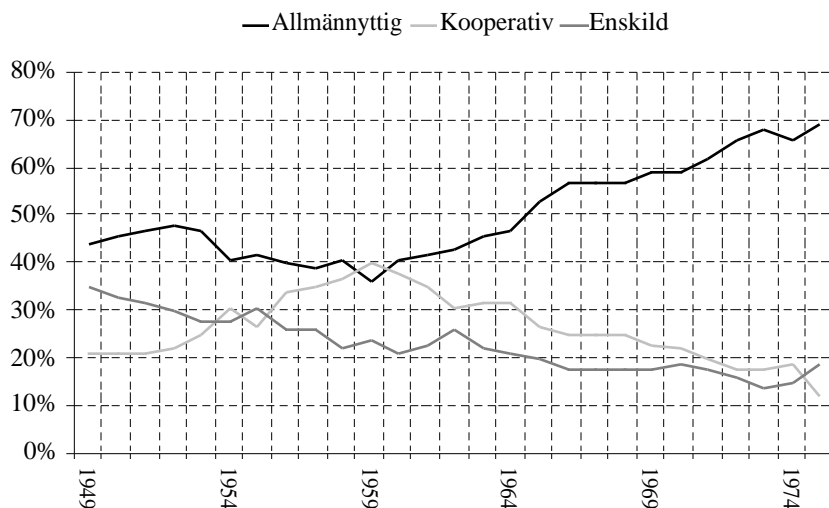
¹⁶ Kungl. Maj:ts proposition, nr. 279, år 1946, s. 79.

¹⁷ Kungl. Maj:ts proposition, nr. 231, år 1948, s. 76-82 och 93-95.

byggen ingå som minoritetsrepresentanter i allmännyttiga bostadsföretag.

Ytterligare en kraftfull stimulans av det allmännyttiga bostadsbyggandet utgjorde det så kallade trekronorsbidraget.¹⁸ Detta var ett statligt bidrag till kommunerna på tre kronor per kvadratmeter för varje hushåll, vars årsinkomst låg under en viss nivå, som flyttade in en allmännyttig lägenhet. Denna lägenhet skulle vidare ha uppförts efter den 1 juli 1946. Statsmakernas styrning fick önskad effekt. Redan 1950 hade det bildats över 100 allmännyttiga bostadsföretag ute i kommunerna,¹⁹ samtidigt som deras andel av flerfamiljshusproduktionen uppgick till över 45 procent. Förutom att statsmakernas styrning gjorde allmännyttan till den enskilt största byggherren under den här perioden (se diagram 3.1), ledde denna prioritering till att flerfamiljshusbyggandet fick en mycket framträdande position i byggnadsverksamheten (se diagram 3.2).

Diagram 3.1 Produktionen av flerfamiljshuslägenheter fördelade på byggherrekategori under åren 1950-1975 (procent).

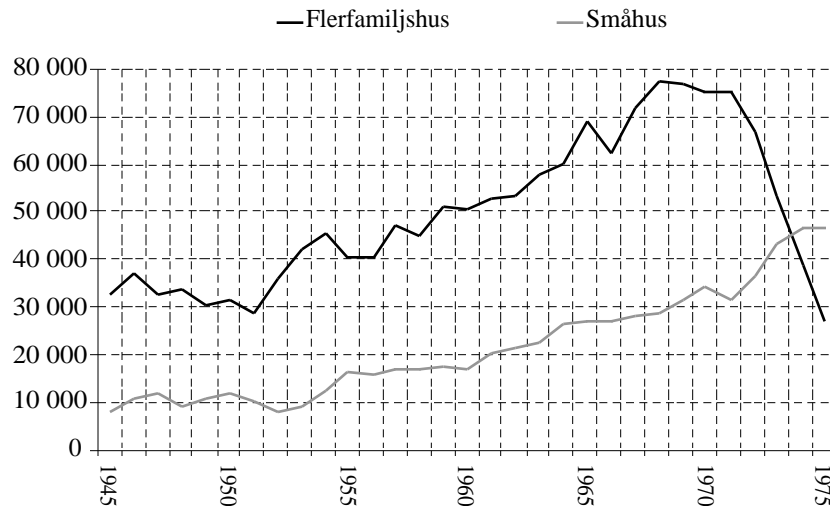


Källa: SOS. Statistiska centralbyrån. *Bostads- och byggnadsstatistisk årsbok 1980*, tabell 2.1.16.

¹⁸ Jörnmark, J. (1999a) "The Reconstruction of the Swedish Building Industry in the post 1945 Period". Paper presented at joint seminar between the Economic History Faculties Göteborg-Glasgow, 25 March 1999, s. 5 och 13 samt Hatje, A-K. (1978) s. 7.

¹⁹ SOU (1972:40) *Konkurrens i bostadsbyggandet*. Betänkande avgivet av Byggkonkurrensutredningen. Inrikesdepartementet, Stockholm, s. 201.

Diagram 3.2 Antal färdigställda lägenheter fördelade på flerfamiljshus och småhus under perioden 1949-1975.



Källa: SOS. *Byggnadsverksamheten i Sverige*, årgångarna 1945-1948, tabell G samt SOS. Statistiska centralbyrån. *Bostads- och byggnadsstatistisk årsbok 1980*, tabell 2.1.3.

Anm. Småhusen kan ha underskattats något under perioden 1945-1948, något som kan ha lett till en överskattning av antalet färdigställda lägenheter i flerfamiljshus. Detta då småhusen räknats som synonyma med enbart egnehemsbyggen.

Marknadsuppdelning

Med de bostadspolitiska beslut som togs under slutet av 1940-talet blev bostadsförsörjningen en kommunal angelägenhet, om än en angelägenhet som var statligt styrd. Den viktigaste delen av den statliga styrningen var de olika ekonomisk-politiska medel som fastlade bostadsbyggandets omfattning. Utifrån en samhällsekonomisk bedömning uttrycktes varje år, i en bostadsbyggnadsplan, hur många lägenheter som skulle byggas i landet.²⁰ Dessa fördelades

²⁰ Bergström, H., Carlsson, A. och Svenson, G. (1968) *Bostadspolitiken*. Tiden, Stockholm, s. 48-50. Egentligen rörde det sig om hur stora medel för bostadslånegivningen som riksdagen anslog varje år. Dessa medel fördelades av Bostadsstyrelsen mellan länsbostadsnämnderna, vilka i sin tur fördelade medlen mellan respektive läns kommuner. Av alla nybyggda bostäder finansierades 95 procent med stöd av statliga lån, och därmed avgjorde riksdagens beslut om medelstilldelning till de statliga bostadslånen bostadsbyggandets omfattning.

sedan i form av bostadsbyggnadskvoter till kommunerna, kvoter som också styrde huruvida det skulle byggas flerfamiljshus eller småhus. De kommunala bostadsbyggnadsprogrammets storlek avgjordes av dessa kvoter. Den erhållna kvoten fördelades sedan av kommunen, i form av byggnadstillstånd, mellan de olika byggherrekategorierna.

Kommunerna fick också en central roll på bostadsbyggnadsmarknaden i och med riksdagens antagande av en ny byggnadslag 1947.²¹ Denna gav kommunerna befogenhet att bestämma om markens utnyttjande för tätortsbebyggelse. Dessförinnan hade markägare principiell rätt att nyttja sin mark för till exempel bebyggelse. Kommunerna erhöll nu planmonopol, vilket innebar att även om kommunen inte ägde marken så hade kommunen den yttersta beslutanderätten över om denna skulle planläggas för bebyggelse. Planmonopolet fick aldrig den stora betydelse som avsetts. Trots att kommunen kunde bestämma hur och var bebyggelse fick ske, hade markägaren ändå produktionsrätten. Detta innebar i praktiken att markägaren avgjorde om något byggande skulle komma till stånd på den bebyggelseplanerade marken.²²

Den ursprungliga avsikten var att kommunerna, efter en objektiv prövning av vilka marktillgångar som skulle utnyttjas för bebyggelse, skulle planera densamma och fördela byggnadsrätt. Just denna fördelningsmekanism, där bostadsbyggnadskvoten skulle delas upp mellan byggherrar inom kommunen, ledde till att innehav av bebyggelseplanerad mark blev en ytterligt strategisk resurs för byggherrarna. Detta kom att utvecklas till en mycket het politisk fråga. Avsaknaden av tillräckliga egna markinnehav utgjorde ett hinder för såväl det allmännyttiga som för det kooperativa byggandet,²³ ett hinder som gav upphov till högljudda krav på 'aktiv kommunal markpolitik'. Erik Johannesson, lokal Riksbyggendirektör och kommunalpolitiker från Göteborg,²⁴ summerade problemet:

²¹ Johansson, R. och Karlberg, B. (1979) *Bostadspolitiken*. Publica, Stockholm, s. 27 och 69.

²² Jfr Bostadsstyrelsen (1969) *Kommunal markpolitik*. BOS 1:1969, Stockholm, s. 16 och 33-37.

²³ De allmännyttiga bostadsföretagen hade ju inte något som helst eget kapital och kunde därför inte köpa in mark för framtida bebyggelse. Kraven på att staten skulle inrätta markförvärvslånefonder och att kommunen skulle fördela marken med tomträtt var därmed helt följdriktigt. Riksbyggens hanterande av markfrågan behandlas i avsnittet *Den kommunalexpansiva företagsstrategin – saneringsverksamheten*.

²⁴ Intressant att notera är att en person som Erik Johannesson dels var direktör för Riksbyggen i Göteborg och därmed även tillhörde riksorganisationens

Att hindra byggandet på den privatköpta marken går knappast. Med all respekt för det kommunala stadsplanemonopolet kan vi konstatera att det knappast kan utnyttjas i sådana situationer, eftersom kommunerna inte har annan mark att ta till på grund av kapitalbrist och varken vill eller kan stoppa bostadsproduktionen, som man ju håller på en hög nivå, därtill driven av den markanta bostadsbristen.²⁵

De olika formerna av marknadsuppdelning mellan de tre byggherrekategorierna var lokalt förankrade. Inrikesminister Rune Johansson framhöll i en debatt i riksdagen att detta var en ordning som var tillfredsställande:

[...] att sedan riksdagen bestämt ett bostadsbyggnadsprogram fördelas kvoter till länsbostadsnämnderna, vilka i sin tur verkställer fördelningen till kommunerna. Det är kommunerna som sedan ett femtontal år tillbaka bestämmer fördelningen mellan byggherrekategorierna. Det är alltså ett i demokratisk ordning fullföljt program. [...] Vi lägger oss inte i det.²⁶

Kommunernas beslut om vilken byggherre som skulle tilldelas byggnadskvot grundades på praxis. Denna baserades i sin tur på sådana omständigheter som till exempel tradition, kommunalpolitikernas subjektiva värdering av de olika företagsformerna samt föreställningar om rättvisa.²⁷ Den enda officiella utredning av bostadsbyggnadsmarknaden som tog upp den kommunala marknadsuppdelningen dömde också ut den:

Det sätt på vilket markfördelningen går till innebär att kommunen underlåter att rätt beakta bostadskonsumenternas intresse av en minimerad boendekostnad. Förmedlingsorganets granskning av produktionskostnaden har inte visat sig kunna fylla denna uppgift. En följd av principerna för markfördelningen blir, att

ledning, dels var vice ordförande i såväl stadskollegiet som fastighetsnämnden. Se *Riksbygge-information i Göteborg*, mars 1969, s. 5.

²⁵ SAP (1965) *Protokoll. Sveriges socialdemokratiska arbetarepartis 22:a kongress*. Folkets hus, Stockholm, den 7-13 juni 1964. Stockholm, s. 429.

²⁶ Riksdagens protokoll år 1965. Höstsessionen. Andra kammaren, nr. 39, s. 19.

²⁷ Ett exempel där föreställningar om rättvisa avgjorde en enskild fördelning av lägenhetskvoter återfinns i Hälsingborg från år 1968. Vid bebyggelse av ett område hade Riksbyggen lämnat in det gynnsammaste anbudet till kommunen. Området tilldelades ändå HSB, vilket motiverades med att HSB blivit missgynnad vid tilldelningen av lägenheter under perioden. HSB hade erhållit 341 lägenheter, medan Riksbyggen fått 497 stycken. Se "Tårtmodellens avigsidor" (ledare) i *Byggnadsindustrin* (Nyhetsextra) den 12 juli 1968.

en ur konsumentsynpunkt effektiv konkurrens mellan byggherrarna inte uppstår.²⁸

Någon heltäckande bild av hur kommunerna delade upp byggandet på de olika byggherrekategorierna är inte möjlig att ge här, då ingen undersökt detta på något systematiskt sätt. Den ovannämnda utredningen angav att marken genomsnittligt fördelades så att allmännyttan erhöll drygt 40 procent, de kooperativa företagen en tredjedel samt att de enskilda företagen tilldelades en fjärdedel.²⁹ En annan undersökning för åren 1958-1962 visade att allmännyttan tilldelades ungefär 48 procent av lägenhetsknoten på sanerings- och exploateringsmark, att de kooperativa byggherrarna erhöll 33-34 procent och de enskilda 18-19 procent.³⁰

Fram till 1950-talets slut fördelades marken på de olika byggherrarna i Stockholmsområdet så att allmännyttan erhöll 58 procent, de kooperativa byggherrarna 12 procent och de enskilda 30 procent.³¹ Då det under 1950-talets sista år kom att uppstå en stor brist på exploateringsbar mark, var risken stor att bostadsproduktionen skulle minska kraftigt. Riktigt oroade av denna utveckling var de stora allmännyttiga bostadsföretagen. Detta hinder, som inte bara var ett hinder för expansion, utan även för fortlevnad för allmännyttans egenregiproduktion undanröjdes genom en förändring av kommunalförfattningen.³² Denna ändring, som drevs igenom 1959 och som kom att gå under namnet *lex Bollmora*, bemyndigade Stockholms stads allmännyttiga bostadsföretag att utsträcka sin verksamhet utanför den egna kommunens gränser.³³

²⁸ "Samordning och splittring inom byggområdet" i *Pris- och kartellfrågor*, nr. 1-2/1967, s. 79-80.

²⁹ *ibid.*

³⁰ Per Ljung: "Politisk styrning av bostadsbyggandet" i *Byggnadsindustrin*, nr. 14/1969. I denna undersökning framkom också att kommunernas politiska majoritet styrde markuppdelningen mellan byggherrar; de enskilda byggherrarnas andel av nyproduktionen var klart större år 1966 i borgerligt styrda kommuner än i socialdemokratiskt styrda.

³¹ Anton, T. J. (1975) *Governing Greater Stockholm. A Study of Policy Development and System Change*. University of California Press, Berkeley, s. 71.

³² Wergenius, T. (1965) "Lex Bollmora" i *Svenska stadsförbundets tidskrift*, nr. 5/1965.

³³ Under åren 1960-1966 träffades tio *lex Bollmora*-överenskommelser mellan Stockholms stad och förortskommunerna (Nacka, Järfälla, Salem, Österhaninge, Botkyrka, Boo, Huddinge samt tre överenskommelser med Tyresö kommun). Dessa överenskommelser innebar att de tre allmännyttiga stockholmsföretagen AB Svenska Bostäder, AB Familjebostäder och AB Stockholmshem skulle medverka i bebyggelseprojekt i förortskommunerna. Dock fanns det en lagstadgad förutsättning för att sådana här överenskommelser

Men redan innan denna räddningsplan för allmännyttan i Stockholm uppstått, hade ett beslut i Stockholms stadshus träffats för att tillförsäkra de allmännyttiga bostadsföretagen resten av den mark som staden ägde inom Stockholms stads gränser.³⁴ Detta var ett beslut som kom att rivas upp genom träffandet av den så kallade Sätträöverenskommelsen 1961.³⁵ Intresseorganisationen för de enskilda byggföretagen, Byggentreprenörföreningen, erbjöd staden finansiell hjälp i ett stort expropriationsärende rörande Sätträ gård i utbyte mot att även enskilda byggföretag skulle få delta i exploateringen när köpet av marken var klart.

Uppdelningen av marken på de olika byggherrarna i Stockholmsområdet kom sedan att i stort följa det mönster som först användes vid bebyggelsen av Sätträ. Detta innebar att kommunen fördelade byggnadskvoten efter byggherrekategori enligt fördelningen 45-45-10: de enskilda byggherrarna fick ungefär 45 procent av kvoten, de allmännyttiga bostadsföretagen 45 procent och de kooperativa byggherrarna resterande 10 procent.³⁶

I Göteborg fördelades den mark som var avsedd för flerfamiljshusbebyggelse så att de allmännyttiga bostadsföretagen erhöll hälften, medan de kooperativa och enskilda byggherrarna delade på den

kunde komma till stånd: förortskommunen måste vara positiv till stockholmsföretagets medverkan i bostadsproduktionen. En tyst förutsättning fanns också i det att alla de åtta kommuner som träffade dessa överenskommelser också kom att låta Stockholms stad att anvisa sina egna bostadsökanden till merparten av lägenheterna i dessa bostadsområden. När den gemensamma bostadsförmedlingen genomfördes för kommunerna i Stor-Stockholm 1967 kom lex Bollmora-överenskommelser att förlora sin betydelse. Se Johansson, I. (1987) *Stor-Stockholms bebyggelsehistoria. Markpolitik, planering och byggande under sju sekler*. Gidlunds i samarbete med Byggeforskningsrådet, Stockholm, s. 570-571.

³⁴ Anton, T. J. (1975) s. 71-72 och 78.

³⁵ Se Anton, T. J. (1975) s. 78-79, Johansson, I. (1987) s. 526-528 samt Hägg-lund, S. (1987) *Stor-Stockholmsproblemet – dess uppkomst, politisering och lösning*. Samhällsplaneringens historia, KTH, Stockholm, s. 71-73.

³⁶ Som Byggnadsarbetareförbundets ordförande Knut Johansson så riktigt framhöll innebar denna fördelningsprincip, vilken för övrigt aldrig stadfästes i något beslut i stadshuset, att de enskilda byggherrarna fick en utomordentligt mycket starkare ställning i Stockholm än i andra delar av landet. Det normala i resten av Sverige var, enligt Knut Johansson, att de enskilda byggherrarna svarade 15 procent av byggandet i flerfamiljshus på kommunal mark. Ett exempel på detta är Västerås där kommunen tillämpade den principen att allmännyttan erhöi i det närmaste hälften, de kooperativa 30-40 procent, medan de enskilda byggherrarna svarade för den återstående delen. Knut Johansson: "Storstockholm privatiseras" i *Byggnadsarbetaren*, nr. 3/1970 samt Gustaf Olsson: "Bostaden i Västerås kommunalpolitik" i *Byggforum*, nr. 1/1971.

andra hälften.³⁷ Detta var en marknadsuppdelningsprincip som hade varit i bruk sedan 1949.

I Malmö, där den kooperativa verksamheten i form av HSB var särskilt stark, fördelades mark och bostadsbyggnadskvot enligt principen att 45 procent gick till Kooperationen, varav HSB erhöll 35 procent och Riksbyggen ungefär 10 procent. Det allmännyttiga bostadsföretaget fick 35 procent och de enskilda byggherrarna delade på 20 procent.³⁸ I slutet av 1960-talet hade dock Riksbyggen stärkt sin position i Malmö så, att företaget erhöll uppåt 15 procent av kvoten medan de enskilda byggherrarnas andel minskade i motsvarande utsträckning.³⁹

Finansiering

En stor del av bakgrunden till den svenska kreditmarknadsregleringen, med dess olika slag av räntekontroll och direkt kreditreglering finns i statsmakternas agerande på bostadsbyggnadsmarknaden. Sambandet mellan den genompolitiserade kreditmarknaden och det faktum att alla aspekter av bostadssektorn kom att politiseras efter andra världskriget är mycket starkt.

Bostadsbyggandet var, under merparten av den period som detta kapitel behandlar, en prioriterad sektor från finansieringssynpunkt. Ett uttryck för detta var den statliga bostadslånegivningen, med subventionerade räntor tillsammans med räntegarantier för de underliggande lånen. Viktigt att hålla i minnet är att stora delar av denna tid karakteriserades av en utpräglad kapitalbrist och full sysselsättning, vilket ledde till att den förda ekonomiska politikens huvudsakliga mål var stabilisering.⁴⁰

Ett annat uttryck för denna prioritering var hur penningpolitiken användes för att påverka tillgången på kapital inom bostads-

³⁷ Napier, I. A. (1970) *A Systems Approach to the Swedish Building Industry*. Statens institut för byggnadsforskning (D9:1970), Stockholm, s. 121-123; "Columbi ägg i Göteborg?" (ledare) i *Byggnadsindustrin*, nr. 18/1970 samt *Bygge och Bostad*, nr. 5/1970, s. 14.

³⁸ Per Ljung: "Politisk styrning av bostadsbyggandet" i *Byggnadsindustrin*, nr. 14/1969.

³⁹ "Markfrågan den alltid aktuella" i *Vi Cementgjutare*, nr. 1/1969 samt "Besvärlig konkurrens undanbedes" (ledare) i *Byggnadsindustrin*, nr. 5/1971.

⁴⁰ För innehållet i stabiliseringspolitiken och de olika målkonflikter som uppstod, se SOU (1961:42) *Mål och medel i stabiliseringspolitiken*. Betänkande avgivet av stabiliseringsutredningen. Finansdepartementet, Stockholm.

byggnadssektorn.⁴¹ Riksbankens viktigaste styrinstrument på detta område var kontrollen över obligationsemissionerna. Emissionskontrollen, som infördes 1952, kom att bli en garant för den växande statliga upplåningen. Denna upplåning användes till stor del för de statliga bostadslånen.

Men, Riksbankens kontroll över obligationsemissionerna utgjorde också ett av de mest effektiva styrmedlen över bostadsfinansieringssektorn. Riksbankens emissionstillstånd för bostadsobligationer styrde omfattningen av byggnadskreditiv⁴² från kreditmarknaden. Genom att skjuta upp emissionstillstånden, så kallade avlyft, kunde Riksbanken förorsaka att stocken av byggnadskreditiv för redan färdigställda fastigheter svällde hos affärsbankerna, sparbankerna, Postbanken och inteckningsbolagen. Dessa hade då inget utrymme att bevilja nya byggnadskreditiv, eller var i vart fall tvingade att inskränka beviljningen. De var dessa avlyft som Riksbanken kunde styra genom emissionstillstånden för bostadsobligationer, vilket i sin tur styrde igångsättningen av nya bostadsbyggnadsprojekt.

⁴¹ Den svenska penningpolitiken kom, med Lars Jonungs ord, att vila på ett permanent ransoneringssystem under 1950-, 1960- och 1970-talen. Riksbanken strävade, enligt Jonung, efter att styra priser och kvantiteter på penning- och kapitalmarknaden medelst ett antal icke-marknadskonforma instrument. De viktigaste av dessa var valutaregleringen (1940) samt emissionskontrollen och likviditetskvoterna (1952). Jonung menar att prismetanismen undertrycktes och ersattes med en form av kreditpolitisk planhushållning, en planhushållning där var den centrala samordnaren. Därmed hade det vid sidan av Riksbankens traditionella mål, pristabilitet och fast växelkurs, tillkommit allokeringsspolitiska och fördelningspolitiska mål. Här har bostadsbyggnadssektorn en framträdande roll. Se Jonung, L. (1993) "Riksbankens politik 1945-1990" i Werin, L., red. *Från räntereglering till inflationsnorm. Det finansiella systemet och Riksbankens politik 1945-1990*. SNS, Stockholm, s. 315 och 341.

⁴² Under byggnadstiden erhöll byggherren kreditiv med jämförelsevis hög ränta. När byggnaden var färdig avlyftes kreditivet och en långsiktig finansiering ordnades. Kreditiven ombesörjdes av sparbankerna, affärsbankerna och av Postbanken. Ofta kunde inte dessa banker, där endast ett fåtal hade verksamhet över hela landet, finansiera hela byggnadskreditivet till en stor byggherre. Dessa byggherrar var då tvungna att vara kunder i flera banker, vilka delade på finansieringen. Inte heller de låneinstitut som sysslade med den långsiktiga finansieringen av fastigheter kunde alltid ensamma sköta de riktigt stora byggnadsprojekten. Dessa låneinstitut var uppdelade på Stadshypotekskassan, som stod för ungefär hälften av den totala bottenlångivningen, och fyra kreditaktiebolag, vilka ombesörjde den andra hälften av långivningen. Kreditaktiebolagen ägdes av såväl de stora affärsbankerna som av Sparbankerna. Operationerna på dessa två områden styrdes av både den kreditpolitik som fördes och av marknadsmekanismerna. Se t.ex. Johansson, R. och Karlberg, B. (1979) s. 109ff.

Den viktigaste förändringen av obligationsmarknaden utgjordes av ATP-systemets införande under slutet av 1950-talet.⁴³ Med detta förstärktes regleringspolitiken då de politiska instanserna, genom AP-fonden, erhöll en stor kontroll över utbudet av långfristigt kapital.⁴⁴ AP-fondens snabba tillväxt gav den snart en dominerande roll som köpare av obligationer, vilka i stor utsträckning var bostadsobligationer.⁴⁵

Vidare använde Riksbanken, i syfte att underlätta bostadsfinansieringen, likviditets- och placeringskvoter.⁴⁶ Dessa syftade främst till att påverka affärsbankernas och försäkringsbolagens utlåning. Storleken på kvoterna bestämdes ofta genom "frivilliga" överenskommelser, det vill säga genom i praktiken tvingande rekommendationer från Riksbanken.

Genom dessa åtgärder uppstod en splittring av kreditmarknaden.⁴⁷ Å ena sidan en prioritering av finansiering till bostadsbyggnadssektorn och i något mindre utsträckning en prioritering av den offentliga sektorn, å andra sidan en oprioriterad sektor i form av främst industri och handel.⁴⁸

Men, det var aldrig så oproblematiskt att bostadsbyggandet utgjorde en gynnad sektor på bekostnad av industri och handel. I en ekonomi som karakteriserades av brist på såväl arbetskraft som kapital, och där exportindustrins väl och ve också låg högt på den politiska dagordningen, utgjorde bostadsbyggandet ett alltid närvarande prioriteringsproblem.

Vid några tillfällen under den här perioden hölls bostadsbyggandet avsiktligt starkt tillbaka till förmån för industrin, och då särskilt till förmån för exportindustrin. Framför allt handlar det om två tillfällen. Det första av dessa inträffade under andra hälften av 1940-talet, då bostadsbyggandet skars ned kraftigt i syfte att ställa investeringsutrymme, material och arbetskraft till industrins

⁴³ Se t.ex. Rönneberg, M. (1974) "Byggnadslån och bottenlån" i SOU (1974:18) s. 2:2-2:3.

⁴⁴ Jonung, L. (1993) s. 329.

⁴⁵ Under perioden 1960-1965 erhöll bostadsbyggandet 42 procent av AP-fondernas totala nettoutlåning. Denna andel steg under perioden 1966-1971 till nära 51 procent. Se Pontusson, J. (1984b) *Public Pension Funds and the Politics of Capital Formation in Sweden*. Arbetslivscentrum, Stockholm, s. 32-34.

⁴⁶ Englund, P. (1993) "Den gynnade bostadssektorn" i Werin, L., red. Jfr Jonung, L. (1993) s. 325-31.

⁴⁷ Se Kungl. Maj:ts proposition, nr. 52, år 1962, speciellt s. 63.

⁴⁸ Efter 1966 var prioriteringen av bostadsbyggandet på kapitalmarknaden särskilt stark, den sektor som fick stå tillbaka var inte industrin och handeln utan den kommunala. Se avsnittet *Bostadsbyggandets volym och struktur*.

förfogande.⁴⁹ Den andra stora avsiktliga åtstramningen till förmån för industriinvesteringarna timade i mitten på 1960-talet.⁵⁰ Kreditkrisen för bostadsbyggnadsmarknaden 1964-1966 bestod i att Riksbanken inte beviljade nyemission av bostadsobligationer; byggherrarna fick därmed inte sina utestående kreditiv avlyfta, vilket omöjliggjorde för bankerna att lämna nya byggnadskreditiv.⁵¹ En av effekterna blev att antalet färdigställda lägenheter i flerfamiljshus sjönk med nära 12 procent mellan åren 1965 och 1966.⁵²

Denna utveckling kommenterade finansminister Gunnar Sträng i riksdagen med att:

Nu hör det ju också till att vi under 1965 har haft en välkommen uppgång i industriinvesteringarna, uppskattad till 9 procent, medan vi 1964 hade en nedgång i industriinvesteringarna på 5 á 6 procent i förhållande till 1963. Detta måste ju också finansieras. Dessutom har den kommunala aktiviteten tagit mer på kapitalmarknaden 1965 än 1964. [...] Det var nödvändigt att styra bostadslånegivningen över emissionsmarknaden med hänsyn till dessa förhållanden, och det har riksbanken försökt realisera så långt som det har varit praktiskt möjligt.⁵³

Den viktigaste åtgärden för att stävja bostadsbyggandets andel av de totala investeringarna var införandet av det så kallade lånetaket 1955. Lånetaket skulle hämma den ständiga byggkostnadsstegringen genom en begränsning och schablonisering av det statliga tertiär-

⁴⁹ Se t.ex. Zetterberg, K. (1978) s. 12-41.

⁵⁰ Eklöf, K. (1990) *Penningpolitikens mål och medel 1955-1967*. Sveriges riksbank, Occasional Paper 7, Stockholm, s. 26-28.

⁵¹ Vad detta betydde för HSB finns detaljerat beskrivet i Lundevall, O. (1995) *HSB och bostadspolitikerna 1950-1965*. HSB:s Riksförbund, kapitel 6: "Den svåra kreditkrisen". Den prioritering som statsmakterna gjorde vid detta tillfälle har inte behandlats på något utförligt vis. Bakgrunden till det kan vi se i ett brev som Mats Lemne (f.d. Riksbankschef, ledamot av kreditmarknadsutredningen och vid tillfället landshövding i Älvsborgs län) skrev till inrikesminister Rune Johansson, daterat 19.9.66: "Det är nämligen troligt, att de ansvariga har avsett att nå just det dåliga produktionsresultat, som faktiskt har redovisats. Då man inte velat klart säga, att man åsyftat en dämpning av bostadsbyggandet, har man i stället fört politiken så skickligt, att det minskade bostadsbyggandet kommit att framstå som resultat av andras oskickliga hantering. [...] Men jag erkänner som sagt, att de ansvariga varit i ett svårt dilemma: man har ställt upp mål som man inte själv velat realisera och då måste man föra en politik, så att man hittar 'syndabocker' (i detta avseende har affärsbankerna onekligen fyllt en uppgift)." Se Rune Johanssons personarkiv, arkivnr. 289, låda nr. 15, ARAB.

⁵² Se diagram 3.2.

⁵³ Riksdagens protokoll år 1965. Höstsessionen. Andra kammaren, nr. 39, s. 28.

lånets storlek.⁵⁴ Före införandet av lånetaket erhöles statliga lån på grundval av de beräknade produktionskostnaderna.

I brist på marknadsmekanism blev lånetaket det mest väsentliga styrmedlet för att tvinga fram ett rationellare byggande, ett sätt att möjliggöra byggandet av fler lägenheter inom den resursram som statsmakterna fann samhällsekonomiskt möjlig. Relativt snart uppstod problem, då de faktiska kostnaderna översteg lånetaket, så kallad överkostnad. Att finansiera dessa överkostnader beredde svårigheter för framför allt de allmännyttiga och kooperativa bostadsföretagen.⁵⁵ Överkostnadsproblemet hade i viss mån anteciperats, tanken var ju att själva risken för överkostnader skulle föranleda en strävan från byggherrens sida att pressa ned kostnaderna och rationalisera produktionen.

Denna väg, att genom olika styrmedel söka industrialisera bostadsbyggnadssektorn, blev ett betydelsefullt medel i statsmakternas ansträngningar att lösa problematiken med resursbristen och bostadsköerna. Den nödvändiga utvecklingen syntes vara att genom stora projekt, långa serier och industriella metoder ”bygga bort” bostadsbristen samtidigt som volymen av bostadsinvesteringarna inte skulle tränga ut industrin.

Industrialisering

Bostadsbyggnadsverksamheten hade fram till 1950-talets början karakteriserats av hantverksmässiga metoder. Här är inte platsen att redogöra för alla de metodförbättringar och mekaniseringssträvanden som tog form under perioden,⁵⁶ fokus är istället de förändringar som skedde under andra hälften av 1960-talet. Av speciellt intresse

⁵⁴ Se SOU (1966:44) s. 225-275 för den mest fylliga genomgången av lånetakets konstruktion och förändringar av detsamma fram till 1960-talets mitt.

⁵⁵ För bostadsrättsbyggandet innebar förekomsten av överkostnader ofta att insatserna fördrades. De stora allmännyttiga bostadsföretagen, med omfattande bestånd av hyreslägenheter, lånade ofta av de likvida tillgångar som fonderats främst för underhållsändamål. Därmed undergrävdes den redan minimala tillgången på eget kapital. Två andra utvägar ur överkostnadsproblemet stod också de allmännyttiga bostadsföretagen till buds; antingen fick kommunen tillföra företaget medel eller så blev företaget tvunget att låna på den allmänna kreditmarknaden. Dessa lån medförde förhållandevis höga kapitalkostnader, vilket i sin tur fick konsekvenser för hyressättningen. Se SOU (1966:44) s. 273-275.

⁵⁶ Se t.ex. kapitel 8, ”Från hantverk till industriell produktion”, i Ivre, K. D. och Lundevall, P. (1978) *Samhällsförändring och byggmarknad*. HSB:s Riksförbund, Stockholm samt *Byggande i utveckling. En artikelserie i tidskriften Byggnadsindustrin om byggandets industrialisering* (1965) Byggnadsindustrins förlag, Stockholm.

är de så kallade förhandsbeskeden, vilka utgjorde statsmakternas viktigaste åtgärd för att driva på utvecklingen mot ett industrialiserat byggande.⁵⁷

Förhandsbeskeden var ett sätt att i lånehänseende gynna det storskaliga byggandet. Detta infördes 1966, och innebar att bostadsbyggnadsprojekt som omfattade minst 1 000 lägenheter kunde få utrymme reserverat inom ramen för den statliga långivningen under en femårsperiod.⁵⁸ Bostadsbyggnadsprojektet måste planeras som en enhet samtidigt som projekteringen, upphandlingen och byggandet skulle vara samordnade. Vidare skulle projektets arbetskraftsåtgång och kostnader vara låga. I föreskrifterna för att ett projekt skulle kunna beviljas förhandsbesked krävdes också att:

Projektet skall ha hög grad av enhetlighet. Sträng variantbegränsning skall iakttagas ifråga om byggnadsmått och byggdelar, trapphus, planlösningar och utformning i övrigt. Antalet hustyper skall likaledes vara begränsat.⁵⁹

Den finansiella garanti som förhandsbesked innebar för byggherren underlättade projekteringen av stora bostadsområden avsevärt. Med förhandsbesked undvek vidare byggherren helt svårigheterna med att erhålla avlyft av byggnadskreditiven. Antalet lägenheter som kunde erhålla förhandsbesked maximerades till 10 000 per år.⁶⁰

⁵⁷ Den allra första åtgärden från statsmakternas sida att stimulera industrialiseringen av byggandet skedde redan 1952. Då inrättades maskinlånafonden, vars syfte var att genom förmånliga lån påskynda mekaniseringen av byggnadsindustrin. Lånetakets införande 1956 skall också ses i detta sammanhang. Andra åtgärder, av vilka de flesta kom att ta form under 1960-talets andra hälft, utgjordes av standardiseringskrav som villkor för statliga lån, typgodkännande och byggnadsforskningsverksamheten samt förmånliga statslån för uppförande av elementfabriker. Se t.ex. Bergström, H., Carlsson, A. och Svenson, G. (1968) s. 68-75.

⁵⁸ Se t.ex. SOU (1968:30) *Bostadsbyggandets planering och kreditförsörjning*. Av Delegationen för bostadsfinansiering, Inrikesdepartementet, Stockholm, s. 45-48. Det är ofta de områden som fick förhandsbesked som associeras med "miljonprogrammet". Se Jörnmark, J. (2001) "Turning Slogans into Constitutions: the Making of the Million Program" (under publicering) samt *Nationalencyklopedin. Supplementband II* (2000) Bokförlaget Bra Böcker, Malmö, uppslagsord "miljonprogrammet", s. 547. Jfr Hall, T., red. (1999) *Rekordären – en epok i svenskt byggande*. Boverket, Stockholm, s. 11-25.

⁵⁹ Återgivet i Lundevall, O. (1996) *HSB och bostadspolitik 1966-1980*. HSB:s Riksförbund, Stockholm, s. 17.

⁶⁰ Delegationen för bostadsfinansiering blev den myndighet som kom att tillstyrka dessa förhandsbesked. De första elva bostadsprojekt som erhöll förhandsbesked från delegationen innehöll sammanlagt nära 16 500 lägenheter. Signifikativt nog var byggherrarna för dessa projekt, med ett undantag, allmännyttiga, varav fyra samarbetade med en kooperativ byggherre. Två av projekten

Utvecklingen mot stora bostadsbyggnadsprojekt skedde inte enbart inom ramen för förhandsbesked, trenden var att projekten blev allt större överlag.⁶¹ Denna expansion förde också med sig att olika upphandlingsförfaranden kom att hamna i fokus. En logisk fortsättning på ett industrialiserat byggande, föreföll det många, vore en allt mer ökad användning av totalentreprenadsformen.⁶² Som upphandlingsform skiljde den sig från de tidigare gängse genom att endast en byggtreprenör anlätades, vilken inte enbart svarade för all produktion utan också tog över byggherrens traditionella

byggdes i egen regi, BPA Byggproduktion AB var entreprenör för fem av projekten medan enskilda byggtreprenörer byggde fyra. Se SOU (1968:30) s. 60. Intressant att notera är att delegationen för bostadsfinansiering sorterade under Riksbanken och finansdepartementet. I delegationen fanns Kurt Eklöf med som representant för Riksbanken och statssekreterare Kjell-Olof Feldt från finansdepartementet. Finansminister Gunnar Sträng, vars ständiga huvudvärk var att pressa bostadsbyggandets andel av investeringsutrymmet, var inte tillfreds med den långsamma utvecklingen på det här området: "Vi skall förbilliga och rationalisera byggandet [...] Vi har fört den debatten under de 20 år jag suttit i regeringen. I slutet på 40-talet genom statliga utredningar inriktade på materiellfrågor och dess förbilligande, under 1950-talet med huvudvikten på mekaniseringsinslaget på byggnadsplatsen och vad vi då trodde oförändrade lånetak. Just nu siktar vi på elementbyggeriet som kostnadsbesparande. Jag håller inte för otroligt att det sista kan ge ett mera påtagligt resultat." Gunnar Sträng: "Bostäderna, konsumenten och samhälls-ekonomi" i *Expressen* den 23 juni 1965. Se även Werin, L., red. (1993) s. 165. Tillsättandet av byggindustrialiseringsutredningen 1964 skall också ses i detta sammanhang. Det var denna som lade fram förslaget om bland annat förhandsbeskeden. Dock var ledamöterna i utredningen så sent som 1967 osäkra på vad en industrialisering av byggandet egentligen innebar. Se Jörnmark, J. (1998) *Innovationer och institutionell omvandling. Distributionssektorn som en del av den svenska modellen efter 1930*. EHF, Handelshögskolan, Stockholm, not 293. Frågan om byggandet i Sverige överhuvudtaget blev industrialiserat väcks dock vid läsning av en bok som kom ut så sent som för några år sedan. I denna bok återfinns alla de argument som använts sedan 1960-talet om formerna och behoven av ett industrialiserat byggande. Se Fernström, G. och Kämpe, P. (1998) *Industriellt byggande växer och tar marknad*. Byggförlaget, Stockholm.

⁶¹ Någon heltäckande undersökning om projektstorlekens utveckling finns inte att tillgå. En undersökning som täckte åren 1960-1966 visade att projektstorleken i fasta priser ökade generellt med 36 procent under perioden. Ser man till projektstorleken i olika storleksklasser finner man att ökningen var särskilt stor i de två översta intervallen – nära 80 procents tillväxt i fasta priser. Samma undersökning konstaterade också att det var de största byggföretagen som växte snabbast. Se Broms, B. (1967) *Byggföretaget i expansion och stagnation*. Byggförlaget, Stockholm, s. 25 och 28-29.

⁶² För den ofta animerade debatten runt totalentreprenadsfrågan, där de stora byggföretagen och statsmakterna förespråkade en allt mer utbredd användning av denna upphandlingsform medan konsumentorganisationer och små byggföretag helt avvisade densamma, se Waldén, L. J., red. (1971) *Att köpa bostäder. Totalentreprenad eller inte?* Tiden, Stockholm.

projektering och i förekommande fall även planarbetet. Härmed kom entreprenören in redan på planeringsstadiet och kunde därmed, efter egna erfarenheter, påverka utformningen. Arbetsgången kallades i enlighet med detta också för 'produktionsanpassad projektering'. En industrialisering av byggandet krävde ju att de olika momenten samordnades i mycket stor utsträckning – totalentreprenaden var den upphandlingsform som gick allra längst i detta avseende.⁶³

Bostadsbyggandets volym och struktur

Bostadsbyggnadsmarknaden under 1960-talet karakteriserades av ryckighet och kostnadsproblem.⁶⁴ Statsmakterna använde bostadsbyggandet som konjunkturregulator, vilket kunde leda till att igångsättandet av byggnadsprojekt koncentrerades till vissa kvartal. Därmed skedde det inte någon kontinuerlig ökning av antalet färdigställda lägenheter.⁶⁵

Bostadsbyggandets igångsättning bestäms varje kvartal. Skulle utvecklingen vända, kan man lugna upp bostadsbyggandet när man kommer längre fram på året. Vi har alltså här en ganska smidig metod att stimulera ett speciellt område [...].⁶⁶

Några välplanerade bostadsbyggnadsprogram var det inte fråga om.⁶⁷ Istället brottades statsmakterna med de prioriteringssvårigheter som beskrivits ovan, avregleringssträvanden samt växande bostadsköer.⁶⁸ Ett annat stort problem, vilket även funnits tidigare, men som växte till enorma proportioner, var de kommunala följd-

⁶³ Totalentreprenad som upphandlingsform mer än fördubblade sin andel när det gäller flerfamiljshusproduktionen mellan 1965 och 1972: från 16 procent av alla flerfamiljshusprojekt till 37 procent. Se Dahlman, C. och Gärdborn, I. (1975) *Utvecklingsproblem i Bygg-Sverige. En organisatorisk studie av bostadsbyggnadssystemet*. Stockholm, s. 316.

⁶⁴ Ryckigheten framträder inte i diagram 3.2. En framställning av förändringen i antal nyproducerade lägenheter i flerfamiljshus jämfört med föregående år eller fördelningen av antal igångsatta byggen över varje år skulle bättre belysa detta.

⁶⁵ För en mycket tydlig och tidig beskrivning av detta se *Kapitalmarknaden och den ekonomiska politiken under 1960-talet*. Föredrag av Krister Wickman vid ordinarie Bankmöte den 27 oktober 1961 samt efterföljande diskussion. Skrift nr. 88 utgiven av Svenska Bankföreningen (1961) Stockholm, s. 14.

⁶⁶ Gunnar Sträng i Riksdagens protokoll år 1962. Andra kammaren, nr. 19, s. 64.

⁶⁷ Jörnmark, J. (1999b) "The Effects of Rent Control in Sweden 1945-1975". Paper presented at the IAES Conference in Montreal, 8-10 October 1999.

⁶⁸ För en initierad beskrivning av dessa problem se Svenning, O. (1995) *Lojaliteter. Min far(s)*. Fischer, Stockholm, s. 163-164.

investeringarna som varje nytt bostadsområde fordrade. Kommunerna befann sig nämligen i en konstant ransoneringssituation. Det fanns helt enkelt inte medel att finansiera dessa följdinvesteringar. Från 1966 prioriterades bostadsbyggandet på bekostnad av framför allt de kommunala kreditbehoven. Detta illustreras i nedanstående tabell över olika sektors andel av kreditmarknaden under åren 1967-1969.

Tabell 3.1 *Olika sektors andel (procent) av kreditmarknaden 1967-1969.*

	1967	1968	1969
Staten	17	17	21
Kommunerna	10	7	5
Bostäder	39	40	44
Näringsliv	34	36	30

Källa: Nyquist, O. (1970) "Kommunerna i kläm" i *Kommunal Tidskrift* år 1970, s. 586.

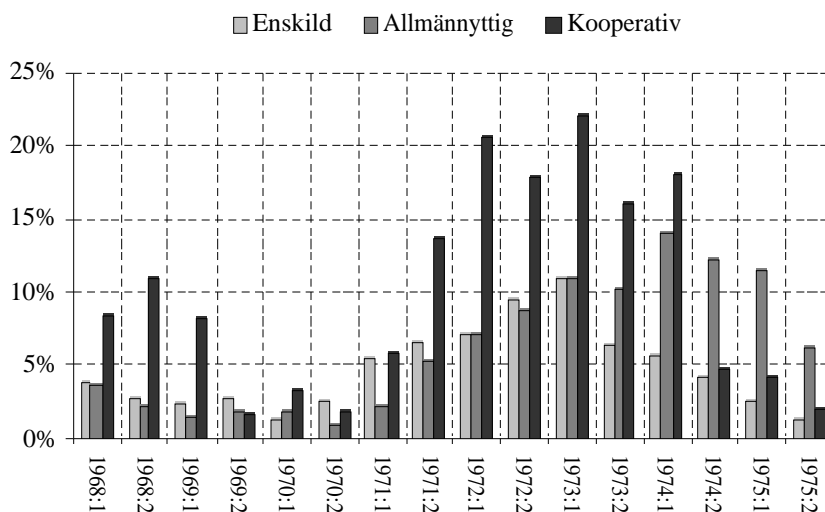
Fram till 1967 befann sig byggherrar och byggtreprenörer helt på en säljares marknad: de långa bostadsköerna garanterade avsättningen. Men från detta år började mättnadsproblem uppstå. I början var det framför allt svårigheter med att avsätta stora lägenheter i bostadsrättsproduktionen, men problemen spred sig snabbt de nästföljande åren även till andra lägenhetstyper.⁶⁹ Nyproduktionen av flerfamiljshus fortsatte ändå att öka även nästa år. År 1969 stagnerade byggandet, och från år 1972 föll nyproduktionen kraftigt.⁷⁰ Flerfamiljshusbyggandet föll med nära $\frac{2}{3}$ under 1970-talets första hälft. Samtidigt fördubblades småhusbyggandets andel av den totala, om än krympande, nyproduktionen av bostäder under samma tid. Kollapsen av flerfamiljshusbyggandet, och då främst de stora bostadsbyggnadsprojekten, samt den starka expansionen av småhusbyggande är en komplicerad historia som ännu inte har skrivits.⁷¹

⁶⁹ SOU (1974:57) *Lägenhetsreserv*. Betänkande av boende- och bostadsfinansieringsutredningarna. Bostadsdepartementet, Stockholm, s. 16-22.

⁷⁰ Se diagram 3.2.

⁷¹ Delar av småhusbyggandets historia finns väl beskriven, t.ex. med avseende på hur de statliga bostadslånen utformades på detta område liksom den bebyggelsehistoriska utvecklingen. Se Jonsson, L. (1985) *Från egnahem till villa. Enfamiljshuset i Sverige 1950-1980*. Statens institut för byggnadsforskning, Liber förlag, Stockholm. Studien är en avhandling i konstvetenskap.

Diagram 3.3 *Andel outhyrda lägenheter tre månader efter färdigställandet under perioden 1968-1975, fördelade efter byggherrekategori (enskild, allmännyttig och kooperativ) och halvårsvis.*



Källa: SCB (1973:3) *Statistiska meddelanden, serie Bo*. "Outhyrda lägenheter i statsbelånade flerfamiljshus färdigställda under första halvåret 1972" samt SCB (1978:11.1) *Statistiska meddelanden, serie Bo*. "Outhyrda lägenheter i statsbelånade flerbostadshus färdigställda under andra halvåret 1977".

Centrala faktorer i denna utveckling var liberaliseringen av de regleringar som styrde hur privatpersoner fick avyttra sina bostäder, stigande inflation, allt högre marginalsatser för normalinkomsttagare (vilket gjorde konsekvenserna av ränteavdrag tydligare för bredare skikt av befolkningen)⁷² samt att statsmakterna vid upprepade tillfällen släppte det tidigare oprioriterade byggandet fritt.⁷³

⁷² Se t.ex. *Småhus eller flerbostadshus – ekonomiska konsekvenser för individ och samhälle* (1982) Uppsatser presenterade vid regionplanekontorets seminarium februari 1980. Stockholms läns landsting, Stockholm.

⁷³ Någon heltäckande beskrivning av detta förlopp finns, som sagt, inte. De privatfinansierade småhusen släpptes fria 1971. Detta innebar att igångsättningar av denna typ av småhus, vilka tidigare hade tillhört den oprioriterade sektorn, inte längre reglerades och därmed inte heller hölls tillbaka. Vid upprepade tillfällen gjordes också kvotfrisläpp av statligt finansierade småhusbyggen, främst i syfte att skapa sysselsättning för byggnadsarbetare. Se t.ex. Kungl. Maj:ts proposition, nr. 100, år 1967; Hallberg, A-L. (1975) *Lokala bostadsmarknader med och utan tomma lägenheter*. Byggnadsforskningen (R27:1975), Stockholm; *Byggnadsarbetaren*: "Investeringsavgiften försvinner – men arbetslösheten fortsätter" (nr. 16/1971), "Många åtgärder för ökat byggande i programmet mot arbetslösheten" (nr. 23/1971), Knut Johansson: "Bostadsbyggandet" (nr. 20/1972), "Är alla reserver slut nu, Eric Holmqvist?" (nr.

Lägenheterna i de stora bostadsområdena i storstädernas ytterkanter kom att stå tomma (se diagram 3.3).⁷⁴ Förutsättningar för en mer balanserad marknad, där bostadskonsumenter i större utsträckning kunde välja själva hur de ville bo, var nu för handen. De stora, centralplanerade bostadsbyggnadsprojektens tid var därmed förbi.

3.2 De fackliga företagen

Byggnadsarbetareförbundet, men framför allt dess föregångare,⁷⁵ spelade den avgörande rollen i etablerandet av vad som skulle komma att bli en mycket viktig aktör på bostadsbyggnadsmarknaden. Såväl byggentreprenören BPA Byggnadsproduktion AB som byggherreföretaget Svenska Riksbyggen hade sitt ursprung i lokala byggfackliga initiativ.

De fackliga produktionsföretagen

Det första fackliga byggnadsproduktionsföretaget bildades i början av 1920-talet i Stockholm.⁷⁶ Ändamålet för sammanslutningen var att ”främja medlemmarnas ekonomiska intressen genom att utföra inom byggnadsindustrin förekommande arbeten samt driva därmed

12/1973) och ”Småhusvägen väller fram” (nr. 28/1973); *Byggnadsindustrin*: ”SSU kom ingen vart med Holmkvist – ’Människorna ska ha ett fritt val’” (nr. 34/1971), ledaren ”Åga eller hyra?” (nr. 7/1972) och ”Krisprogrammet – punkt för punkt” (nr. 4/1973).

⁷⁴ För en beskrivning av de problem som uppstod i Göteborg när ”bostadsbrist” mycket fort övergick till ”tomma lägenheter”, se Jönsson, S. och Lundin, R. (1975) *Bostadsbrist och tomma lägenheter – så ändras en världsbild*. FE-rapport 44, Företageekonomiska institutionen, Göteborgs universitet.

⁷⁵ Byggnadsarbetareförbundet bildades först 1949. Bildandet var ett uttryck för strävandena att skapa ett enhetligt byggfackförbund enligt industriförbundsprincipen. Processen har beskrivits och analyserats av Klas Åmark. Se Åmark, K. (1998) framför allt s. 168ff.

⁷⁶ Initiativet till denna företagsbildning hade sitt ursprung i ett studiebesök hos engelska byggnadsgilleorganisationer, arrangerat av ’Arbetarrörelsens kommitté för industriell demokrati’. I studiedelegationen ingick bl.a. Ernst Wigforss. Den idémässiga grunden till de fackliga produktionsföretagen var ursprungligen gillesocialismen. Denna har beskrivits i Lundh, C. (1982a) *Gillesocialismen i England 1912-1923. Inspirationskälla för svensk arbetarrörelse*. Skrifter utgivna av Ekonomisk-historiska föreningen, Lund samt Lundh, C. (1982b) *Vägar till arbetsplatsdemokrati. Strategidiskussionerna inom svensk arbetarrörelse efter 1918*. Meddelande från Ekonomisk-historiska institutionen nr. 23, Lunds Universitet.

sammanhängande verksamhet”.⁷⁷ Denna fick formen av andelsförening, vars medlemmar utgjordes av de lokala byggnadsfackföreningarna. Vare sig LO eller de centrala fackförbunden engagerade sig med kapital i företaget. Den eventuella vinsten av verksamheten skulle enligt stadgarna fonderas, medan räntan på insatskapitalet inte fick överstiga fyra procent.

Fackföreningarnas Byggnadsproduktion i Stockholm fick flera efterföljare. En utlösande faktor för startandet av egna produktionsföretag inom de lokala byggnadsfackföreningarna var ofta sysselsättningsnedgångar inom byggnadsverksamheten.

Ett exempel på detta utgör startandet av Fackföreningarnas Byggnadsproduktion i Örebro. Den stora byggkonflikten 1933-34, med omfattande lockouter, strejker och lönesänkningar kombinerat med stor arbetslöshet inom byggnadsfacken beredde jordmånen.⁷⁸ Frågan inställde sig: ”Varför skulle icke fackföreningsfolket inom byggnadsbranschen i Örebro i likhet med exempelvis Stockholm kunna ordna egna arbetsmöjligheter?”.⁷⁹ Innan 1934 var till ända hade byggnadsfackföreningarna i Örebro startat sitt eget produktionsföretag.

Även i Norrköping bildades ett fackligt produktionsföretag detta år. I slutet av 1940-talet fanns det tolv lokalt etablerade produktionsföretag i Sverige.⁸⁰ Andelarna i dessa företag ägdes av bygg-

⁷⁷ Hansson, S. (1933) *Fackföreningarnas byggnadsproduktion 1922-1932. Minnesskrift*. På styrelsens uppdrag utarbetad. Tiden, Stockholm, s. 9. Det huvudsakliga motivet för denna företagsbildning, liksom även för de efterföljande, var att skapa en hög och jämn sysselsättning för medlemmarna. Ett av de problem som plågade byggfackförbunden under hela den studerade perioden var den återkommande vinterarbetslösheten. Vidare skall påpekas att någon diskussion om det principiellt intressanta i att en fackförening på detta vis också blev arbetsgivare, förs varken här eller på någon annan plats i avhandlingen. Dock var detta ett spörsmål som livligt debatterades såväl vid företagsbildningarna som under deras fortsatta verksamhet.

⁷⁸ Se t.ex. Johansson, K. (1984) *Från storstrejk till storföretag*. BPA-Riksbyggen/Tiden, Stockholm, s. 38-57.

⁷⁹ Larsson, S. (1959) *Fackföreningarnas Byggnadsproduktion Örebro. Minnesskrift: 1934-1959*. Örebro, s. 20.

⁸⁰ Byggnadsprod. i Stockholm AB (1922), AB Malmö Byggnadsgille (1925), Byggnadsprod. i Norrköping AB (1934), Byggnadsprod. i Örebro AB (1934), Byggnadsprod. i Visby AB (1937), Byggnadsprod. i Linköping AB (1940), Uppsvenska Byggnadsgillet AB (1940), Byggnadsprod. i Västerås AB (1942), Mälardalens Byggnads AB (1943), AB Sydöstra Sveriges Byggnadsgille (1945), AB Borås Byggnadsprod. (1946) samt Göteborgs Byggnadsgille AB (1947). Se Sv. Riksbyggen (1967) *Facklig företagsgrupp under förändring. Utredning och förslag av Svenska Riksbyggens organisationskommitté*. Stockholm, s. 65.

nadsfackföreningarna på orten och företagens målsättning var att bedriva entreprenadverksamhet till självkostnadspris.

Under 1950-talet skedde en konsolidering av verksamheten i syfte att rationalisera byggnadsfackförbundens stöd till de lokala produktionsföretagen.⁸¹ År 1951 bildades Byggefackens Central AB med uppgift att sköta kapitalförvaltningen, främst genom upplåning från fackförbunden, samtidigt som de lokala produktionsföretagen ombildades till aktiebolag.

Byggefackens Central AB ansvarade också för de centralt bildade och ledda fackliga material- och entreprenadföretag som etablerades i bland annat färgbranschen, VVS samt sten- och träindustrin.⁸² Successivt kom också byggnadsfackförbunden, genom Byggefackens Central AB, att överta majoritetsintressena från fackföreningarna i de lokala produktionsföretagen.

Den formella sammanslagningen av de fackliga produktionsföretagen skedde först 1967, då BPA Byggproduktion AB bildades.⁸³ Samtidigt utvidgades ägarkretsen med andra stora fackförbund som Metall-, Fabriks- och Kommunalarbetsareförbundet samt med Kooperativa förbundet (KF).

Fusionen av de tolv byggefackföretagen till BPA, följdes också av två företagsuppköp. Syftet med företagskoncentrationen var att skapa ett rikstäckande byggföretag, men de ursprungliga byggefackföretagen kunde inte nå upp till denna målsättning. Med köpen av ett byggföretag i Skellefteå och ett i Helsingborg fylldes de vita fläckarna på kartan.⁸⁴ Detta var två företag vars orderstock redan före uppköpen till mer än hälften utgjorts av Riksbyggenprojekt.

I fusionen ingick också två specialiserade företag (VVS samt ett väg- och anläggningsföretag) tillsammans med tre materialproducerande företag (färg, sten och trä).

Vidare förändrades arbetsdelningen mellan Riksbyggen och BPA. Före 1967 hade till exempel projekteringsavdelningen varit en enhet

⁸¹ Se t.ex. Byggefackinformation (1967) *Fackligt byggande. Från idé till stordrift*. Stockholm.

⁸² Färgmaterial AB (1950), Svenska Värme- och Sanitets AB (1951), Stenindustri AB Värmbol (1954), Träindustri AB Värmbol (1954), Elementfabrik i Västerås (1955), Väg- och Anläggnings AB (1961) samt Betongkonstruktioner i Åmål AB (1966). Se Sv. Riksbyggen (1967) s. 65.

⁸³ Se t.ex. BPA Byggproduktion AB (1982) *BPA 60 år – med samlade resurser sedan 1922*. Stockholm. Ursprungligen var avsikten att det som blev BPA samtidigt skulle ha fusionerats med Riksbyggen. Så blev dock inte fallet, vilket behandlas närmare nedan.

⁸⁴ Johansson, K. (1984) s. 424-431 samt ”Vi presenterar två nya medlemmar av BPA-familjen” i *Bygge och Bostad*, nr. 3/1968.

inom Riksbyggen, i och med omorganisationen blev denna en gemensam angelägenhet.⁸⁵

Omorganisationen ledde till att BPA kom att tillhöra den exklusiva skara byggföretag i Sverige som kunde åta sig en totalentreprenad på stora, fleråriga, bostadsbyggnadsprojekt.⁸⁶

Företaget hade blivit rikstäckande samt hade integrerat ett antal specialfunktioner, där den viktigaste var projekteringskompetensen. Vidare var produktionsapparaten av den storleken att den inte bara kunde ro i land stora industrialiserade projekt – den krävde också projekt av den storleken för att kunna fungera effektivt. Detta eftersom de fasta kostnaderna, vilka tidigare varit mycket låga inom byggnadsverksamheten, ökat stort genom dels den teknologiska utvecklingen, dels genom storleksökningen i sig. Industrialisering innebär ju i stor utsträckning en kapitalisering av produktionen och BPA låg jämförelsevis långt framme då det gällde de industriella byggmetoderna. Sammantaget ökade detta kraven på en kontinuerlig störningsfri verksamhet.

BPA kom att utgöra det största byggnadsföretaget inom bostadssektorn och totalt sett det andra största byggföretaget i Sverige.⁸⁷ Runt tre fjärdelar av BPA:s produktion under 1960-talets andra hälft utgjordes av bostadsbyggande.⁸⁸ Uppdragsgivarna till dessa bostadsprojekt var huvudsakligen kommunala företag och Riksbyggen. Resterande byggnadsuppdrag bestod till merparten av skolor och andra offentliga byggnader.

Riksbyggen

De fackliga produktionsföretagen var, med ett undantag, renodlade entreprenadföretag. Byggnadsfackförbunden startade år 1940 ett centralt byggherreföretag, Svenska Riksbyggen, med uppgift att

anskaffa arbete och bostäder åt sina egna och de till föreningen anslutna organisationernas medlemmar samt även åt andra bostadsbehövande, att jämväl i övrigt främja medlemmarnas ekonomiska intressen, att bedriva byggnadsverksamhet, att förvärva,

⁸⁵ Omorganisationen behandlas även i avsnittet *Riksbyggen-BPA*.

⁸⁶ Dock kunde vissa av de lokala produktionsföretagen, som t.ex. det i Örebro, redan före fusionen åta sig sådana projekt.

⁸⁷ Ivre, K. D. och Lundevall, P. (1978) s. 118-119. År 1968 svarade BPA t.ex. för 18 procent av antalet färdigställda lägenheter i flerfamiljshus i Sverige. Se BPA Byggproduktion AB (1969) *Verksamhetsberättelse*. Stockholm, s. 4.

⁸⁸ Se redogörelse för de fackliga produktionsföretagen i Sv. Byggnadsarbetareförbundets *Verksamhets- och revisionsberättelser* för respektive år.

äga och förvalta fastigheter samt andelar i bostadsrättsföreningar och andra föreningar ävensom värdehandlingar, att främja en sund utveckling av förhållandena på byggnadsmarknaden och att bedriva annan därmed förenlig verksamhet.⁸⁹

Målet var att få till stånd en riksomfattande organisation, vilken skulle propagera för och medverka till en kooperativ och spekulationsfri bostadsproduktion. Detta skulle ske genom bildandet av bostadsrättsföreningar under ledning av och i samarbete med fackföreningsrörelsen. I en senare programskrift framhölls att Riksbyggen utgjorde ett instrument för arbetarrörelsens strävanden att komma till rätta med enskild spekulering i bostäder.⁹⁰

Andelar i Riksbyggen fick endast tecknas av byggnadsfackförbund och deras lokala avdelningar, byggproduktionsföretag och bostadsrättsföreningar. Denna begränsning togs bort i slutet av 1950-talet, vilket breddade ägarkretsen med såväl LO som andra till LO anslutna fackförbund.⁹¹

Den kommunalexpansiva företagsstrategin – allmännyttiga bostadsföretag

Redan i början av 1940-talet formulerade Riksbyggens första egentliga företagsledare, tillika chefarkitekt, Uno Åhrén ett kommunalt inriktat expansionsprogram för företaget.⁹² Åhrén, som kom till Riksbyggen 1943, hade genom sitt deltagande i bostadssociala utredningen full insikt om vilken betydelsefull roll kommunernas bostadsbyggande skulle komma att få.⁹³ För Riksbyggens styrelse framhöll Åhrén att man kunde förvänta sig att staten skulle komma att ställa krav på bostadsprogram från kommunernas sida för att ge statliga bostadslån.

Kommunerna besatt dock inte den kompetens som krävdes för att utforma en långsiktig och målmedveten bostadsbyggnadsplane-

⁸⁹ Ur Sv. Riksbyggens stadgar, återgivna i Sv. Riksbyggen (1967) s. 45.

⁹⁰ Sv. Riksbyggen (1953) En kort presentation av Svenska Riksbyggen. Dess uppgifter och målsättning. Stockholm, s. 6.

⁹¹ Johansson, K. (1984) s. 230-231.

⁹² Se Rudberg, E. (1981) *Uno Åhrén. En föregångsman inom 1900-talets arkitektur och samhällsplanering*. Tekniska högskolan, Stockholm, s. 158-165 samt Johansson, K. (1984) s. 175-183.

⁹³ I bostadssociala utredningen drogs många av riktlinjerna för efterkrigstidens bostadspolitik upp. Viktigast av dessa, och mest betydelsefull för den framtida utvecklingen, var nog den roll som gavs till de kommunala allmännyttiga bostadsföretagen.

ring. En av Riksbyggens huvuduppgifter skulle, enligt Åhrén, vara att bistå kommunerna med att prognosticera deras bostadsbyggnadsbehov i femårsintervaller. Denna prognos skulle grundas på undersökningar om trångboddhet, hushållssammansättning, befolknings- och näringslivsutveckling i den berörda kommunen.

Vidare föreslog Åhrén Riksbyggens styrelse att företaget inte endast skulle bygga bostadsrättslägenheter, utan också hyreslägenheter, eftersom Åhrén såg hyresrätten som den enda möjligheten att bygga bostäder för låginkomsttagare. Även markfrågan uppmärksammades i Åhréns program. Riksbyggen skulle enligt Åhrén undersöka tillgången på lämpliga, stadsplanerade byggtomter.

Åhréns program var ambitiöst, för ambitiöst för Riksbyggens styrelse. Den företagsstrategi som Åhrén stakade ut, och som kan kallas för en kommunal expansionsstrategi, var med facit i hand en mycket framsynt strategi. Åhréns ambition var, som Eva Rudberg framhåller, att skapa en nyckelposition för Riksbyggen i efterkrigstidens bostadsbyggande.⁹⁴

En del av Åhréns förslag genomfördes under en kortare period, bland annat sattes en utredningsavdelning upp. Men klyftan mellan Åhréns ambitiösa planer och styrelsens ekonomiska bedömningar växte sig allt större. De största stötestenarna utgjordes av att utredningsavdelningen inte bar sig ekonomiskt, att antalet tjänster inom Riksbyggen vuxit alltför snabbt under Åhréns ledning⁹⁵ samt att styrelsen motsatte sig byggande av hyresrättslägenheter. Efter endast två år på chefsposten lämnade Åhrén Riksbyggen sommaren 1945.

Men, med de förändringar som gjordes i de statliga lånebestämmelserna 1946 kom Riksbyggen trots allt att inleda en kommunal-expansiva bana.⁹⁶ Samtidigt lämnade företaget motståndet mot att bygga hyresrättslägenheter.

⁹⁴ Rudberg, E. (1981) s. 164.

⁹⁵ I början av 1943 hade Riksbyggen 14 anställda, av vilka tre var arkitekter. Ett år senare hade antalet anställda vuxit till 41, varav 11 var arkitekter och nio ritare. Vid ingången av 1945 sysselsatte Riksbyggen 93 personer, antalet arkitekter hade dock inte vuxit, men ritarkåren uppgick till hela 32 personer. Se Rudberg, E. (1981) s. 162.

⁹⁶ Olle Engkvist har beskrivit hur förbittrade byggmästarna (beteckningen för de enskilda byggherrarna) var över differentieringen av de statliga lånebestämmelserna. Engkvist menade att byggmästarna, till skillnad från Riksbyggen, inte till fullo förstod vad statsmakternas nya giv i bostadspolitiken skulle innebära, och därmed helt missade att även de hade kunnat, under vissa förutsättningar, inleda en kommunal-expansiv strategi. Se Engkvist, O. (1949) *Olle Engkvist Byggmästare*. Bonniers, Stockholm, s. 33-34.

Riksbyggens lokalförening i Stockholm tog, efter kontakt med ledande kommunalpolitiker, initiativ till bildandet av Riksbyggens första allmännyttiga bostadsföretag.⁹⁷

Genom att tillskjuta hela andelskapitalet till bildandet av ett allmännyttigt bostadsföretag, samtidigt som staden erhöll rätten att utse tre av de fem ledamöterna i styrelsen, ville Riksbyggen kringgå kravet på att entreprenadförfarande alltid skulle tillämpas vid allmännyttiga bostadsföretags arbeten. Bakgrunden till att staden undslapp att bidra med aktiekapital till företaget var att Riksbyggen ville bibehålla sin samarbetsform med Fackföreningarnas Byggnadsproduktion, ett samarbete som i korthet bestod i att Fackföreningarnas Byggnadsproduktion utförde alla Riksbyggens byggnadsarbeten. Detta förfarande ville Riksbyggen få godkänt även när det gällde det planerade allmännyttiga bostadsföretagets byggnadsprojekt.

Stockholms stad godkände Riksbyggens förslag under förutsättning att Fackföreningarnas Byggnadsproduktion tillhandahöll en öppen bokföring samt accepterade kontroll från staden.⁹⁸

Sommaren 1947 bildades således det första allmännyttiga bostadsföretaget, AB Stockholmsbyggen, med Riksbyggen som minoritetsrepresentant i styrelsen. Styrelsens ordförande utsågs av staden, medan den verkställande direktören i företaget utsågs av Riksbyggen.

Detta var en för Riksbyggen expansiv strategi som skulle komma att upprepas åtskilliga gånger under de följande två decennierna. Ovanligt var dock att krav på formella samarbetsformer med de fackliga produktionsföretagen förekom vid dessa företagsbildningar.

De lokala produktionsföretagen hade dock ofta egna goda relationer till det allmännyttiga bostadsföretaget på den ort de verkade, åtminstone om denna ort styrdes av socialdemokrater.

Det kanske tydligaste exemplet på detta utgör relationerna mellan Fackföreningarnas Byggnadsproduktion i Örebro och stadens allmännyttiga bostadsföretag Stiftelsen Hyresbostäder. Byggnadsproduktion var det företag som byggde mest åt Stiftelsen⁹⁹ och blev

⁹⁷ Detta finns beskrivet i Olsson, I. (1965) *Två decennier. En byggare ser tillbaka*. Riksbyggens lokalförening i Stockholm u.p.a., Stockholm, s. 14-20.

⁹⁸ När de borgerliga fick majoritet i Stockholms stadsfullmäktige 1950 krävdes det att alla uppdrag hos AB Stockholmsbyggen skulle lämnas ut på entreprenad.

⁹⁹ Att BPA var den mest anlitade entreprenören framgår tydligt i en historik över Stiftelsen Hyresbostäder. Av de tio största bostadsbyggnadsprojekten, genomförda mellan åren 1948 och 1973, var BPA inblandat i nio. Ensam entrepre-

genom detta det största byggföretaget i staden.¹⁰⁰ Örebro's starke man, Harald Aronsson, direktör i Stiftelsen och tillika ordförande i drätselkammaren och därmed också chef över såväl fastighetskontoret och bostadsförmedlingen,¹⁰¹ hävdade att entreprenaderna alltid togs i anbudsförfarande i fri konkurrens.¹⁰²

Men, då Byggnadsproduktion vuxit sig stort genom Stiftelsens omfattande byggnadsprojekt fick staden i realiteten ett ansvar för att företagets sysselsättning kunde tryggas även framledes.¹⁰³ Ett exempel på detta är att när det dittills största bostadsbyggnadsprojektet i Örebro's historia, Vivalla, var i sin slutfas tilldelades BPA utan konkurrens nästa stora projekt, Brickebracken. Harald Aronsson framhöll att detta gjordes därför att BPA:s arbetslag i Vivalla skulle beredas fortsatt sysselsättning. Dessutom hade Harald Aronsson en bestämd känsla av att:

BPA har större förståelse för de allmännyttiga bostadsföretagens sätt att arbeta och för dessas problem än vad andra entreprenörer har. BPA och de allmännyttiga företagen står på en gemensam ideologisk grund. Det ökar förståelsen och skapar bättre kontaktmöjligheter.¹⁰⁴

Det samarbete som etablerades mellan Riksbyggen och kommunerna kom att få mycket stor betydelse för Riksbyggens utveckling. Främst tog detta samarbete sig uttryck i bildandet av allmännyttiga bostadsföretag.

Under perioden från att det första företaget AB Stockholmsbyggen bildades fram till 1950-talets slut startades 17 liknande

nör var BPA på fyra stycken, vilket i antal lägenheter räknat utgjorde över hälften av Stiftelsen Hyresbostäders produktion i dessa tio projekt. Se Edh, K. E. (1993) *Stiftelsen Hyresbostäder i Örebro. Historik 1946-1989*. Örebrobostäder AB, Örebro, s. 37-85. Bertil Egerö framhåller att detta förhållande inte gav någon bas för påtryckningar på staden att upplåta mark och byggkvot åt Riksbyggen. I en icke belagd bisats menar han att Riksbyggen inte erhöi några större projekt i Örebro förrän efter relativt starka fackliga påtryckningar. Egerö, B. (1979) *En mönsterstad granskas. Bostadsplanering i Örebro 1945-75*. Byggnadsforskningsrådet, Stockholm, s. 92.

¹⁰⁰ Per R. Eriksson: "Byggnadsproduktion Örebro AB störst i sin stad" i *Riksbyggen*, nr. 1/1962.

¹⁰¹ Egerö, B. (1979) s. 61-64.

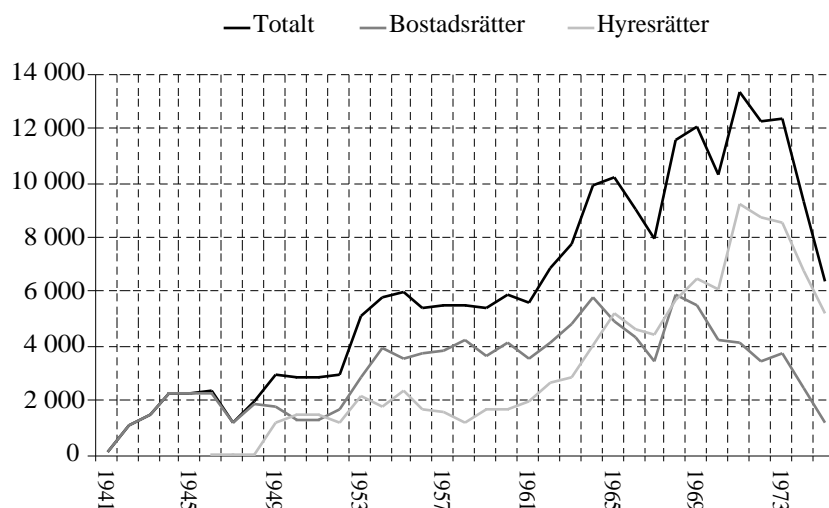
¹⁰² Se t.ex. Larsson, S. (1959) s. 34-35.

¹⁰³ Att staden hade ett ansvar för produktionsföretagets byggapparat skulle hållas igång framfördes av Egerö (1979) s. 22. Detta bekräftades senare i en intervju med Harald Aronsson som Thord Strömberg gjorde. Se Strömberg, T. (1984) *Kommunalsocialismen inför verkligheten*. Örebro Studies 2, Liber, Malmö, s. 55, not 81.

¹⁰⁴ "Nu har han beställt ett nytt jättejobb" i *Bygga och bostad*, nr. 5/1969.

företag.¹⁰⁵ Under samma period utgjorde hyresrättslägenheter i genomsnitt 40 procent av Riksbyggens produktion.¹⁰⁶

Diagram 3.4 Riksbyggens färdigställda lägenheter åren 1941-1975, fördelade på total produktion, bostadsrätter och hyresrätter.



Källa: Sv. Riksbyggen, *Verksamhetsberättelse* respektive år.

Den största aktiviteten på detta område utspelades dock under 1960-talet, då ytterligare 38 allmännyttiga bostadsföretag skapades genom Riksbyggens försorg.¹⁰⁷ Vidare hade Riksbyggen vid slutet av 1960-talet etablerat samarbete med ytterligare 47 allmännyttiga bostadsföretag, i vilka de inte var delägare, men där de administrerade, projekterade samt i vissa fall skötte förvaltningen.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Riksbyggens samarbete med allmännyttiga bostadsföretag. Inkomna skrivelser 23.12.1969-14.4.1972. Volym 1, YK 2538, Riksarkivet.

¹⁰⁶ Observera dock att det inte går att sätta likhetstecken mellan antal producerade hyresrättslägenheter och de halvkommunala allmännyttiga bostadsföretagen. Riksbyggen erhöll dels inte alla de uppdrag som genererades inom de företag som de hade minoritetsrepresentation i, dels erhöles uppdrag av andra allmännyttiga bostadsföretag. I Sv. Riksbyggen (1964b) *Fakta och idéer kring ett bostadskooperativt företag*. Stockholm, s. 10, anges att produktionen för de "egna" allmännyttiga bostadsföretagen omfattade en tredjedel av Riksbyggens produktion, medan andelen för hyresrättslägenheter omfattade 40 procent detta år.

¹⁰⁷ Riksbyggens samarbete med allmännyttiga bostadsföretag. Inkomna skrivelser 23.12.1969-14.4.1972. Volym 1, YK 2538, Riksarkivet. Se även Folke Bengtsson (vice vd i Riksbyggen) i *Riksbyggen i Borås 25 år* (1969) Riksbyggen, Borås, s. 8.

¹⁰⁸ *ibid.*

Från mitten av 1960-talet kom hyresrättslägenheter att utgöra något mer än hälften av Riksbyggens produktion, år 1970 var andelen uppe i 60 procent. Vid samma tid svarade Riksbyggen för ungefär 15 procent av antalet färdigställda lägenheter i flerfamiljs-
hus i Sverige, en marknadsandel som hade varit relativt konstant en längre tid.¹⁰⁹

Hur betydelsefull verksamheten med kommunerna var, och vilken vikt som Riksbyggen lade vid att vara ett centralt ”propagandaorgan för spekulationsfri bostadsproduktion”,¹¹⁰ anas då man betänker att de 1954 inträdde som aktieägare i Sveriges allmännyttiga bostadsföretags (SABO) tidskrift *Byggforum* och genom detta skapade ett organ för allmännyttigt och kooperativt byggande. Riksbyggens organisationschef, Ivar Olsson, skriver i samband med detta att:

Vi [Riksbyggen] knyter stora förhoppningar till detta samarbete. Redan förut har vi haft ett angenämt samarbete med olika kommunala stiftelser och bolag [...].¹¹¹

Långt senare, i samband med byggkonkurrensutredningen i början på 1970-talet, uppmanades Riksbyggen att ange vilka fördelar företaget ansåg att deras minoritetsrepresentationen i allmännyttiga bostadsföretag medförde.¹¹² För kommunens del, i synnerhet om det var frågan om en mindre kommun, ansåg Riksbyggen att det var en fördel att kunna bedriva allmännyttigt bostadsbyggande utan att behöva satsa hela rörelsekapitalet. För det egna företaget bestod den största fördelen i att de genom minoritetsrepresentationen kunde tillgodogöra sig långvarig och landsomfattande erfarenhet från områden som projektering och byggledning, något som indirekt kom även kommunerna till del. Vidare framhölls att den säkerhet som kommunens ägarskap innebar kunde i finansieringsdiskussioner kombineras med Riksbyggens erfarenhet av, och kontakter med, finansieringsinstitut. Sist, men inte minst, underströks att stordriftsfördelar kunde utvinnas i samordningen av kommunens och Riksbyggens fastighetsförvaltning.

¹⁰⁹ Se källorna för diagram 3.2 och 3.3.

¹¹⁰ Sv. Riksbyggen (1953) s. 6.

¹¹¹ Ivar Olsson: ”Svenska Riksbyggen. Konstitution, arbetsuppgifter och målsättning” i *Byggforum*, nr. 1/1954.

¹¹² Synpunkter på minoritetsdeläggande i allmännyttiga företag. PM upprättat av Olle Lindström på Riksbyggen, daterad 9/9/70 i Inkomna skrivelser 23.12.1969-14.4.1972. Volym 1, YK 2538, Riksarkivet.

Den känsliga frågan om huruvida minoritetsdelägandet gynnade Riksbyggen som byggherre tillbakavisades med att de allmännyttiga bostadsföretagens upphandling av konsulttjänster skedde efter anbud eller efter kända taxor. Beträffande de fall där Riksbyggens anlätades som konsult av ett allmännyttigt bostadsföretag, i vilket Riksbyggen själva var delägare, framhölls i skrivelsen den fördel detta innebar då det kunde förutsättas att Riksbyggen kände ett alldeles speciellt ansvar gentemot huvudmannen.

Den kommunalexpansiva företagsstrategin – saneringsverksamheten

Under 1960-talet började Riksbyggen engagera sig i saneringen av äldre bostadsområden i tätorternas stadskärnor. Även här kom företaget fram till att den mest framgångsrika strategin skulle vara att etablera samarbete med kommunerna. Den främsta orsaken till detta var att det ställt sig mycket kostsamt för företaget att själva köpa in saneringsmark.

I och med lånetakets införande och de stora problem med överkostnader som bland andra Riksbyggen upplevde, blev det med tiden alltmer problematiskt att ”bygga in” kostnaderna för markinköp.¹¹³ Detta ledde till en förändring av Riksbyggens policy angående markförvärv år 1962.¹¹⁴ Företaget skulle inte längre engagera sig i inköp av vare sig råmark eller saneringstomter, om det inte gällde kompletteringar till tidigare köp som var nödvändiga från exploateringssynpunkt.

Just när det gällde saneringsmark drev konkurrensen upp priserna, i och med förväntningar på att marken skulle kunna säljas dyrt i händelse av att en sanering skulle komma till stånd. Riksbyggen hade inte möjligheter att delta i denna verksamhet, utan sökte genom sin nya policy att finna former för att dämpa markpriserna. Dock var inte företaget av den storleken att det hade möjlighet att påverka prisutvecklingen, men som Riksbyggens verkställande direktör, Erik Severin, uttryckte det:

¹¹³ Att Riksbyggen endast några år efter lånetakets införande upplevde markkostnadernas utveckling som ytterligt besvärande i kombination med att lånetaket inte uppjusterades, går att utläsa i företagets remissyttrande över ett förslag angående ändringar av belåningstaket. Se Sv. Riksbyggen (1959) *Berättelse över Svenska Riksbyggens förening u.p.a. verksamhet 1958*. Stockholm, bilaga 4, s. 35-37.

¹¹⁴ Meddelande från Erik Severin (Riksbyggens vd), daterat 29 juni 1962 samt intern arbetspromemoria: ”Nya linjer för markköp”, upprättad av Erik Severin och daterad den 30 oktober 1962. Knut Johanssons samlingspärmar nr. 50, SBAFA.

[...] opinionsmässigt kan vi dock åstadkomma en del. Om vi i ett läge, när markpriser och exploatering diskuteras, intensivt säger att vi avser att pröva nya linjer tvingas andra bostadsföretag sannolikt att följa efter. De kan inte fortsätta med sin gamla politik. Vi har initiativet och bör alltså kunna tillgodoräkna oss en good-will för detta.¹¹⁵

Opinionsbildningens kärna skulle vara att då kommunen hade ansvaret för bebyggelseplaneringen skulle även markfrågan skötas av densamma – mark för bostadsbebyggelse skulle tillhandahållas av kommunen. Men, för att företaget skulle få gehör för detta vid kontakter med kommunerna, ansåg de sig tvungna att skaffa sig en saneringsideologi.¹¹⁶

En viktig fråga, som vi inte skall underlåta att framhålla för kommunalmännen är att all sanering bör planeras av kommunerna. Planeringen måste omfatta stora områden. Varje försök till punktsanering är förkastligt. [...] Dimensioneringen av butiks-nätet är en annan viktig fråga [...] behovet av gemensamma park- och friytor [likaså ...] Dessa och andra frågor bör inrymmas i vad vi skall kalla vår saneringsideologi. Uppgiften blir sedan att söka sälja vår idé till kommunerna. Ett företag som har en väl utformad uppfattning är säkerligen attraktivare än företagare som är villiga att göra hur som helst.¹¹⁷

Riksbyggens nya linje vad gällde markköpen skulle sålunda vara att företaget inte köpte mark, annat än i undantagsfall, utan istället ställde sina tekniska resurser till kommunernas förfogande och sökte etablera någon form av samarbete.¹¹⁸

På samma sätt som många kommuner inte besatt den rätta kompetensen för att starta allmännyttiga bostadsföretag, så hade de flesta kommuner svårigheter med att bygga upp en teknisk organisation för att hantera de komplexa markfrågorna.

Riksbyggens affärsidé var sålunda att erbjuda kommunerna dessa tjänster i form av medverkan då det gällde sådant som till exempel översiktlig planläggning, exploateringsutredningar, totalexploatering av såväl saneringsområden som råmark, stadsplanering samt projektering. Det väsentliga var att framhålla för kommunerna att

¹¹⁵ Intern arbetspromemoria: "Nya linjer för markköp", s. 3.

¹¹⁶ a.a., op. cit. s. 6.

¹¹⁷ a.a., s. 7.

¹¹⁸ Intern handledning för Riksbyggens lokalföreningars styrelser samt distriktkontorens ombudsmän: "Från mark till hus", odaterad från 1962. Knut Johanssons samlingspärmar nr. 50, SBAFA.

Riksbyggen kunde samla alla svårbemästrade uppgifter under en hatt.¹¹⁹

Riksbyggen angav huvudsakligen fyra olika former av samverkan mellan en kommun och Riksbyggen för att lösa dessa uppgifter:

- Bildande av allmännyttiga bostadsföretag mellan kommunen och Riksbyggen.¹²⁰
- Bildande av saneringsbolag mellan kommunen och Riksbyggen.¹²¹
- Riksbyggen som generalkonsult direkt till kommunen eller till ett helkommunalt företag.¹²²
- Riksbyggen förvärvar mark på uppdrag, eller för egen del i intim samverkan med kommunen, och utför erforderliga uppgifter.¹²³

¹¹⁹ a.a., op. cit. s. 4.

¹²⁰ Den vanligaste formen var bildandet av allmännyttiga bostadsföretag tillsammans med kommuner. Här skall endast lämnas ett exempel: saneringen av Sköns köping utanför Sundsvall. Kommunen förvärvade där samtliga saneringsfastigheter, och överlät åt det allmännyttiga bostadsföretaget i köpingen, vilket bildats genom Riksbyggens försorg, att sköta hela saneringen av centralkärnan. Därigenom svarade Riksbyggen för erforderliga åtgärder från stadsplan till färdiga hus. Se vidare "Nya Skönsberg – en norrländsk mönstersanering" (nr. 2/1962) och "Storsanering i Sköns köping" (nr. 1/1963) i *Riksbyggen*. Riksbyggen använde samarbetet i Sköns köping, vilket etablerats redan 1958, i sin marknadsföringskampanj för en aktiv markpolitik. I den ovannämnda interna handledningen lyfter företaget fram köpingen som ett exempel att använda i kontakten med kommunalpolitiker i landet. Andra exempel som lyfts fram, där Riksbyggen genom medverkan i allmännyttiga bostadsföretag erhållit uppdraget att sköta saneringen, ges i den interna handledningen även från Piteå och Solna stad.

¹²¹ Etablerandet av speciella saneringsbolag mellan kommuner och Riksbyggen fick aldrig någon större spridning. I Göteborg ingick dock Riksbyggen, tillsammans med flera andra intressenter, i ett bolag som bildats i saneringssyfte av staden: Göta Lejon. En motion 1958, skriven av två socialdemokratiska fullmäktigeledamöter, där den ene var Riksbyggens lokale chef i Göteborg, Erik Johannesson, utgjorde en viktig del i upptakten till bildandet av saneringsbolaget. Här kom kommunen att svara, genom bolaget, för inköp av stora delar av den saneringsmogna bebyggelsen som sedan fördelades på byggintressenterna enligt den rådande markfördelningspraxisen. Se Campanello, L. (1984) *Fastighetsaktiebolaget Göta Lejon i Göteborg. Ett instrument för kommunal markpolitik*. Byggforskningsrådet (R118:1984), Stockholm.

¹²² I t.ex. Märsta fick Riksbyggen denna roll. Se "Från mark till hus", odaterad från 1962. Knut Johanssons samlingspärmar nr. 50, SBAFA. Se även Klingberg, T. och Lindahl, C. (1974) *Märsta. Om beslutsprocesser i samhällsbyggandet*. Byggforskningen (T4:1974), Stockholm.

¹²³ Det bästa exemplet på denna form är hur Riksbyggen, med Göta Lejons samtycke, började köpa upp saneringsmogna fastigheter i området Stigberget-Masthugget i Göteborg år 1959. Så småningom ägde Riksbyggen hela stadsdelen, upprättade stadsplanen och utförde projektering m.m. Till entreprenör utsågs Byggnadsgillet i Göteborg, sedermera BPA. Saneringen var Riksbyggens största någonsin, och för övrigt det största sammanhållna saneringsområdet

Av dessa former var den sista den som var minst fördelaktig för Riksbyggen. De andra tre innebar att företagets risktagande blev delat, och att Riksbyggen alltid kunde bygga även om efterfrågan på bostadsrätter skulle komma att minska.¹²⁴

I syfte att åstadkomma möjligheter att erhålla sådana uppdrag och etablera sådana samarbetsformer som skisserats ovan drog Riksbyggen igång en kampanj under åren 1962-1963. Denna kampanj, som hade klara ideologiska övertoner, var en del i Riksbyggens kommunalexpansiva strategi och var naturligtvis i grund och botten företagsekonomiskt välmotiverad:

Det finns många former och tillvägagångssätt för vår medverkan i kommunernas bostadsproduktion. Det gäller att i varje situation finna den rätta lösningen. [...] Det är sannolikt att vi genom denna aktion inte uppnår omedelbara resultat i form av nya uppdrag. Aktionens genomförande måste dock innebära en synnerligen värdefull kontakt, vars betydelse icke kan överskattas. Vi tvingas också att systematiskt och metodiskt angripa ackvisitionsfrågorna.aktionen innebär en utökning av vår verksamhet och en effektivisering av vårt eget arbete. Skulle denna idé slå väl ut, innebär den, att vi får mindre krav på direkta investeringar i egen tomtmark. Härigenom frigöres kapital, som kan användas för utlåning till kommuner eller allmännyttiga företag för markinköp eller förskottering av exploateringskostnader.¹²⁵

Syftet med aktionen var i korthet att sälja Riksbyggens tjänster, ackvirera uppdrag samt att undkomma de stora kostnaderna som egna inköp av mark innebar. Konkret innehöll aktionen opinions-

överhuvudtaget i Sverige dittills. I den ovannämnda interna handledningen framhöll Riksbyggen att saneringen bedrevs i intim samverkan med kommunen, vilken också aktivt medverkat till att Riksbyggen fått arbeta ostört och utan konkurrens. Även om Riksbyggen fått köpa marken självt, var denna sanering ett exempel på den markfördelningspraxis som rådde i Göteborg. Skillnaden mellan att saneringen skötts helt i Göta Lejons regi, och att förarbetet gick till som ovan beskrivits, var att Riksbyggen ensamt hade det ekonomiska ansvaret. Sedermera fick företaget också stora problem med att placera de färdiga lägenheterna. Se *Aktuell information* augusti 1965, april 1966 och december 1966 samt *Riksbygge-information i Göteborg*, september 1967, augusti 1970, maj 1971, oktober 1971, maj 1972 och december 1972 (båda utgivna av Riksbyggen i Göteborg).

¹²⁴ Detta eftersom Riksbyggen byggde bostadsrätter då de inte byggde i samarbete med kommunen, eller för ett allmännyttigt bostadsföretag, och därmed erhöll full belåning enligt bostadslånekungörelsens utformning. Saneringen av Stigberget-Masthugget är ett av de mer belysande exemplena på hur kostsamt det kunde bli för Riksbyggen att ta hela risktagandet självt. Se föregående not.

¹²⁵ "Från mark till hus" (s. 16), odaterad från 1962. Knut Johanssons samlingspärmar nr. 50, SBAFA.

bildning,¹²⁶ ett aktivt uppsökande av de ansvariga politikerna ute i kommunerna¹²⁷ samt den vanliga kanalen för direkt påverkan i form av remisskrivelser.¹²⁸

Förutom dessa påtryckningsmedel hade Riksbyggen, genom sin styrelseordförande, tillika förbundsordförande i Byggnadsarbetareförbundet och riksdagsman, Knut Johansson, extraordinära möjligheter att väcka motioner i riksdagen.

I samband med 1963 års riksdag deltog Knut Johansson i två markpolitiska motioner.¹²⁹ Vid tillkomsten av en av dessa spelade Riksbyggen en betydelsefull roll.

I ett brev till Knut Johansson efterfrågade Riksbyggens verkställande direktör Erik Severin en markpolitisk motion, en motion vilken han dessutom skisserade innehållet i och framhöll att dess kläm skulle vara en begäran om utredning av åtgärder för att möjliggöra för kommunerna att driva en aktiv markpolitik.¹³⁰ Syftet var, framhöll Erik Severin, att ge eftertryck åt företagens aktion och därför borde motionen utformas så att den blev föremål för debatt i pressen och på olika möten. Knut Johansson har sedan i efterhand antecknat i brevet de medverkande, bland andra LO-ordföranden

¹²⁶ Den egna tidskriften *Riksbyggen* startade kampanjen med ett temanummer i markfrågan, nr. 2/1962. Bland annat intervjuades de ledande kommunalpolitikerna i Stockholm och Göteborg. Tidskriften fortsatte därefter att bevaka markfrågorna ingående, se t.ex. nr. 1/1963 där bland annat Erik Severin skriver om Riksbyggens upplysningsverksamhet om en aktiv kommunal markpolitik, dock utan att ange också den företagsekonomiska bakgrunden till kraven. En skrift gavs också ut i samband med den markpolitiska aktionen: Sv. Riksbyggen (1963) *Ond cirkel. Markpriser och bostadsmiljö*. Stockholm.

¹²⁷ Denna uppgift tilldelades de anställda ombudsmännen i företaget. Den interna handledningen var utarbetad just i detta syfte: "Den idé som skall presenteras, blir utan all verkan, om den inte genomföres på ett konsekvent och säljande sätt genom alla möjligheter, som vår organisation förfogar över. Dessa representeras främst av våra lokalföreningar och distriktskontor. Förutsättningarna för en verklig idéförsäljning ligger också på det personliga planet, på ledarnas för lokalföreningarna och distriktskontoren förmåga och vilja att med kraft genomföra kampanjen." Se "Från mark till hus" (s. 1), odaterad från 1962. Knut Johanssons samlingspärmar nr. 50, SBFA.

¹²⁸ Remissyttrande över Bostadsstyrelsens till metod för beräkning av låneunderlag, pantvärde och produktionskostnad i Sv. Riksbyggen (1964a) *Berättelse över Svenska Riksbyggens förening u.p.a. verksamhet 1963*. Stockholm, bilaga 1, s. 49-51. Remissyttrande över förslag om ändring i byggnadslagen, över markpolitiska utredningens betänkande samt över expropriationsutredningens betänkande i Sv. Riksbyggen (1965) *Verksamhetsberättelse 1964*. Stockholm, bilaga 2, 4 respektive 5.

¹²⁹ Se vidare avsnittet *Politiska kanaler* samt not 131 nedan.

¹³⁰ Meddelande från Erik Severin till Knut Johansson, daterat 27 december 1962. Knut Johanssons samlingspärmar nr. 50, SBFA.

Arne Geijer och KF-direktören Carl Albert Andersson, som han fått med sig i den motion som han själv skrev till 1963 års riksdag.¹³¹

Denna motion stämmer mycket väl överens med den av Erik Severin skisserade, och den bidrog med all säkerhet till att statsmakterna detta år tillsatte en utredning om dessa frågor.¹³²

Riksbyggen-BPA

Samarbetet mellan Riksbyggen och de lokala produktionsföretagen var redan från starten av Riksbyggen betydande.¹³³ I slutet av 1940-talet bildades Riksbyggens Produktions AB i syfte att samordna verksamheten mellan de lokala produktionsföretagen och Riksbyggen samt att centralisera materialinköpen.

I början av 1950-talet skedde en omorganisation då Byggnadsfackens Central AB övertog intressena i detta samverkande bolag, samtidigt som Byggnadsfackens Produktions AB bildades för att sköta dess uppgifter. På detta vis skildes Riksbyggen och de lokala produktionsföretagen åt finansiellt, då Byggnadsfackens Central AB ägdes helt av byggnadsfackförbunden. Den viktigaste formen av samverkan var dock att Riksbyggen i stor utsträckning anlätade de lokala produktionsföretagen för byggtreprenader.¹³⁴

Formellt samgående hade diskuterats sedan Riksbyggens start, men stötte varje gång på något hinder. Viktigast av dessa hinder kom Riksbyggens engagemang i allmännyttiga bostadsföretag att bli.

Redan bildandet av Riksbyggens första allmännyttiga bostadsföretag fick konsekvenser för samsamarbetsformerna. I styrelsen för Riksbyggens lokalförening i Stockholm fanns före 1946 även representanter för Stockholms lokala produktionsföretag, Fackföreningarnas Byggnadsproduktion.¹³⁵ Men genom författningen om allmän-

¹³¹ Motion i första kammaren, nr. 229, år 1963. I debatterna i riksdagen, t.ex. vid behandlandet av statsverkspropositionen år 1963, tog Knut Johansson enbart upp behoven av en aktiv markpolitik. Se Riksdagens protokoll år 1963. Första kammaren, nr. 4, s. 20-23.

¹³² 1963 års markvärdekommitté, vilken avgav betänkandena SOU (1966:23-24).

¹³³ Se t.ex. Johansson, K. (1984) s. 201ff, Severin, F. (1953) *Fackföreningarnas Byggnadsproduktion Stockholm 1922-1952. Minnesskrift*. På styrelsens uppdrag utarbetad. Tiden, Stockholm, s. 40-41 samt Sv. Riksbyggen (1967) s. 53-57.

¹³⁴ Innan de lokala produktionsföretagen fusionerades till BPA svarade dessa för något över hälften av alla Riksbyggens entreprenader. Omkring 70 procent av Riksbyggens produktion 1968 upphandlades genom BPA. Se Sv. Riksbyggen (1967) s. 54 samt Sv. Riksbyggen (1969b) *Verksamhetsberättelse 1968*. Stockholm.

¹³⁵ Olsson, I. (1965) s. 22-23.

nyttiga bostadsföretag fann de sig tvungna att bryta upp denna styrelsesammansättning, då inga byggnadsintressen fick vara representerade. Denna bestämmelse kom dock, efter nära två decennier av friktionslös tillväxt av nya företagsbildningar mellan Riksbyggen och olika kommuner, att återigen skapa en hel del problem för såväl Riksbyggen som BPA.

Knut Johansson menade i en intervju att byggfackföretagens splittrade organisation berodde på att de tillkommit under olika tidpunkter med olika utgångspunkter.¹³⁶ Vid tidpunkten för intervjun var planerna på en formell sammanslagning mellan Riksbyggen och de lokala produktionsföretagen långt gångna. Planen var att skapa det största företaget i byggbranschen genom att sammanföra Riksbyggens byggherreverksamhet, Byggfackens Central AB:s kapitalförvaltningsfunktioner och materialproduktion samt produktionsföretagens byggande.

Men fusionen blev inte av. Det avgörande hindret, som också ledde till den hybrid som Riksbyggen-BPA sedan blev, var just de bestämmelser som fanns i bostadslånekungörelsen. Enligt denna kunde ju endast ett bostadsföretag förklaras allmännyttigt om mer än halva företagens styrelse utsågs av kommunen, och resten av styrelsen bestod av intressenter som var fristående i förhållande till egentliga byggnadsföretagarintressen. Riksbyggens samarbete med kommuner, och erhållandet av fulla statslån, var en alltför viktig del av företagens verksamhet för att äventyras genom en regelrätt fusion av de två företagen.¹³⁷

Vid bildandet av BPA, och den omorganisation som följde med detta, framstod dock den fortsatta uppdelningen i två olika företag som en ren teknikalitet. Dessa hade projekteringsavdelningen gemensamt, liksom marknads- och försäljningsavdelningen.¹³⁸ Byggnadsarbetareförbundet hade stora ekonomiska intressen i, och personalunioner med, Riksbyggen och BPA.¹³⁹ De båda företagens

¹³⁶ "Byggfackföretagen får central ledning" i *Byggnadsarbetaren*, nr. 6/1966.

¹³⁷ Att bostadslånekungörelsens styrde omorganisationen av Riksbyggen och BPA framgår med önskvärd tydlighet i Knut Johanssons bok om Riksbyggen och BPA, se Johansson, K. (1984) s. 249-250.

¹³⁸ Se t.ex. Sv. Riksbyggen (1969b) samt BPA Byggproduktion AB (1969).

¹³⁹ Visserligen var inte Byggnadsarbetareförbundet ensamma ägare till dessa båda företag; för Riksbyggen ingick även LO som ägare tillsammans med andra fackförbund. Den komplicerade ägarstrukturen, med olika lokala och centrala intressen, finns redovisad i Fältström, E. och Mächs, O. (1967) *En företagsstudie inom byggbranschen. Utredning för Svenska Riksbyggens organisationskommittés rapport för 1967 års kongress*. Stockholm, s. 34-35.

styrelser var näst intill identiska,¹⁴⁰ till exempel var Byggnadsarbetareförbundets ordförande Knut Johansson även styrelseordförande i såväl Riksbyggen som BPA.

I slutet av 1960-talet kunde den fackliga företagsgruppen utan problem mäta sig med den enskilda sektorns "byggkedjor".¹⁴¹ Skillnaden mellan dessa företagsgrupper var, bortsett från att den senare var vinstdrivande, framför allt att "byggkedjorna" hade välutvecklade bankkontakter medan den fackliga företagsgruppen hade väl fungerande fackliga och politiska kontakter.

3.3 Konflikter i systemet

Under 1960-talets andra hälft skapade kombinationen av allt fler stora bostadsbyggnadsprojekt – stimulerade av statsmakternas åtgärder för att industrialisera byggandet – och den tilltagande aktörskoncentrationen inom byggnadsindustrin, en helt förändrad konkurrenssituation.

Aktörskoncentration

Även bland de enskilda byggtreprenörerna växte det fram nya organisationsformer under 1960-talets andra hälft. Denna process utmärktes av såväl vertikal som horisontell integration, samtidigt som de två största affärsbankerna spelade en central roll. Mark-tillgångar, materialindustrier, finansiella resurser och produktionsresurser knöts samman i, framför allt två, relativt löst sammanhållna "byggkedjor".¹⁴²

Den ena av dessa koncernkedjor som i slutet av 1960-talet täckte in stora delar av byggprocessen var investmentbolaget Industrier AB, vilket stod Svenska Handelsbanken nära. Sambanden

¹⁴⁰ Det enda som skiljde de två företagens styrelser åt var att respektive företags verkställande direktör var representerad i sin egen styrelse. Se Sv. Riksbyggen (1969b) samt BPA Byggproduktion AB (1969).

¹⁴¹ Även inom den enskilda sektorn hade betydande sammanslagningar ägt rum under slutet av 1960-talet. Dessa benämndes 'byggkedjor' då de integrerade vertikalt. Denna utveckling beskrivs i avsnittet *Aktörskoncentration*.

¹⁴² Vid sidan av de två "byggkedjor" som behandlas nedan kan nämnas ytterligare två. Dessa, som kontrollerades av Johnson-koncernen respektive AB Företagsfinans (ägd av Custos AB som i sin tur delvis ägdes av Skandinaviska Banken), hade en mycket liten andel byggtreprenörer i sin intressesfär, men desto fler byggmaterialproducerande företag. Se Hans T:son Söderström och Kjell Bergström: "Vilka äger byggföretagen? SVR-utredning om ägandeförhållanden inom byggnadsbranschen" i *Väg- och vattenbyggaren*, nr. 8-9/1969.

mellan de olika delarna är komplicerade, men följer man byggprocessen kan en någorlunda uppfattning om dessa uppnås. En reservation är dock på sin plats; hur väl sammanhållna de två så kallade byggkedjorna var har inte kartlagts, relationerna mellan de olika företagen var endast delvis formella.

Marktillgångarna inköptes av ett bolag vid namn Prosako,¹⁴³ som i sin tur ägdes av bland andra Industrivärden. Byggnationen av marken utfördes av byggentreprenören John Mattson Byggnads AB, ägt av Industrivärden.¹⁴⁴ John Mattson hade dessutom växt betydligt genom uppköpen av två andra byggentreprenörsföretag; Bergendahl & Höckert AB samt Byggnads AB Harry Karlsson. I Industrivärden ingick också ett antal materialproducerande företag; AB Gullhögens Bruk, Gullfiber AB samt A-Betong AB. Finansieringsfrågorna för markinköp och byggnadskreditiv kunde handhas av Handelsbanken, medan Handelsbankens dotterbolag SIGAB (Svensk Inteckningsgaranti AB) kunde lyfta av kreditiven till långsiktiga fastighetslån.

I den andra ”byggkedjan”, Wethjegruppen, ingick Sveriges största bygg- och anläggningsföretag Skånska Cementgjuteriet AB samtidigt som gruppen innehade en dominerande position inom byggnadsmaterialsektorn genom Skånska Cement AB. I jämförelse med ”byggkedjan” i Handelsbankens intressesfär, måste Wethjegruppen, vilken ingick i Skandinaviska Bankens intressesfär, betecknas som en klart mer omfattande vertikal integration från stommateriell till byggnads- och anläggningsverksamhet.¹⁴⁵

¹⁴³ Prosako (Produktion i samarbete med kommuner) bildades 1960 av Skånska Cementgjuteriet, Svenska Industribyggen AB (SIAB) och John Mattson Byggnads AB. Prosako skulle endast befatta sig bostäder och centrumanläggningar; initialt var tanken att bistå främst grannkommunerna till Stockholm med de nödvändiga resurserna för projektering, planering och uppförande av stora bostadsområden och tillhörande centrum. Jämför man med Riksbyggens strategi är likheterna slående. Hur väl Prosako lyckades i sina planer och hur arbetet fortskred inom det gemensamma bolaget, står inte att få klarhet i. Se ”Prosako och samhällsbyggandet” (ledare) i *Byggnadsarbetaren*, nr. 5/1960.

¹⁴⁴ John Mattson Byggnads AB såldes till Industrivärden i slutet av 1965. Grundaren, John Mattson, stannade kvar i företaget som arbetande styrelseordförande. Se Olivecrona, G. (1971) *De nya miljonärerna*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, s. 84 och 91.

¹⁴⁵ Som Bengt Haak, sedermera verkställande direktör hos Skånska Cementgjuteriet, framhöll i en artikel i *Byggforum* (nr. 9/1967) hade företaget successivt byggt ut sina resurser för att klara hela produktionskedjan från råmark till färdigt hus. I samma artikel anfördes också att Skånska Cementgjuteriets erfarenheter pekade mot att totalentreprenad var både den tekniskt och ekonomiskt mest fördelaktiga entreprenadformen.

Skånska Cementgjuteriet var främst inriktade på industribyggen, vägar, flygfält, broar, hamnar och andra specialbyggnader som kontor, sjukhus och hotell. År 1965 byggde Skånska Cementgjuteriet endast något över 3 000 lägenheter i flerfamiljshus,¹⁴⁶ vilket kan jämföras med att det detta år byggdes sammanlagt strax över 69 000 sådana lägenheter.¹⁴⁷

Med uppköpet av byggentreprenören Ohlsson & Skarne AB 1967, och antagligen tillsammans med en förändrad företagsstrategi,¹⁴⁸ bröt dock Skånska Cementgjuteriet in ordentligt på bostadsbyggnadsmarknaden. Ohlsson & Skarne var Sveriges mest framstående elementbyggare och vid sidan av BPA den byggentreprenör som låg längst framme då det gällde utvecklandet av industriella byggmetoder för bostadsbyggandet.¹⁴⁹ År 1970 svarade Skånska Cementgjuteriet för strax över 9 000 av de byggda flerfamiljhuslägenheterna detta år, vilket gjorde företaget till den näst största bostadsbyggaren i landet efter BPA.

Skånska Cementgjuteriet var vidare delägare i samma markinköpsföretag, Prosako, som John Mattson Byggnads AB. Men företaget hade också ett eget markköpande bolag i form av dotterbolaget Sulcus. Då det gällde byggmaterialindustrin var Skånska Cement helt dominerande inom cementproduktionen, liksom företaget hade nära ägarrelationer till andra byggnadsmaterialföretag vilka använde cement som huvudsaklig råvara.¹⁵⁰ De viktigaste av dessa företag var Siporex- och Eternitföretag, AB Iföverken samt AB Elementhus. Merparten av den övriga industriella verksamheten var inriktad på betongtillverkning och VVS-material.¹⁵¹

Det var inte enbart inom den kooperativa och den enskilda sektorn som det skedde en koncentration av företagsstrukturen.

¹⁴⁶ Hellström, C. m.fl. (1987) *Skånska Cementgjuteriet – Skanska 1937-1987*. Utgiven av Skanska AB inför 100-årsjubileet 1987, Stockholm, s. 48-49.

¹⁴⁷ Se diagram 3.2.

¹⁴⁸ Någon analytiskt inriktad historieskrivning över Skånska Cementgjuteriet existerar inte, men det kan tänkas att utvecklandet av den så kallade allbetongmetoden hade betydelse för den förändrade strategin. Se *Vi Cementgjutare*, nr. 2/1972.

¹⁴⁹ Se Skarne, A., red. (1987) *Med kran och krok*. Byggförlaget, Stockholm.

¹⁵⁰ Skånska Cement ägde i slutet av 1960-talet sex av landets sju cementfabriker, vilka svarade för runt 80 procent av cementtillverkningen. Det enda cementtillverkande företaget som var fristående från Skånska Cement var Gullhögens Bruk AB. Se SOU (1968:5) *Industrins struktur och konkurrensförhållanden*. Koncentrationsutredningen III. Finansdepartementet, Stockholm, s. 301 och 307-309.

¹⁵¹ Väg- och vattenbyggaren, nr. 8-9/1969.

Även i den mycket splittrade allmännyttiga sektorn skedde sammanslagningar av företag under andra hälften av 1960-talet.¹⁵² Omkring hälften av alla allmännyttiga bostadsföretag berördes i någon form av dessa strävanden mellan åren 1968 och 1971.¹⁵³

Den enskilda byggherrestrukturen visade också upp betydande koncentrationstendenser. I flera av landets större städer gick de enskilda byggherrarna samman. Dessa sammanslutningar syftade till att sinsemellan uppnå en effektivare fördelning av den tilldelade marken och byggnadskvoten.

Utvecklingen i Göteborg bland de enskilda byggherrarna och byggtreprenörerna belyser väl hur situationen på bostadsbyggnadsmarknaden under 1960-talets andra hälft innehöll betydande konfliktmoment.¹⁵⁴ Den praxis för markfördelning som etablerades i staden i slutet av 1940-talet, ledde till att de enskilda byggmästarna bildade GBI (Göteborgs Byggmästares Intresseförening). Denna organisation hade till uppgift att fördela den av staden tilldelade marken sinsemellan. När bostadsbyggnadsprojekten blev större, förslog inte den tilldelade kvoten långt. Motsättningarna inom intresseföreningen mellan de stora rikstäckande företagen och de mindre lokala blev härmed tydliga, en utveckling som kulminerade med att Skånska Cementgjuteriet och ytterligare fem av de stora bröt sig ur. Tillsammans bildade utbrytarna GEBEA (Göteborgsentreprenörernas Bostadsproduktion AB), ett bolag som kom att förhandla direkt med staden om kvottilldelning. De små och medelstora byggarna i Göteborg var allvarligt hotade av denna utveckling, och sökte därför att finna nya samarbetsformer inom den enskilda sektorn. Svaret blev bildandet av BGB (Byggmästarnas

¹⁵² Det var de allmännyttiga bostadsföretagens egen intresseorganisation (SABO) som, med hänvisning till de förändrade förutsättningar som det industrialiserade byggandet innebar, drev på en sammanslagningsprocess. SABO menade att det var nödvändigt att anpassa såväl företagen som deras verksamhet till den utveckling som krävde allt större enheter både när det gällde byggande och fastighetsförvaltning. Se t.ex. SABO (1966) *Samarbete mellan allmännyttiga bostadsföretag över kommungränserna*. SABO skriftserie nr. 5, Göteborg.

¹⁵³ Av ungefär 800 allmännyttiga bostadsföretag berördes 400 företag av sammanläggningar. Av dessa 400 upphörde ungefär 280 företag under perioden. Se Björn Björnström (SABO): "Många små blir färre större" i *Byggforum*, nr. 4/1972. Se även Elis Larsson (SABO): "Erfarenheter av sammanläggningar av allmännyttiga bostadsföretag" i *Byggforum*, nr. 9/1967.

¹⁵⁴ Denna utveckling finns beskriven i Fritz, M. (1993) *Göteborgs Byggmästareförening 1893-1993. Volym I*. Västra Sveriges Byggmästareförening, Göteborg, s. 141-144.

i Göteborg Gemensamma Byggnadsaktiebolag) 1969.¹⁵⁵ Denna samverkan utvecklades 1970 till att innefatta samarbete med GEBEA.¹⁵⁶ Tillsammans skulle de uppträda som en enhet i förhållande till kooperativa och allmännyttiga bostadsföretag, och den mark som tilldelades BGB skulle i sin tur fördelas genom öppen anbudstävlan mellan medlemsföretagen samt utföras med totalentreprenad.

Det lokala mönstret

Marknadsuppdelningen på bostadsbyggnadsmarknaden hade fungerat bekymmersfritt under lång tid, det var endast i etableringsfasen i slutet av 1940-talet som stora motsättningar varit synliga.¹⁵⁷ Från att inga konflikter manifesterades offentligt, blossade under slutet av 1960-talet ett flertal sådana upp. De stora konflikter, som gav eko i bland annat branschpress, beskrivs i appendix II. Dessa belyser väl att de olika marknadsuppdelningsprinciperna inte längre tillfredsställde de inblandade parterna.

Det var regleringen av bostadsbyggandet som skapade konflikt-erna på de lokala marknaderna mellan framför allt enskilda bygg-entreprenörer och Riksbyggen-BPA. Regeringens prioritering av bostadsbyggandet kombinerat med stabiliseringssträvanden och den långtgående kapitalmarknadsregleringen skapade ett starkt tryck i systemet. Framför allt yttrade sig detta tryck i en anpassning från aktörernas sida att industrialisera byggprocessen så långt som möjligt. Här spelade lånetakets införande och det senare etablerandet av de så kallade förhandsbeskeden en central roll. Långa serier i bostadsproduktionen blev därmed avgörande, liksom en långtgående integrering av en process som traditionellt var uppdelad på ett flertal aktörer. Kombinerat med de statligt fördelade kvoterna för bostadsbyggande, ledde detta till oerhörda trängsel-

¹⁵⁵ "Nytt byggbolag i Göteborg" i *Byggnadsindustrin* (Nyhetsextra) 12 september 1969.

¹⁵⁶ "Göteborgsbyggare i bolag delar all mark genom tävlan" i *Byggnadsindustrin* (Nyhetsextra) 30 oktober 1970 samt "Columbi ägg i Göteborg" (ledare) i *Byggnadsindustrin*, nr. 18/1970.

¹⁵⁷ En stor del av den från näringslivet orkestrerade planhushållningsdebatten rörde bostadspolitiken fram till valet 1948. Se Zetterberg, K. (1978) s. 27-30. Leif Lewin utelämnar dock bostadspolitiken i sin avhandling; Lewin, L. (1967) *Planhushållningsdebatten*. Almqvist & Wiksells, Stockholm. Jfr Munktel, H. (1952) *Smygsocialisering. En väg till socialistisk samhällsodaning*. Geber, Stockholm.

problem på de lokala marknaderna. Detta visas tydligt i de lokala exempel som behandlas i appendixet.

När denna utveckling accentuerades under slutet av 1960-talet blev Riksbyggen-BPA:s kommunala expansionsstrategi särskilt besvärande för de enskilda byggtreprenörerna. Riksbyggens bildande och deltagandet i allmännyttiga bostadsföretag, inriktade på stora industrialiserade projekt, riskerade att på vissa orter helt tränga ut andra byggföretag. Marknadsuppdelningen fungerade inte längre – ett stort byggprojekt kunde sluka en Orts bostadsbyggnadskvot för årtal framöver.

Näringslivets byggnadsdelegation

Riksbyggens och BPA:s omorganisation 1967 hade, som tidigare framhållits, styrts av en medveten anpassning till bostadslånekungörelsen. Den organisationsform som Riksbyggen-BPA kom att ta kunde ändå, vilket till exempel förhållandena i Skellefteå samt upphandlingen av Ekholmen och Alby visar,¹⁵⁸ leda till att företaget kom i konflikt med bostadslånekungörelsens föreskrifter om att allmännyttiga bostadsföretag skulle vara fristående från byggnadsföretagsintressen.

Anmälan

I oktober 1969 inlämnade Näringslivets byggnadsdelegation¹⁵⁹ en anmälan till Bostadsstyrelsen, där man krävde en prövning av huruvida Riksbyggens deltagande i allmännyttiga bostadsföretag stod i strid med bostadslånekungörelsen.¹⁶⁰

I sin skrivelse hävdade Näringslivets byggnadsdelegation att Riksbyggen och BPA sedan två år tillbaka utgjorde en enhetlig företagsgrupp, och att Riksbyggen-BPA i strid med bostadslåne-

¹⁵⁸ Se *Appendix II: Det lokala mönstret – exemplifieringar till konflikterna på bostadsbyggnadsmarknaden*.

¹⁵⁹ Näringslivets byggnadsdelegation var ett organ som bestod av Handelskamrarnas nämnd, Svenska Arbetsgivarförbundet, Svenska Bankförbundet, Svenska Byggnadsentreprenörförbundet, Svenska Försäkringsbolags Riksförbundet, Sveriges Fastighetsägareförbundet, Sveriges Grossistförbundet, Sveriges Hantverks- och Industriorganisation, Sveriges Industriförbundet samt Sveriges Köpmannaförbundet.

¹⁶⁰ Näringslivets byggnadsdelegations skrivelse: ”Angående omprövning av anvisningarna i § 5 bostadslånekungörelsen om Svenska Riksbyggens deltagande i allmännyttiga bostadsföretag” till Kungliga Bostadsstyrelsen, daterad 09.10.69. Rune Johanssons personarkiv, låda nr. 7, ARAB.

kungörelsens intentioner etablerat ett stort antal allmännyttiga bostadsföretag i kommunerna under senare tid.¹⁶¹ Dessa etableringar hade stöd av Bostadsstyrelsen, vilken förutsatte att Riksbyggen-BPA inte representerade egentliga byggnadsföretagarintressen, något som enligt Näringslivets byggnadsdelegation inte stämde med de verkliga förhållandena. Istället menade delegationen att den omfattning som de bolagsbildningar mellan kommuner och Riksbyggen fått, knappast undgick att påverka konkurrensförhållandena inom byggnadssektorn. Delegationen fann det förkastligt att representanter för ett byggnadsföretag (Riksbyggen-BPA) fick ingå i de kommunala bolagens styrelser då dessa prövade anbud från konkurrerande byggnadsföretag vid upphandlingen av de allmännyttiga bostadsföretagens byggenskap.

I ett pressmeddelande tillbakavisades anklagelsen att Riksbyggen deltog i allmännyttiga bostadsföretag för att skaffa BPA sysselsättning.¹⁶² Attacken från Näringslivets byggnadsdelegation, en benämning som ofta användes av Riksbyggen-BPA och Byggnadsarbetareförbundet när de hänvisade till anmälan, kunde endast förklaras med att byggbranschen fått sin motsvarighet till Konsum.¹⁶³

Med anledning av Näringslivets byggnadsdelegations skrivelse anhöll Bostadsstyrelsen om ett yttrande från Riksbyggen. Detta kom redan i mitten av november 1969, och som ett mått på hur viktig frågan var för Riksbyggen kan hänvisas till att detta yttrande trycktes och spreds till betydligt fler än Bostadsstyrelsen.¹⁶⁴

I sitt yttrande hävdade Riksbyggen att de samarbetsformer som tillkom i och med omorganisationen endast var en institutionalise-

¹⁶¹ Enligt anmälan nybildade eller utvidgade Riksbyggen under perioden 1 oktober 1967 – 30 september 1968, det vill säga under det första verksamhetsåret för den nya koncernen Riksbyggen-BPA, 22 allmännyttiga bostadsbolag i samverkan med kommuner. Detta var dock att hårdra sanningen något; merparten av dessa var just utvidgningar, det vill säga Riksbyggen hade tillskjutit mer aktiekapital. Se Riksbyggens samarbete med allmännyttiga bostadsföretag. Inkomna skrivelser 23.12.1969-14.4.1972. Volym 1, YK 2538, Riksarkivet.

¹⁶² Till stöd för detta anfördes att det vid de anbudstävlingar som förekommit i de av Riksbyggen delägda allmännyttiga bostadsföretagen hade, sedan 1966, två tredjedelar vunnits av enskilda byggentreprenörer. Se Pressmeddelande, daterat 21.10.1969. Knut Johanssons samlingspärmar nr. 14, SBAFA.

¹⁶³ Jämförelsen med Konsum utgår inte endast från den kooperativa företagsformen – den har även ett stort symbolvärde. Vad som åsyftades var att framställa Riksbyggen-BPA som monopolbrytare.

¹⁶⁴ Sv. Riksbyggen (1969a) Riksbyggen svarar Näringslivets byggnadsdelegation. Riksbyggens yttrande över en framställning från Näringslivets byggnadsdelegation angående omprövning av anvisningarna till 5 § i bostadslänkungörelsen. Stockholm.

ring av det förhållande som rått emellan Riksbyggen och BPA alltsedan bildandet av dessa företag. Vidare, kan man läsa mellan raderna, var dessa samarbetsformer endast till gagn för samhället då dessa syftade till att nå rationellare produktionsformer. Det framgår tydligt att integration inom byggnadssektorn var samhällsnyttig när det gällde Riksbyggen-BPA, men samhällsfarlig då det gällde den enskilda byggsektorn. Riksbyggens yttrande formades till en anklagelseakt mot de enskilda byggarna; det var dessa som borde bli föremål för en utredning.

Dock var man från Riksbyggen något tvetydig i sitt yttrande då man menade att minoritetsrepresentanter i allmännyttiga bostadsföretag kunde utnyttja sin ställning till att ge en entreprenör företräden, vilket samtidigt inte var något problem om det skulle ske mellan Riksbyggen och BPA, då vare sig Riksbyggen, BPA eller allmännyttiga bostadsföretag drevs av något enskilt vinstintresse. Vidare framhölls att det inte fanns några konkreta bevis för att Riksbyggens engagemang i allmännyttiga bostadsföretag på något sätt skulle ha skadat bostadskonsumenternas intressen.

Motoffensiv – febril verksamhet

Uppmärksamheten kring Riksbyggens deltagande i allmännyttiga bostadsföretag skapade problem för såväl Riksbyggen centralt som för Riksbyggens representanter ute i kommunerna.

Ett exempel med lokal anknytning är en hemställan som gjordes till drätselkammaren i Kristianstads kommun om att avbryta samarbetet med Riksbyggen i det allmännyttiga bostadsföretaget AB Kristianstadsbyggen, med hänvisning till samröret med BPA. Detta föranledde den vice verkställande direktören i Riksbyggen, Folke Bengtsson, att skriva till Kristianstads kommun där han tillbakavisade, på samma grunder som anfördes i Riksbyggens yttrande till Bostadsstyrelsen, att BPA skulle ha gynnats på något som helst sätt vid upphandlingar. Brevet avslutades med ett förtäckt hot och en uppmaning:

Jag är väl medveten om att AB Kristianstadsbyggen kan klara sig utan oss som delägare och att samarbetet väl skulle kunna fortsätta även om vi ej har något kapital insatt i bolaget eller är representerade i dess styrelse. För närvarande har vi dock satt in 480 000 kronor i aktier, vilket väl inte helt saknar betydelse för staden. [...] med hänsyn till att hela frågan om Riksbyggens engagemang i allmännyttiga bostadsföretag inom den närmaste tiden kommer att prövas av Bostadsstyrelsen, vore jag tacksam om Du vill medverka till att revisor Perssons hemställan till

drättselkammaren om att 'sparka' ut oss från AB Kristianstadsbyggen avvisas eller i varje fall bordläggs.¹⁶⁵

På Riksbyggens huvudkontor i Stockholm utlöste anmälan en febril verksamhet. Till alla distriktsombudsmän skickades ett brev där de uppmanades att undersöka vilka styrelseledamöter i SABO-företagen inom respektive distrikt som hade, genom sin anställning eller på andra sätt, anknytning till enskilda entreprenadföretag, byggmaterialföretag, banker och liknande.¹⁶⁶ Distriktsombudsmännen fick mindre än en vecka på sig att genomföra uppdraget, och uppgifterna strömmade in till huvudkontoret. Till produktionscheferna hos BPA skickades ett liknande brev där dessa anmodades inkomma med ytterligare motargument i attacken mot BPA och Riksbyggen.¹⁶⁷ Vad som efterfrågades var exempel där enskilda byggföretag på olika sätt kunnat bygga utan att besväras av konkurrens – fall där byggandet skett på egen mark, byggrätt på grund av innehav av mark som övertas av byggherren, förhandlingsentreprenader av olika slag och med olika byggherrar, inviter till samverkan med enskilda byggföretag med mera.

Just frågan om hur de enskilda byggföretagen, och då framför allt Skånska Cementgjuteriet, kunnat bygga utan konkurrens hade intresserat Riksbyggen-BPA redan före anmälan till Bostadsstyrelsen. Den uppmärksamhet som riktades mot Riksbyggen-BPA från bebyggandet av Ekholmen och framöver, främst i tidskriften *Byggnadsindustrin*, hade naturligtvis inte undgått någon som var det minsta intresserad av frågor som rörde byggnadsverksamheten. Även Riksbyggen-BPA drev liknande "kampanjer" mot sina främsta konkurrenter. Ett mycket tydligt exempel på detta utgör turerna runt en stor markaffär i Jönköping, en affär som tog sin början 1967 och som slutade med att Skånska Cementgjuteriet utan konkurrens erhöll mark och byggnadskvot för cirka 1 000 bostäder¹⁶⁸ om året

¹⁶⁵ Skrivelse från Folke Bengtsson: Beträffande Riksbyggens delägarskap i AB Kristianstadsbyggen, till direktör Sven Hansson (Rådhuset, Kristianstad), daterad 1.12.1969. Rune Johanssons personarkiv, låda nr. 7, ARAB.

¹⁶⁶ Brev från Åke Appelgren (informationskontoret på Riksbyggen) till distriktsombudsmännen, daterat 24/10/69. Knut Johanssons samlingspärmar nr. 53, SBFAFA.

¹⁶⁷ Brev från Åke Appelgren (informationskontoret BPA-Riksbyggen) till produktionscheferna, odaterat. Knut Johanssons samlingspärmar nr. 53, SBFAFA.

¹⁶⁸ Det framgår inte om detta är synonymt med 1 000 lägenheter.

för tio år framöver.¹⁶⁹ Riksbyggen-BPA såg till att denna händelse-utveckling kom till allmänhetens kännedom:

Bilägger härmed en del bakgrundsmaterial och tidningsartiklar som ger en bild av Strömsbergsaffärens utveckling i Jönköping. Vi har bidragit med material till tidningen [Smålands Folkblad], försett ledamöterna i fullmäktigegruppen med argument för debatten i anslutning till fullmäktiges beslut [...] sett till att partiets tidskrift *Aktuellt* slår upp hela Strömsbergsaffären [...] Självfallet har vi hela tiden hållit såväl BPA som Riksbyggen utanför all information som givits.¹⁷⁰

Det stora material som samlades ihop från hela landet, om såväl representanter i allmännyttiga bostadsföretags styrelser som exempel på enskilda byggentreprenörsföretag som undgått konkurrens om byggprojekt,¹⁷¹ utgjorde sedan underlag för Riksbyggen-BPA:s agerande. I de mycket informella interna PM som upprättades av Pär Fagerström¹⁷² sammanställdes och tolkades de uppgifter som erhållits från ombuden:

Vår policy bör väl vara, att vi tycker de här konkurrensmetoderna är för jävliga och vill snarast komma bort från dem. Men tyvärr måste vi i viss skala tillämpa dem själva så länge andra får tillämpa dem – vi kan ju inte gå i ide och vänta på att idealistens vår skall komma.¹⁷³

Samtidigt förbereder Fagerström också de debatter som Knut Johansson deltar i med anledning av anmälan till Bostadsstyrelsen. I replikform sammanställer han olika scenarier och anger hur Knut

¹⁶⁹ Fallet kallades i samtiden för Strömsbergsaffären, och finns beskriven i främst *Smålands Folkblad* den 14 maj 1969, den 2 juni 1969 och den 13 juni 1969.

¹⁷⁰ Brev till bland andra Knut Johansson från Sture Hollmann, daterat 16 juni 1969. Knut Johanssons samlingspärmar nr. 53, SBAFA. Sture Hollmann tillträdde i början av 1968 en nyinrättad befattning vid Riksbyggen och BPA:s gemensamma marknadsavdelning, med uppgift att verka som kontaktman mellan huvudorganisationen och distriktskontoren. Se *Bygge och Bostad*, nr. 1/1968.

¹⁷¹ För dem som till äventyrs tror att företag som Skånska Cementgjuteriet, eller något annat av de stora byggföretagen, var den fria konkurrensens försvarare kan bara sägas att så inte var fallet. En översikt av konkurrensundvikande manövrar under 1960-talet liknande Riksbyggen-BPA:s, frånsett samarbetet i form av minoritetsrepresentation i allmännyttiga bostadsföretag, vore lätt att framställa. En sådan översikt skulle dock hamna helt utanför frågeställningen för den här avhandlingen.

¹⁷² Se not 294 i detta kapitel.

¹⁷³ Odaterad sammanställning av Pär Fagerström (s. 4). Knut Johanssons samlingspärmar nr. 53, SBAFA.

Johansson till exempel kan förhålla sig i debatt med ”privatbyggarnas bas” Sten Källenius:

Hela tiden bör understrykas, att vilka metoder som används i konkurrensen bestäms av Entreprenörsföreningens medlemsföretag. Därför bör varje konkret anklagelse bemötas med en konkret motanklagelse. Nämner Källenius Skellefteå så får han mot sig Karlskoga, nämner Källenius Burlöv så får han mot sig Oskarshamn.¹⁷⁴

Ovanstående utgör exempel på hur infekterat förhållandet var mellan de fackliga företagen, och därmed också Byggnadsarbetareförbundet, och den enskilda byggsektorn vid den här tiden.

Beslut och utredning

Bostadsstyrelsens beslutade i december 1969 att Riksbyggen inte längre kunde anses vara ett företag som kunde ingå som minoritetsdelägare i kommunala bostadsbolag, om dessa ville ha status som allmännyttiga.¹⁷⁵ Sådana ansökningar skulle Bostadsstyrelsen komma att avslå. Vidare skulle de redan bildade bostadsföretagen mista sin allmännyttiga ställning i så motto att låneansökningar från dessa företag skulle behandlas som de från de enskilda företagen. Det vill säga endast 15 procent av låneunderlaget skulle erhållas i statliga lån istället för som tidigare 30 procent, och därmed skulle de delägda bostadsföretagen jämföras med enskilda byggherreföretag.¹⁷⁶

Beslutet väckte bestörtning hos Riksbyggen. Knut Johansson framhöll i ett föredrag samma månad det märkliga i att förhållandena mellan Riksbyggen och BPA varit kända sedan lång tid tillbaka, utan att detta föranlett någon åtgärd från vare sig Bostadsstyrelsen eller de privata byggherrarna.¹⁷⁷ Än märkligare fann han det att den fastställelse av tillämpningsföreskrifterna i bostadslåne-

¹⁷⁴ a.a., citat under rubriken ”Rent allmänt om replikrundorna”.

¹⁷⁵ Protokoll från Bostadsstyrelsens behandling av ärendet: Fråga om vissa ändrade bestämmelser för godkännande m.m. av allmännyttigt bostadsföretag (initiativärende samt härutöver Dnr 99-893), daterat 11.12.69. Rune Johanssons personarkiv, låda 7, ARAB.

¹⁷⁶ Anledningen till att de inte skulle erhålla 25 procent som de kooperativa byggherrarna framgår inte av beslutet, men har antagligen att göra med att dessa byggde bostadsrätter och inte hyresrätter.

¹⁷⁷ Referat av ett föredrag av Knut Johansson hållet vid en ombudsmannakonferens på Rönneberga kursgård den 15 december 1969. Rune Johanssons personarkiv, låda nr. 7, ARAB.

kungörelsen som trädde i kraft den 1 januari 1968 inte uppmärksammade omorganisationen av Riksbyggen och BPA, utan även fortsättningsvis angav Riksbyggen som legitim part vid bildandet av allmännyttiga bostadsföretag. Ingenting hade ju sedan januari 1968 inträffat som borde förändra den bedömningen:

Jo, förresten, två saker som hänger ihop har inträffat:

Den första: BPA har blivit effektivare och slagkraftigare.

Den andra: Denna ökade slagkraft från BPA:s sida har lett till att de privata byggarna klagat. Orsaken är lätt att förstå – entreprenadpriserna har pressats de två senaste åren, de stora privata entreprenörernas vinster går ner och så vidare. Självklart är BPA en av anledningarna till detta. [...] Det är alltså i varje fall tydligt, att bostadsstyrelsen godkänt att Riksbyggen samarbetar med svaga byggföretag utan kraft att utveckla en för de privata, vinstmaximerande företagen besvärande aktivitet över hela landet. Däremot underkänner man tydligen samarbete med ett företag som har den kraften!¹⁷⁸

Bestörtningen över Bostadsstyrelsens beslut är tydlig även i Riksbyggens officiella uttalande i frågan:

BPA skulle enligt bostadsstyrelsen anses företräda ”egentligt byggnadsföretagarintresse”. Fackföreningsrörelsen och konsumentkooperationen som endast arbetar med sina medlemmars bästa för ögonen och med en allmänt social inriktning skulle enligt bostadsstyrelsen jämföras med de privata byggföretagarna som arbetar uteslutande med enskilt vinstintresse. Denna tolkning av syftet med bestämmelserna finner vi helt oriktig.¹⁷⁹

Redan i de första officiella uttalandena med anledning av anmälan till Bostadsstyrelsen krävde Knut Johansson att en utredning skulle tillsättas som granskade de faktiska förhållandena i de allmännyttiga bostadsföretag där Riksbyggen var delägare.¹⁸⁰ En utredning som också borde få till uppgift att dels granska de privata företagen, dels undersöka hur pass relevanta de principer som etablerades på 1940-talet var i dagens läge. Dagen efter Bostadsstyrelsens beslut formulerades direktiven till just en sådan utredning av inrikesminister Eric Holmqvist, den så kallade byggkonkurrensutredningen.¹⁸¹

¹⁷⁸ a.a., s. 2 och 4.

¹⁷⁹ Uttalande av Riksbyggens styrelse, daterat den 18/12 1969. Rune Johanssons personarkiv, låda nr. 7, ARAB.

¹⁸⁰ Se t.ex. Pressmeddelande, daterat 21.10.1969. Knut Johanssons samlingspärmar nr. 14, SBAFA samt ”Konkurrenterna fortsätter att plocka fram haltande argument” i *Bygge och Bostad*, nr. 8/1969.

¹⁸¹ Se utredningsdirektiven i SOU (1972:40) s. 13.

Naturligtvis överklagade Riksbyggen Bostadsstyrelsens beslut.¹⁸² Som Knut Johansson, med tillfredsställelse, noterade i det ovan anförda föredraget rörde sig Bostadsstyrelsens beslut om ett så kallat normbeslut av en statlig myndighet.¹⁸³ Detta fick till följd att ett överklagande av beslutet behandlades av Kungl. Maj:t i statsrådet, och inte av regeringsrätten. Betydelsen av detta var att frågan kunde behandlas utifrån bostadspolitiska synpunkter, ett beaktande som Bostadsstyrelsen uttryckligen inte gjorde – styrelsens majoritet såg det som en strikt juridisk fråga.

I överklagandet, vars huvudpunkt var att inga åtgärder borde vidtas då praxis var att avvakta utredningsresultat, hemställde Riksbyggen att Kungl. Maj:t måtte undanröja beslutet och återvisa ärendet till Bostadsstyrelsen för ny handläggning. Riksbyggen framhöll att de inte kunde finna någon grund för Bostadsstyrelsens brådstörtade beslut, ett beslut som skulle komma att vålla inte helt ovidkommande praktiska problem för både Riksbyggen och de berörda kommunerna.

Bostadsstyrelsen tillstyrkte att det tidigare fattade beslutet inte skulle träda i kraft i avvaktan på utredningsresultatet, men förordade att Riksbyggen inte borde få bilda några nya allmännyttiga bostadsföretag i samverkan med kommunerna.¹⁸⁴ Detta föranledde Riksbyggen att i ett yttrande till regeringen förklara att de inte hade någon avsikt att bilda några nya sådana företag, utan också ville avvakta utredningsresultatet. Så, i februari 1970 beslutade regeringen att det mot denna bakgrund inte fanns någon anledning att ändra förutsättningarna för de allmännyttiga bostadsföretag i vilka Riksbyggen var minoritetsdelägare. Riksbyggen fick sin vilja igenom, eller som Knut Johansson uttryckte det på våren 1970:

Men debatten har inte gått som näringslivet tänkte sig. Inrikesministern fångade skickligt upp debatten och tillsatte en utredning om bättre konkurrens i bostadsbyggandet. Och det hade inte de privata tänkt sig – vad som då med nödvändighet kommer i skottgluggen är nämligen privata byggföretags markköp

¹⁸² ”Till Konungen. Svenska Riksbyggen med besvär över Kungl. Bostadsstyrelsens beslut i anledning av Näringslivets byggnadsdelegations hemställan om ändring av tillämpningsföreskrifterna till § 5 och § 16 bostadslånekungörelsen”, daterad 18.12.69. Knut Johanssons samlingspärmar nr. 53, SBAFA.

¹⁸³ Referat av ett föredrag av Knut Johansson hållet vid en ombudsmannakonferens på Rönneberga kursgård den 15 december 1969 (s. 6). Rune Johanssons personarkiv, låda nr. 7, ARAB.

¹⁸⁴ Se ”Riksbyggen fortsätter verka som allmännyttigt” i *Bygge och Bostad*, nr. 1/1970.

och bankernas engagemang i byggandet. Det var liksom inte meningen.¹⁸⁵

Riksbyggen hade, som framhållits, begärt den tillsatta utredningen. Det är dock inte ovanligt att en intresseorganisation får gehör för sina krav på detta vis.¹⁸⁶ Men det för oss över på nästa avsnitt, vilket bland annat behandlar de politiska kanalerna för Byggnadsarbetareförbundet och Riksbyggen.

3.4 Byggnadsarbetareförbundet i politiken

Bostadsbyggnadsmarknaden utgjorde, vid sidan av jordbruket, den mest politiserade sektorn i den svenska ekonomin under efterkrigstiden. Antalet inflytelserika intresseorganisationer var också stort.¹⁸⁷ När Knut Johansson skulle förklara varför merparten av svenskt näringsliv i form av Näringslivets byggnadsdelegation angrep Riksbyggen-BPA i såväl media som i besvärsskrivelser till offentliga myndigheter i slutet på 1960-talet, menade han att det ytterst handlade om att de ville stoppa en samhällsutveckling som på sikt skulle gå deras intressen emot:

De organisationer, som står bakom Riksbyggen och BPA, tillhör inte precis de politiskt passiva här i samhället. Och företagen själva är inte heller direkt tystlåtna i vad avser mark- och bostadspolitikerna [...]. Den slutsats näringslivet dragit – och den är helt riktig – är, att varken företagen eller ägarorganisationerna underlåter att dra politiska slutsatser av de förhållanden, som man genom företagets verksamhet får förstahandskännedom om. Den som får kontinuerliga rapporter om vad som händer inom samhällsbyggandet från två företag som verkar där – ja, han drar slutsatser om markpolitik, om samhällsbyggandets finansiering, om bostadspolitikens praktiska verkningar, om behovet av en bättre samhällsplanering, om behovet av en näringspolitik, som

¹⁸⁵ Knut Johansson: "En kampanj som kom av sig" i *Byggnadsarbetaren*, nr. 9/1970.

¹⁸⁶ T.ex. tillsattes 1959 års textilutredning efter påtryckningar från Textilarbetareförbundet. Se kapitel II.

¹⁸⁷ Elvander, N. (1972) *Intresseorganisationerna i dagens Sverige*. CWK Gleerup Bokförlag, Lund, s. 41-44, 197-199, 207-212; Törnberg, I. (1976) *Makt & bostäder*. Byggeförlaget, Stockholm samt Meyerson, P.-M., Ståhl, I. och Wickman, K. (1990) *Makten över bostaden*. SNS, Stockholm, s. 107-109. De viktigaste av dessa intresseorganisationer, förutom Byggnadsarbetareförbundet och Riksbyggen, var SABO, HSB samt Hyresgästernas riksförbund. Till dessa tillkommer diverse inte fullt lika inflytelserika sammanslutningar i det enskilda näringslivet av typen Svenska Fastighetsägarförbundet, Betongelementföreningen samt Näringslivets byggnadsdelegation.

omfattar bygg- och materialbranscherna o s v. Och vem som helst kan räkna ut att slutsatserna, som dessa folkrörelser på det här sättet får underlag för, leder till politiska krav. Och förr eller senare blir – i större eller mindre utsträckning – kraven förverkligade.¹⁸⁸

Politiska kanaler

Redan vid bildandet av Riksbyggen angavs att en av målsättningarna för företaget var att verka som ett centralt propagandaorgan mot spekulativ bostadsproduktion. Riksbyggens ställningstaganden rörande bostadspolitiska frågor kan följas dels i företagets skrivelser till departement och ämbetsverk, skrivna antingen på eget initiativ eller som remissvar, dels i de skrifter och broschyrer som gavs ut under rubriken ”Riksbyggens bostadspolitiska debattforum”. Riksbyggens verkställande direktör Erik Severin ingick som ledamot i en av de otaliga utredningar som behandlade bostadsbyggnadsområdet.¹⁸⁹

Vidare anordnade företaget varje år från 1966 en sammankomst i Norrköping som kallades för bostadsriksdagen. Här samlades alla prominenta företrädare för bostadsbyggnadsmarknadens olika områden, inte minst representanter för regeringen, för att diskutera aktuella bostadspolitiska problem.¹⁹⁰

Utöver detta gav Riksbyggen ut två tidskrifter, vilka speglade företagets bostadspolitiska ställningstaganden.¹⁹¹ I slutet av 1960-talet fick denna verksamhet ökad tyngd inom organisationen. Till

¹⁸⁸ Anförande av Knut Johansson: Konkurrensen inom byggandet, hållet för Kronobergs och Kalmars läns partidistrikt i Växjö och Kalmar 5-6 februari 1970 (s. 2-3). Knut Johanssons samlingspärmar nr. 10, SBAFA.

¹⁸⁹ Bostadsbyggnadsutredningen, vilken satt mellan 1959 och 1967, och som avgav betänkandena SOU 1961:51, 1964:3, 1965:32 samt 1967:30.

¹⁹⁰ Se t.ex. ”Röster i bostadsdebatten. Referat från Riksbyggens bostadsriksdag i Norrköping” i *Riksbyggen*, nr. 1/1967 samt ”Succé för bostadsriksdagen” i *Bygge och Bostad*, nr. 3/1968. Som exempel kan nämnas att en av talarna på 1968 års bostadsriksdag var Gunnar Sträng.

¹⁹¹ *Riksbyggen* som gavs ut mellan 1960 och 1967, med efterföljaren *Bygge och Bostad*. Tillsammans med SABO gav företaget ut *Byggforum*.

kongressen 1970, Riksbyggens motsvarighet till bolagsstämma,¹⁹² formulerades för första gången ett bostadspolitiskt program.¹⁹³

BPA däremot sysslade inte alls med politisk åsiktsbildning, även om det i de gemensamma målsättningarna för Riksbyggen-BPA angavs att företagsgruppen skulle eftersträva bredast möjliga intressevässiga anknytning till den fackliga arbetarrörelsen.¹⁹⁴

Riksbyggens och BPA:s ägarstruktur skiljde sig något åt främst vad beträffar ägarnas andelar, men i båda företagen ingick i huvudsak samma intressenter:¹⁹⁵ Landsorganisationen och Kooperativa Förbundet samt olika fackförbund. Av dessa ägare var det Byggnadsarbetareförbundet som var den aktiva parten. Det starka inflytandet kan härledas till en person, förbundsordförande Knut Johansson. Som tidigare nämnts var han även styrelseordförande i såväl Riksbyggen som BPA. Dessa tre roller höll varken han själv eller hans samtid isär. Alla försök till uppdelningar vad gäller politiska agerande mellan Riksbyggen-BPA å ena sidan och Byggnadsarbetareförbundet å andra sidan, ter sig som efterhandskonstruktioner.

Byggnadsarbetareförbundet drev aktivt frågor utanför den traditionellt fackliga intressesfären. Liksom Riksbyggen fungerade förbundet som remissinstans och i förbundstidningen *Byggnadsarbetaren* kan man följa ställningstagandena i bostadspolitiska spörsmål.¹⁹⁶ Förbundet inrättade i början på 1950-talet en egen utredningsavdelning, vilken vid sidan av traditionella fackliga uppgifter att utreda och samla information om löner och arbetsförhållanden, också bevakade bostadspolitiska spörsmål samt formulerade ståndpunkter i dessa frågor.¹⁹⁷ Tillsammans med Riksbyggen, som bekostade projektet, genomfördes också en stor

¹⁹² Riksbyggens högsta organ var från 1954 kongressen, som sammankallades vart tredje år och där varje andelsägare hade representationsrätt. Istället för årsstämma hade Riksbyggen årliga fullmäktigesammanträden mellan kongresserna. Se Johansson, K. (1984) s. 230.

¹⁹³ Sv. Riksbyggen (1970) *Bostad – Samhälle*. Riksbyggens bostadspolitiska program 1970. Stockholm.

¹⁹⁴ "Konkurrens i samhällsnyttans tjänst" i *Bygge och Bostad*, nr. 5/1967.

¹⁹⁵ De lokala bostadsrättsföreningarna innehade en andel av ägarkapitalet i Riksbyggen, denna var dock mindre än tre procent. Se Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1970) s. 171.

¹⁹⁶ Nära 80 dagstidningar och tidskrifter klippte och citerade *Byggnadsarbetaren* enligt en undersökning som gjordes 1966. I genomsnitt citerades varje nummer av tidningen i 10-15 andra tidningar. Se Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1969a) *Medlemmen i förbundet*. Stockholm, s. 6.4.

¹⁹⁷ Se *Bygginformation*, utgiven av Sv. Byggnadsarbetareförbundet, utredningsavdelningen, under åren 1952-1984.

utredning om byggnadsindustrins problem. Utredningen, där även de andra byggfackförbunden ingick, arbetade mellan åren 1953 och 1962 och avgav sju betänkanden.¹⁹⁸

Ett annat viktigt och välbevakat forum, där Byggnadsarbetareförbundet framförde sin syn på bostadspolitiken och andra samhällseliga angelägenheter var de återkommande kongresserna.¹⁹⁹

Vidare hade förbundet emellanåt representanter i någon av de pågående statliga utredningarna på området; Knut Johansson deltog till exempel själv i expropriationsutredningen.²⁰⁰ Knut Johansson var också socialdemokratisk riksdagsman i andra kammaren under större delen av sin ordförandetid för Byggnadsarbetareförbundet.²⁰¹ Som sådan tillhörde han inte de mest aktiva, men då han skrev

¹⁹⁸ Byggfackens industriutredning; (1956) Byggindustrins arbetsmarknad; (1958) Byggindustrins och kreditmarknaden; (1959) Byggindustrins kostnadsindex; (1960a) Byggindustrins arbetsledare; (1960b) Byggindustrins lönesystem; (1961) Sanering; (1962) Byggindustrins rationaliseringsproblem. För många av de krav som Byggnadsarbetareförbundet kom att driva med eftertryck i slutet av 1960-talet och i början av 1970-talet, finns tankegångarna presenterade redan i dessa betänkanden.

¹⁹⁹ Arbetsformerna i ett fackförbund bestäms i slutändan av kongressen, då denna är förbundets högsta beslutande organ. Till kongressen skriver de lokala fackföreningarna motioner, som behandlas i ett utskott och förses med ett utlåtande av förbundsstyrelsen. Därefter diskuteras den aktuella frågan och kongressen röstar om man skall ställa sig bakom förbundsstyrelsens utlåtande. I kongressprotokollen kan man därmed följa Byggnadsarbetareförbundets officiella ställningstaganden i diverse angelägenheter.

²⁰⁰ Se t.ex. SOU (1969:50) *Expropriationsändamål och expropriationsersättning m.m.* Betänkande III avgivet av Expropriationsutredningen. Justitiedepartementet, Stockholm. Vidare var Börje Jönsson, andre förbundsordförande, ledamot av Byggindustrialiseringsutredningen, som satt mellan 1964 och 1971. De avgivna betänkandena var i tur och ordning SOU 1968:43, 1969:63 samt 1971:52.

²⁰¹ Knut Johansson var ledamot i riksdagen mellan åren 1957-1979. Ordförande för Byggnadsarbetareförbundet var han mellan åren 1952-1974. Till detta kan tilläggas att han ingick i landssekreterariatet (LO:s styrelse) under samma period, samt att han under perioden 1964-1979 även var ledamot av SAP:s verkställande utskott. Sten Källenius, VD i Byggnadsentreprenörföreningen, sammanfattade Knut Johanssons maktställning så här i en intervju: "[...] Knut Johansson, han är en maktfaktor av stora mått. Han är en stark fackföreningsledare. Han är riksdagsman. Han är ledamot av partirådet. Det är en mycket stark ställning. Han är likställd med vilken minister som helst. Som fackföreningsledare har han dessutom även ekonomisk makt – genom de stora fonder de har. Som styrelseordförande för BPA och Riksbyggen är han mycket, mycket mäktig genom företagets storlek. Jag går så långt att jag säger att han är en av de fem mest maktinflytelserika personerna i detta land." I Kubu, M. (1971) *Bostadspamparna*. Bonniers, Stockholm, s. 201.

motioner eller deltog i debatten rörde det nästan utan undantag frågor som kan hänföras till det bostadspolitiska området.²⁰²

Till dessa direkta och indirekta kanaler som Byggnadsarbetareförbundet använde för att agera i "allmänpolitiska" frågor, det vill säga frågor som inte kan betraktas som renodlat fackliga, tillkom representationen av förbundsmedlemmar i olika organ. Dels var förbundet som sådant representerat i ett antal hel- och halvoffentliga organ,²⁰³ dels var åtskilliga medlemmar hos Byggnadsarbetareförbundet ledamöter i kommunstyrelser och i riksdagen.²⁰⁴ Dessa ledamöter var naturligtvis inte bundna av mandat från förbundet, men som Byggnadsarbetareförbundet självt uttryckte det i en beskrivning över politiska påtryckningsmedel: "de grundvärderingar, utifrån vilka de utformar sitt politiska agerande, är säkerligen i stort gemensamma med de värderingar som kan säga styra förbundets politik".²⁰⁵

Även inom Byggnadsarbetareförbundet fick den bostadspolitiska verksamheten större tyngd under 1960-talets andra hälft, och liksom hos Riksbyggen utvecklades det första sammanhållna politiska handlingsprogrammet först då.

²⁰² Under 1960-talet och början av 1970-talet motionerade Knut Johansson om hyreskostnaderna i nyproduktionen av flerfamiljshus, tre gånger om markpolitiska åtgärder, om placering av AP-fondens medel i bostadsbyggande, två gånger om byggnadsmaterialindustrin (dels om Durox, ett statligt ägt företag i denna industri, dels om "byggkedjorna" och Gullhögens Bruk), om utjämning av boendekostnaderna samt om höjda bostadstillägg. Se Motioner i första kammaren, nr. 338, år 1961; nr. 133 och 229, år 1963; nr. 437, år 1964; nr. 220 och 952, år 1965; nr. 910, år 1969 och nr. 653, år 1970 samt Motion, nr. 1561, år 1971.

²⁰³ Exempel på dessa är Bostadsstyrelsen, Byggrådet och Statens institut för byggforskning. Se Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1970) s. 124-126.

²⁰⁴ Byggnadsarbetareförbundet hade 13 medlemmar som också var ledamöter i riksdagen år 1969. Se "Detta är byggfackpartiet" i *Byggnadsarbetaren*, nr. 2/1969.

²⁰⁵ Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1969c) Svenska byggnadsarbetareförbundet inför 1970-talet. BYGG 70. Avdelning 3. Medlemmen i samhället. Stockholm, s. 1.2.

Byggnadsarbetareförbundet och BYGG 70

I slutet av 1966 påbörjades arbetet med ett handlingsprogram för Byggnadsarbetareförbundet. En av utgångspunkterna var att den fackliga arbetarrörelsen behövde förnyas:

En intresseorganisation som begränsar sig till att slå vakt om bestående gruppintressen riskerar att stelna i traditioner och förlora i inflytande. Accepterar organisationen däremot utvecklingen, och kan den göra gruppintresset till en integrerad del av den allmänna utvecklingsprocessen, uppfattas organisationens syften som progressiva och den får möjlighet att aktivt medverka vid utformningen av framtiden.²⁰⁶

Tiden var nu inne, framhölls i de förberedande resonemangen om ett handlingsprogram, att på ett uttömmande sätt föra fram de ståndpunkter som Byggnadsarbetareförbundet kommit till i viktigare principiella frågor.²⁰⁷ Det övergripande syftet med en sådan framställning var att få ”möjlighet att aktivt medverka vid utformningen av framtiden”.

Utredningens arbete

Det var inga snålt begränsade områden som handlingsprogrammet skulle ta ställning till. Preliminärt framkastades att programmet skulle beröra ställningstaganden i lönepolitiska och arbetsmarknadspolitiska frågor, utbildnings-, företagsdemokrati-, arbetarskydds- samt konsumentfrågor. Vidare skulle bostadspolitikens, kreditpolitikens och markpolitikens utformning behandlas, liksom skatte- och socialpolitiken, handelspolitiken och u-hjälpen. Dessutom skulle också förbundsinterna organisationsfrågor utredas. Riskerna med att gripa över så stora områden, att skapa en allomfattande ”bibel”, bedömdes som stora. Dock kunde en viss systematik etableras genom att fördela ställningstagandena på tre ”relationsgrupper”: förbundets relationer med den enskilde medlemmen,

²⁰⁶ Angående handlingsprogram för Svenska Byggnadsarbetareförbundet, daterad 18.11.66 (s. 1). Utredningsavdelningen, volymen ”Arbetsutskottet: SBAF inför 70-talet”, SBAFA. Citatet återfinns också i *Fackföreningsrörelsen och den tekniska utvecklingen* (1966) s. 15 och har även använts i avhandlingens inledande kapitel.

²⁰⁷ Angående handlingsprogram för Svenska Byggnadsarbetareförbundet, daterad 18.11.66 (s. 2). Utredningsavdelningen, volymen ”Arbetsutskottet: SBAF inför 70-talet”, SBAFA.

förbundets relationer med arbetsgivarna samt förbundets relationer med staten.

Arbetet med handlingsprogrammet kom också att delas upp på dessa huvudgrupper. Resultatet trycktes sedan, inför Byggnadsarbetareförbundets kongress 1969, i tre betänkanden som fick samlingsnamnet "BYGG 70".²⁰⁸ Av intresse här är endast det tredje betänkandet, *Medlemmen i samhället*, då det var denna del som behandlade de områden som hade mest betydelse för, och inverkan på, byggnadsindustrin i allmänhet. Dessa bestod av Byggnadsarbetareförbundets krav på den kommunala markpolitiken, kreditmarknadens organisering, bostadspolitiken och till sist kraven på en samlad näringspolitik för byggnadsindustrin.

Sammansättningen av den arbetsgrupp som utarbetade del tre av BYGG 70 är av stort intresse. Förutom Byggnadsarbetareförbundets egna, ingick i gruppen fem personer som kom utifrån.²⁰⁹ LO-ekonomen Rudolf Meidner fungerade som ordförande för arbetsgruppen, men deltog inte med något skrivande av handlingsprogrammet. Två representanter till från LO:s utredningsavdelning deltog: Sven F. Bengtsson och Gustav Persson. Dessa två skrev stora delar av de utkast som skulle bli del tre av BYGG 70.²¹⁰ Ytterligare en av de flitigaste skribenterna kom också utifrån; Tage Öh. Han hade sin anställning som sekreterare vid inrikesdepartementet, samt arbetade vid denna tidpunkt också som huvudsekreterare för byggindustrialiseringsutredningen. Inrikesdepartementet gav i maj 1967 klartecken till att Tage Öh skulle lånas ut till Byggnadsarbetareförbundet och arbetet med BYGG 70. Den femte deltagaren utifrån var Ulf Asp, som till vardags var anställd som departementssekreterare vid industridepartementet. Ulf Asp deltog i diskussionerna vid arbetsgruppens möten, men skrev inget av avsnitten.

²⁰⁸ Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1969a); Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1969b) *Svenska byggnadsarbetareförbundet inför 1970-talet. BYGG 70. Avdelning 2. Medlemmen på arbetsmarknaden*. Stockholm samt Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1969c).

²⁰⁹ Organisationsplan. SBAF inför 1970-talet, daterad 6.5.68; Förteckning över utomstående personer som deltagit i BYGG 70, daterad 1.4.69 samt Protokoll fört vid konstituerande sammanträde den 10/5 1967. Utredningsavdelningen, volymen "Arbetsutskottet: SBAF inför 70-talet", SBAFA.

²¹⁰ Dessutom biträdde Bengtsson i skrivandet av planeringsavsnittet av Bert Ekström från LO:s utredningsavdelning. Se Arbetsplan: Avdelning III – Förbundet och samhället, daterad 6.5.68 samt Förteckning över utomstående personer som deltagit i BYGG 70, daterad 1.4.69. Utredningsavdelningen, volymen "Arbetsutskottet: SBAF inför 70-talet", SBAFA.

Om man till de utomstående medverkande räknar Olle Lindström, direktörsassistent på Riksbyggen, skrevs merparten av *Medlemmen i samhället* av andra än Byggnadsarbetareförbundets eget folk.²¹¹

Arbetsgången var sådan att de ovannämnda författarna skrev sina avsnitt, vilka sedan diskuterades i protokollförda sammanträden. När arbetsgruppen var nöjd med innehållet sattes Tage Öh på att samordna de olika avsnitten och delarna inför tryckningen.²¹² Till Byggnadsarbetareförbundets kongress 1969 förelåg tre olika betänkanden, tillsammans med ytterligare ett som behandlade näringspolitik.

Betänkandet om näringspolitiken hade skrivits av Tage Öh ensam, och kom att tryckas som en fristående del: *Näringspolitik för byggandet. Ett debattinlägg i samband med BYGG 70*. Det var Tage Öh själv som först föreslog arbetsgruppen att delen om näringspolitiken skulle presenteras som ett fristående debattinlägg, då ett sådant upplägg inte skulle behöva binda Byggnadsarbetareförbundet vid de värderingar och krav som formulerades.²¹³ Meningarna om detta var något delade i arbetsgruppen. Ett av argumenten var att avsnittet om näringspolitiken blivit så omfattande, att man därför skulle vara tvunget att lägga det åt sidan. Men detta var inte den väsentliga frågan; skulle en sammanfattning av Tage Öhs skrivningar om näringspolitiken tas in i del tre av BYGG 70 och skulle skriften tryckas på samma sätt som de övriga delarna, så att den fick samma dignitet?

Byggnadsarbetareförbundets andreordförande Börje Jönsson, Rudolf Meidner och Ulf Asp lutade alla åt att ge Tage Öhs inlägg denna dignitet. Ulf Asp framhöll att avsnittet var så strategiskt och gav en sådan totalvy av problemkomplexet att det motiverade en framställning på samma nivå som de övriga delarna.²¹⁴ Mot detta invände Tage Öh själv att det borde behandlas som ett diskussionsinlägg, då LO och fackföreningsrörelsen legat lågt i de frågor som behandlats.

Vid en av diskussionerna om Tage Öhs alster frågade Ulf Asp vad som skulle hända om resonemanget i ett visst avsnitt fullföljdes:

²¹¹ Olle Lindström skrev avsnittet om konsumentfrågor.

²¹² Organisationsplan. SBAF inför 1970-talet, daterad 6.5.68. Källa: *ibid*.

²¹³ Protokoll från sammanträde den 4 mars 1969. Källa: *ibid*.

²¹⁴ Protokoll från sammanträde den 18 mars 1969. Källa: *ibid*.

Asp [...] Det innehåller många värderingar. Det lutar åt en byråkratisering med starkt korporatistiska inslag. Slutresultatet beror på hur man lyckas tygla denna byråkratisering.

Öh menade för det första att avsnittet skall innehålla värderingar, för det andra torde slutresultatet bli en planhushållning med byråkratiska och korporatistiska inslag.

Asp undrade hur mycket av marknadskrafter som kommer att finnas kvar? Hur mycket detaljreglering måste till? Man måste utveckla styrsystem.

[...]

Jönsson framhöll att det inte är något fel med en hård styrning, tvärtom. [...] ²¹⁵

Sprängstoffet i *Näringspolitik för byggandet* var betydande. Det kan med stor säkerhet betecknas som ett av de första, kanske till och med det första, inlägget från fackföreningsrörelsen med samma stora samhällsomvälvande pretentioner som Rudolf Meidners förslag om löntagarfonder. Tage Öhs skrift fick inte samma dignitet som de övriga delarna av BYGG 70, ²¹⁶ men utredningen förelades Byggnadsarbetareförbundets kongress och Börje Jönsson skrev i förordet att

De frågor som tas upp i föreliggande utredning samt de lösningar som förordas är av mycket omfattande natur. De berör inte endast byggandets olika parter utan i hög grad även andra. Frågorna är vidare av det slag att en definitiv lösning idag inte är möjlig att ange. [...] Den här redovisade utredningen skall därför ses som ett debattinlägg i frågor som måste blir föremål för fortsatt uppmärksamhet och handläggning inom förbundet. Utan att gå in på utredningens detaljer anser dock kommittén att utredningen anvisar lämpliga huvudlinjer för en utveckling av en effektiv näringspolitik för byggandet. ²¹⁷

Vid Byggnadsarbetareförbundets kongress 1969 diskuterades Tage Öhs inlägg, och kongressen gav förbundsstyrelsen i uppdrag att på grundval av denna skrift utforma ett näringspolitiskt program. ²¹⁸

²¹⁵ Protokoll från sammanträde den 11/4 1969 (s. 3). Källa: *ibid*.

²¹⁶ I *Medlemmen i samhället* finns inte heller någon sammanfattning av Tage Öhs skrift. På kongressen 1969 motiverades detta med att innehållet i Öhs skrift av tidsskäl inte hade kunnat detaljbehandlas utredningen. Se Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1969d) *Svenska Byggnadsarbetareförbundets 6:e kongress i Folkets Hus kongresshall, Stockholm den 24-29 augusti 1969. Protokoll*. Stockholm, s. 116.

²¹⁷ Börje Jönssons förord till Öh, T. (1969) *Näringspolitik för byggandet. Ett debattinlägg i samband med BYGG 70*. Svenska Byggnadsarbetareförbundet, Stockholm.

²¹⁸ Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1969d) s. 118 och 139.

Även förslagen i BYGG 70 diskuterades. Kongressen ställde sig bakom dem, och uppdraget till förbundsstyrelsen blev att de skulle verka för att dessa genomfördes.²¹⁹ Såväl ett näringspolitiskt program som ett genomförande av BYGG 70:s förslag krävde beslut av riksdag och regering. Förbundsstyrelsen kom därför att främst genom skrivelser till den socialdemokratiska partistyrelsen, departementspåverkan samt allmän opinionsbildning utöva påtryckningar för att få sitt politiska program verkställt.²²⁰

Byggnadsarbetareförbundets politiska handlingslinjer

De krav på förändringar av mark-, kredit-, bostads- och näringspolitiken som Byggnadsarbetareförbundet ställde på statsmakterna i början av 1970-talet, skulle vid ett förverkligande ha kommit att stöpa om byggbranschen fullständigt.

Aktiv markpolitik

Markinnehav utgör en strategisk resurs i byggnadsprocessen. Frågan om vem som skulle äga den byggbara marken, och hur byggrätten på denna mark skulle fördelas, utgjorde en av de viktigaste frågorna för Byggnadsarbetareförbundet.

Markägande sågs av Byggnadsarbetareförbundet som en angelägenhet för det allmänna:

Det gäller att upphäva privata spekulationsintressens inflytande på bostadsförsörjning och samhällsbyggande, och ersätta det med demokratiskt inflytande, i första hand genom kommunerna. [...] En markägares ställning är i svensk rätt så stark, att endast om kommunerna äger den mark samhällsbyggandet kräver kan de genomföra en samhällsutbyggnad utan kompromisser med privata vinstintressen [...].²²¹

De privata markägarna tillägnade sig oförtjänta vinster på sitt markinnehav. En stor del av den markvärdestegring som skett i och omkring tätorterna tillskrev förbundet "samhällsutbyggnaden".²²² Därav följde att denna värdestegring skulle tillfalla samhället och inte privata spekulanter. Realisationsvinstbeskattningen vid försälj-

²¹⁹ a.a., s. 229, 232, 234-235, 265 samt 277.

²²⁰ Se vidare avsnittet *Realiseringsförsök*.

²²¹ "Skrivelse till Socialdemokratiska Partistyrelsen om markpolitiska frågor, 16 oktober 1970" i Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1971a) *Vad hände med BYGG 70?* Stockholm, s. 61.

²²² a.a., s. 70-71.

ning av fast egendom utgjorde därför ett viktigt instrument för indragning av sådan oförtjänt markvärdestegring. Förbundet såg med tillfredsställelse att denna beskattning kraftigt skärpts genom en lagändring som införts vid årsskiftet 1967/68. Denna ändring innebar att beskattningen blev evig, från att tidigare endast gällt vid försäljning inom tio år efter förvärvet. Dock ansåg förbundet att statsmakterna, då det gått tillräckligt lång tid för att utvärdera förändringen, måste vara uppmärksamma på att det kunde bli tvunget att skärpa beskattningen ytterligare.²²³

Byggnadsarbetareförbundet var på intet vis nöjt med storleken på kommunernas markinnehav. I sin markpolitiska offensiv krävde förbundet att all den mark som erfordrades för bebyggelse²²⁴ skulle förvärfvas av kommunerna. Med detta avsågs inte endast råmark. Ett växande saneringsbehov i stadskärnorna krävde att kommunen blev dominerande mark- och fastighetsägare även där. En första måletapp var att kommunerna skulle anskaffa en så stor markreserv att denna svarade emot ett tioårigt utbyggnads- och ombyggnadsbehov.²²⁵ Vidare framhöll förbundet att kommunerna överhuvudtaget inte skulle sälja någon mark till privata företag och att den huvudsakliga formen för kommunal upplåtelse av mark för all bebyggelse skulle ske genom tomträtt.

Detta var emellertid ingen ny fråga. Till exempel hade redan arbetarrörelsens efterkrigsprogram från 1944 föreskrivit att tomtmarken och hyreshusen i städerna gradvis skulle kommunaliseras.²²⁶ Markfrågan hade vidare behandlats i ett betydande antal statliga utredningar;²²⁷ från 1946 fram till slutet av 1960-talet satt det

²²³ Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1969c) s. 3.4 och 3.13.

²²⁴ Termen som används är samhällsbyggande och med detta avses bostadsbyggandet med följdinvesteringar. Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1969c) s. 6.63.

²²⁵ ”Skrivelse till Socialdemokratiska Partistyrelsen om markpolitiska frågor, 16 oktober 1970” i Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1971a) s. 67.

²²⁶ Delvis skulle detta göras för att markvärdestegringen i städerna skulle komma det allmänna till godo, men det primära syftet var att framtida saneringsarbete skulle underlättas. Se *Arbetarrörelsens efterkrigsprogram. De 27 punkterna med motivering* (1944) s. 23-24.

²²⁷ *Markutredningen*, som tillsattes 1946 och som avgav betänkandet SOU 1958:4; *markvärdeutredningen*, som tillsattes 1954 och som avgav SOU 1957:43; *expropriationsutredningen*, som tillsattes 1960 och som avgav betänkandena SOU 1962:24, 1964:32 samt 1969:50-51; *1963 års markvärdekommitté* som avgav SOU 1966:23-24 samt *markpolitiska utredningen* som tillsattes 1963 och som avgav betänkandena SOU 1964:42 och 1966:64. För en sammanställning av alla utredningar som behandlade bostadsbyggandet och relaterade frågor, samt dessa utredningars direktiv och betänkanden, se Ekbrant, C. (1979) *Bostadsfrågan – markanvändning, byggnadsväsende och bostads-*

åtminstone en utredning, och ibland flera samtidigt, som arbetade med dessa frågor. I en av dessa, expropriationsutredningen, ingick till och med Knut Johansson som ledamot, vilket understryker vilken viktig fråga markpolitiken var för förbundet. Även i riksdagen drev Byggnadsarbetareförbundets ordförande markfrågan utifrån ett kommunaliseringssperspektiv.²²⁸

Sedan länge hade det också funnits två instrument som kunde användas för att öka det kommunala markägandet: tomträttsförfarandet samt expropriationslagstiftningen.²²⁹ Ett mer effektivt styrinstrument, i form av kommunal förköpsrätt, infördes 1968.²³⁰ Denna lagstiftning gav kommunen rätt att vid försäljning av mark träda i köparens ställe till det pris som säljare och köpare gjort upp om. De försäljningar av mark som den kommunala förköpsrätten var tillämplig på, var i huvudsak mark som låg i anslutning till expanderande tätorter samt sådan mark där kommunen hade ett behov av att omdana, det vill säga sanera, bebyggelsen i tätorternas äldre delar. Dock kunde detta naturligtvis röra sig om ganska kostsamma affärer, och brist på kapital hindrade ofta kommuner från att tillämpa denna lagstiftning i den utsträckning som de fann behov av.

Hur skulle då denna aktiva markpolitik, som Byggnadsarbetareförbundet krävde att kommunerna skulle föra, finansieras? Kommunerna hade instrumenten, och intresset, för att driva en aktiv markpolitik enligt de av Byggnadsarbetareförbundet uppställda linjerna, men saknade i stor utsträckning det kapital som krävdes för att genomföra den.

Statsmakterna hade för kommunerna, i samband med införandet av den kommunala förköpsrätten, inrättat en markförvärvslånefond 1968.²³¹ Denna fonds storlek förslog dock inte långt; sammanlagt fanns där årligen 30 miljoner kronor till utlåning. I mars 1970 före-

försörjning. En sammanställning ur Statens offentliga utredningar 1838-1977. Statens råd för byggnadsforskning, Stockholm.

²²⁸ Se not 202 i detta kapitel.

²²⁹ Dessa härstammade från början av seklet; betydande förändringar gjordes dock i expropriationslagstiftningen 1949 och i tomträttslagstiftningen 1953. Då kommunen upplät mark med tomträtt innebar detta att kommunen behöll äganderätten till marken och endast arrenderade (tomträttsavgäld) ut marken till den som bebyggde den. Expropriationsrätten möjliggjorde för kommunen att via ett domstolsförfarande söka tvångsinlösa enskilt ägd mark. Detta var en relativt långdragen procedur, där kommunen inte sällan förlorade målen. Se Brunfelter, U. (1984) *Svensk planlagstiftning i historiskt perspektiv. Rättsliga metoder i markpolitiken*. Byggnadsforskningsrådet (R37:1984), Stockholm, s. 66ff och 82ff.

²³⁰ a.a., s. 69.

²³¹ Johansson, R. och Karlberg, B. (1979) s. 33 och 105.

låg ansökningar från kommunerna på över 220 miljoner kronor.²³² Byggnadsarbetareförbundet angav tre sätt att betydligt förstärka markförvärvslånefonden.²³³ För det första kunde statsmakterna via budgeten tillföra fonden kapital, för det andra kunde en avgift på taxeringsvärdena inbringa stora summor och för det tredje kunde staten kanalisera kapital från AP-fonderna. Men förbundet menade att statsmakterna härvidlag också måste ta hänsyn till hur kommunerna utnyttjade sin beskattningsrätt. Med detta avsågs sannolikt att kommunerna inte endast kunde förlita sig på stöd från staten, utan att de också skulle bidra till finansieringen av den aktiva markpolitiken genom höjningar av kommunalskatten.

Byggnadsarbetareförbundets krav på att all kommunal mark skulle upplåtas med tomträtt var även det av det kostsammare slaget. Tomträttsupplåtelser innebär ju att kommunen binder kapitalet, och detta täcktes inte in i de lånevillkor som markförvärvslånefonden hade. Istället hade det samtidigt som denna lånefond stiftades införts en möjlighet för kommuner att erhålla lån av statsmedel för att upplåta mark med tomträtt. Även lagstiftningen om hur tomträttsavgälden skulle utformas genomgick en förändring i syfte att öka kommunernas intäkter.²³⁴ Förändringen innebar att avgäldsperioderna kortades från 20 år till 10 år. Förkortningen gjorde det möjligt för kommunerna att höja avgälder oftare. Dessa två reformer förslög inte heller de så långt som Byggnadsarbetareförbundet ville. Förbundet krävde därför av statsmakterna att nödvändiga ändringar av reglerna kom till stånd så att kommunerna med kraft kunde driva en aktiv markpolitik.

Ett annat viktigt skäl för Byggnadsarbetareförbundets markpolitiska offensiv var oron över att de enskilda byggherrarna förvärvat stora markreserver:

Lovsången till den fria konkurrensen, som näringsliv och borgerliga partier stämmer upp i blandad kör – den lovsången skorrar falskt. Genom omfattande markköp undandrar sig i stället dessa [privata] byggkedjor all konkurrens i följande led. Eftersom man behärskar alla länkar i byggkedjan spelar markpriset en väldigt liten roll. Förlorar man på gungorna kan man alltid ta igen det på karusellen. Konkurrens om mark driver upp markpriset och

²³² Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1971b) *Verksamhets- och revisionsberättelse 1970*. Stockholm, s. 27.

²³³ ”Skrivelse till Socialdemokratiska Partistyrelsen om markpolitiska frågor, 16 oktober 1970” i Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1971a) s. 70 samt Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1969c) s. 3.12.

²³⁴ Se t.ex. Brunfelser, U. (1984) s. 82.

skapar monopol i alla följande led. Vill man ha konkurrens i byggande och materialproduktion måste konkurrensen om marken avskaffas.²³⁵

Den konkurrens som uteblev när de enskilda byggherreföretagen hade stora markinnehav bestod huvudsakligen i att dessa kunde "förhandla" med kommunen och vid dessa "förhandlingar" erhålla en större andel av bostadsbyggandet än de eljest skulle ha fått.²³⁶ När kommunen ägde den mark som var planerad för bebyggelse var de kooperativa och allmännyttiga bostadsföretagen garanterade en del, ofta merparten, av denna mark. Här finner vi också den egentliga kärnpunkten i Byggnadsarbetareförbundets krav på, och resonemang om, den kommunala markpolitiken.²³⁷

Byggnadsarbetareförbundet menade också att kommunerna i alltför många fall fördelade sin kvot på för många byggherrar, vilket ledde till att byggnadsprocessen slogs sönder i så stor utsträckning att bostadsbyggandet fick karaktären av enstyckstillverkning. Byggandet borde enligt ske i stora enheter, så att stordriftsfördelarna kunde tas tillvara till konsumenternas och byggnadsarbetarnas fromma.²³⁸

Enskildas innehav av den bebyggda marken, liksom fastigheterna, i stadskärnorna utgjorde också ett stort problem för bland andra Byggnadsarbetareförbundet. Även här krävdes att saneringen av bebyggelsen skulle ske i stora enheter. Detta förhindrades av den ägosplittring som fanns och saneringar skedde därför endast punktvis.

Byggnadsarbetareförbundet krävde att saneringen skulle ske samlad i större kvarterssaneringar. Kommunerna måste därför bli den sammanhållande kraften vid sanering av stadskärnorna, vilket i

²³⁵ Knut Johansson i Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1969d) s. 232.

²³⁶ I vissa fall kunde säkert dessa "förhandlingar" ha karaktären av utpressnings-situationer. Markexpropriation drog som sagt ut på tiden och kunde bli en mycket kostnadskrävande process för kommunen. Bebyggelsen av Sätra, som ledde till Sätraöverenskommelsen, är ett exempel på detta. Burlöv-fallet utgör vidare exempel på ett enskilt företags försök att kringgå den markfördelnings-praxis som fanns i kommunen (se *Appendix II*). Se också "Smidig markpolitik säkrade Göteborgs fortsatta utveckling" (nr. 16/1966); "Bara radikala reformer kan bromsa markvärdetegringen" (nr. 19/1966) samt "Kommunerna måste göra mer för markförvärv och tomträtt" (nr. 17/1969) i *Byggnadsarbetaren*.

²³⁷ Denna tolkning kan förefalla hårdragen, men faktum var att Byggnadsarbetareförbundet tydligt menade att den kommunala markpolitiken skulle användas som ett instrument för att tillförsäkra att på sikt endast icke-vinstdrivande byggherreföretag skulle svara för byggandet.

²³⁸ Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1969c) s. 3.13.

sin tur fordrade att kommunerna erhöll möjligheter till att bli dominerande mark- och fastighetsägare i tätorternas äldre delar.²³⁹

Byggnadsarbetareförbundets krav på kommunernas markpolitik kan således summeras. Kommunerna skulle äga all bebyggelseplanerad mark, liksom en större markreserv för framtiden. Byggnadsrätten på denna mark skulle fördelas enligt principen om stora enheter, där produktionen skulle ske på ett rationellt vis. Därmed skulle inte kommunernas tilldelade kvoter fördelas på alltför många byggherrar, i små kommuner med små kvoter kunde det ofta endast bli fråga om en byggherre. Vidare skulle denna mark upplåtas med tomträtt så att kommunerna även i framtiden kunde kontrollera omdaning av bebyggelsen. Detta krav hade sin bakgrund i de problem som förbundet upplevde i samband med det ökade intresset för sanering av stadskärnorna. Kommunerna måste, för att de förestående och de kommande saneringarna skulle kunna ske i stora och rationella enheter, äga såväl marken som fastigheterna.

Kreditmarknaden

De förhållanden som rådde på kreditmarknaden fann Byggnadsarbetareförbundet mycket otillfredsställande.²⁴⁰ Förbundet ansåg att systemet för bostadsfinansiering var otidsenligt, då detta inte hade förändrats i takt med byggnadsindustrins förändringar. Systemet sades vara utformat för en tid då byggnadsprojekten var små, riskerna betydande samt byggherrar och entreprenörer svaga.

De brister i kreditmarknadens struktur som Byggnadsarbetareförbundet fann mest besvärande var dels uppdelningen på olika typer av lån under byggprocessen, dels den stora uppsplittringen av kreditgivare och låneinstitut. I sammanhanget bör också framhållas att framväxten av ”byggkedjorna” också sågs med mycket stor oro. Förbundet menade att dessa kontrollerade alla led inom byggprocessen från markköp till förvaltning samtidigt som de hade sin finansiering ordnad på förhand.²⁴¹

Det faktum att bankerna, då de beviljade byggherrarna kreditiv, bedrev sin verksamhet på bostadsfinansieringens område på affärsrättsliga grunder innebar stora risker enligt Byggnadsarbetareför-

²³⁹ ”Skrivelse till Socialdemokratiska Partistyrelsen om näringspolitiska frågor, 3 november 1970” i Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1971a) s. 133-134.

²⁴⁰ Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1969c) s. 6.16ff och 6.63ff.

²⁴¹ I Dahlman, C. och Gärdborn, I. (1975) s. 361ff, antyds att framväxten av ”byggkedjor” kunde bero på att den enskilda entreprenadverksamheten, genom framför allt den förda markpolitiken, var tvungen att finna nya vägar.

bundet.²⁴² Affärsmässigheten ledde till risker för diskriminering och konkurrensbegränsning, till exempel missgynnades allmännyttiga bostadsföretag i kommuner med ansträngd ekonomi liksom de andra självkostnadsföretagen till förmån för privata byggföretag. Vidare var riskerna stora för försenade igångsättningar av byggnadsprojekt, då systemet förutsatte att kunden och banken fann varandra frivilligt. Gick inte detta smidigt, till exempel därför att kunden inte var tillräckligt attraktiv eller därför att kreditbehoven var stora, kvarstod ett tidsödande arbete med att ordna finansieringen. Andra risker med affärsmässigheten i kreditgivningen utgjordes av risken för regionala obalanser, risken för att kommunernas turordning av byggnadsprojekten inte kunde följas samt risken för att anbuds-konkurrensen kunde sättas ur spel då bankerna ofta betraktade byggherren som totalkund och därför hade synpunkter på vilka entreprenörer som skulle anlitas.²⁴³

De åtgärder på kreditmarknadens område som Byggnadsarbetareförbundet främst efterlyste bestod i ett första steg att byggandet skulle få en integrerad finansiering. Med detta avsågs att uppdelningen mellan kreditiv och långsiktig finansiering skulle upphöra. Därmed skulle de stora avlyftsproblemen undvikas och byggandet skulle bli billigare. Sammanslagningen skulle också leda till, vilket var viktigt, att statsmakterna lättare kunde föra en selektiv kreditpolitik som prioriterade bostadskreditgivningen.

Införandet av en integrerad finansiering var emellertid en åtgärd som skulle vara relativt lätt att genomföra, och utgjorde för Byggnadsarbetareförbundet endast en övergångslösning mot en statlig totalfinansiering av bostadsbyggandet:

Vi vill skapa ett system där man på ett enda ställe skall kunna få ett enda lån som ersätter de nuvarande kreditiven och fastighetslånen. Vi vill att det skall skapas en statlig inrättning för ändamålet. Vi vill avkoppla bankerna och deras kreditbolag från den uppgiften. [...] Staten har redan nu det politiska och moraliska ansvaret för bostadsbyggandets kreditförsörjning. Det är inte mer än rätt att staten då får instrument som svarar mot det ansvaret.²⁴⁴

Med en statlig bostadsbank skulle, som Byggnadsarbetareförbundet uppfattade sakernas tillstånd, maktkoncentrationen beträffande

²⁴² Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1969c) s. 6.38-6.42, samt "Skrivelse till Socialdemokratiska Partistyrelsen om kreditmarknadsfrågor, 30 oktober 1970" i Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1971a) s. 84-85.

²⁴³ Något belägg för att sådana krav existerade har jag dock inte sett.

²⁴⁴ Knut Johansson i Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1969d) s. 269.

bostadsfinansieringen brytas.²⁴⁵ De bankanknutna ”byggkedjornas” fördelar skulle försvinna då krediterna istället skulle ges i turordning enligt den kommunala byggnadsplaneringen. Vidare skulle den statliga totalfinansieringen innebära att statsmakterna kunde genomföra en effektivare anpassning av upplåningen till konjunkturerna. Då staten har möjlighet att använda sig av alla former av upplåning kunde denna ske på den del av kreditmarknaden där överskottsmedel fanns. Dessutom är inte staten bunden till, vilket den ”affärsmässiga” sektorn är, att tillämpa utlåningsräntor som i varje läge följer inlåningsräntorna. Ytterligare fördelar med en statlig bostadsbank skulle vara att regionala kreditförsörjningsproblem skulle undvikas, att administrationen skulle förenklas samt att kreditförsörjningen till stora, industrialiserade byggprojekt skulle underlättas.

Med tiden skulle den statliga bostadsbanken utvecklas till en ”sambhällsbyggnadsbank”.²⁴⁶ Finansieringen av bostadsområdenas kommunala följdinvesteringar, det vill säga sådant som skolor, daghem och andra serviceanläggningar, skulle därmed skötas av den statliga banken. Mellan ett färdigställt bostadsområde och anläggandet av dessa servicefunktioner fann Byggnadsarbetareförbundet ett stort glapp. Genom att knyta finansieringen av dessa två typer av investeringar samman i en ”sambhällsbyggnadsbank” skulle en garanti för att ”sambhällsutbyggnaden” skedde parallellt på alla områden erhållas.

Byggnadsarbetareförbundet framhöll i sin skrivelse till den socialdemokratiska partistyrelsen att deras syfte med en statlig bostadsbank inte i första hand var att tillföra mer kapital till bostadsbyggandet.²⁴⁷ Det förbundet eftersträvade var att få till stånd en smidigare bostadsfinansiering, en finansiering som inte offrade de bostadspolitiska målsättningarna.

²⁴⁵ Under Byggnadsarbetareförbundets kongressvecka 1969 aviserade Gunnar Sträng sammanslagningen av de två statliga bankerna Postbanken och Kreditbanken. Bakgrunden till detta menade Byggnadsarbetareförbundet var kraven på att samordna kreditiven och den långsiktiga finansieringen inom bostadssektorn. Se Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1969d) s. 268 samt ledaren ”Brännbar kongressfråga” (nr. 23/1969) och ”Sambhällsbyggandets finansiering förbättras” (nr. 28/1969) i *Byggnadsarbetaren*.

²⁴⁶ Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1969c) s. 6.64-6.69.

²⁴⁷ ”Skrivelse till Socialdemokratiska Partistyrelsen om kreditmarknadsfrågor, 30 oktober 1970” i Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1971a) s. 91.

Bostadspolitiken

Byggnadsarbetareförbundets krav och synpunkter på bostadspolitiken rörde framför allt omfattningen av nyproduktionen av bostäder, hur boendekostnaderna skulle hanteras samt fördelningen av denna nyproduktion på byggherrekategorier och i viss mån även på bostadstyp.

Vid 1960-talets slut var det för en del bedömare uppenbart att nyproduktionen av flerfamiljshus var på väg att bli allt för omfattande.²⁴⁸ Bostadsproduktionen uppgick till drygt 100 000 lägenheter om året vid denna tid och planen var att denna nivå skulle upprätthållas fram till 1974.²⁴⁹ Men långt innan dess, till och med så tidigt som 1967, hade flera fastighetsförvaltande bolag fått utyrningssvårigheter.²⁵⁰ Byggnadsarbetareförbundet höll inte med om den verklighetsbeskrivningen:

Det har mot bakgrund av det förbättrade bostadsläget från olika håll varnats för att vi bygger för mycket bostäder. Antalet outhyrda lägenheter – som ökat de senaste åren – tas till intäkt för det resonemanget. Jag vill gärna ha sagt att jag inte ser någon anledning till panik i det faktum att några tusental lägenheter står tomma några månader. [...] Man kan aldrig grunda beslut om bostadsbyggandets omfattning på sådana uppgifter. Över huvud taget är det fel att planera med hänsyn till kortsiktiga svängningar i efterfrågan när det gäller en så viktig och långsiktig produktion som bostadsbyggandet.²⁵¹

Det omfattande bostadsbyggandet försvarades till varje pris. Förbundet menade att statsmakterna även efter 1974 skulle upprätthålla produktionsnivån 100 000 nybyggda lägenheter om året. Med standardutvecklingen skulle normerna för trångboddhet uppfattas som alltmer otidsenliga, det vill säga den behövda bostadsytan per person skulle fortsätta att öka, samtidigt som saneringsverksamheten skulle kräva en omfattande nyproduktion. Förbundet framhöll vidare att detta innebar att bostadsbyggandet även framgent skulle komma att ställa stora krav på samhällets ekonomiska resurser. Men, framhöll de med emfas, det är felaktigt

²⁴⁸ Se t.ex. Carl-Olof Nordling: "Bostadsbyggnadsbehovet i tätorterna" (nr. 3/1968) och "Att beräkna bostadsbyggnadsbehov" (nr. 5/1968) i *att bo*.

²⁴⁹ Denna period brukar betecknas som "miljonprogrammet". Se not 58 i detta kapitel samt avsnittet *Bostadsbyggandets volym och struktur*.

²⁵⁰ Se t.ex. Sv. Riksbyggen (1968) *Verksamhetsberättelse 1967*. Stockholm, s. 9.

²⁵¹ Knut Johansson i Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1969d) s. 234.

att betrakta den ekonomiska kakan som given och utifrån detta räkna fram ett visst utrymme för bostadsinvesteringar.²⁵² Bostadsbyggandet intar en särställning i ekonomin, och borde därför betraktas som en nödvändig förutsättning för den ekonomiska tillväxttakten.

Den avmattning av efterfrågan på nyproduktionens lägenheter i flerfamiljshus som kunde konstateras under 1960-talets andra hälft berodde enligt Byggnadsarbetareförbundet på att många inte kunde klara av nyproduktionens hyror. En fortsatt hög bostadsbrist kunde existera sida vid sida med en avtagande efterfrågan. Bostadsbrist förelåg, enligt BYGG 70:s definition, då ”goda bostäder till skäliga kostnader ej står till förfogande i tillräckligt antal”.²⁵³ Ansträngningarna för att pressa produktionskostnaderna behövde därför intensifieras, men lika viktigt var det att stimulera efterfrågan.²⁵⁴ Uppmaningen till statsmakterna blev därför att bostadstilläggen (bostadsbidragen) borde höjas för de betalningssvaga grupperna, samtidigt som den bidragsberättigade gruppen borde utvidgas utöver familjer med barn – alla betalningssvaga grupper skulle stödjas i sin bostadskonsumtion.

Ytterligare ett sätt att motverka den minskande efterfrågan på nyproducerade flerfamiljshuslägenheter vore, enligt Byggnadsarbetareförbundet, att motarbeta hyressplittringen mellan äldre och nyare områden. Att helt avveckla hyresregleringen²⁵⁵ och tillåta hyresvärdarna i det äldre beståndet att höja hyrorna innebar dock en risk – risken för obefogade inkomstökningar hos fastighetsägarna. Detta skulle i sin tur motverkas genom att dessa beskattades och på så sätt omfördelades av statsmakterna för att sänka hyresnivån i det nyproducerade beståndet. Byggnadsarbetareförbundet framhöll att de nya bostadsområdena också måste utformas på ett sådant vis att de utgjorde realistiska alternativ för de hyresgäster som bodde i äldre, och billigare, områden.

Under efterkrigstiden hade de kommunala och kooperativa byggherrarna vuxit på bekostnad av de enskilda. Detta var, som Byggnadsarbetareförbundet framhöll i sin skrivelse till den social-

²⁵² ”Skrivelse till Socialdemokratiska Partistyrelsen om bostadspolitiska frågor, 17 mars 1971” i Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1971a) s. 125-126.

²⁵³ Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1969c) s. 4.27.

²⁵⁴ Jfr Riksbyggens resonemang om ett bostadsfrämjande i avsnittet *Bostad – Samhälle*.

²⁵⁵ Hyresregleringen avvecklades inte helt förrän 1974. Detta betyder inte att prissättningen blev fri, istället för hyresregleringen kom bruksvärdessystemet.

demokratiska partistyrelsen, en utveckling som medvetet åstadkommits.²⁵⁶

Men den successiva minskningen av de enskilda byggherrarnas andel av flerfamiljshusproduktionen avstannade under 1960-talets sista år.²⁵⁷ Dock tog inte de enskilda byggherrarna några marknadsandelar från den kommunala och kooperativa sidan, deras andel av produktionen var konstant. Detta föranledde Byggnadsarbetareförbundet att ställa krav på att statsmakterna, i såväl lagstiftningsarbetet som vid dessa lagars praktiska tillämpning, skulle sträva efter att underlätta en fortsatt överföring av bostadsproduktionen till kommunala och kooperativa företag.²⁵⁸ Ett av de instrument som statsmakterna förslagsvis kunde använda vore att endast lämna statliga lån till sådan bostadsproduktion som utfördes på kommunal mark under allmännyttig eller kooperativ förvaltning.²⁵⁹

Slutmålet för denna av Byggnadsarbetareförbundet förda politik, det vill säga den ideala organisationen av byggprocessen, var att kommunen ägde all mark, att allmännyttiga och kooperativa företag förvaltade bostäderna samt att dessa även skötte upphandlingarna av byggandet från byggnadsföretagen. Därmed skulle den enskilda byggherreverksamheten helt uttraderas på åtminstone flerfamiljshus-sidan.

De enskilda byggherreföretagen dominerade däremot småhusmarknaden, en marknad som dessutom var stadd i tillväxt. Detta förhållande föreföll mindre lämpligt utifrån Byggnadsarbetareförbundets ståndpunkter. Förbundet betecknade småhusmarknaden som en marknad med enorma brister.²⁶⁰ Produktionen av småhus karakteriserades av låg produktivitet, spekulationsvinster för såväl byggare som ägare samt segregering av bostadsområdena. Byggnadsarbetareförbundets recept för att komma till rätta med dessa missförhållanden var att statsmakterna måste samordna de olika dispositions- och upplåtelseformerna²⁶¹ juridiskt, belåningsmässigt

²⁵⁶ ”Skrivelse till Socialdemokratiska Partistyrelsen om bostadspolitiska frågor, 17 mars 1971” i Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1971a) s. 125-126. Ett uttryck för detta var den utformning som de statliga tertiärlånen fick i slutet av 1940-talet.

²⁵⁷ Se diagram 3.1.

²⁵⁸ Se t.ex. Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1969d) s. 233.

²⁵⁹ ”Skrivelse till Socialdemokratiska Partistyrelsen om bostadspolitiska frågor, 17 mars 1971” i Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1971a) s. 128.

²⁶⁰ *ibid.* Se också ”Småhus och fritidshus fara för jämlikheten” i *Byggnadsarbetaren*, nr. 18/1969.

²⁶¹ Det vill säga hyresrätt, bostadsrätt och enskilt ägande.

och fiskalt. Till exempel framhöll förbundet att egnahemsägarna subventionerades genom att de inte debiterades till fullo för kommunernas kostnader vid stadsplanläggningen av småhusområden och att de åtnjöt avdragsrätt för skuldräntan, två förmåner som inte kom hyresgäster och bostadsrättsinnehavare till del.²⁶²

I BYGG 70 konstaterades, med vissa reservationer, att det i befolkningen ”finns en ganska utbredd önskan att bo i småhus”.²⁶³ Utredningen pekar på att de totala ekonomiska resurserna är begränsade, men ser det som oundvikligt att småhusbyggandet kommer att fortsätta öka om de nuvarande institutionella förhållandena på bostadsmarknaden skulle bestå. Att förorda ett ökat småhusbyggande kunde dock utredningen inte göra. Så länge som efterfrågans inriktning byggde på subventionerade kostnader, kunde inte efterfrågan avgöra vad som skulle byggas. Ändrades dessa institutionella förhållanden, och befolkningen fortsatt efterfrågade småhus, så kunde dessa byggas enligt utredningen. I skrivelsen till den socialdemokratiska partistyrelsen, vilken utformades två år senare än BYGG 70, finns inga resonemang om hur befolkningen vill bo.

Slutsatsen om småhusbyggandets problem var att detta skulle bära sina egna kostnader samtidigt som kommunala och kooperativa byggherrar sökte etablera sig på denna marknad. På så sätt skulle det spekulationsbyggande som kännetecknade småhusmarknaden kunna rättas till. Genom sin storlek och sina resurser skulle dessa två byggherrekategorier kunna fylla rollen som prispressare.

En annan del av bostadsbyggnadsmarknaden var också stadd i tillväxt, nämligen omdaning av de äldre bostadsområdena.²⁶⁴ Detta problemkomplex innehöll två sidor; underhåll och sanering. Förslumningen av de äldre bostadsområdena berodde enligt Byggnadsarbetareförbundet på att merparten av det äldre fastighetsbeståndet hade privata ägare. Flera orsaker till att dessa underlät att underhålla sina fastigheter räknas upp: spekulationsintresset, expropriationshot, önskan att erhålla rivningstillstånd samt svårigheter att finansiera en upprustning.²⁶⁵ I de fastigheter som förvaltades i

²⁶² Skuldräntan för insatsen i en bostadsrättslägenhet var avdragsgill, medan skuldräntan för de totala lånen på fastigheterna, i såväl bostadsrätts- som hyresrättsformen, varken då eller nu är avdragsgill för den boende.

²⁶³ Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1969c) s. 4.34.

²⁶⁴ Denna fråga berördes endast ytligt i BYGG 70. Då förbundsstyrelsen följde upp kongressens beslut med en skrivelse till den socialdemokratiska partistyrelsen, rörde denna marknad ett betydligt större intresse.

²⁶⁵ ”Skrivelse till Socialdemokratiska Partistyrelsen om bostadspolitiska frågor, 17 mars 1971” i Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1971a) s. 132. Här nämns inte

allmännyttig eller kooperativ regi sköttes underhållet däremot enligt en långsiktig plan, vilket utgjorde ytterligare ett argument för att förvaltning och produktion sköttes av dessa byggherrekategorier.

Även saneringsverksamheten fann Byggnadsarbetareförbundet irrationell. Endast kommunerna kunde genomföra en sanering mål- mässigt och samlat. Men för att detta skulle vara möjligt var kommunen tvungen att äga saneringsområdenas mark, vilket fram- hållits tidigare.

Näringspolitik för byggandet

Med näringspolitik avsåg Byggnadsarbetareförbundet styrning av byggprocessens organisation. Vad förbundet krävde var att de selek- tiva medel som statsmakterna använde för att styra byggnadsverk- samheten skulle samordnas i en långt större utsträckning än vad som var fallet. I denna näringspolitiska arsenal skulle de delar som här har tagits upp om mark-, kredit- och bostadspolitik samordnas med en än mer tydlig styrning av byggnadsbranschens struktur.

Tage Öh diskuterade i skriften *Näringspolitik för byggandet* olika medel för att åstadkomma en strukturrationalisering.²⁶⁶ Skatte-, lokaliserings- och kreditpolitiken samt administrativa regleringar var medel som statsmakterna kunde använda för att styra en bransch- struktur i önskad riktning. Dessa medel var dock generella och indirekt verkande, och därmed också relativt ineffektiva. De generella medlen måste därför kompletteras med ett kraftfullt verkande selektivt sådant, nämligen statligt företagande i den bransch som skulle strukturrationaliseras.²⁶⁷

Problembeskrivningen för byggbranschen var att här återfanns såväl koncentrations- och monopolproblem som en stor splittring av verksamheterna på små företag. Alla led – byggherrar, byggnads- materialindustrin och byggentreprenörer – behövde enligt Byggnads- arbetareförbundet strukturrationaliseras och integreras vertikalt.

att hyresregleringen orsakade förslumning av det äldre bostadsbeståndet. Detta var dock allmänt känt, t.ex. framhöll Rudolf Meidner i ett möte med arbets- gruppen för BYGG 70 att regleringen till stor del kunde lastas för den för- slumning som ägde rum inom vissa delar av de stora städerna. Se Protokoll från sammanträde den 16/10 1968. Utredningsavdelningen, volymen ”Arbetsutskottet: SBAF inför 70-talet”, SBAFA.

²⁶⁶ Öh, T. (1969) s. 108-111.

²⁶⁷ En utveckling av näringspolitiken för hela samhällsekonomin skulle grundas på en betydande grupp statligt ägda företag inom industri, handel och samfärdsel. Endast med en sådan grupp kunde näringspolitiken ges någorlunda effektiva möjligheter att satsa på rationalisering och tillväxt inom näringslivet enligt Tage Öh.

Byggherreledet, byggandets beställarestruktur, var alltför splittrat för att medge ett effektivt byggande. Här hade, enligt Byggnadsarbetareförbundet, kommunerna en central uppgift att verka för en koncentration. Dels genom att se till att byggnadsverksamheten i kommunerna inte splittrades på ett stort antal byggherrar, dels genom att verka för en sammanslagning av de allmännyttiga bostadsföretagen till färre och större enheter.

Staten borde därför genom administrativa åtgärder, till exempel genom utformandet av den statliga lånegivningen, stödja en utveckling där de allmännyttiga bostadsföretagen i samarbete med kooperativa byggherreorganisationer verkade för en koncentration av byggherrestrukturen.

Byggnadsmaterialbranschen uppfattades av Byggnadsarbetareförbundet som alltför dominerad av bristfällig konkurrens och småföretag, dock med undantag för några varugrupper.²⁶⁸ Frånvaron av konkurrens, vilket berodde på den stora förekomsten av priskarteller och samarbetsavtal, ledde till kraftigt ökande materialpriser. Denna utveckling var tvungen att brytas och det fanns huvudsakligen tre medel som statsmakterna kunde använda i detta syfte.

Förbundet ville se en skärpt kartell- och monopollagstiftning, åtgärder som kunde stärka den utländska konkurrensen samt att staten etablerade sig som en stark företagare inom branschen i syfte att öka konkurrensen och därmed pressa priserna.

Det strukturproblem som förbundet upplevde som mest akut inom byggnadsverksamheten var att det fanns alldeles för många små byggföretag. En etableringskontroll borde enligt Byggnadsarbetareförbundet övervägas, för att åstadkomma en minskning av den höga etablerings- och konkursfrekvensen inom entreprenadledet.

Men även på entreprenadmarknaden ville Byggnadsarbetareförbundet att staten skulle engagera sig som företagare,²⁶⁹ med syfte att utveckla kompletta integrerade byggsystem. Denna verksamhet borde vara av en sådan omfattning att stordriftsfördelar kunde

²⁶⁸ Se t.ex. "Få företagsgrupper dominerar byggmaterialindustrin" (nr. 10/1969) och "Nu stiger materialpriserna igen" (nr. 33/1969) i *Byggnadsarbetaren*.

²⁶⁹ Under Byggnadsarbetareförbundets kongress 1964 antogs krav på att förbundet skulle verka för ett statligt *bostadsbyggnadsföretag* med fackföreningsrörelsen och kooperationen som minoritetsdelägare. På kongressen 1969 menade förbundet att detta inte var lika aktuellt längre då BPA fyllde denna roll på bostadsområdet. Vad som nu efterfrågades var ett statligt byggföretag för alla typer av entreprenader. Se Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1964) *Svenska Byggnadsarbetareförbundets 5:e kongress i Stockholm. Folkets Hus den 9-14 augusti 1964. Protokoll*. Stockholm, s. 487ff samt Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1969d) s. 117.

utnyttjas och att det statliga företaget kunde utöva ett starkt konkurrenstryck på den allmänna entreprenadmarknaden.

Byggnadsarbetareförbundet ville med sin näringspolitik styra byggnadsverksamheten till några enstaka stora totalproduktionsföretag. Detta var dock ingen ny idé. Knut Johansson hade till exempel redan 1965, vid Riksbyggens bostadsriksdag i Norrköping, framfört att en förutsättning för industrialisering av byggandet var att ett och samma företag svarade för hela husets färdigställande samt att varje byggentreprenörsföretags produktion borde uppgå till mellan 10 000 och 15 000 lägenheter per år.²⁷⁰

Totalproduktionsföretagen skulle ha resurser att bedriva kvalificerat utvecklingsarbete, de skulle också arbeta kontinuerligt så att arbetskraften kunde beredas fasta anställningar samtidigt som de skulle ta in underentreprenörsfunktionerna i sin egen verksamhet. Dessa totalproduktionsföretag skulle på sikt integreras vertikalt så att det inom samma företag fanns såväl materialproduktion, byggande som byggherrefunktion. Vad som egentligen eftersträvades var de löst sammanfogade ”byggkedjorna”, om än i långt fastare form.

De av Byggnadsarbetareförbundet krävda åtgärderna på markpolitikens område och förslaget om en samhällsbyggnadsbank skulle, tillsammans med de föreslagna åtgärderna på materialproduktionens område och i byggherrelivet, bryta ”byggkedjornas” monopoliseringstendenser. När detta väl var uppnått såg förbundet gärna att den privata delen av byggnadsverksamheten organiserades i stora företag. Konkurrensen inom byggnadsindustrin som helhet skulle då kunna bedrivas genom det som Tage Öh beskrev som ”blockkonkurrens”. En förutsättning för blockkonkurrens var att även de andra företagsformerna inom byggnadsindustrin formerade sig som stora block.

För att skapa sådana block inom byggnadsindustrin borde statsmakterna vidta åtgärder för att slå samman och bygga ut de allmännyttiga och de kommunala egenregiverksamheterna till riksomfattande företag. Samtidigt borde också de statliga aktiviteterna, tillsammans med de av Byggnadsarbetareförbundet föreslagna uppgifterna, koncentreras och byggas ut. På detta vis skulle ytterligare ett block formos.

Till dessa två, som Byggnadsarbetareförbundet kallade det, offentliga företagsgrupper tillkom ytterligare en. Det tredje blocket

²⁷⁰ ”Knut Johansson: En och samma entreprenör bör svara för hela huset” i *Byggnadsarbetaren*, nr. 3/1965. En sådan storlek på produktionen hade år 1969 endast BPA och Skånska Cementgjuteriet.

skulle bestå av de kooperativa företagsgrupperna, till vilket förbundet antagligen räknade Riksbyggen, HSB och det fackliga produktionsföretaget BPA.

Förbundet insåg att dessa förslag på hur byggnadsindustrin borde organiseras på sikt kunde komma att stå i strid med gällande lagstiftning. I sin skrivelse till den socialdemokratiska partistyrelsen, där dessa förslag framställdes, påpekade Byggnadsarbetareförbundet att ett förverkligande av denna strukturomvandling av byggnadsindustrin kunde kräva lagändringar, och om så var fallet så borde en översyn av lagstiftningen göras.²⁷¹

Sammanfattning av Byggnadsarbetareförbundets handlingsprogram

De politiska ställningstaganden rörande byggnadsindustrin som Byggnadsarbetareförbundet gjorde i slutet av 1960-talet kan här sammanfattas. Markfrågan, den strategiska resursen i byggnadsprocessen, skulle få sin lösning i att kommunen ägde all bebyggelsemark och upplät denna till byggföretagen med tomträtt.

Kreditmarknaden för bostadsbyggande skulle organiseras genom en statlig bank, vilken skulle sköta den totala finansieringen. Bostadspolitiken skulle vara fortsatt ”ambitiös” under 1970-talet, det vill säga bostadsbyggnadsprogrammen skulle inte skäras ned utan dessa skulle upprätthållas på sin mycket höga nivå. Efterfrågan skulle hållas uppe genom selektivt stöd till betalningssvaga grupper. Endast kooperativa och allmännyttiga byggherrar skulle upphandla och förvalta bostäderna.

Vidare förespråkade Byggnadsarbetareförbundet att staten engagerade sig som företagare, i såväl materialproduktionsledet som i entreprenörsledet, i syfte att bjuda de privata företagen konkurrens och därmed tvinga fram en koncentration av branschstrukturen. Genom dessa åtgärder skulle den enskilda sektorn tvingas organisera sig i stora, rationella enheter samtidigt som dessa skulle utsättas för en effektiv blockkonkurrens av väl integrerade statliga, kommunala och kooperativa totalproduktionsföretag.

Landsorganisationen och BYGG 70

I kapitlet om Textilarbetareförbundet spelar LO:s ställningstaganden till förbundets politik en central roll. Relationen mellan Byggnadsarbetareförbundet och LO synes vara mindre komplicerad. I

²⁷¹ ”Skrivelse till Socialdemokratiska Partistyrelsen om näringspolitiska frågor, 3 november 1970” i Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1971a) s. 116.

utformandet av den tredje delen av BYGG 70 deltog, vilket behandlats tidigare, tre personer från LO:s utredningsavdelning. Ordförande för arbetsgruppen var ju Rudolf Meidner, som i kraft av sin ställning inom LO antagligen gav arbetet med programmet stor legitimitet inom organisationen.

Behandlingen av BYGG 70:s förslag i LO:s organ *Fackföreningsrörelsen* var välvillig,²⁷² den mer utförliga artikeln skrevs till och med av arbetsgruppens sekreterare Tage Öh.²⁷³ I LO:s remissyttranden över bostadspolitiska frågor under 1970-talets första hälft återfinns flera av BYGG 70:s krav.²⁷⁴ Belysande för den samsyn som fanns mellan Byggnadsarbetareförbundet och LO i bostadspolitiska frågor,²⁷⁵ är den markering som LO gjorde i yttrandet över byggkonkurrensutredningen 1972:

I underremiss från Svenska Byggnadsarbetareförbundet framförs synpunkter som enligt LOs mening är representativa för fackföreningsrörelsen. LO instämmer därför helt i detta yttrande och antar det som sitt eget remissvar.²⁷⁶

²⁷² ”Starkare samhällsinflytande över bostadsbyggandet – krav av Bygg 70” (nr. 12/1969); ”Bygg 70 huvudfråga vid byggkongress” (nr. 16-17/1969) samt ”Skarp kritik mot affärsbankerna upptakt till Byggnads kongress” (nr. 19/1969) i *Fackföreningsrörelsen*.

²⁷³ Tage Öh: ”Näringspolitik för byggandet – näringsstruktur” (nr. 19/1969) samt ”Näringspolitik för byggandet – mål och medel” (nr. 20/1969) i *Fackföreningsrörelsen*.

²⁷⁴ Se LO:s remissyttrande 1970, där organisationen i likhet med Byggnadsarbetareförbundet, framhåller vikten av en förbättrad styrning av byggnadsverksamheten. I yttrandet 1972 om bostadsbeskattningen, som skrevs tillsammans med bl.a. Riksbyggen, framhålls vikten av att likställa de olika bostadsupplåtelseformerna i skattemässigt hänseende. I saneringsfrågan anfördes också i ett yttrande från 1972 likartade ställningstaganden som behandlades i BYGG 70. Remissyttrandet 1973, över en av den stora boendeutredningens betänkande, skrev LO tillsammans med såväl Byggnadsarbetareförbundet som Riksbyggen. Under 1974 skrevs även det årets stora remissyttrande över bostadspolitiska frågor tillsammans med Byggnadsarbetareförbundet. Se Landsorganisationen (1971) *Yttranden till offentlig myndighet 1970*. Stockholm, s. 221-223; Landsorganisationen (1973) *Yttranden till offentlig myndighet 1972*. Stockholm, s. 34-37 och 38-39; Landsorganisationen (1974) *Yttranden till offentlig myndighet 1973*. Stockholm, s. 245-252 samt Landsorganisationen (1975) *Yttranden till offentlig myndighet 1974*. Stockholm, s. 107-119.

²⁷⁵ Se även sammanfattningen över LO:s ställningstagande i bostadspolitiska frågor under 1970-talets första hälft i Landsorganisationen (1976) *19:e ordinarie kongress. 12-19:e juni 1976. Folkets Hus, Stockholm. Protokoll, del 2*. Stockholm, s. 1022-1027.

²⁷⁶ Landsorganisationen (1973) s. 306.

Riksbyggens politiska handlingslinjer

Till Riksbyggens kongress 1970 hade en arbetsgrupp inom företaget till uppgift att formulera ett bostadspolitiskt program. Det hade inte tidigare utarbetats något sammanhållen redovisning av Riksbyggens ställningstaganden i dessa frågor, men företaget hade vid olika tillfällen under årens lopp drivit kampanjer för enskilda mål inom detta område.

Programmet *Bostad – Samhälle* utformades under ledning av före inrikesministern Rune Johansson, vid denna tidpunkt direktör på Riksbyggen.²⁷⁷ Beslutet att formulera ett program hade sin upprinnelse i en oro över att företaget inte syntes i debatten i samma utsträckning som tidigare. En av de ledande personerna inom företaget menade att man de senaste åren hade varit alltför pressad av kostnadsfrågor och den förändring som den gradvisa övergången till köparens marknad hade inneburit.²⁷⁸ Dessutom hade den genomförda omorganisationen av företaget tagit så mycket tid att man helt enkelt inte haft tid för utåtriktad propaganda.²⁷⁹

Arbetet med att skriva programmet kom i gång sent, i maj 1969 hade de inblandade ännu inte klart för sig vad programmet skulle innehålla, eller om det ens var lämpligt att företaget utformade sammanhållna program. Rune Johansson framhöll dock att möjligheterna för Riksbyggen var stora:

Nu uppstår frågan: kan Riksbyggen ha ett eget bostadspolitiskt program? Vi kan få statsmakternas sanktion för vårt program. De fullföljer inte, utan överlåter till allmännyttiga och kooperativa företag att utveckla och föra vidare arbetet.²⁸⁰

²⁷⁷ Vid rekryteringen av Rune Johansson till Riksbyggen inrättades en ny direktörsstol med skräddarsydda uppgifter. Arbetsområdet var PR-betonat; uppdraget var att utveckla kontakter med kommunerna och konsumenterna samt att vidareutveckla företagets bostadspolitiska målsättningar och arbeta för dessas genomförande. Se t.ex. "Rune Johansson blir direktör i Riksbyggen" i *Bygge och Bostad*, nr. 1/1969. Rune Johansson återvände dock till statsrådslivet efter ungefär två och ett halvt år hos Riksbyggen. Då Krister Wickman lämnade industriministerposten sommaren 1971, erhöll Rune Johansson denna post. Se t.ex. Johansson, K. (1984) s. 260-261.

²⁷⁸ Rapport från sammanträde angående vissa målsättningsfrågor den 7 maj 1969 på Rönneberga kursgård. Rune Johanssons personarkiv, låda nr. 7, ARAB.

²⁷⁹ Omorganisationen, som bestod i att de lokala byggfackföretagen fusionerades till BPA år 1967 och att Riksbyggen och BPA då fick gemensamma uppgifter, finns framför allt beskrivet i avsnittet *Riksbyggen-BPA*.

²⁸⁰ Rapport från sammanträde angående vissa målsättningsfrågor den 7 maj 1969 på Rönneberga kursgård. Rune Johanssons personarkiv, låda nr. 7, ARAB.

De ansvariga enades om att företaget inte behövde utforma en egen bostadspolitik, utan i stället endast redogöra för vilken bostadspolitik som man anslöt sig till. Företagets policy skulle genomsyras av en bestämd samhällsbyggnadsfilosofi – utformningen av lägenheter och bostadsområden var inte de enda områden som företaget borde ha en mening om. Dock var det av stor vikt att formuleringarna som gjordes inte uppfattades som ett direkt aktionsprogram; antingen skulle programmet begränsas till allmängiltiga ting eller så skulle det begränsas till sådant som var genomförbart.

Bostad – Samhälle

Det färdiga programmet blev en blandning av allmängiltiga föresatser från Riksbyggens sida och konkreta krav på statsmakterna.²⁸¹

Riksbyggen framhöll i manifestet sin kamp mot en kommersiell syn på bostaden och krävde bättre bostäder, boendemiljö och boendeservice, samt ökad boendedemokrati och ökat konsumentinflytande.

Flera av kraven på bostadspolitiken, och därmed statsmakterna, var dock till sin natur företagsspecifika; ett förverkligande av dem skulle stärka Riksbyggens egna positioner på bostadsbyggnadsmarknaden.

Det viktigaste av dessa var kravet på att bostadsrätten skulle göras lika tillgänglig som de andra två upplåtelseformerna (hyresrätt och småhus). Detta skulle åstadkommas genom att höja det statliga låneunderlaget från 25 till 28 procent; en åtgärd som skulle innebära att endast två procent av en bostadsrättslägenhets kostnad, under förutsättning att byggherren byggde under lånetaket, skulle erläggas i form av egen insats. Vidare framförde Riksbyggen att bostadsrättsinnehavare skulle erhålla rätt att göra ränteavdrag för hela fastighetens skuldbelastning. En sådan rättighet skulle också göra det möjligt att upplåta småhus med bostadsrätt. Företaget ansåg att byggandet och ägandet av småhus var organiserat på ett sådant sätt att konsumenten inte lät boendeformens direkta förtjänster bestämma valet; det primära hade blivit att småhuset utgjorde en kapitalplacering. Därmed fick inte alla grupper i samhället möjlighet att efterfråga småhus; dessa borde i mycket större utsträckning byggas med hyres- och bostadsrätt.

²⁸¹ Med allmängiltiga föresatser avses svepande målsättningar av typen: ”Att förse gamla och nya bostadsområden med fullgod service och skapa lika möjligheter för alla människor att tillgodogöra sig denna”. Citatet från Sv. Riksbyggen (1970) s. 12.

Liksom Byggnadsarbetareförbundet menade Riksbyggen att en nyproduktion på 100 000 lägenheter var en nödvändig nivå för åtskilliga år framöver. Företaget tillbakavisade de prognoser som pekade på att efterkrigstidens efterfrågetryck skulle komma att omvandlas i en överskottssituation. Riksbyggen medgav att det visserligen fanns tecken på att bostadsmarknaden kommit i balans på ett betydande antal orter, men bristerna var ändå påtagliga:

Dessutom kan man slå fast att bostadsförhållandena i landet inte är sådana att det finns anledning att sänka ambitionerna även om en viss marknadsmässig balans åstadkommit.²⁸²

Som Riksbyggen såg det var det absolut nödvändigt att bostadsbyggnadssektorn även framöver kunde bibehålla sin andel av de samlade kapitalresurserna. Man byggde för framtiden – lägenheterna skulle vara stora och ha en hög standard. Utrymme måste också beredas för ökade ambitioner på i första hand två områden; saneringsverksamheten och en bättre serviceförsörjning i såväl nya som gamla bostadsområden.

Byggnadsarbetareförbundet underströk, som tidigare framhållits, i BYGG 70 nödvändigheten av att stimulera inkomstsvaga gruppers bostadsefterfrågan genom höjda bostadstillägg. Detta var ett ställningstagande som även Riksbyggen stödde. Men, företaget ville dessutom knyta bostadstilläggen specifikt till bostadskonsumtionen genom att låta utbetalningarna ske via hyresvärd eller bostadsrättsförening, vilka sedan kunde dra av beloppet på hyresavin.²⁸³ Bidragets storlek skulle vidare, enligt Riksbyggen, stå i paritet med bostadens kvalitet och kostnad på ett sådant sätt att det stimulerade efterfrågan på bostäder med högre standard. Som bostadstilläggen var utformade fungerade de enligt Riksbyggen som ett allmänt konsumtionsstöd till de bidragsberättigade.

²⁸² Sv. Riksbyggen (1970) s. 7.

²⁸³ Knut Johansson motionerade sedermera om detta till 1971 års riksdag. I motionen framhölls att bostadstillägget skulle utformas som ett specifikt bostadsstöd och inte som ett allmänt konsumtionsstöd. Hemställen till statismakerna var att de skulle pröva utbetalningsformen samt utforma en tydligare koppling mellan bostadstillägget och bostadsstandarden. Se motion nr. 1561, år 1971. I ett brev till *Expressen*, som Knut Johansson skrev för att tillbakavisa en "utstuderat vilseledande" ledare med anledning av ovannämnda motion, framhölls att: "För den vanlige hyresgästen är skillnaden mellan utbetalningsformerna [bidragsavi respektive avdrag på hyresavin] lika med noll. För vissa familjer, med temporära svårigheter att planera sin ekonomi, har den klarare bindning av stödet till bostaden, som förslaget innebär, däremot en klart positiv verkan." Brev till *Expressens* ledarsida från Knut Johansson, daterat den 29 november 1971. Knut Johanssons samlingspärmar nr. 13, SBAFA.

Behovet av att styra befolkningen mot en viss konsumtion var för övrigt ett framträdande drag hos Riksbyggen. Konsumentupplysning på bostadsområdet ansågs vara av stor vikt:

Om en bättre bostad erbjuds med bättre miljö- och servicekvaliteter bör villigheten öka att satsa en större del av reallöneökningen på bostadskonsumtionen. Ska detta ske krävs ökad information och opinionsbildning.²⁸⁴

Två år tidigare hade en grupp från Riksbyggens högsta ledning diskuterat att, tillsammans med andra intresserade, starta ett ”Bostadsfrämjande”.²⁸⁵ Bakgrunden till detta var att det sedan en tid varit svårt att ”placera lägenheter”, och då framför allt stora lägenheter samt bostadsrättslägenheter överhuvudtaget. Det var uppenbart för dem att situationen på bostadsmarknaden var på väg mot en balans mellan tillgång och efterfrågan:

Detta är en fullkomligt ny situation – en situation som mycket få av dem som nu är verksamma inom Riksbyggen och BPA tidigare har upplevt. Många har därför – fullt naturligt – svårt att riktigt tro på det nya läget. [...] Man ställer sin lit till de nya bostadstilläggen och till bättre konjunkturer. [...] Den anförda bristen på efterfrågan kan få allmän karaktär om inte särskilda åtgärder vidtas.²⁸⁶

De åtgärder som kunde vidtas för att upprätthålla efterfrågan var av två slag. Dels kunde prispåverkande åtgärder sättas in, antingen genom subventioner eller omflyttning i tiden av bostadskostnaderna. Dels kunde opinionsbildning användas för att ge bostadskonsumenter argument varför de borde använda en större del av sin inkomst till bostadskonsumtion. Som bostadsproducent var man tvungen, som Riksbyggens verkställande direktör Gösta Blomqvist uttryckte det, att aktivt marknadsföra sin vara i konkurrens med utlandsresor, sommarstugor, bilar och andra kapitalvaror.²⁸⁷

En fortsatt hög produktion av stora lägenheter med hög standard tillsammans med höjda bostadstillägg, vilka skulle vara direkt styrda

²⁸⁴ Sv. Riksbyggen (1970) s. 25.

²⁸⁵ Protokoll fört vid sammanträde med Bostadspolitiska utskottet å Riksdagshuset den 14 november 1968 samt Diskussions-pm om ett bostadsfrämjande, daterad den 12 november 1968. Rune Johanssons personarkiv, låda nr. 7, ARAB.

²⁸⁶ Diskussions-pm om ett bostadsfrämjande, daterad den 12 november 1968. Källa: ibid.

²⁸⁷ Protokoll fört vid sammanträde med Bostadspolitiska utskottet å Riksdagshuset den 14 november 1968. Källa: ibid.

mot bostadskonsumtion, samt intensifierad konsumentinformation och opinionsbildning – så kan Riksbyggens byggnadsfilosofi sammanfattas så här långt.

Riksbyggens bostadspolitiska program innehöll ytterligare ett antal ämnesområden: markpolitik, sanering och finansieringsfrågor samt några uttalanden om konkurrensfrågor.

På det markpolitiska området hade Riksbyggen varit aktivt sedan nästan ett decennium tillbaka. I början av 1960-talet drog företaget i gång en markpolitisk offensiv, vilken hade målsättningen att kommunerna skulle äga all mark.²⁸⁸ I det bostadspolitiska programmet 1970 var denna fråga lika aktuell, och här anslöt sig Riksbyggen helt till Byggnadsarbetareförbundets krav i BYGG 70: kommunerna skulle äga all den mark som behövdes för samhällsbyggandet och skulle behålla denna mark i sin ägo, markförvärvslånefonden skulle förstärkas betydligt. Dock gick Riksbyggen längre i sina krav än Byggnadsarbetareförbundet på några punkter. Företaget hävdade att kommunerna behövde en markreserv som sträckte sig längre än bebyggelseplanerna för de närmaste tio åren, att markförvärvslånen skulle lämnas med gynnsammare amorteringsvillkor samt att statliga lån endast skulle utgå till bostäder som byggdes på kommunal mark.

Riksbyggen ägnade i sitt program saneringsproblematiken betydligt mer uppmärksamhet än Byggnadsarbetareförbundet gjorde i sitt program.²⁸⁹ Saneringsfrågan var nära sammanbunden med markfrågan, och även här gav Riksbyggen kommunerna en central roll. Det var kommunerna som skulle styra saneringsverksamheten i stora enheter, vilket nödvändiggjorde att de också ägde tomtmarken och de därtill hörande saneringsmogna fastigheterna. Riksbyggen avvisade bestämt så kallad punktsanering. Sådan sanering löste enligt Riksbyggen inga stadsplanetekniska och miljömässiga problem, och urartade lätt i spekulation. Saneringsverksamheten var dock en kostsam affär, och kommunernas ekonomier var redan ansträngda. Riksbyggen lade därför i sitt program fram ett förslag om inrättande av en statlig saneringsfond, vars kapital skulle ackumuleras genom en saneringsavgift på alla fastigheter. Saneringsavgiften skulle bestämmas av dels fastighetens ålder, dels dess taxeringsvärde.

När det gällde bostadsfinansieringens organisation anslöt sig Riksbyggen helt till Byggnadsarbetareförbundets ståndpunkter i sak-

²⁸⁸ Se avsnittet *Den kommunalexpansiva företagsstrategin – saneringsverksamheten*.

²⁸⁹ Inte heller denna fråga var ny för Riksbyggen. Företaget hade även här, liksom i markfrågan, tidigt engagerat sig. Se föregående not.

frågorna, även om företaget valde mildare skrivningar av kraven. Som ett exempel på detta kan nämnas att det kontroversiella förslaget om en samhällsbyggnadsbank, framhölls som *en* av flera tekniska lösningar av problemen på detta område. Principiellt hade företaget dock inget att invända mot denna modell.

Byggnadsarbetareförbundets ideala organisation av byggprocessen inkluderade, som vi sett tidigare, en utveckling mot totalproduktionsföretag, vilka efter ägarkategori skulle "blockkonkurrera" med varandra. Riksbyggen behandlade inte denna tankemodell i sitt program, men framhöll att totalprojektering borde utnyttjas i största möjliga omfattning samt att byggtreprenörer borde integrera alla underentreprenörsfunktioner i den egna verksamheten.

Vad gällde konkurrensformer efterlyste Riksbyggen en mer nyanserad syn på det vanligt förekommande tävlingsförfarandet inom byggbranschen. Företaget ville se en utveckling av upphandlingsförfarandet, där konkurrenselementet kvarstod utan att de samordningsfördelar som fanns i en långsiktig samverkan mellan byggherre och byggtreprenör spolierades. Riksbyggen menade att förhandlingsentreprenader därför var att föredra. En sådan upphandlingsform behövde inte nödvändigtvis åsidosätta konkurrensen enligt Riksbyggen. Hade byggherren bara full insyn i kostnads-kalkylen, och besatt byggherren de kunskaper och den erfarenhet som sade honom vad som var en rimlig kostnadsnivå, så var förhandlingsentreprenad en god upphandlingsform. Ett sådant samarbete fanns mellan Riksbyggen och BPA.

Realiseringsförsök

Den organisatoriska styrkan, främst i form av goda personkontakter samt det faktum att ett betydande antal av dessa personer satt på flera stolar, utgör en del av bakgrunden till att Byggnadsarbetareförbundet och Riksbyggen hade större möjligheter än andra intresseorganisationer att påverka statsmakternas politik. Att alla iblandade också var en del av arbetarrörelsens förgreningar samt att regeringen var socialdemokratisk utgjorde naturligtvis ytterligare en fördel.

De personer som arbetade med de krav som BYGG 70:s del tre givit upphov till, och därmed även med en stor del av förslagen i Riksbyggens bostadspolitiska program,²⁹⁰ bestod dels av Tage Öh²⁹¹

²⁹⁰ Vid de överläggningar som Byggnadsarbetareförbundet hade, och som behandlas nedan, deltog Riksbyggedirektören, och tidigare inrikesministern,

och Hans Almgren,²⁹² vilka vid denna tidpunkt inte hade någon anställning på Byggnadsarbetareförbundet utan var verksamma som departementssekreterare, dels av utredningssekreterarna på förbundet, och då främst Ulf Asp²⁹³ och Pär Fagerström.²⁹⁴

Rune Johansson. Frånsett detta och Riksbyggens remisskrivelser har jag bara stött på ett konkret exempel på Riksbyggens ansträngningar att realisera sitt bostadspolitiska program, och detta gällde kraven på höjda bostadstillägg. Bostadstilläggen var såväl en statlig som kommunal angelägenhet. Statsmakterna hade i december 1971 beslutat att det under nästkommande år skulle ske en höjning av statsbidraget för de kommunala bostadstilläggen. Det var dock upp till de enskilda kommunerna själva om de skulle utnyttja detta och höja tilläggen. Därför gick Riksbyggen ut med en uppmaning till alla sina ombudsmän och lokalföreningar ute i landet att de skulle söka upp de ledamöter i kommunalfullmäktigeförsamlingarna som var närstående till Riksbyggen och få dessa att motionera i frågan. Som en service hade Riksbyggen utarbetat en färdig mall för motionen, med argument och hemställan, i vilken det bara kvartstod att fylla i namn och datum. Se Brev från Folke Bengtsson (vid denna tidpunkt direktör på Riksbyggens marknadsavdelning) till lokalföreningarna, daterat 29/12/71 tillsammans med bilagd motion. Knut Johanssons samlingspärmar nr. 13, SBAFA.

²⁹¹ Tage Öh hade aldrig någon formell anställning på förbundet. Då BYGG 70 var klar och han deltagit i de möten där realiseringen av programmet planerades återvände han till sin post som departementssekreterare på industridepartementet. Där kom han, åtminstone de närmaste åren, att arbeta med frågor som rörde statliga åtgärder för att påverka byggnadssektorns struktur; det vill säga en sorts näringspolitik för byggandet. Se nedan samt Protokoll från sammanträde på Rönneberga den 21/11 1969. Knut Johanssons arkiv, volymen "Uppföljning av BYGG 70", SBAFA.

²⁹² Hans Almgren hade varit anställd på Byggnadsarbetareförbundet som utredningssekreterare sedan mitten på 1960-talet, och hade varit mycket aktiv i utformandet av BYGG 70. Bland annat var det han som förde fram idén med en samhällsbyggnadsbank. År 1970 slutade han sin anställning på förbundet för att fortsätta sin karriär som departementssekreterare på inrikesdepartementet. Även här kom han att arbeta med bostadspolitiska frågor. Källor: Sv. Byggnadsarbetareförbundets verksamhets- och revisionsberättelser från 1960-talets andra hälft; Telefonintervju med Pär Fagerström 990824; Anteckningar från överläggningarna mellan representanter för statsrådsberedningen och Byggnadsarbetareförbundet den 19/4 1971 (s. 6) samt Anteckningar från överläggningar mellan Inrikesdepartementet och Byggnadsarbetareförbundet den 11 februari 1971 (se deltagarförteckningen). Knut Johanssons arkiv, volymen "Uppföljning av BYGG 70", SBAFA.

²⁹³ Ulf Asp anställdes i samma veva som Hans Almgren slutade på förbundet. Ulf Asp lämnade då sitt arbete som departementssekreterare på industridepartementet. Kontakterna med Byggnadsarbetareförbundet hade dock varit täta sedan tidigare, då Ulf Asp deltagit som utomstående i arbetet med del tre av BYGG 70. Se Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1971b) s. 102; Organisationsplan. SBAF inför 1970-talet, daterad 6.5.68 samt Förteckning över utomstående personer som deltagit i BYGG 70, daterad 1.4.69. Utredningsavdelningen, volymen "Arbetsutskottet: SBAF inför 70-talet", SBAFA.

²⁹⁴ Pär Fagerström hade kommit till Byggnadsarbetareförbundet 1969, då han formellt anställdes som utredningssekreterare. Detta var emellertid inte hans

Försöken att realisera de förändringar som Byggnadsarbetareförbundet och Riksbyggen yrkade på i sina program skedde genom skrivelserna till den socialdemokratiska partistyrelsen samt möten och underhandskontakter med industri- och inrikesdepartementen och statsrådsberedningen.

Det är inte möjligt att på ett fullständigt sätt följa dessa ansträngningar att göra Byggnadsarbetareförbundets krav till regeringens politik, men genom Knut Johanssons arkiv kan åtskilliga inblickar ges.

Den enda helofficiella vägen som togs var skrivelserna till den socialdemokratiska partistyrelsen.²⁹⁵ Skrivelserna sändes i väg vid olika tidpunkter under senhösten 1970. Dels ville förbundet inte att de skulle komma alltför nära valrörelsen, dels ansåg man att det publicitetsmässigt var riktigare att sprida dem över en viss tidsperiod.²⁹⁶ Funderingar fanns på att i skrivelserna bilägga beräkningar på vad förbundets krav skulle kosta att genomföra, men att överlämna prioriteringsproblemen till partistyrelsen.²⁹⁷ Dessa överväganden lämnades dock omedelbart, dels därför att det var svårt att räkna på så genomgripande reformer, dels därför att dessa också skulle visa sig mycket kostsamma. Att förbundet vände sig till partistyrelsen, och inte direkt till regeringen med sina krav hade politiska orsaker. Som Knut Johansson uttryckte det: partiet hade

egentliga sysselsättning på förbundet, som utbildad journalist handplockades han av Knut Johansson för att fungera som dennes personlige sekreterare. Sedermera, 1971, inrättades en informationsavdelning på förbundet och Pär Fagerström utsågs till informationssekreterare. Två år senare utnämndes han till Olof Palmes pressekreterare, och lämnade därmed Byggnadsarbetareförbundet. I en telefonintervju med Pär Fagerström, berättar denne en anekdot från det möte där Knut Johansson meddelade att Pär Fagerström skulle sluta sin anställning på förbundet. Någon i församlingen protesterade och sade att nästa gång de anställde någon skulle de se till att han stannade. På detta replikerade Knut Johansson, att det skulle de inte alls. Pär Fagerström kommenterar detta med att Knut Johanssons arbetsmetoder i mycket stor utsträckning byggde på kontakter – det vill säga att Byggnadsarbetareförbundet hade stor nytta av att anställda gick vidare till betydelsefulla poster på t.ex. departementen. Källa: Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1970) s. 116; Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1972) *Verksamhets- och revisionsberättelse 1971*. Stockholm, s. 103 samt telefonintervju med Pär Fagerström 990824.

²⁹⁵ Dessa gavs sedermera ut, vilket framhållits tidigare, i bokform: Sv. Byggnadsarbetareförbundet (1971a) *Vad hände med BYGG 70?* Stockholm.

²⁹⁶ PM: Uppföljning av BYGG 70, bilagt Protokoll från sammanträdet på Rönneberga den 21/11 1969. Knut Johanssons arkiv, volymen "Uppföljning av BYGG 70", SBAFA.

²⁹⁷ Protokoll från sammanträdet på Rönneberga den 21/11 1969. Källa: ibid.

mycket större möjligheter att agera; skickades kraven till regeringen skulle ärendet bara fastna hos något statsråd.²⁹⁸

Arbetet med att få till stånd en näringspolitik för byggandet ägnades stora vedermödor. En av de ansvariga på industridepartementet för att utarbeta ett handlingsprogram för statsmakterna på detta område var Tage Öh. Han framhöll redan i slutet av 1969, vid ett möte med Byggnadsarbetareförbundet om hur BYGG 70 skulle realiseras, att det var nödvändigt att förbundet skrev ihop ett sammanhållet program så snabbt som möjligt, då det upprättats en interdepartemental arbetsgrupp som på mycket kort tid skulle utforma en näringspolitik för bland annat byggandet. Därför behövde Byggnadsarbetareförbundet agera med aktiva åtgärder.²⁹⁹

Samarbete mellan Tage Öh och utredningssekreterarna på förbundet blev mycket intimt. Tage Öhs utkast till promemorior utarbetade på industridepartementet skickades till Byggnadsarbetareförbundet, där Knut Johansson, Ulf Asp och Pär Fagerström försåg dessa med kommentarer.³⁰⁰ Stora delar av dessa promemorior följde också Tage Öhs egen skrift *Näringspolitik för byggandet*.³⁰¹ I det program som skisserades på industridepartementet tilldelades en kraftigt ökad statlig företagsamhet på byggområdet stor roll.

Problemet för Byggnadsarbetareförbundet, och även Tage Öh, var att industridepartementet vid denna tid inte var den maktfaktor i regeringen som skulle ha krävts för radikala reformer på detta

²⁹⁸ Naturligtvis är partistyrelsen känsligare/mottagligare för krav inom den egna "organisationen", speciellt om det hänvisas till beslut som tagits på partikongresser och andra politiska uttalanden. Statsråden däremot måste ju vara realpolitiker. De två mest betydelsefulla statsråden, de som egentligen bestämde i de för Byggnadsarbetareförbundet viktigaste frågorna, finansministern Gunnar Sträng och inrikesministern Eric Holmqvist, fick dock skrivelserna sig tillsända för kännedom i sin egenskap av statsråd. Se Brev från Knut Johansson till Gunnar Sträng och Eric Holmqvist, daterade 10 november 1970. Källa: *ibid*.

²⁹⁹ Protokoll från sammanträdet på Rönneberga den 21/11 1969. Källa: *ibid*.

³⁰⁰ Med dessa följde emellanåt meddelandelappar där Tage Öh efterfrågade speciella synpunkter på upplägget. Exempelvis: "Här är PM:et om näringspolitisk planering. Jag är tacksam för stöd beträffande behovet av planering, formerna kan vara de skisserade eller andra! Tacksam för alla synpunkter." Se Meddelande från Tage Öh till Knut Johansson, daterat 12.10.70. Källa: *ibid*.

³⁰¹ T.ex. sidorna 2-5 och 7 i PM: Åtgärder för utveckling av byggnads- och materialindustrin, upprättat av Tage Öh och daterad 18.8.1970; sidorna 1, 5-11 samt 14-15 i PM: Ett näringspolitiskt planeringssystem, upprättat av Tage Öh och daterad 12.10.1970 samt sidorna 2 och 4-5 i PM: Statliga åtgärder inom byggandet, upprättat av Tage Öh och daterad 7.12.1970. Samtliga i Knut Johanssons arkiv, volymen "Uppföljning av BYGG 70", SBAFA.

område. De flesta av de frågor som förbundet ville driva igenom, tillhörde rent fackmässigt andra departement. Framför allt rörde det sig om finans- och inrikesdepartementen. Industriministern, Krister Wickman, uppfattades dock av Byggnadsarbetareförbundet som den mest lättpåverkade.

Arbetet med byggfrågorna i industridepartementet gick trögt, och en av målsättningarna för Byggnadsarbetareförbundet var att ge departementets folk ”råg i ryggen”, så att de kraftfullare skulle kunna driva dessa frågor och flytta fram sina positioner.³⁰² Tanken var att om de ansvariga tjänstemännen inom departementet, genom hjälp från Byggnadsarbetareförbundet, kunde få Krister Wickman att i departementschefsutlåtandet i statsverkspropositionen våren 1971 ta in en utvecklad programskrivning om en näringspolitik för byggsektorn, så skulle en plattform erhållas från vilken konkreta diskussioner med de andra departementen kunde föras.

Arbetet med detta inom industridepartementet, och därmed också inom Byggnadsarbetareförbundet, var som intensivast i december 1970. Underhandskontakterna mellan Ulf Asp och Tage Öh såväl personligen som brevledes var täta. I slutet av december lyckades Byggnadsarbetareförbundet sätta upp ett heldagsmöte med industridepartementet för att bereda byggfrågorna på bred front innan departementets program spikades.³⁰³ Förberedelserna inför detta möte, beskrivna i ett brev från Ulf Asp till Knut Johansson, är belysande:

När vi träffar Wickman m.fl. den 30 bör vi vara inställda på att resultatet dvs. Wickmans näringspolitiska byggprogram till sitt innehåll blir helt beroende av hur hårt vi driver på. [...] Wickmans pojkar säger att de inte är någon svår förhandlingspart för Byggnads utan medgörliga trots att det finns olika uppfattningar inom departementet om vad som bör och kan göras respektive inte kan och bör göras. Men departementet är fel förhandlings-

³⁰² PM: Upplägning av industridepartementets byggbranschprojekt, upprättat av Ulf Asp och daterad 8.12.70 samt brev till Knut Johansson från Ulf Asp från mitten av december 1970 (odaterat). Knut Johanssons samlingspärmar nr. 56, SBAFA.

³⁰³ Kallelse, daterad 18 december 1970. Knut Johanssons arkiv, volymen ”Uppföljning av BYGG 70”, SBAFA. Även Rune Johansson på Riksbyggen kallades till detta möte, då Knut Johansson kommit fram till att det kunde vara värdefullt att ha med förre inrikesministern. Se odaterad PM: Industridepartementets byggbranschprojekt – upplägning. Knut Johanssons samlingspärmar nr. 56, SBAFA.

part säger man för man har inget ansvar. Byggnads bör övertala de som bestämmer dvs. Sträng och Holmqvist.³⁰⁴

Vid mötet redovisade Byggnadsarbetareförbundet de olika motiven för att regeringen borde göra ett utspel i frågan om en statlig näringspolitik på våren 1971.³⁰⁵ Förutom de konkreta skälen till varför byggsektorn borde omstruktureras i enlighet med BYGG 70:s krav, framhöll förbundet att regeringen borde förekomma kommunisterna i riksdagen, vilka sannolikt skulle skriva motioner vilka helt eller delvis skulle komma att bygga på BYGG 70, samtidigt som förbundet underströk att regeringen hade ett behov av att konkretisera sina intentioner att genomföra sin politik. Situationen var, som förbundet såg det, allvarlig från politisk synpunkt. Därför borde förbundets program renodlas inom industridepartementet. Denna renodling borde skötas av en arbetsgrupp, där Byggnadsarbetareförbundet var representerat, vilken skulle utarbeta ett underlag för konkreta åtgärder.

På detta svarade Krister Wickman att departementet och förbundet var överens om de grundläggande värderingarna i det program som förbundet lagt fram, och att industridepartementet till stor del hade kommit till genom medverkan från fackföreningsrörelsen. Men, frågorna var komplexa och ett flertal departement var inblandade.

Byggnadsarbetareförbundets representanter var besvikna på det magra resultatet av överläggningarna med Krister Wickman. Förbundets förslag att det skulle upprättas en ny näringspolitisk grupp, som delvis skulle vara förankrad utanför departementet, ställde sig ministern dock positiv till. En sådan arbetsgrupp kom också till stånd,³⁰⁶ men någon dokumentation av dess arbete står inte att finna. Våren 1971 innehöll inget utspel från industridepartementets sida. Förbundet fann att departementet var alltför svagt för att kunna genomdriva de efterfrågade reformerna:

Läget på departementet tycks vara att Krister är rädd att klampa in på de andra statsrådets domäner vilket en del av våra förslag

³⁰⁴ Brev till Knut Johansson från Ulf Asp från mitten av december 1970 (odate-rat) i Knut Johanssons samlingspärmar nr. 56, SBAFA.

³⁰⁵ Anteckningar från överläggningar mellan Industridepartementet och Byggnadsarbetareförbundet den 30/12 1970. Knut Johanssons arkiv, volymen "Upp-följning av BYGG 70", SBAFA.

³⁰⁶ Framhölls av Knut Johansson i överläggningar med Olof Palme. Se Anteckningar från överläggningar mellan representanter för statsrådsberedningen och Byggnadsarbetareförbundet den 19/4 1971. Källa: ibid.

innebär. [...] Krister tycks också vara rädd att göra något på sitt eget kompetensområde (han behöver stöd av de andra för att kunna gå ut med även sådana åtgärder). Hans tveksamhet sammanhänger också med kompetens- och resursproblem inom Statsföretag att klara de problem de redan har. [...] Det hade naturligtvis varit naturligt att Krister efter överläggningen med Knut gått igenom hela frågan med Palme, Sträng och Holmqvist. Så tycks emellertid inte ha skett utan det tycks vara departementets mening att Byggnads bör föra parallella överläggningar med Wickman, Holmqvist och Sträng dvs. att Knut Johansson "hakar upp" samtliga berörda.³⁰⁷

Byggnadsarbetareförbundet gjorde då åtminstone delvis just detta; de vände sig till inrikesdepartementet och dess minister Eric Holmqvist. Finansdepartementet och Gunnar Sträng var inte till att tänka på, utan att det skrivs någonstans kan man vara säker på att de visste, och skulle ha fått, kalla handen där.³⁰⁸

I februari 1971 hade Byggnadsarbetareförbundet ett heldagsmöte med representanter från inrikesdepartementet.³⁰⁹ Syftet med överläggningarna var dels att förbundet skulle presentera och precisera BYGG 70, dels att ge departementets representanter möjlighet att redovisa sin inställning till dessa förslag. Vad förbundet konkret ville ha ut av mötet var dock att en kontakt skulle upprättas för en vidare gemensam beredning av deras yrkanden. Ett informellt

³⁰⁷ Angående industridepartementets byggprojekt (s. 2-3), odaterat och osignerat. Knut Johanssons samlingspärmar nr. 56, SBAFA.

³⁰⁸ När Knut Johansson direkt till Gunnar Sträng framförde önskemål om en särskild statlig bostadsbyggnadsbank kallade Sträng byggandet i genmälet för en kronisk plåga. Se Rune Johanssons anteckningar från möte på Harpsund den 27 maj 1967. Rune Johanssons personarkiv, låda nr. 10, ARAB. Jfr Jörnmark, J. (1999b). Vidare kan framhållas att Ulf Asp hade fått tag på finansdepartementets kommentarer till förbundets skrivelse till den socialdemokratiska partistyrelsen om kreditmarknaden, vilka han överlämnade till Knut Johansson. I detta PM behandlades alla Byggnadsarbetareförbundets krav på kreditmarknaden. Departementet hänvisade antingen dessa till pågående utredningar eller framhöll att sådant som en samhällsbyggnadsbank föreföll helt orealistiskt. Här pekade departementet på att ingen visste vilka konsekvenser en sådan bank skulle få för kreditmarknaden som helhet. För övrigt menade de att delegationen för bostadsfinansiering förhandlingsvägen kunde lösa många av de problem som Byggnadsarbetareförbundet anförde. Se PM: Kommentarer till Byggnadsarbetareförbundets skrivelse om åtgärder på kreditmarknaden, upprättat inom finansdepartementet av signatur HA och daterad 9.2.1970. Knut Johanssons arkiv, volymen "Uppföljning av BYGG 70", SBAFA.

³⁰⁹ Anteckningar från överläggningar mellan Inrikesdepartementet och Byggnadsarbetareförbundet den 11 februari 1971. Knut Johanssons arkiv, volymen "Uppföljning av BYGG 70", SBAFA.

samarbete blev också resultatet av överläggningarna. Gemensamt etablerades grupper för att bereda bostads-, mark- och kreditpolitiska frågor.³¹⁰ Som kontaktmän från Byggnadsarbetareförbundet utsågs Pär Fagerström och nyanstälde utredningssekreteraren Kjell Larsson. Inrikesdepartementets kontaktman blev Hans Almgren, som inte lär ha haft några svårigheter med att läsa in sig på BYGG 70, då han deltagit i dess utformning. Kontaktmännen skulle få fria händer, men i huvudfrågorna rapportera tillbaka till sina respektive arbetsgivare. Inrikesdepartementet framhöll att vad som skulle kunna bli resultatet av samarbetet var:

[..] omedelbara mindre genomgripande ändringar av nuvarande ordning, utredningar inom departementet, utredningar inom förbundet som grund för förslag till regeringen, direktiv för särskilda utredningar (eventuellt tilläggsdirektiv för redan pågående utredningar), utredningsuppdrag till verk eller slutligen synpunkter att beaktas vid ställningstagande till väntade eller framlagda förslag.³¹¹

Även ett möte med statsminister Olof Palme hölls under samma tidsperiod.³¹² Huvudfrågan för Byggnadsarbetareförbundet i dessa överläggningar var huruvida SAP var intresserat av att göra BYGG 70:s förslag till sina.³¹³ Förbundet framhöll sina kontakter med inrikes- och industridepartementet, vilka varit mycket värdefulla samt att många av de krav som ställts var föremål för utredning. Några konkreta besked fick de dock inte av Olof Palme. BYGG 70 var enligt statsministerns mening ett gediget arbete:

Inget av avsnitten går emot SAP:s politik även om man inte kan garantera att alla problem blir lösta. [...] Vad förbundet kan göra är att bevaka sina intressen i departementen och utredningarna. [...] Alla BYGG 70:s frågor kommer att behandlas på något sätt. Hur många krav som kommer att tillgodoses vet man inte. De kommer dock att få en hederlig behandling.³¹⁴

³¹⁰ Brev från Ulf Asp till inrikesdepartementets statssekreterare Rune Berggren, daterat 1 mars 1971 samt brev från Rune Berggren till Ulf Asp, daterat 14.4.1971. Källa: *ibid*.

³¹¹ PM: Informellt samarbete med byggnadsarbetareförbundet (s. 2), upprättat av inrikesdepartementets statssekreterare Rune Berggren och daterad 14.4.1971. Källa: *ibid*.

³¹² Anteckningar från överläggningar mellan representanter för statsrådsberedningen och Byggnadsarbetareförbundet den 19/4 1971. Källa: *ibid*.

³¹³ a.a., *op. cit.* s. 8.

³¹⁴ a.a., s. 8-9.

Längre än så här för oss inte Knut Johanssons arkiv. Att åtminstone ytterligare ett möte hölls med Olof Palme om BYGG 70 och dess krav, framgår av en kallelse ett år efter det ovan refererade mötet; mötets syfte var att stämma av hur många av kraven som hade blivit förverkligade och vilka som fortfarande väntade på sin lösning.³¹⁵

BYGG 70:s epilog

Även om de flesta av Byggnadsarbetareförbundets krav hamnade i pågående utredningar,³¹⁶ röntes en hel del framgångar. Hur kausaliteten ser ut skall inte utredas här, då fler aktörer än förbundet drev dessa krav. Framför allt gäller framgångarna markpolitikens område, där kommunal förköpsrätt, utökat statligt stöd för kommunala markförvärv, en förnyad expropriationslagstiftning samt villkorandet av statlig belåning (markvillkoret) under 1970-talets första hälft var uttryck för samma tankegångar som framförts i BYGG 70.³¹⁷ Men även andra krav fick gehör i det nybildade (1973) Bostadsdepartementet. Den stora bostadspolitiska proposition som utarbetades där under de sista åren av socialdemokratiskt styre innehöll bland annat konstruktionen med räntesubventioner, vilket Byggnadsarbetareförbundet uppfattade som ett tillmötesgående av deras krav att likställa de olika boendeformerna.³¹⁸ Till den socialdemokratiska partikongressen 1975 uttalade partistyrelsen att ett näringspolitiskt program för byggandet skulle utarbetas, en följd av bland annat påtryckningar från Byggnadsarbetareförbundet.³¹⁹ Dock finns det inte anledning att gå närmare in på dessa frågor. Som helhet blev inte BYGG 70 praktisk politik. Två faktorer förklarar till fullo varför.

³¹⁵ Kallelse, daterad den 27 mars 1972. Källa: *ibid*.

³¹⁶ Se "Bygg 70-krav vinner gehör: Totalfinansiering av bostadsbyggandet utreds" (nr. 21/1972) och "Utredningar bromsar byggandet" (nr. 12/1973) i *Byggnadsarbetaren*.

³¹⁷ Se t.ex. Pär Fagerström: "Markpolitiken – snart är kraven från Byggnads kongresser genomförda" (nr. 1/1972) samt "Markvillkoret – sätter stopp för markspekulation" (nr. 30/1974) i *Byggnadsarbetaren*. Markvillkoret innebar att byggmarken skulle vara förmedlad av kommunen, annars skulle det inte vara möjligt att erhålla statliga lån.

³¹⁸ Se "Regeringsförslagets syfte: Skapa rättvisa mellan olika boendeformer" i *Byggnadsarbetaren*, nr. 30/1974.

³¹⁹ Se framför allt ledaren "Nu måste byggandet få en näringspolitik" och "Byggnads och Fabriks kräver hos regeringen: Näringspolitiskt program för byggandet" (nr. 13/1975) samt "Regeringsuppvaktning gav resultat" (nr. 24/1975) i *Byggnadsarbetaren*.

För det första var de stora industrialiserade flerfamiljshusprojektens tid förbi. BYGG 70:s krav var helt anpassade till en situation av centralplanerade bostadsbyggnadsprojekt av enorma format. I stor utsträckning var även Riksbyggen-BPA:s organisation anpassat till detsamma, omställningssvårigheterna var stora och någon riktig beredskap för den framvällande småhusvågen fanns egentligen inte.³²⁰ Byggnadsarbetareförbundet var inte omedelbart negativt inställt till småhusbyggande, vilket flera andra aktörer och tryckare med anknytning till arbetarrörelsen var.³²¹ Den avvisande hållningen blev dock allt starkare i takt med att småhusbyggandets andel av bostadsproduktionen växte.³²²

En aspekt på förändringen, som särskilt lyftes fram i *Byggnadsarbetaren*, var de större svårigheterna för förbundet att bedriva sin verksamhet. Småhusbyggandet innebar fler och mindre arbetsplatser. Ofta uppfördes styckebyggda småhus i egen regi av den framtida brukaren och ofta tecknades inga avtal med förbundet för de som byggde husen.³²³ Förbundets avtalsövervakning fördrades och försvårades överhuvudtaget, jämfört med de stora flerfamiljshusprojekten.³²⁴ Vidare skapade inte småhusbyggandet sysselsättning i

³²⁰ Småhusvågen kom som en överraskning för alla de stora aktörerna på bostadsbyggnadsmarknaden. Riksbyggen-BPA hade kompetens att bygga småhus i gruppbebyggelse, för detta hade BPA t.o.m. en egen fabrik som tillverkade småhus för montage (Ådals-Hus, till en början hälftenägt tillsammans med SCA). Även småhusbyggandet var med andra ord anpassat för stora projekt – men efterfrågan på dessa var inte av den storleksordning att det kunde kompensera bortfallet av de stora flerfamiljshusprojekten. Se "Gediget Ådals-Hus från unik fabrik" (nr. 14/1970), "Underskottet medför ingen revolution" (nr. 36/1971), "Hur ska det gå för Riksbyggen, Knut Johansson?" (nr. 5/1973), "Man stångar pannan blodig mot lånetaket" (nr. 14/1975) i *Byggnadsarbetaren*.

³²¹ Se t.ex. Nuder, A. och Johnsson, B. (1973) *Flerfamiljshus – småhus*. Hyresgästernas riksförbund, Stockholm.

³²² Byggnadsarbetareförbundet var aldrig några principiella motståndare till småhus, däremot var det en viss typ av småhusbyggande som kom att efterfrågas från förbundets sida. Slagordet var "rationellt småhusbyggande", vilket skulle innebära gruppbyggda områden uppblandade med flerfamiljshus, där upplåtelseformerna skulle variera. Den allt mer negativa hållningen till småhusbyggandet kan följas i *Byggnadsarbetaren* i artikelserierna under rubriken "Småhus till varje pris?" (nr. 28, 29, 31, 33 och 35 år 1973 samt nr. 16, 17, 19 och 21 år 1975).

³²³ Se t.ex. "Småhusbyggare får svårare att smita undan avtalet" och "Vad vet småhussäljarna om Byggnads avtal?" i *Byggnadsarbetaren*, nr. 4/1973 respektive nr. 26/1974.

³²⁴ Se t.ex. "Men betongarbetarna blir i stort sett utan arbete" i *Byggnadsarbetaren*, nr. 31/1973, där arbetet på Byggnadsarbetareförbundets avdelning i Karlstad skildras. En tredjedel av medlemmarna arbetade med småhus det året och avdelningsförestandaren framhöll att småhusbyggandet innebar ett betydande

samma utsträckning, mycket beroende på att stora delar av husen kom monteringsfärdiga till byggarbetsplatsen. Planmässigheten i småhusbyggandet stod vidare flerfamiljshusbyggandet långt efter, vilket innebar en ryckigare sysselsättning.³²⁵

Den andra faktor som till fullo förklarar varför BYGG 70 inte blev praktisk politik är mycket enkel. Socialdemokraterna förlorade valet 1976.

3.5 Kapitelsammanfattning

I detta kapitel har tre problemområden tagits upp till behandling. För det första har bostadsbyggnadsmarknadens institutionella struktur beskrivits. De delar som hade störst betydelse för hur branschen utvecklades under slutet av 1960-talet lyftes fram speciellt: den politiska styrningen av mark- och byggkvotstilldelning samt finansieringssystemet. Central var också den roll som allmännyttiga bostadsföretag fick under den studerade perioden.

För det andra har framväxten av den fackliga företagsgruppen Riksbyggen-BPA analyserats. Tyngdpunkten låg dels på hur Riksbyggen anpassade sin företagsstrategi till de förutsättningar som rådde, dels hur samarbetet med BPA utvecklades. Förloppet placerades också i sitt sammanhang, där framväxten av stora bostadsbyggnadsprojekt, en allt mer pressad finansieringssituation och en tilltagande aktörskoncentration skapade konflikter i systemet.

För det tredje behandlades Byggnadsarbetareförbundets agerande i relation till branschens omvandling, vilket skedde dels genom de egna företagen Riksbyggen och BPA, dels genom konkreta krav på statsmakterna. Framför allt behandlades hur förbundet agerade i relation till de problem som präglade branschen i slutet av 1960-

merarbete i form av intensiv avtalsbevakning. Genom att prenumerera på bladet "Byggupplysningar" informerade sig avdelningen om var det pågick småhusbyggande, i syfte att kontrollera vilka som hade tecknat avtal. Om inget avtal fanns, sökes bygget upp. Ute i avdelningssektionerna fanns det också kontaktmän med god lokalkännedom, vilka kunde rapportera om pågående småhusbyggen. Ytterligare en nackdel med småhusbyggandet som togs upp utgjorde av att avdelningen förlorade den naturliga kontakt med medlemmarna som fanns innan småhusvågen vällde fram. Vidare nämndes också problem med "bakvägsrekrytering", det vill säga att småhusbyggarna i stor utsträckning anlätade personer utan utbildning i byggnadssektorn. Riksdagen stiftade för övrigt en lag mot s.k. bakvägsrekrytering 1973, efter årtal av påtryckningar från Byggnadsarbetareförbundet. Se t.ex. "Lag om stopp mot bakvägsrekrytering klubbad" i *Byggnadsarbetaren*, nr. 13/1973.

³²⁵ Se artikelserierna "Småhus till varje pris?", enligt not 322.

talet. Förbundets lösningar av de uppfattade problemen presenterades i en rapport till 1969 års kongress, vilken innehöll omfattande krav på hur framför allt bostadsbyggnadsverksamheten skulle organiseras. Summan av dessa krav, vilka behandlas ingående i kapitlet, var att förbundet ville flytta hela branschen bort från marknaden.

Kapitel IV

Handelsanställdas förbund och dagligvaruhandelns omvandling

Under 1950- och 1960-talen genomgick varudistributionen i Sverige en stor omvandling. Samtidigt som bilismen gjorde sitt intåg och nya bostadsområden växte fram etablerades en butiksstruktur som såg helt annorlunda ut än före andra världskriget. Butiksenheterna blev betydligt större och allt fler människor kom att sysselsättas med att distribuera varor i någon form. De små butikerna, där ägaren tillsammans med den närmaste familjen och i enstaka fall någon anställd drev butiken, minskade drastiskt och ersattes med mångfilialföretag som byggde på stordriftsfördelar. Dessa företag skapades bland annat ur de förutsättningar som 1950-talets liberaliseringar av den institutionella strukturen utgjorde, främst i form av bruttoprisförbudets införande. Samtidigt kom dessa mer kapitalintensiva företag att med tiden luckra upp detaljhandelns mest invecklade och formaliserade regelverk: butiksstängningslagstiftningen. Detta var en reglering som inte hade sitt ursprung i krigstidsregleringarna, och som utgjorde ett skydd mot den traditionellt organiserade handeln.

Ämnet för det här kapitlet är Handelsanställdas förbunds¹ agerande i relation till dels strukturomvandlingen i dagligvaruhandeln, dels affärstidsregleringen. I avhandlingens inledande kapitel stipulerades att fackförbundsundersökningen skulle struktureras runt den mest centrala innovationen i branschen. Denna princip följs dock inte till fullo i denna fallstudie. Det tryck som utövades på affärstidsregleringen av de storskaligt organiserade kedjeföretagen samt det efterföljande frisläppandet av affärstiderna i Sverige, kan inte betecknas som branschens mest centrala innovation. Däremot är det möjligt att hävda att affärstidsregleringens avskaffande var nära förbunden med strukturomvandlingen i dagligvaruhandeln, vilken hade sin bakgrund i introduktionen av självbetjäningskonceptet. Vidare visade det sig under undersökningens gång, att affärstidsfrågan uppfattades som mycket central för förbundet, samt att agerandet i denna fråga kunde bidra till att belysa avhandlingens frågeställning.

4.1 Dagligvaruhandel – konkurrens och omvandling

Den del inom distributionssektorn som utgör fokus här är dagligvarusektorn.² Förvisso organiserade Handelsanställdas förbund sysselsatta inom varuhandelns alla delar, men det har främst varit dagligvarusektorns utveckling som varit föremål för fackföreningsrörelsens intresse. Syftet med detta avsnitt är att teckna en bild av de väsentliga dragen i branschens utveckling under perioden 1945-1976, med tyngdpunkt på institutionella faktorer samt förändringar av försäljnings- och företagsformer.

¹ Fram till 1957 hette förbundet Handelsarbetareförbundet. I syfte att förenkla framställningen används det nya namnet konsekvent i den löpande texten. Förbundsorganet ändrade namn tidigare. Fram till och med 1950 hette medlemstidningen *Handelsarbetaren*, varefter namnet ändrades till *Handelsnytt*.

² För en framställning av svårigheterna att avgränsa och beskriva utvecklingen inom ett så gigantiskt område som varuhandeln utveckling, se Svensson, T. (1998) *Dagligvarudistributionens strukturomvandling. Drivkrafter och konsekvenser för städernas utformning och miljö*. Linköping Studies in Arts and Science no. 179, Linköping, s. 1-2.

Reglering

Inom den enskilda detaljhandeln hade det utvecklats ett starkt missnöje med den allmänna etableringsfrihet som rådde i Sverige sedan näringsfrihetsförordningarna infördes i mitten av 1800-talet.³ Under mellankrigstiden, och framförallt i och med depressionen i början på 1930-talet, skärptes kraven från den enskilda detaljhandeln, en grupp som Ulf Bernitz benämner *Mittelstand*.⁴ Handlarna efterfrågade en omfattande skyddslagstiftning centrerad runt begreppet illojal konkurrens, i vilken skulle ingå en offentlig behovsprövning av nyetableringar. Bernitz menar att dessa krav dels var uttryck för en strävan att allmänt stärka de redan etablerades position, dels speglade de erfarenheter som tidigare gjorts om att arbetslöshet ledde till en omfattande nyetablering inom sektorn.

Den enskilda detaljhandelns agerande skall också ses mot bakgrund av att den traditionella detaljhandeln utsattes för ett starkt konkurrenstryck från nya företags- och distributionsformer, dels i form av Kooperativa förbundets (KF:s) utveckling mot ett landsomfattande detaljhandels-, partihandels- och producentföretag, dels framväxten av kapitalistiskt organiserade mångfilialföretag i form av enhetsprisföretagen (Epa- och Tempovaruhuset). Många av kraven på förbud mot illojala konkurrensmetoder kunde, om de hade blivit verklighet, ha använts för att stävja de nya distributionsformernas tillväxt.⁵ Vidare sökte Köpmannaförbundet, som organiserade den enskilda detaljhandeln, att aktivt skydda sina medlemmar från varuhusens framväxt. Förbundet fick till stånd en

³ Under seklets tre första decennier ställdes krav om lagstiftning mot illojal konkurrens samt att legala kompetensvillkor skulle återinföras. Se Marcus, M. och Rydman, E. (1958) *Köpmän i samverkan. Sveriges köpmannaförbunds jubileumsskrift 1883-1958*. Utgiven av Sveriges köpmannaförbund, Stockholm, s. 241ff.

⁴ I svenska språket finns ingen bra motsvarighet att benämna detta sociala skikt, då det svenska ordet är "småborgare", vilket av många uppfattas som en nedsättande benämning. Bristen på motsvarighet speglar antagligen det faktum att detta skikt var synnerligen svagt i Sverige, i jämförelse med flera andra västeuropeiska länder, vilket hade långtgående konsekvenser för gruppen enskilda detaljhandlare. Dessa utgör en betydande andel av småborgerligheten i ett land. Se Bernitz, U. (1969) *Marknadsrätt. En komparativ studie av marknadslagstiftningens utveckling och huvudlinjer*. Jurist- och samhällsvetareförbundets förlags AB, Stockholm, s. 134-135.

⁵ Se Ruin, O. (1960) *Kooperativa Förbundet 1899-1929. En organisationsstudie*. Lund Political Studies 1. Rabén & Sjögren, Stockholm, s. 290-298.

statlig utredning i frågan, men utfallet blev negativt sett från dess ståndpunkt.⁶

Detta var en utveckling som Sverige delade med andra västeuropeiska länder, men till skillnad från dessa fick inte de svenska detaljhandlarna något större gehör för sina krav. I t.ex. Norge och Danmark skyddades de privatägda enbutiks företagen i detaljhandeln genom förbud mot filialer samt vissa andra distributionsformer.⁷

Nyetableringskontroll

Då staten inte tillhandahöll någon nyetableringskontroll startade den enskilda detaljhandeln en egen omfattande kontrollverksamhet inom sin del av sektorn under 1930-talet. Denna fick formen av exklusivavtal, då det rörde sig om ett slags nyetableringsavtal mellan leverantörer och detaljhandeln.⁸

Samarbetsnämnder upprättades, vilka behandlade ansökningar från de som planerade att starta en butik inom den enskilda detaljhandeln.⁹ Dessa nämnders beslut grundades på bedömning av affärsinnehavarens kompetens, butikens beskaffenhet, dess ekonomiska berättigande samt antalet på orten redan befintliga butiker i förhållande till behovet av inköpsställen. Leverantörerna tillsåg att endast de affärsinnehavare som godkänts erhöll leverans av varor. De icke godkända blev således utsatta för bojkottåtgärder.¹⁰ Med tiden utökades nyetableringskontrollen genom att nämnderna också prövade om en affärsinnehavare skulle få utöka sortimentet med varor som tillhörde andra branscher.

⁶ Se Marcus, M. och Rydman, E. (1958) s. 220-225 samt SOU (1935:63) *De svenska enhetsprisföretagen*. Handelsdepartementet, Stockholm.

⁷ Bernitz, U. (1969) s. 149-150 och 172.

⁸ SOU (1951:27) *Konkurrensbegränsning. Betänkande med förslag till lag mot samhällsskadlig konkurrensbegränsning, avgivet av Nyetableringssakkunniga*. Handelsdepartementet, Stockholm, s. 334-447.

⁹ Dessa nämnder var branschvis uppbyggda. I livsmedelsbranschen fanns det lokala nämnder liksom en riksomfattande instans (Permanent centralnämnden).

¹⁰ Bojkottåtgärderna riktades i förlängningen inte endast mot enskilda detaljhandlare som inte blivit godkända, utan också mot tredskande leverantörer som levererade varor till oönskade detaljhandelsföretag. Mest omfattande, och kända, är de bojkottaktioner som fördes mot de nyetablerade Epa- och Tempovaruhusen i början på 1930-talet. Se SOU (1935:63) s. 124-133.

Bruttopriser

Denna kontroll av nyetablering kombinerades ofta med att leverantören bestämde detaljhandelspriserna på den del av sortimentet som utgjordes av märkesvaror. Även bruttoprissystemet¹¹ var branschinternt organiserat, då detaljhandeln hade misslyckats med att i termerna av illojal konkurrens göra det straffbart att sälja märkesvaror till underpris.¹²

Bruttoprissystemet övervakades av Likaprisnämnden och med den växande spridningen av märkesvaror kom denna prisstyrning att omfatta allt större delar av branschen. Något exakt mått på hur utbrett systemet var, står inte att finna. Men uppskattningar för till exempel livsmedelshandeln visade att cirka en tredjedel av hushållens inköp utgjordes av bruttoprissatta varor.¹³ Dock bidrog bruttoprissystemet inte enbart till att begränsa konkurrensen direkt, dess verkningar var också indirekta. Dess existens stärkte således tendensen till horisontell prisbindning i detaljhandelsledet.

Bruttoprissystemet och nyetableringskontrollen, som i mitten av 1940-talet omfattade nära hälften av alla detaljhandelsbutiker i landet,¹⁴ samverkade till att betydligt minska såväl priskonkurrensen som nyetableringen inom detaljhandeln.¹⁵ Förhållandena under andra världskriget, med dess knapphet på varor och långtgående regleringar, ledde till att konkurrensen minskade ytterligare.

¹¹ Begreppet bruttoprissystemet åsyftar vanligtvis vertikalt bindande bruttopriser, vilket är priser som fastställs av föregående försäljningsled (vanligtvis producenten av varan). Detta var ett pris som lika litet fick överskridas som underskridas. Den mest omfattande beskrivningen av bruttoprissystemet återfinns i Trolle, U. af (1951) "Bruttoprissystemet", bilaga i SOU (1951:28) *Konkurrensbegränsning. Betänkande med förslag till lag mot samhällsskadlig konkurrensbegränsning, avgivet av Nyetableringssakkunniga. Del II Bilagor*. Handelsdepartementet, Stockholm.

¹² Bernitz, U. (1962) *Bruttoprisförbudet och andra åtgärder mot konkurrensbegränsning i distributionen*. SNS, Stockholm, s. 14.

¹³ SOU (1951:27) s. 312.

¹⁴ a.a., s. 356.

¹⁵ Bruttoprissystemet och nyetableringskontrollen skulle antagligen inte ha fungerat något vidare utan förekomsten av den andra. Fasta marginaler i detaljhandelsledet, som bruttopriserna innebar, skulle kunnat öka etableringslusten. Hög nyetablering skulle med all säkerhet lett till ökad användning av konkurrensmetoder.

Affärstider

Detaljhandlare kan konkurrera om kunderna på flera olika sätt. De viktigaste konkurrensmedlen utgörs av pris-, kvalitets- och service-nivå, bredden på varusortimentet samt butikens läge. Förutom hälsovårdslagslagstiftningen, som under lång tid förhindrade viss typ av branschblandning i detaljhandeln, har statsmakten reglerat ett av detaljhandelns konkurrensmedel, nämligen öppettiderna.

Den första lagstiftningen på affärstidsområdet trädde i kraft 1909. Därförinnan fanns regler som inkräktade på affärernas fria öppethållande endast under söndagar och helgdagar (så kallad sabbatstid). Under resten av veckans dagar var affärernas öppethållande omfattande; de flesta butiker hade öppet 12-15 timmar om dygnet.

Lagstiftningen kom till stånd för att reglera arbetstiden för såväl affärsinnehavare som affärsanställda. Samtidigt skall affärstidslagsstiftningen ses mot bakgrund av de krav på reglering av sektorn som var i omlopp under perioden. Genom att likrikta öppettiderna kunde vissa avarter, som köpmännen uppfattade det, undanröjas till förmån för en ”sund” konkurrens. Till en början gällde lagen endast städer och andra tätorter, och var i förhållande till senare lagstiftning inte så omfattande.¹⁶

Under 1930- och 1940-talet kom lagen att bli mer detaljerad och utökas både geografiskt och tillämpningsmässigt. Begreppet affärstid infördes, vilket utgjorde den lagstagnade tid som butikerna hade rätt att hålla öppet. Normal affärstid innebar stängning klockan 19.00 på vardagar, men skillnader gjordes mellan olika typer av affärer beroende på försäljningssortiment, till exempel hade affärer som sålde färskvaror möjlighet till längre öppethållande liksom tobakshandlare, blomster- och tidningsförsäljare. Vidare hade kommunerna rätt att inskränka den normala affärstiden samt möjligheter att

¹⁶ Att redogöra för butikstängningslagens verkningar för olika detaljhandelssektorer låter sig lätt göras, men det skulle leda till en i dessa sammanhang alltför detaljrik beskrivning. Här begränsas frågan till att gälla i huvudsak de butiker som ägnade sig åt livsmedelsförsäljning. Förenklat kan man säga att år 1909 tilläts sådana handelsbodas ha öppet klockan 07.00-20.00, måndag-lördag. Öppettiden dag före söndag eller helgdag, samt under två veckor innan julafton, utsträcktes till 21.00 för vanliga handelsbodas och till 22.00 för livsmedelsaffärer. Under söndagar och helgdagar var det redan sedan tidigare förbjudet att hålla öppet (sabbatstid). För en detaljerad beskrivning av butikstängningslagen och dess förändringar under perioden 1909-1964, se SOU (1965:38) *Affärstiderna. Del I. Motiv och lagförslag*. Affärstidsutredningen, Inrikesdepartementet, Stockholm, kapitel 2-3.

omfördela den tillåtna tiden för öppethållande under dygnet eller veckan.

Med 1942 års arbetstidslag hade det ena motivet för en reglering av affärstiderna delvis fallit bort, men området fortsatte att vara reglerat. De motiv som trädde i förgrunden utgjordes dels av näringspolitiska intressen, dels av sociala ställningstaganden. Främst rörde det sig om att konkurrensförhållandena mellan olika detaljhandelsföretag skulle vara likartade samt att affärsinnehavare, vilka ej omfattades av arbetstidslagen, skulle beredas skälig fritid. En enhetlig reglering av stängningstiderna ansågs därmed vara viktig från konkurrenssynpunkt. I förarbetena till lagstiftningen diskuterades allmänhetens behov av att göra inköp efter den egna arbetstiden, men dessa ansågs kunna tillfredsställas inom ramen för regleringen. Avvägningen lydde att dessa skäl för lagstiftning var så vägande att de räckte som motivation för regleringen. Dessa motiv upprepades i 1948 års butikstängningslag, vilken kom att gälla, med vissa förändringar, ända fram till 1960-talets andra hälft.¹⁷

Liberalisering

Marknadskrafterna i detaljhandeln kom att släppas friare i Sverige än i andra västeuropeiska länder under 1950-talet.¹⁸ Grunden för denna liberalisering utgjordes av de institutionella förändringar som konkurrensbegränsningslagen av år 1953 innebar.

Lagen grundade sig på den utredning av konkurrensbegränsning som utfördes av de år 1946 tillsatta nyetableringssakkunniga.¹⁹ Dessa hade av Handelsdepartementet fått i uppgift att fastställa

¹⁷ Affärstiderna behandlas mer ingående i avsnittet *Fackföreningsrörelsen och butikernas öppettider*.

¹⁸ Bernitz, U. (1969) s. 168.

¹⁹ Utredningen var sammansatt på det sedvanliga viset med representanter från de av problemet berörda intresseorganisationerna. Häpnadsväckande är att dessa definierades som de i detaljhandeln involverade: Här återfinns en chef inom KF, ordföranden i Skånes speceri- och livsmedelshandlareförbund, verkställande direktörerna i Sveriges köpmannaförbund, Sveriges grossistförbund och KeLiFa, en f.d. verkställande direktör i Mjölkcentralen (lantmännens mjölkförsäljningsförening) samt en ombudsman i Handelsarbetareförbundet. Bortsett från utredningens ordföranden, statssekreteraren Richard Sterner, fanns endast två representanter från ett bredare intresse; en direktör från Sveriges industriförbund och en från Sveriges hantverks- och småindustriorganisation. Häpnadsväckande då denna utredning kom att forma grunden för en lag som berörde hela näringslivet liksom den kom att ge upphov till myndigheterna statens pris- och kartellnämnd (SPK), näringsfrihetsombudsmannen (NO) samt näringsfrihetsrådet. Se SOU (1951:27-28).

behovet av att undanröja enskild nyetableringskontroll liksom även andra inom näringslivet praktiserade konkurrensbegränsningsmetoder såsom bojkott, exklusivavtal och prisdifferentiering.

Nyetableringssakkunnigas utredning utgör ett av de tydligaste exemplen på den betydelsefulla svängningen under slutet av 1940-talet mot ett mer konkurrensinriktat klimat i Sverige. Här syns tydligt hur utvecklingen mot en alltmer ingripande marknadsreglering bryts. Jan Jörnmark har beskrivit, utifrån utredningens primärmaterial, hur de sakkunniga svänger från att vid utredningens tillsättande vara allmänt positivt inställda till bruttopriser och nyetableringskontroll, till att en majoritet föreslår att statsmakten förbjuder desamma.²⁰

Konkurrensbegränsningslagen innehöll dock inget förbud mot nyetableringskontrollen. Däremot infördes ett förbud mot fasta bruttopriser eller minimipriser från leverantörerna, liksom förbud mot anbudskarteller. Andra former av konkurrensbegränsningar kunde komma att bli föremål för förbud om det efter prövning befanns att de medförde skadlig verkan utifrån en allmän (samhällelig) synpunkt.²¹ Därmed innebar lagen i princip att den enskilda nyetableringskontrollen avvecklades. Näringsfrihetsrådet, som övervakade att lagen följdes, stod berett att undersöka kontrollen, vilket fick till följd att parterna upplöste den innan rådet hunnit slutbehandla frågan.²²

Omreglering och affärstidsfrågans ständiga närvaro

Nyetableringskontrollens försvinnande ledde inte till att det kom att ske någon sorts fri detaljhandelsetablering i Sverige. Istället uppstod en kommunal etableringskontroll, då kommunerna genom detaljplanering kom att styra butiksstrukturen vid nybyggnation av

²⁰ Jörnmark, J. (1998) *Innovationer och institutionell omvandling. Distributionssektorn som en del av den svenska modellen efter 1930*. EHF, Handelshögskolan, Stockholm, s. 32-41.

²¹ Bernitz, U. (1969) s. 423-428. Se även Törnqvist, G. m.fl. (1965) *När bruttopriset slopades. Tre uppsatser om distribution och detaljhandel samt 14 "praktikfall" från NOs, Näringsfrihetsrådets och Statens pris- och kartellnämnds verksamhet*. Prisma, Stockholm.

²² Några anmälningar gjordes till Näringsfrihetsrådet, vilket fick till följd att de inblandade organisationerna i den enskilda nyetableringskontrollen hemställde att en undersökning av förhållandena skulle skjutas upp, då man avsåg att avveckla kontrollen fr.o.m. den 1 mars 1956. Se Näringsfrihetsrådet (1965) *Näringsfrihetsrådets beslut åren 1954-1963*. Utgiven av Statens pris- och kartellnämnd, Stockholm, s.97-99, 155-157 och 339.

områden.²³ Vad som utvecklades var en form av planerad konkurrens mellan, framför allt, de detaljhandelsföretag som byggde på kedjekonceptet. I planeringsprocessen av ett nytt bostadsområde beslutades dels hur många butiker ett område skulle ha, dels vilka som skulle driva dessa butiker. Butiksfördelningen var resultatet av en förhandlingsprocess mellan å ena sidan kommunen och å andra sidan konsumentkooperationen och den enskilda detaljhandeln. Här utvecklades en informell 50-50 regel, som innebar att konsumentkooperationen erhöll vartannat nytt butiksläge och vice versa. I den här processen gynnades naturligt de företag som byggde på stordrift, då de genom sin centralt samlade kompetens kunde bistå kommunerna vid planeringen av bostadsområden. Vidare besatt de stora detaljhandelskedjorna den kapitalstyrka som krävdes när butiksytor och hyror blev väsentligt högre och hyreskontrakten löpte längre.

Den kommunala etableringskontrollen var ett system som inte på något sätt stod den enskilda nyetableringskontrollen efter som konkurrensbegränsning. Skillnaderna bestod främst i att den kommunala kontrollen var mycket mer omfattande samt att motiven för kontrollen skilde sig åt. Den enskilda kontrollen värnade om den egna gruppens intressen, medan den kommunala hade "allmänhetens bästa" för ögonen. Många aktörer inom den enskilda detaljhandeln uppfattade systemet som orättvist, då grupper som egentligen tävlade sinsemellan likställdes samtidigt som konsumentkooperationen erhöll vad som uppfattades som en disproportionerligt stor andel av de nya butikslägena.²⁴

Butikstängningslagen från 1940-talet rimmade inte med de liberaliseringar som genomfördes på andra områden, speciellt inte de som rörde konkurrenslagstiftningen. Lagen var så utformad att den gynnade vissa försäljningsformer framför andra och ett huvudsakligt motiv för lagstiftningen var just konkurrensskydd. Det fanns en hel del missnöje med lagstiftningen under 1950-talet, och en del mycket små liberaliseringar genomfördes. Under 1960-talet kom butikstängningslagstiftningen att utsättas för ett allt starkare tryck och i slutet på decenniet började regleringen att luckras upp. Pådrivande i denna process var dels framväxten av mer kapitalintensiva försälj-

²³ Framväxten, och konsekvenserna, av detta system finns beskrivet i Jörnmark, J. (1998) s. 36-39, 51-65 och 81-83.

²⁴ För en diskussion om olika synpunkter på etableringsfrågorna, se SOU (1973:15) *Kommunal planering och detaljhandel*. Betänkande avgivet av butiksetableringsutredningen. Handelsdepartementet, Stockholm, s. 24ff.

ningsformer,²⁵ dels det faktum att kvinnor kommit att förvärvs-
arbeta i allt större utsträckning. Detta ledde till ett starkt behov av
att butikerna hade öppet längre, vilket i sin tur skapade problem för
de olika myndigheter som hade att antingen övervaka att lagen följ-
des eller att lämna dispenser. I början av 1970-talet släpptes affärs-
tiderna helt fria Sverige.

Rationalisering av dagligvaruhandeln

Bruttoprisförbudet hade stor betydelse för den omvandling i detalj-
handeln som kom att ske under 1950- och 1960-talet, då det här-
igenom skapades förutsättning för priskonkurrens inom det enskilda
detaljstledet.²⁶ Andra faktorer spelade naturligtvis också in, men
vikten av svängningen mot konkurrens och öppnare varumarknader
(frihandel) skall inte underskattas.

Andra institutionella förändringar som hade stor betydelse för
rationalisering av dagligvaruhandeln var den ändring av normerna
för livsmedelsförsäljning som genomfördes i början av 1950-talet.²⁷
Denna ändring gjorde det möjligt att försälja olika slag av livsmedel
och andra dagligvaror i en och samma butikslokal.

Det ”regelverk” som styrde detaljhandelns utveckling, och här
skall inte glömmas den kommunala butiksetableringskontrollen,
underlättade för de aktörer inom sektorn som byggde på stordrifts-
fördelar i sin verksamhet. Dessa aktörer fick det lättare att expande-
ra och den traditionella delen av sektorn mötte en svår konkurrens-
situation. Innan fokus riktas mot de aktörer som omvandlade
detaljhandeln, skall dock ges en kort orientering om de centrala
förändringarna i detaljhandelns försäljningsformer och de åtföljande
förändringarna i partihandelsledet.

²⁵ Ju mer som investerats i verksamheten och ju högre lokalkostnader, desto
större är behovet av en stor omsättning. Kapitalutnyttjandegraden blir därmed
av stor betydelse, vilket i stor utsträckning är synonymt med utökade öppet-
tider. Vidare blir arbetskraftskostnaden relativt sett av mindre betydelse om de
andra kostnaderna för att bedriva verksamheten är höga.

²⁶ En livfull beskrivning av bruttoprisförbudets betydelse och prisstelheten i
detaljhandeln under 1950-talet återfinns dels i Millqvist, R. (1971) *I kamp för en
idé. En bok om Hemköp och maktspelen inom handeln*. Prisma, Stockholm, dels i
Ahl, P-O. (1968) *Kappor till varje pris*. Örgryte bokförlag, Göteborg.

²⁷ Se SOU (1970:6) *Ny livsmedelsstadga m.m. Del I Förslag och motiv*. Betänkande
avgivet av livsmedelsstadgekommittén. Socialdepartementet, Stockholm, s.
109. Se också ”Rationalisering av handeln får icke hindras av lagstiftning” i
Handelsnytt, nr 4/1951.

Förändrade försäljningsformer

Under perioden 1950-1980 skedde tre stora förändringar av detaljhandelns försäljningsformer: introduktionen av självbetjäningsbutiker, varuhusens expansion och framväxten av stormarknader. Parallellt med denna utveckling ökade koncentrationen och stor-driftsformerna inom detaljhandeln. Under 1950- och större delen av 1960-talet var det framförallt dagligvaruhandeln som omvandlades. Först under senare hälften av 1960-talet, men främst under 1970-talet och tiden därefter, förändrades sällanköpsvaruhandeln i lika stor utsträckning.

Introduktionen av självbetjäningssystemet²⁸ har betecknats som den största och mest genomgripande innovationen i svensk detaljhandel.²⁹ Självbetjäning är en amerikansk innovation vilken – som så många andra innovationer – spreds till Sverige genom enskilda individer som besökt, och ofta arbetat, i USA.

Förutsättningarna för en spridning av självbetjäningsbutiker, i form av förbättrad förpacknings- och kylningsteknik samt en tillåtande livsmedelsstadga, var etablerade i början av 1950-talet. Spridningen skedde snabbt och Sverige hade under lång tid den överlägset största andelen självbetjäningsbutiker i Västeuropa. I slutet av 1960-talet distribuerades 70 procent av all livsmedelsförsäljning genom självbetjäningsbutiker.³⁰

De första självbetjäningsbutikerna var förhållandevis små, ofta rörde det sig om så kallade trippelbutiker³¹ som hade omvandlats genom att mellanväggarna slogs ut. När helt nya butiker etablerades kom dessa med tiden att bli allt större. Utveckling gick mot så kallade *supermarkets* (storlivsbutiker). Dessa enheter var inte bara större (en säljyta på minst 400 kvadratmeter), de var också mer branschblandade och hade ett bredare och mer fördjupat varusortiment.

Den andra stora förändringen av detaljhandelns försäljningsformer under efterkrigstiden bestod i kedjevaruhusens expansion. Kedjevaruhus hade funnits i Sverige sedan 1930-talet, men det var

²⁸ Försäljning över disk ersattes med att konsumenten själv försåg sig med varor, vilka betalas vid utgångskassor.

²⁹ Se Nyberg, A. (1998) *Innovation in Distribution Channels. An Evolutionary Approach*. Stockholm School of Economics, EFI, Stockholm, s. 95.

³⁰ Svensson, T. (1998) s. 53.

³¹ Trippelbutikerna hade bland annat kommit till som en konsekvens av livsmedelsstadgan, vilken innebar att kött-, speceri- och mjölkprodukter inte fick säljas i samma butik.

först under 1950-talet som spridningen tog rejäl fart i och med att sortiment breddades samtidigt som livsmedelsförsäljning inkorporerades i verksamheten. Det är främst fyra faktorer som kan förklara kedjevaruhusens segertåg³² under 1950- och 1960-talen i relation till den traditionella detaljhandeln: att större förhandlingsstyrka ledde till lägre inköpspriser, att partihandelsfunktionen var effektivare och försäljningsytorna var större samt att mångfilialkonceptet överhuvudtaget var konkurrenskraftigare med dess större integrering och centralisering.³³

Den tredje stora förändringen av detaljhandelns försäljningsformer under perioden 1950-1980 utgjordes av framväxten av stormarknader.³⁴ Den första stormarknaden öppnades 1962 i Malmö, efter amerikansk förebild. Inom två år följdes denna etablering med ytterligare två. Tillväxttakten var dock måttlig, under perioden 1965-1969 etablerades endast sju nya stormarknader. Den riktiga expansionsfasen skedde därefter, med ett abrupt slut 1974. Vid denna tidpunkt fanns det 34 stormarknader, vilka svarade för cirka fyra procent av detaljhandelns försäljning.³⁵ De externa chockerna för dagligvaruhandeln, vilka utgjorde förutsättningen för stormarknadsexpansionen, bestod i den alltmer ökade privatbilismen, byggandet av motorvägar/ringleder samt småhusens expansion.³⁶ Även om stormarknadernas totala marknadsandel var försvinnande liten vid den här tiden kunde den lokalt uppgå till betydande andelar.³⁷ Etablerandet av stormarknader kom att mötas

³² Från Leijonhufvud, H. S. (1965) *Varuhusens segertåg*. Rabén & Sjögren, Stockholm.

³³ Tufvesson, I. (1988) *Varuhandeln. I går, i dag, i morgon*. Liber, Malmö, s. 75.

³⁴ En stormarknad är per definition en extern etablering, d.v.s. lokaliseringen skall vara belägen utanför eller i utkanten av tätbebyggelse. De mer specificerade definitionerna var dock föremål för debatt. Försäljningsytan skulle naturligtvis vara stor, vissa instanser menade att den måste vara minst 2 500 kvadratmeter, för att kvalificera sig för stormarknadsbeteckningen. Andra menade att ytan skulle ligga på mellan 4 000 och 5 000 kvadratmeter. Vidare skulle det finnas en stor tillgång på parkeringsplatser, minst 500 stycken. Ett annat mått var att parkeringsanläggningen skulle vara så stor att den kunde försörja minst 70 procent bilburna kunder, vilket skulle motsvara minst 2 gånger byggnadsytan på anläggningen. Se SOU (1975:70) *Samhället och distributionen. Bilagor om företag, anställda och hushåll*. Betänkande av distributionsutredningen. Handelsdepartementet, Stockholm, s. 191-193.

³⁵ Larsson, F. (1975) *Varuhandeln – struktur och tendenser*. Studentlitteratur, Lund, s. 53-54.

³⁶ Se Jörnmark, J. (1998) s. 56-57.

³⁷ I till exempel Växjö svarade tre stormarknader för 25 procent av den totala livsmedelsförsäljningen i kommunen. Men den lokala handeln i Växjö minskade inte med samma andel, då stormarknadernas kunder kom från ett

av en växande kritik, inte minst från planerarhåll, vilket ledde till ett informellt etableringsstopp.³⁸

Partihandelsledet

Förändringarna i detaljhandels försäljningsformer har skett parallellt med en rationalisering av partihandelsledet.³⁹ De förändrade försäljningsformerna – speciellt självbetjäningen – innebar och förutsatte nya och utvidgade uppgifter för partihandeln. Framför allt rörde det sig om livsmedelspartihandeln, som utförde en ökande andel av det arbete med styckning och paketering som tidigare utfördes på plats i butikerna.

Partihandelsverksamheten växte också i skala. Före andra världskriget var verksamheten mycket småskalig samt lokaliserad inne i städer och tätorter. Varuhanteringen var mycket arbetsintensiv, såväl när det gällde lastningen och lossningen, hanterandet av varor i lösvikt som beställningar och leveranser. Under 1950- och 1960-talen skedde stora förändringar, i någon mån kan dessa förändringar te sig mer långtgående än motsvarande i detaljhandeln. De små enheterna slogs ut och stora lagercentraler växte fram utanför städerna. Omsättningen utvecklades mycket snabbt, arbetsproduktiviteten steg och strukturrationaliseringen var omfattande.⁴⁰ Detta berodde på att åtskilliga innovationer introducerades i varuhanteringen, bland de mest betydelsefulla kan nämnas gaffeltrucken och lastpallen.⁴¹

större upptagningsområde. Se SOU (1975:69) *Samhället och distributionen*. Betänkande av distributionsutredningen. Handelsdepartementet, Stockholm, s. 185.

³⁸ Detta behandlas i avsnittet om fackföreningsrörelsen. I övrigt, se t.ex. SOU (1973:15) som manade till försiktighet i anläggandet av stormarknader.

³⁹ Partihandeln utgörs i princip av all annan försäljning, vars avnämare inte är privatpersoner eller privathushåll; det vill säga försäljning till såväl detaljhandel som till andra företag. Partihandeln behandlas egentligen inte här, även om Handelsanställdas förbund organiserade även de sysselsatta inom denna sektor. Syftet med detta avsnitt är endast att sammanfatta rationaliseringarna i detta led, liksom att tillhandahålla en rudimentär bakgrund till utvecklingen av detaljhandels företagsformer.

⁴⁰ SOU (1968:6) *Strukturutveckling och konkurrens inom handeln*. Koncentrationsutredningen IV. Finansdepartementet, Stockholm, s. 54-55.

⁴¹ Listan kan göras mycket lång över innovationer som haft stor betydelse för varuhanterings rationalisering. Ses utvecklingen i ett brett perspektiv, vilket är nödvändigt, kan man börja med att räkna upp motorvägsbyggande, utvecklingen av mer ändamålsenliga lastbilar, över till integrerade hyll- och förvaringssystem, inre logistiska lösningar ner till nya förpackningstekniker som Tetra Brik. Se Svensson, T. (1998) s. 61-66.

Förändrade företagsformer – integration och stordrift

Utvecklingen av rationellare distributionsformer åtföljdes av, alternativt hade sitt ursprung i, en kraftig koncentration och integration av den svenska detaljhandeln.⁴² Denna utveckling tog sin början långt före andra världskriget och här utgörs fokus av de företag och kedjebildningar som kom att anamma stordrift i sin varuförmedling: varuhuskedjorna Epa och Tempo, konsumentkooperationen, ICA-rörelsen samt ASK/Dagab.

Epa och Tempo

En av de försäljningsformer, som kom att få stor spridning under efterkrigstiden, var, som vi sett, kedjevaruhuset. Här var det den enskilda handeln som var föregångare med etableringen av Epavaruhuset (Turitz & Co) samt Tempovaruhuset (Åhlén & Holm) under 1930-talet.⁴³ Dessa varuhuskedjor etablerades efter amerikanskt mönster och förde ett begränsat urval av varje varutyp, främst standardartiklar för vilka det fanns en stor efterfråga. Sortimentet begränsades också till varor i låga, enhetliga, prisklasser (enhetsprisföretag). De var redan från starten utpräglade kedjeföretag med centraliserade inköp, central administration och ekonomiskt osjälvständiga filialer. Även försäljningspriserna fastställdes centralt liksom personalpolitiken var en central angelägenhet.⁴⁴ Konceptet visade sig vara framgångsrikt. Epa och Tempo blev svåra konkurrenter till den existerande detaljhandeln, som på olika sätt sökte hindra deras framfart.⁴⁵

Den verkliga expansionen skedde dock efter bruttoprisförbudets införande, vilket för övrigt inte skall tolkas som att detta var den enda förklaringen till framgångarna. Bland annat slopades enhets-

⁴² Hönan eller ägget-diskussioner är inte centrala här. Det räcker med att konstatera att koncentrationen och integrationen väsentligt underlättade rationaliseringen av handeln. Ju högre grad av centralisering, desto snabbare omvandling av försäljningsformerna. Konsumentkooperationens rationaliseringsansträngningar fick till exempel snabbare genomslagskraft ute i butiksnätet genom organisationens mer integrerade natur, jämfört med till exempel den mindre integrerade ICA-rörelsen (se vidare nedan).

⁴³ Turitz & Co ägde både Epavaruhuset och Grandvaruhuset, Epa var flest och det namnet används här för enkelhetens skull, då de i företagsekonomiskt hänseende tillhörde samma företag. Samma förhållande gällde för Åhlén & Holm, som innehade, vid sidan om Tempokedjan, några Åhlénsvaruhus.

⁴⁴ SOU (1968:6) s. 67.

⁴⁵ Se SOU (1935:63).

priserna och sortimentet breddades samtidigt som livsmedel och självbetjäning infördes. Som ett exempel på den starka tillväxten kan nämnas att Epavaruhuset på tio år, mellan 1955 och 1964, ökade från 37 varuhus med sammanlagt 4 800 anställda till 89 varuhus med 10 800 anställda.⁴⁶

Kedjevaruhusmarknaden dominerades under 1960-talet av tre aktörer, förutom Epa- och Tempokedjorna expanderade konsumentkooperationen starkt med sin Domus-kedja (se nedan). Konkurrensen hårdnade därefter och skapade ett tryck mot sammanslagningar och koncentration. I slutet av 1960-talet gick Epa- och NK-varuhuset⁴⁷ samman och bildade NK-Turitz-koncernen, där ett av syftena med fusionen var att expandera i stormarknadssegmentet. Åhlén & Holm, med Tempokedjan, gick samma väg i början av 1970-talet och förvärvade stormarknads-kedjan Wessels. I mitten av 1970-talet koncentrerades den enskilda varuhussektorn ytterligare genom att Åhlén & Holm köpte NK/Turitz, men under 1970-talets andra hälft slog allvarliga lönsamhetsproblem igenom. Detta skedde dock mycket oväntat och bristande marknadsanpassning, där utbyggnads- och expansionsplaner inte reviderades tillräckligt snabbt, ledde till överkapacitet. Dessutom hade sammanslagningen mellan Epa och Tempo lett till att det på åtskilliga orter fanns såväl ett Epa- som ett Tempo-varuhus. Det ena varuhuset lades ned och Epanamnet togs bort helt. På detta följde åtskilliga nedläggningar av varuhus i innerstäderna, en utveckling som accelererade under 1980-talet.⁴⁸

Konsumentkooperationen

Konsumentkooperationen har sitt ursprung i de konsumtionsföreningar⁴⁹ som bildades redan på 1850-talet. Initiativet till dessa sammanslutningar av konsumenter togs ofta av arbetareföreningar, vilka var föregångare till fackföreningarna. Denna spontana och lokala process kom i och med KF:s bildande år 1899 att ta en

⁴⁶ Leijonhufvud, H. S. (1965) s. 17. Epas lönsamhet var mycket god under den här perioden. Se Jörnmark, J. (1998) s. 54.

⁴⁷ AB Nordiska Kompaniet bildades 1902 och öppnade 1915 ett stort varuhus i Stockholm. 1963 etablerades NK i Malmö och 1967 i Göteborg.

⁴⁸ Som flest varuhus fanns det i Sverige 1975: 374 kedjevaruhus svarade för nära 20 procent av omsättningen i den egentliga detaljhandeln. I slutet på 1980-talet fanns det 212 kedjevaruhus med en marknadsandel på 12 procent. Se Svensson, T. (1998) s. 122.

⁴⁹ Dessa utgjordes av enskilda hushåll som slutit sig samman i en ekonomisk förening i syfte att gemensamt (kooperativt) anskaffa varor.

fastare organisatorisk form.⁵⁰ Det var konsumtionsföreningarna som bildade KF, vars initiala uppgift var att dels ge stöd till nybildade föreningar, dels fungera som en propagandacentral. KF:s centrala funktioner kom dock att stärkas successivt.

Tidigt började KF driva partihandelsverksamhet och blev snart den dominerande leverantören till konsumtionsföreningarna. Detta betydde dock inte att varuhanteringen var särskilt rationellt organiserad, då konsumtionsföreningarna var många och relativt små. Således blev också varusortimentet splittrat, inköpen per gång blev små liksom varutransporterna.

Under mellankrigstiden skedde en koncentrations- och konsolideringsprocess inom rörelsen.⁵¹ Antalet konsumtionsföreningar minskades och i samband med detta skedde en expansion av partihandelsfunktionen hos KF. Samtidigt inköpte och etablerade KF ett antal konsumtionsvaruindustrier inom bland annat margarin-tillverkning, kvarnar och därtill näraliggande verksamheter liksom inom konservindustrin.⁵² Denna utveckling kom att fortsätta under 1930- och 1940-talen med etablerandet av industrier med annan inriktning än enbart konsumtionsvaror, till exempel gummi- och glödlampsindustrin. Samtidigt etablerade KF också egna märkesvaror. Parallellt med detta kom konsumtionsföreningarna att etablera tillverkande verksamheter, såsom charkuterifabriker, bagerier och bryggerier.

Arbetsuppgifterna för KF utökades därmed betydligt över tiden. Verksamhetsområdena vid tidpunkten för andra världskrigets slut bestod huvudsakligen i partihandelsförsäljning, inlåningsrörelse, industriell verksamhet, organisations- och upplysningsarbete samt inte minst bevakning av konsumentkooperationens intressen. Denna intressebevakning skedde i förhållande till såväl samhällets övriga

⁵⁰ För en fyllig beskrivning och analys av denna process se Ruin, O. (1960) kapitel 1-3.

⁵¹ När begreppet konsumentkooperationen används i texten avses såväl konsumtionsföreningarna som KF. Relationerna mellan dessa två delar av konsumentkooperationen kan beskrivas dels administrativt, dels ägarmässigt. Administrativt är konsumtionsföreningarna kunder till leverantören KF, samtidigt som KF ägs av konsumtionsföreningarna. Föreningarna är dock i juridisk mening helt fristående från varandra. KF utgör i sin tur ett komplex av samsarbetsorgan med en styrelse och en direktion, vilka svarar inför en årlig förbundsstämma bestående av representanter från alla konsumtionsföreningar.

⁵² Denna utveckling finns beskriven i Kylebäck, H. (1974) *Konsumentkooperationen och industrikarteller. Kooperativa förbundets industriföretag före 1939 med särskild hänsyn till margarin-, kvarn-, gummi- och glödlampsbranscherna*. Rabén & Sjögren, Stockholm.

organisationsväsende i form av jordbrukskooperationen och fackföreningsrörelsen som övriga företagsformer inom både detaljhandeln och näringslivet i övrigt, liksom i förhållande till statsmakten.⁵³

Centralt för att förstå konsumentkooperationens framväxt är att dess utveckling i mycket stor utsträckning styrts av hur dess konkurrenter agerat.⁵⁴ De mest expansiva perioderna i konsumentkooperationens historia har också präglats av särskilt ansträngda relationer, för att inte säga öppna konflikter, med stora delar av det enskilda näringslivet. Leveransbojkotter liksom monopolistiska sammanlutningar i tillverkningsledet ledde till att KF satsade på vertikal integration, det vill säga expanderade sin verksamhet även bakåt i varuhanteringskedjan.

Konsumentkooperationen var vid andra världskrigets slut en mycket stark aktör inom den svenska detaljhandeln. KF hade byggt upp centrala enheter för kostnadskontroll, revision och planering samt ett eget arkitektkontor. Partihandelsfunktionen hade också centraliserats i ökad utsträckning, vilket lett till en starkare förhandlingsposition gentemot leverantörer och förenklat säljarbetet. Finansiellt stod ”koncernen” också stadigt. Dels genererade industriverksamheten betydande överskott, dels svarade konsumtionsföreningarna för kapitalförsörjningen. Den interna lösningen av kapitalbildningsfrågan är synnerligen central i en förklaring av konsumentkooperationens starka expansion.⁵⁵

KF blev år 1947 först med att öppna en självbetjäningsbutik i Sverige.⁵⁶ Bakgrunden till pionjärskapet, bortsett från den enskilda handelns mer konservativa läggning, står att finna i den organisatoriska strukturen. Stora delar av den enskilda handeln bestod av butiker som drevs av affärsinnehavaren, vilken hade hjälp av familjemedlemmar och endast få eller inga anställda alls. Konsumentkooperationens butiker drevs av personer anställda av den konsumtionsförening som ägde butiken. Den främsta drivkraften bakom KF:s introduktion av självbetjäningskonceptet var de stigande lönekostnaderna – en rationellare butiksstruktur grundat

⁵³ Ruin, O. (1960) s. 8.

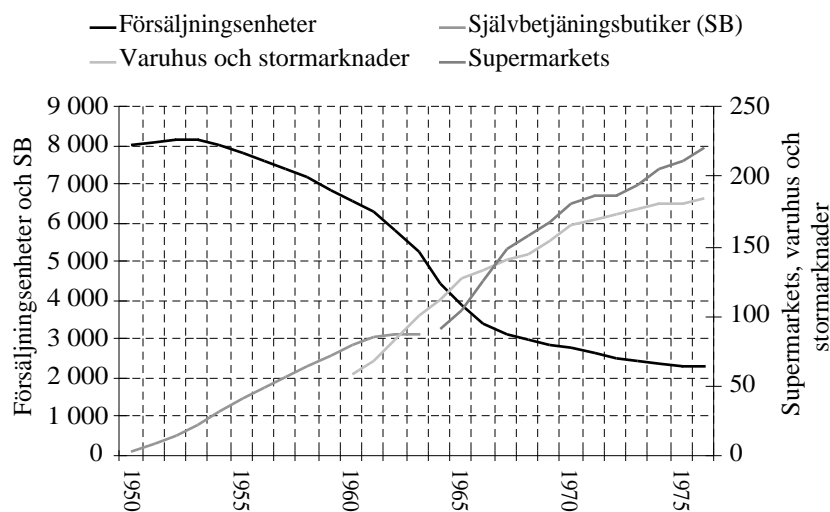
⁵⁴ a.a., s. 14.

⁵⁵ Kylebäck, H. (1983) *Konsumentkooperationen i strukturomvandling. Del 1, 1946-1960*. Kungälv, s. 189ff.

⁵⁶ Detta tillhör den officiella historieskrivningen, men mycket tyder på att det funnits föregångare till denna självbetjäningsbutik. Oavsett detta, var konsumentkooperationen först med att sprida konceptet på bred front.

på självbetjäning skulle hämma denna stegring.⁵⁷ Vidare var konsumentkooperationen mer integrerad och centraliserad än den enskilda handeln, vilket underlättade spridningen av självbetjäningskonceptet. Något mer än ett decennium efter etableringen av den första självbetjäningsbutiken var hälften av konsumentkooperationens livsmedelsbutiker av självbetjäningskaraktär.⁵⁸ Tidigt noterades dock att de förväntade kostnadsbesparingarna uteblev i små självbetjäningsbutiker, vilket ledde till behov att etablera större enheter. Detta ledde i sin tur till att supermarketkonceptet utvecklades även inom kooperationen. Allt fler ”hallbutiker” öppnades, vilka under 1960-talet kom att svara för en allt större andel av livsmedelsförsäljningen.

Diagram 4.1 Konsumentkooperationens totala antal försäljningsenheter 1950-1976, antalet självbetjäningsbutiker 1950-1963, antalet supermarkets (hallbutiker) 1964-1976 samt antalet varuhus och stormarknader 1960-1976.



Källa: Kylebäck, H. (1983) s. 90-91 och 101; Kylebäck, H. (1989) s. 71-72, 80 och 90 samt Nyberg, A. (1998) s. 112.

Konsumentkooperationen var den del av handeln som befann sig i förgrunden när det gällde handels rationalisering och introduktionen av självbetjäningsbutiker under 1950-talet. Under slutet av 1950-talet kom rörelsen också att utmana den enskilda detalj-

⁵⁷ Se Kylebäck, H. (1983) s. 94.

⁵⁸ a.a., s. 101.

handeln på varuhussidan. Sedan 1930-talet hade det funnits enstaka kooperativa varuhus och andra specialvarubutiker, och i mitten av 1950-talet hade konsumtionsföreningarna startat sammanlagt 50 varuhus, samtidigt som åtskilliga till var planerade.⁵⁹ Dessa hade dock svårt att hävda sig i konkurrensen, och de enskilda varuhuskedjorna erövrade under 1950-talet en betydande andel av marknaden. Svårigheterna berodde främst på att dessa kooperativa varuhus inte hade något samarbete, samt att varuhanteringen inom specialvarusektorn var mindre utvecklad inom KF än livsmedelssektorn. Genom skapandet av en riksorganisation för varuhusen inom KF sökte man lösa effektiviserings- och finansieringsproblem. Under 1960 skedde ytterligare samordning på varuhussidan genom skapandet av den gemensamma beteckningen Domus. Varuhusföreningen Domus, som var ett dotterbolag till KF, svarade för etableringen av varuhus, samordning av sortiment- och inköpsfrågor, anställning av personal och rekrytering av varuhuschefer, löne- och avtalsfrågor samt bokföring.⁶⁰ Expansionen blev också mycket stark under 1960-talet, då KF kunde bygga en kedja av varuhus efter en enhetlig modell. Redan i mitten av 1960-talet var konsumentkooperationens varuhuskedja störst i landet.⁶¹

Den tredje stora förändringen av försäljningsformerna, introduktionen av stormarknader, var en utveckling som också konsumentkooperationen var en del av. Redan 1963 etablerades den första stormarknaden i form av Obs! i Vårby utanför Stockholm.⁶² Fram till 1970-talets mitt hade kooperationen etablerat ett femtontal stormarknader, men den planerade fortsatta expansionen hämmades av myndigheternas restriktiva hållning gentemot försäljningsformen. Endast två stormarknader etablerades under 1970-talets andra hälft.

⁵⁹ Definitionen av varuhus är något flytande. Denna siffra inbegriper även relativt små sådana, vilkas karaktär låg nära större specialbutiker med manufaktur- och husgerådsavdelningar. Se Kooperativa förbundet (1956) *Svenska varuhusföreningen. Betänkande med förslag till Kooperativa förbundets rikskongress 1956*. KF, Stockholm, s. 6.

⁶⁰ Relationerna mellan konsumtionsföreningarna, vilka formellt ägde varuhusen, och Varuhusföreningen, vilken förändrades under tidens gång, är inte av intresse här. För en detaljerad beskrivning, se Kylebäck (1983) s. 114-115 samt Kylebäck (1989) *Konsumentkooperation i strukturomvandling. Del 2, 1960-1985*. Rabén & Sjögren, Stockholm, s. 81ff.

⁶¹ Leijonhufvud, H. S. (1965) s. 16.

⁶² Obs! i Vårby var vid etableringen Europas största stormarknad med en säljyta på 15 000 kvadratmeter och 900 parkeringsplatser. Se Giertz, E. och Strömberg, B. U. (1999) *Samverkan till egen nytta. Boken om konsumentkooperativ idé och verklighet i Sverige*. Prisma, Stockholm, s. 125-126.

Till skillnad från utvecklingen av de kooperativa varuhusen under 1970-talet var stormarknaderna en lönsam affär för konsumentkooperationen.

ICA-rörelsen

Konsumentkooperationens organisationsutveckling påverkades i hög grad av konkurrenternas agerande. Samma förhållande rådde också för den enskilda handeln. Framväxten av det likaledes kooperativa ICA har sin bakgrund i den konkurrens som konsumentkooperationen utövade. Framför allt rörde det sig om förekomsten av olika typer av rabatter och bonussystem som stora inköp berättigade till hos fabrikanterna. KF:s centraliserade inköp betydde att de erhöll varor betydligt billigare än den enskilda partihandeln.

Enskilda köpmän hade således svårt att hävda sig gentemot starka leverantörer samtidigt som konsumentkooperationen växte sig allt starkare, vilket påkallade en organisering av köpmännen.⁶³ Det mest framgångsrika samarbete mellan köpmännen resulterade i det som under 1960-talet skulle bli ICA. Det egentliga ursprunget till ICA var den partihandelsverksamhet som AB Hakon Swenson (Hakonbolaget) startade 1917 i Västerås, vars syfte var att samverka med detaljistledet.⁶⁴ Detaljhandlare erbjöds att bli delägare i bolaget, vilket var ett sätt att förena självständiga köpmän och det framväxande behovet av fasta samarbetsformer mellan detaljist- och partihandelsledet. Liknande initiativ, med Hakonbolaget som förebild och med stöd från personer därifrån, togs på andra orter i Sverige. Under 1930-talet fanns det fyra företag etablerade med denna inriktning.⁶⁵ Dessa bildade 1939 en samordningsorganisation, Inköpscentralernas AB (ICA). Till detta bildade köpmännen ett eget förbund 1940, ICA-förbundet, i vilket alla ICA-handlare blev medlemmar. ICA-märket blev 1944 gemensam logotyp för de anslutna butikerna, även om Hakonsbutikerna behöll sitt Hakonsmärke med ett tillägg om att de var anslutna till ICA. Vid den här tidpunkten var det dock inte fråga om någon välintegrerad butikskedja av KF-

⁶³ Se Jörnmark, J. (1998) s. 21-29 för en diskussion av organiseringsproblematiken.

⁶⁴ En beskrivning av ICA-rörelsens framväxt återfinns i Wirsäll, N. E. (1988) *Den omöjliga idén blev verklighet: från ICA-rörelsens första femtio år*. ICA-förbundet, Västerås.

⁶⁵ Förutom Hakonbolaget i Västerås, var det Specieristernas Varuinköp (SV, senare ICA Essve) i Stockholm, Nordsvenska Köpmannabolaget i Östersund samt AB EOL i Göteborg.

typ, utan snarare ett löst samarbete. ICA-an slutna köpmän var inte tvungna att göra alla sina inköp genom ICA, köptroheten var tvärtom ganska låg.

ICA kom att erhålla de viktiga rabatterna hos fabrikanterna samtidigt som ansträngningar gjordes för att rationalisera parti-handelsverksamheten. En viktig förändring i slutet av 1940-talet, som också understryker hur arbetsintensiv varuförmedlingen var, utgörs av införandet av skriftliga beställningar från ICA-handlaren till inköpscentralen.⁶⁶ Tidigare ombesörjde handelsresanden dessa beställningar. Samtidigt premierades inköpskoncentration och de besparingar som vanns med det nya systemet gick tillbaka till ICA-handlaren.

ICA-rörelsens olika system för bonusutbetalningar och andra premieringar utgör en central faktor i en förklaring av rörelsens utveckling. Den utpräglade kapitalbristen, och de därmed förknippade svårigheterna att erhålla krediter, löstes inom ICA genom en kollektiv kapitaluppbyggnad.⁶⁷ Förenklat byggde systemet på att detaljhandlarna var delägare i partihandeln, och därmed erhöles en viss återbäring i förhållande till inköpen. En del av denna bonus behölls dock som rörelsekapital. Liksom KF internaliserade/kollektiviserade således ICA kapitalbildningen.

Under 1950-talet släpade ICA-rörelsen efter såväl konsumentkooperationen som varuhuskedjorna. Partihandelsdelen rationaliserades i någorlunda takt, men detaljhandelsledet omvandlades inte i samma utsträckning. Eftersläpningen gällde till exempel införandet av självbetjäningskonceptet. Anna Nyberg har, utifrån Hakons interna material, visat att man centralt inom ICA inte var negativt inställd, men att man ansåg att detta endast kunde praktiseras under speciella omständigheter.⁶⁸ Härvidlag spelade konkurrensaspekten en avgörande roll – självbetjäningsbutiker borde endast anläggas i nybyggda områden med tillräckligt stort kundunderlag, där inte

⁶⁶ Detta var kärnan i den s.k. Hakongiven 1949, vilket var ett förändringsprogram inom Hakonbolaget. Detta program genomfördes, med en viss fördröjning, även inom de andra delarna av ICA-rörelsen. Kortfattat var Hakongiven ett idéprogram som fokuserade på att skapa bättre insyn i partihandeln, att få fram billigare och bättre varor, en högre butikskultur, starkare kapitalbildning m.m. Man skulle kunna kalla det för de första homogeniseringssträvandena inom den heterogena ICA-rörelsen. Se Falkenstam, M. och Wirsäll, N. E. (1968) *Något till livs. Ett tidsdokument med anledning av Hakonbolagets 50 årsjubileum*. ICA-förlaget, Västerås, s. 241ff.

⁶⁷ Wirsäll, N. E. (1988) s. 72ff.

⁶⁸ Nyberg, A. (1998) s. 100.

traditionella försäljningsbutiker redan fanns etablerade. ICA kom också att släpa efter när det gällde introduktionen av *supermarkets*.

Genom ICA-rörelsens uppbyggnad, där varje ICA-handlare ägde sin egen butik, var konkurrensproblematiken ständigt närvarande. Det var inte möjligt att på samma sätt som konsumentkooperationen centralt bestämma vilka butiksenheter som skulle utvidgas och vilka som skulle läggas ned. ICA:s grundläggande motsättning var, som Jan Jörnmark uttrycker det, att de samverkande detaljisterna på sikt var tvungna att underordna sig den kedja som de själv hade bildat.⁶⁹ Den naturliga konservatismen inom det *Mittelstand* som ICA-köpmännen utgjorde, den fortsatt svaga inköpstroheten inom rörelsen tillsammans med en allt hårdare priskonkurrens och mångfilialföretagens ökande marknadsandelar ledde under slutet av 1950-talet till ett starkt behov att centralisera och homogenisera rörelsen.⁷⁰ Detta skedde också i början på 1960-talet, då såväl de centrala funktionerna som gruppidentiteten stärktes, ett tryck att öka inköpstroheten inleddes liksom gemensamma försäljningsansträngningar, främst i form av utökad gemensam annonsering, infördes. I denna process, som i stort hade till syfte att öka homogeniteten, spelade införandet av det gemensamma ICA-emblemet en viktig roll. Vidare arbetades det för att skapa ett enhetligt sortiment ute i butikerna, och således också i parti-handelsledet.

De regionala inköpscentralerna fick nu en utökad roll gentemot ICA-butikerna i respektive område. Överhuvudtaget skedde en överföring av funktioner från de enskilda ICA-butikerna till specialister i centrala och regionala organ. Inköpscentralerna fick i det nya systemet ansvar inte bara för varuförsörjningen, utan även för genomförandet av gemensamma kampanjer, konsulenthjälp, nyetableringen av butiker inom respektive region, finansieringsstöd för såväl nyetablering av butiker som om- och utbyggnad av redan existerande butiker samt för utarbetandet av under lag för pris-sättning.⁷¹

Centralt för ICA:s fortsatta utveckling under 1960- och 1970-talet blev just bevakningen av butikslägen på lokal nivå, något som tillsammans med den förbättrade kapitalbildningen i och med den

⁶⁹ Jörnmark, J. (1998) s. 70.

⁷⁰ Som Jörnmark (1998, s. 70) framhåller: vid 1960-talets inträde stod valet inför att antingen dö ut som en jätteorganisation av överblivna lanthandlare eller ett kraftigt stärkande av centralorganisationen.

⁷¹ SOU (1968:6) s. 167.

ökade inköpstroheten, ledde till en mycket aktiv etableringspolitik. Framgångskonceptet för ICA-rörelsen under den här perioden byggde på att profilen, inköpen, marknadsföringen och finansieringen var gemensam samt att etableringen av butiker styrdes centralt – rörelsen utnyttjade till fullo stordriften och mångfilialsystemet. Expansionen berodde dock inte enbart på nyetableringar, ICA-rörelsen köpte också upp de flesta fristående butikskedjor som blev till salu under 1960- och 1970-talen.⁷²

ASK/Dagab

ICA-rörelsen byggdes upp gemensamt av parti- och detaljhandel. Denna modell passade inte alla grossister, men behovet av samordning kvarstod. Lönsamheten i partihandeln under 1930-talet var låg och konkurrensen med konsumentkooperationen liksom om detaljhandlarnas inköp var hård. Till detta kom att den enskilda partihandeln, som var splittrad på många företag, inte åtnjöt rabatter och bonus hos fabrikanterna i samma utsträckning som KF och ICA.

År 1937 gick 115 partihandelsföretag samman i ASK (AB Svenska Kolonialvarugrossister) i syfte att skapa en organisation som bevakade leverantörsmarknaden för sina medlemmar samt förhandlade om inköpsvillkor. Sammanslutningen var tämligen löst organiserad, då det mest rörde sig om en sammanräkning av medlemsföretagens inköp, där ASK inte hade någon uppgift vid själva varudistributionen utan endast agerade som förhandlare och en central genom vilken inköpen fakturerades. ASK kom dock att möta starkt motstånd från den dominerande fabrikantorganisationen, KeLiFa,⁷³ vilken upplevde sig som hårt pressad av alla inköpssammanslutningar som krävde förmånliga villkor.⁷⁴ Bojkottaktioner ledde till att ASK vände sig till små och medelstora fabrikanter, vilka inte var anslutna till KeLiFa. Dessa erhöll stora beställningar, vilket ledde till minskande marknadsandelar och sjunkande lönsamhet för fabrikanter inom KeLiFa. Det kompakta motståndet luckrades med tiden upp i och med att fabrikanter

⁷² Dessa butikskedjor (till exempel Norrmalms i Stockholm, Stjärnbutikerna i Värmland och Sagakedjan i Göteborg) var innan de såldes kunder hos ASK (se nedan), som försvagades i motsvarande grad. Se Törnroth, G. (1993) *Alla dessa affärer. En berättelse om D-gruppen – en tioårig utmanare i dagligvaruhandeln*. Tornia, Solna, s. 22-23.

⁷³ Kemisk-tekniska och livsmedelsfabrikanters förening.

⁷⁴ Orre, B. (1985) *ASK – en epok i svensk partihandel*. Effkå Information AB, Solna, s. 67ff.

ignorerade medlemsorganisationens påbud och slöt enskilda avtal med ASK.

Ytterligare framgångar nådde ASK genom att starta importverksamhet i stor skala efter andra världskriget och under 1950-talet utvidgades uppgifterna; inköpsfunktionen kompletterades med lagerhållning och leveranser. Antalet anslutna medlemmar minskade genom sammanslagningar och samarbetet med de fristående, privatägda detaljhandlarna ökade. ASK tog på sig flera av detaljistledets uppgifter, till exempel minskade man på de långa varukrediterna till förmån för etableringslån, såväl för finansiering och inredning av nya butiker som för ombyggnad. Liksom KF och ICA bistod ASK med anskaffning av butikslägen. Bland ASK:s medlemmar bildades också två frivilliga kedjor i form av Vivo (1957) och Favör (1961), vilka bestod av självägande detaljister och grossister.

ASK:s verksamhet var, till skillnad från KF och ICA relativt lösligt organiserad. Under 1970-talet kom grossisterna i ASK, som med tiden blivit betydligt färre (endast 8 grossister ingick i ASK 1972), kedjorna Vivo och Favör samt Åhlén & Holm att ingå ett konsortieavtal med J S Saba.⁷⁵ Härmed skapades ett tredje block, vid sidan av KF och ICA, i svensk dagligvaruhandel vid namn Distributionsaktiebolaget Dagab.

En rationell och integrerad dagligvaruhandel

Den ovan tecknade utvecklingen – rationellare försäljningsformer, rationaliseringen av partihandeln samt blockbildning och vertikal integration – kan uppfattas som att detaljhandeln i Sverige kom att helt bestå av välkonsoliderade kedjor vilka bedrev varuförmedling enligt industriella principer.

Tabell 4.1 *Olika företagsformers andel av dagligvaruhandeln 1955-1975 (procent).*

	1955	1961	1965	1970	1975
Konsumentkooperationen	23	25	23	22	23
ICA-rörelsen	23	23	21	23	27
Tredje blocket*	7	10	14	17	16
Övrig butikshandel	13	14	14	11	10
Restpost**	34	28	28	27	24

* Tredje blocket består här av Turitz & Co, Åhlén & Holm, NK, Bra och Wessels stormarknader samt Vivo-Favör.

⁷⁵ Alla detaljer i denna företagskonstruktion och företag nära lierade till detta står att läsa om i Tufvesson, I. (1988) s. 107-114.

** Restposten består av kiosker, gatukök, bensinstationer, speciallivsbutiker (kött-, chark-, fisk-, bröd-, frukt-, konfektyr- samt hälsokostbutiker), ambulerande handel (varubussar, fisk- och bryggeribilar, torghandel, automathandel m.m.), fackhandel (färg-, parfym-, bok- och blombutiker samt apotek) samt direktköp (försäljning utanför t.ex. biografen och hushållens direktköp från fabrikanter och grossister).

Källa: Wirsell, N. E. (1986) *Handelns förnyelse. Chanser, risker, möjligheter*. ICA-förlaget, Västerås, s. 18 och 22.

Men betydande delar av den traditionella handeln, bestående av enskilda detaljhandlare som själva ägde sin butik, som endast hade ett fåtal anställda och som inte samarbetade speciellt nära med sina grossister, fortlevde under den här perioden.⁷⁶ Denna grupp handlare återfinns inte endast under tabellrubriken "övrig butikshandel" och "restpost".⁷⁷ Även ICA-rörelsen hade en viss andel av denna kategori. Dock är det dominerande intrycket i svensk dagligvaruhandel under perioden, att denna utvecklades från småskalighet till stordrift. Antalet butiker i landet föll också stort. I början av 1950-talet fanns det cirka 30 000 dagligvarubutiker, 1965 var antalet nere i 17 700 och 1975 fanns det endast 10 300 dagligvarubutiker kvar.⁷⁸

⁷⁶ Uppgifter om storleksförändringar inom detaljhandeln grundas på arbetsstället som beräkningsenhet. Då detta skiljer sig från företagskonceptet, så tillvida att ett företag ofta består av ett flertal arbetsställen, är sådana siffror något missvisande om syftet är att visa hur storleken i förhållande till antalet sysselsatta har förändrats. Med detta i åtanke skall några mått ändå återges. I mitten av 1940-talet hade 30 procent av antalet arbetsställen inom detaljhandeln endast en sysselsatt, och då var ägaren inräknad. Ungefär en lika stor andel av arbetsställen hade två sysselsatta. Endast något över två procent av alla arbetsställen inom detaljhandeln hade år 1946 mer än tio sysselsatta. I slutet av 1970-talet, med reservation för att siffrorna inte är helt jämförbara över tid, hade 3/4 av alla arbetsställen inom detaljhandel fyra eller färre helårsverken. Med tanke på deltidsarbetandets stora utbredning i detaljhandeln rör det sig om betydligt fler sysselsatta personer. Se SOU (1947:50) *Sysselsättningsförhållandena inom varuhandeln. Företagsinventering utförd av statens arbetsmarknadskommission*. Ecklesiastikdepartementet, Stockholm, s. 37 samt Ds E (1981:1) *Varuhandeln. LU 80, bilaga 3*. Liber, Stockholm, s. 41.

⁷⁷ Det skall betonas att även inom dessa två kategorier utvecklades det kedjebildningar. Inom övrig butikshandel var detta dock inte så vanligt, kedjebildningar inom butikshandeln hamnade förr eller senare hos något av de tre blocken i svensk dagligvaruhandel. Inom restpostkategorin utvecklades däremot frivilliga kedjebildningar, huvudsakligen inom fackhandeln. Se *Frivilliga fackkedjor. Industrins största distributionskanal i morgon?* (1968) Utgiven av Frivilliga fackkedjorna ekonomisk förening, Stockholm.

⁷⁸ Svensson, T. (1998) s. 3.

4.2 Fackföreningsrörelsen och dagligvaruhandelns rationalisering

I slutet av 1940- och början av 1950-talet blev det tydligt, och allt mer uppmärksammat, att antalet sysselsatta inom varuförmedlingens område vuxit betydligt under årens lopp. Enligt varudistributionsutredningens beräkningar, redovisade i tabell 4.2, ökade antalet sysselsatta i detalj- och partihandel mellan åren 1931 och 1951 med 63 respektive 113 procent.

Tabell 4.2 *Antal arbetsställen och sysselsatta i detaljhandeln respektive partihandeln åren 1931 och 1951.*

	1931		1951	
	Arbetsställen	Sysselsatta	Arbetsställen	Sysselsatta
Detaljhandel	64 000	182 000	83 300	297 000
Partihandel	12 800	55 000	18 000	117 000
Totalt	76 800	237 000	101 300	414 000

Källa: SOU (1955:16) *Pris och prestation i handeln*. Varudistributionsutredningens betänkande. Handelsdepartementet, Stockholm, s. 109-110 och 113.

Anm. Siffrorna bygger på SCB:s företagsräkningar för åren 1931 och 1951. Varudistributionsutredningen utförde schematiska beräkningar för att göra de båda åren jämförbara med varandra. Det skall dock framhållas att dessa beräkningar inte är oomtvistade. Andra studier har kommit fram till andra uppgifter,⁷⁹ men i detta sammanhang är de tillfyllest då de avspeglar uppfattningen om en ansvallande varuförmedlingsapparat samtidigt som det är dessa uppgifter som förekommer i debatten om varuhandelns rationalisering.

Bakgrunden till denna stora tillväxt av antalet sysselsatta stod att finna i den privata konsumtionens ökning och den därmed ökande volymen av varor som kom att distribueras genom parti- och detaljhandeln. Samtidigt präglades den svenska ekonomin av uttalad arbetskraftsbrist och andra balansproblem (se kapitel I). För den centrala fackliga nivån, med dess bredare intresse, framstod

⁷⁹ Folke Kristensson, som bl.a. var en av ledamöterna i varudistributionsutredningen, kom fram till väsentligt annorlunda siffror i jämförelserna mellan år 1931 och 1951. Ökningen av antalet arbetsställen och sysselsatta var i hans beräkningar betydligt mindre, se SOU (1955:16) *Pris och prestation i handeln*. Varudistributionsutredningens betänkande. Handelsdepartementet, Stockholm, s. 113. Även Robert Artles beräkningar avviker, han finner 1946 fler sysselsatta inom detaljhandeln än vad företagsräkningen från 1951 gör. Se Artle, R. (1952) *Svenskt distributionsväsende. Några drag i dess uppbyggnad och utveckling*. IUI, Stockholm, s. 54. För en diskussion av den här problematiken, se Svensson, T. (1998) s. 29-31.

varuhandeln och dess uppfattade eftersläpning i effektivitets-hänseende som problematisk.

Landsorganisationen och handelns resursslöseri

Synen på varuhandeln präglades av framför allt två aspekter. Å ena sidan att antalet sysselsatta tenderade att öka, å andra sidan att varudistributionens andel i konsumentpriserna visade en successiv stegring. Denna utveckling utgjorde bakgrunden till den debatt om varuhandelns rationalisering som tog fart i slutet på 1940-talet.⁸⁰

Debatten om varuhandeln och dess kostnader pågick i såväl dags- och fackpress⁸¹ som i förbundspress. När det gäller förbundspressen kan det vid ett första påseende tyckas märkligt att det var *Metallarbetaren*,⁸² som inom fackföreningsrörelsen intresserade sig mest för den här frågan.⁸³ Men för ett exportinriktat förbund som Metallarbetareförbundet var det av yttersta vikt att kostnaderna för varudistributionen kunde hållas nere liksom att arbetskraftsbristen inte utvecklades ohämmat. En ledarartikel i *Metallarbetaren* i slutet av 1947 var mycket tydlig på den här punkten, samtidigt som föreställningen att arbete i tjänstesektorn var improduktivt utgjorde en av grundvalarna för analysen:

Det kan inte vara rimligt att var tionde person i produktiv ålder skall fördela varorna. Därtill kommer att det är servicenäringarna, som dragit till sig den yngre arbetskraften, så att dessa näringar ur ålderssynpunkt framstår som de mest ”produktiva”. Här måste finnas plats för rationalisering. Vi har inte råd att ställa flickorna bakom butiksdiskarna, när vi behöver sjuksystrar eller lanthus-mödrar. Vi har inte råd att öka lagerpersonalen eller antalet försäljare, resande och agenter av olika slag, när det direkt produktiva

⁸⁰ För ett utförligt referat av denna debatt, framför allt ur andra perspektiv än fackföreningsrörelsens, se Kjellberg, H. (2001) *Organising Distribution. Hakonbolaget and the efforts to rationalise food distribution, 1940-1960*. Stockholm School of Economics, EFI, Stockholm, kapitel 4.

⁸¹ Kenth Hermansson har i sin licentiatavhandling belyst hur rationaliseringen av varuhandeln behandlades i tidskriften *Affärsekonomi*. Se Hermansson, K. (2001) *Att hantera en konsument. Synen på konsumenten i texter om marknadsföring, distribution, försäljning och reklam, 1920-1960*. Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet, s. 96-111.

⁸² Organet för Metallindustriarbetareförbundet.

⁸³ Tidiga exempel i *Metallarbetaren* om varuhandelns orationella och kostsamma utformning utgörs av två kåserande artiklar, ”Brita vill ha en dammsugare” (nr. 12/1946) och ”Snälla fröken, klyv kålroten!” (nr. 8/1947). Här kritiseras ingående dels försäljning via handelsresande, dels den manuella betjäningen i livsmedelsaffärer.

arbetet vid gruvor, järnverk, gjuterier, tegelbruk och kalkbrott väntar på sina arbetare. Det produktiva arbetet måste ges större utrymme vid fördelningen av landets kaka, medan handeln och servicenäringarna måste hållas tillbaka. Det får inte vara sådan ordning, att det är mera lönande eller i övrigt mera lockande att syssla med affärsverksamhet än att sköta en svarv, en bormaskin eller köra en traktor.⁸⁴

Ledarskribenten, som för övrigt var den vid LO verksamma Nils Kellgren, gav här uttryck för en uppfattning som var förhärskande inom såväl LO centralt som i Metallarbetareförbundet. Men det var inte enbart arbetskraftbristen, och dess konsekvenser för den viktiga exportindustrin, som motiverade intresset för en genomgripande rationalisering av varuhandeln – för höjningen av levnadsstandarden var sänkta priser också en viktig komponent.⁸⁵ Speciellt som avtalsprolongeringarna vid den här tiden innebar en frysning av lönerna. Under rubriken ”Vad kostar handeln?” återfinns i *Metallarbetaren* små exempel på vad en vara kostar i tillverkning och priset den betingar i butik, tillsammans med konstaterandet att distributionskostnaderna ofta är orimligt höga och gör varorna onödigt dyra. Varje exempel är uppbyggt på samma sätt och avslutas med utropet ”För en högre levnadsstandard: Rationalisera handeln!”⁸⁶

Den mest aktive i frågan om varuhandels rationalisering under det sena 1940- och tidiga 1950-talet var dock Metallarbetareförbundets ekonom Hans Hagnell. Till en början argumenterade han för att delar av partihandeln skulle socialiseras, i syfte att samhället därmed direkt skulle kunna påverka såväl produktionen som distributionen i rationellare riktning.⁸⁷ Denna hållning övergavs snart till förmån för en allmännare rationaliseringslinje. Grundproblemet definierades som att varuhandels marginaler var för stora. Detta

⁸⁴ ”Produktivt arbete eller service?” (ledare) i *Metallarbetaren*, nr. 44/1947. Se också ”Hård nöt att knäcka” (ledare) i *Metallarbetaren*, nr. 45/9148, om de stora arbetskraftsbristproblemen och dess konsekvenser för ansträngningarna att öka exporten.

⁸⁵ Se t.ex. ”Den andra vägen” (ledare) i *Metallarbetaren*, nr. 13/1950.

⁸⁶ Se exemplet om aluminiumkastrullen (nr. 19/1950), rakbladen (nr. 20/1950), tryckkokaren (nr. 21-22/1950), tvålen (nr. 33/1950) samt filten (nr. 35/1950) i *Metallarbetaren*. Intressant att notera är att just de exempel på höga kostnader som Metallarbetaren valt ut, utgjordes av sådana varor som Priskontrollnämnden utpekat som varor med alltför höga marginaler. Se ledarartikeln ”Framsidor och insidor” i *Fackföreningsrörelsen*, nr. 51-52/1952.

⁸⁷ Hans Hagnell: ”En väg till socialisering. Bör grosshandeln övertas av samhället” i *Metallarbetaren*, nr. 10/1949. Se även Hagnells artiklar ”Socialisering – hur?” (ledare) och ”Föribilliga distributionen!” i *Metallarbetaren*, nr. 12/1949 respektive nr. 23-24/1949.

berodde enligt Hagnell inte på att vinsterna inom sektorn var för höga, utan att dess kostnader var onödigt stora. Uppfattningen var att det pris som konsumenten betalade i butiken till mellan 40-60 procent bestod av pålägg som distributionen hade orsakat under varans väg från producenten. En viktig orsak till denna fördyring ansåg Hagnell var de allt för små enheterna inom parti- och detaljhandeln. Konsekvenserna av de höga kostnaderna för varudistributionen sammanfattade Hagnell så här:

Att handelsmarginalerna är onödigt stora får till följd, att antalet sysselsatta inom handeln sväller ut [...]. Det är ökningarna som inte står i proportion till ökningen på produktionsstadiet. En rationalisering av distributionen och en sammanpressning av handelsmarginalerna skulle betyda, att denna ansvällning kunna stävjas. Det ökade produktionsresultat, som de anställda inom industrin åstadkommer, kommer i annat fall i stor utsträckning att ätas upp av de växande mellangrupperna, utan att möjliggöra en välbehövlig standardförbättring för industrins anställda.⁸⁸

Slutsatsen för Hagnell, liksom för Metallarbetareförbundet, blev att fackföreningsrörelsen måste verka för en rationalisering av varuhandeln. Skälet till detta var att det syntes meningslöst att fortsätta engagera sig för en effektivisering av industriproduktionen om man, som Hagnell uttryckte det, lät varuhandeln sitta i orubbat bo.⁸⁹

Hösten 1950 bildades ett samarbetsorgan mellan LO och KF i distributionsfrågor, KF-LO-kommittén, på initiativ av LO. Hagnell utgjorde en av LO:s representanter i kommittén.⁹⁰ Syftet var att diskutera varuhandelns rationaliseringsproblem samt att föreslå åtgärder som kunde påskynda en effektivisering. Huvudproblematiken definierades av en av kommitténs ledamöter i termer av att söka

⁸⁸ Hans Hagnell: "Rationalisera handeln!" i *Fackföreningsrörelsen*, nr. 49/1949, s. 449.

⁸⁹ Se också Hagnells artiklar "Rationalisera handeln!" (ledare), nr. 19/1950; "Priskontrollen" (ledare), nr. 29-30/1950 ; "Handeln kan rationaliseras!", nr. 43/1951 i *Metallarbetaren* samt "Handelskostnader och levnadsstandard" i *Fackföreningsrörelsen*, nr. 16/1953. Se även de tre artiklar i *Fackföreningsrörelsen* som utgör reaktionerna på Hagnells resonemang; Gösta Bodin: "Handelns rationalisering" (nr. 3/1950); Arne Henrikson: "Handelns kostnader" (nr. 5/1950) samt Arnold Sönderdahl: "Handeln och arbetarna" (nr. 6/1950).

⁹⁰ Förutom Hagnell, representerades LO av Nils Goude och Arne Henrikson (från LO:s utredningsavdelning). Förbundet representerades av ordföranden S. A. Johansson. KF hade i sin tur fyra ledamöter. Se Kooperativa förbundet (1951) *Förvaltningsrådets, styrelsens och revisorernas berättelser 1950*. KF, Stockholm, s. 3.

hindra en fortsatt ansvällning av distributionsapparaten.⁹¹ Under sitt första år diskuterade kommittén livsmedelslagstiftningen, bruttoprissystemet, konsumentupplysningen, kostnader och priser samt snabbköpsbutikerna.⁹² Till dessa diskussioner inbjöds sakkunniga. Påtagliga resultat av arbetet var en skrivelse till Kungl. Maj:t inför propositionen om den nya livsmedelsstadgan,⁹³ där kommittén underströk betydelsen av att tillåta branschblandning i livsmedelsaffärer, samt utgivningen av boken *Sätt fart på priskonkurrensen*.⁹⁴ I övrigt sökte kommittén påverka såväl KF som LO att driva rationaliseringsfrågor genom att lämna förslag på åtgärder som kunde vidtagas. Särskilt viktig verkar frågan om differentiering av kundservice och priser ha varit, det vill säga att skapa möjlighet, genom exempelvis självbetjäningbutiker, för konsumenterna att välja olika kombinationer av service- och prisnivå⁹⁵ samt att åstadkomma en lämpligare prisdifferentiering med hänsyn till butiksstorlek och varornas förpackningsstorlek.⁹⁶

När LO yttrade sig över nyetableringssakkunnigas förslag till lag om skydd mot samhällskadlig konkurrensbegränsning stod dock inte varuhandelns rationaliseringsproblem i fokus.⁹⁷ De övergripande konkurrensfrågorna var det centrala och LO underströk vikten av en effektiv sanering av olämpliga konkurrensbegränsningar, med motiveringen att:

Det är ett allmänt erkänt förhållande att fördelarna med en fri företagsamhet främst ligger i möjligheten till effektivitetshöjande

⁹¹ Arne Henrikson: "Vad gör KF-LO-kommittén för distributionsfrågor?" i *Handelsnytt*, nr. 3/1953.

⁹² Kooperativa förbundet (1952) *Förvaltningsrådets, styrelsens och revisorernas berättelser 1951*. KF, Stockholm, s. 3.

⁹³ Rapport från överläggningar inom KF-LO-kommittén för distributionsfrågor, daterad 17.1.53. Volym 5, YK1431, Riksarkivet. Se även "KF-LO-kommittén om nya livsmedelsstadgan: Rationalisering av handeln får icke hindras av lagstiftning" i *Handelsnytt*, nr 5/1951 samt Arne Henrikson: "LO-KF rationaliserar handeln" i *Fackföreningsrörelsen*, nr. 41/1951.

⁹⁴ Sterner, R. (1951) *Sätt fart på priskonkurrensen. En sammanfattning av nyetableringssakkunnigas program för kampen mot monopol och karteller*. Utgiven på initiativ av KF-LO-kommittén för distributionsfrågor. KF:s bokförlag, Stockholm.

⁹⁵ Arne Henrikson: "Låga priser – god kundservice – ett val?" (nr. 4/1953) samt "Differentiering av kundtjänst och service" (nr. 5/1953) i *Handelsnytt*.

⁹⁶ Arne Henrikson: "Några reflektioner kring prissättning" i *Handelsnytt*, nr. 6/1953.

⁹⁷ Landsorganisationen (1953) *Landssekreteriatets berättelse för år 1952*. Stockholm, s. 163-167.

konkurrens, vilket även tenderar att komma konsumenterna till godo genom prissänkningar.⁹⁸

Att genom lagstiftning söka tvinga fram konkurrens mellan företagen kunde enligt LO vara mer effektivt än detaljregleringar. Härvidlag ville också LO gå något längre än nyetableringssakkunnigas majoritetsförslag till lagstiftning.⁹⁹ I yttrandet över varudistributionsutredningens betänkande *Pris och prestation i handeln* återkom LO till vikten av konkurrens.¹⁰⁰ En stark priskonkurrens mellan de varudistribuerande företagen utgjorde, tillsammans med medvetna konsumenter, den miljö som snabbast drev fram rationalisering inom sektorn.¹⁰¹ Därför var det viktigt, ansåg både LO och varudistributionsutredningen, att stödja de olika krafter i samhället som verkade stimulerande på en sådan konkurrensmiljö. LO noterade också i yttrandet att det trots bruttoprisförbudet fanns en betydande pristelhet liksom att det förekom att företag och branschorganisationer sökte hindra ”störande priskonkurrens” inom varuhandeln. Det var särskilt viktigt, menade LO, att alla distributionsföretag bereddes möjlighet att fritt utvecklas under inbördes konkurrens om vilken eller vilka av dessa företag som tillhandahöll den i varje läge mest rationella distributionen av varor. En mer utvidgad tillämpning av konkurrenslagstiftningen och mer generella befogenheter för näringsfrihetsrådet efterfrågades därför av LO i syfte att stävja de konkurrensbegränsande företeelserna inom varuhandeln. Samtidigt framhöll LO att det var främst genom större företag som varuhandeln kunde förväntas utföra sina uppgifter effektivare.

Då varudistributionsutredningen föreslog att även företag inom distributionssektorn skulle ges möjlighet att, på samma sätt som företag inom hantverk och industri, erhålla statsgarantier för lån som avsåg nyetablering och utvidgning, varnade LO för oönskade konsekvenser av en sådan långivning. Förvisso ansåg LO att det i och för sig kunde vara motiverat att ge företag verksamma inom distributionssektorn samma förmåner som andra näringsgrenar, men att en sådan långivning endast kunde komma på fråga för sådana

⁹⁸ a.a., s. 166.

⁹⁹ Framför allt gällde detta bevisreglerna för huruvida en konkurrensbegränsande åtgärd skulle anses som samhällsskadlig.

¹⁰⁰ Landsorganisationen (1956) *Landssekreterariatets berättelse för år 1955*. Stockholm, s. 255-259.

¹⁰¹ Att rationaliseringen i sin tur är nödvändig motiveras i yttrandet med att den fulla sysselsättningen leder till en växande konkurrens om resurserna mellan produktion och distribution.

företag som kunde medverka till en rationalisering av varudistributionen genom införandet av nya metoder och distributionsformer. Skulle den av varudistributionsutredningen föreslagna långivningen genomföras, måste den enligt LO konstrueras så att den inte i praktiken medförde att en utmönstring av ineffektiva företag fördröjdes.

Någon fullständig tilltro till att en rationalisering inom varuhandeln skulle kunna erhållas genom inbördes konkurrens tillsammans med en rörligare prisbildning uppvisade LO:s yttrande inte.¹⁰² Varudistributionsutredningen menade att framför allt en rörligare prisbildning skulle kunna åstadkomma en automatisk strukturrationalisering inom distributionssektorn, vilket ledde den till slutsatsen att en generell priskontroll inte var önskvärd under tider med riklig varutillgång. LO menade dock i sitt yttrande att statens möjlighet till ingrepp i prisbildningen var viktig vid tendenser till inflationistisk prisutveckling, liksom – vilket är av större betydelse i det här sammanhanget – att priskontrollerande ingrepp i vissa fall kunde fungera som ett effektivt medel att åstadkomma en strukturrationalisering i en bransch. Till detta syfte menade LO att näringsfrihetsrådet i sin verksamhet skulle kunna använda priskontroll som komplement i de fall där rådet inte lyckades att med andra medel undanröja samhällsskadliga konkurrensbegränsningar.¹⁰³

Arne Henrikson från LO:s utredningsavdelning var LO:s representant i varudistributionsutredningen, och i diskussionerna om statens priskontroll förtydligades synen på behovet av en sådan.¹⁰⁴

¹⁰² De betydelser som LO lägger in i konkurrensbegreppet vid skilda tidpunkter skulle i sig kunna motivera en hel avhandling. Här skall endast konstateras att begreppet är flytande och att det absolut inte har den liberala betydelse som vi uppfattar idag när vi talar om konkurrensökonomi. Tvärtom användes ordet "manchesterliberalism" som en negativ karakteristik mot de ytterst få som vid den här tiden förespråkade ett mer marknadsorienterat system. Se t.ex. ledaren "Vanetro och vantro" (nr. 16/1953), "Prisanpassning och konkurrens" (nr. 15/1954) samt "Höga visan exemplifierad" (nr. 3/1956) i *Fackföreningsrörelsen*.

¹⁰³ Under 1950-talet fanns fortfarande delar av de prisregleringar som införts under andra världskriget kvar. Detta var en politik som LO stödde, främst med utgångspunkt i strävandena att åstadkomma reala löneökningar. Se t.ex. ledarartiklarna "Prissänkningar och priskontroll" (nr. 39/1953) samt "Sken och sak" (nr. 2/1955) i *Fackföreningsrörelsen*.

¹⁰⁴ Henriksons yttranden i varudistributionsutredningens diskussioner kan inte automatiskt tolkas som ett uttryck för LO:s syn. Dock skall framhållas att Henrikson i mångt och mycket kan antas förkroppsliga LO:s syn i frågor som rör varuhandeln. Argumenten för detta är flera; han var LO:s representant i utredningen och han skrev fortlöpande i *Fackföreningsrörelsen* om rationaliseringen av varuhandeln liksom han var en av LO:s representanter i KF-LO-kommittén.

Henrikson framhöll att det han dittills hade sett av utredningens material inte på något vis motsade behovet av en priskontroll, men att det var uppenbart för honom att offentlig priskontroll inte kunde ersätta den fria konkurrensen.¹⁰⁵ I och med att konkurrensen inte var fri, var priskontroll enligt Henrikson att föredra.

Ett annat exempel på att LO inte litade till att en fri företagsamhet och att konsumenternas efterfrågan skulle kunna skapa en rationell varudistribution utgjordes av den starka betoningen av konsumentvaruforskning och konsumentupplysning. Denna verksamhet ses som ett synnerligen viktigt led i varuhandelns rationalisering, en verksamhet som dessutom hade den positiva sidoeffekten att den enligt LO kunde underlätta för den enskilda konsumenten att planera sina inköp. Genom konsumentvaruforskning skulle det vara möjligt att påverka såväl fabrikant- som distributionsledet i urvalet och utformningen av produkter. Syftet med detta skulle vara att rensa bort olämpliga eller rent värdelösa produkter från butiksdiskarna samt att förbättra de kvarvarande produkterna.¹⁰⁶

Handelsanställdas förbund och den oklara hållningen

LO:s syn på behovet av att rationalisera varuhandeln präglades av uppfattningen om hur det var mest lämpligt att fördela de knappa resurserna arbete och kapital. Balans i ekonomin var omöjlig att uppnå ifall varuhandelns anspråk på dessa resurser skulle fortsätta att öka i samma takt som tidigare. På ytan kan det tyckas som Handelsanställdas förbunds agerande i den här frågan följde samma linje som LO:s. Faktum är att bland annat Henrikson i artiklar om varuhandelns rationalisering ofta hänvisade till ett ställningstagande som förbundet gjort 1947. Då uppvaktade Handelsanställdas förbund statsrådet Karin Kock med en skrivelse genom vilken det sökte få till stånd en strukturundersökning av varuhandeln. Denna uppvaktning togs från LO:s sida, framför allt i Henriksons artiklar, som intäkt för en samsyn i rationaliseringsfrågan.

Upprinnelsen till Handelsanställdas förbunds skrivelse visar dock att någon genomtänkt strategi inte existerade från förbundets sida:

¹⁰⁵ Protokoll från sammanträde den 14/12 1954: Generaldebatt kring frågan om eventuell priskontroll, prisövervakning eller prisinsyn, s. 17. Volym 1, YK 1431, Riksarkivet.

¹⁰⁶ Op. cit., Landsorganisationen (1956) s. 258.

Vi ha inom förbundsstyrelsen diskuterat ett förslag om att begära en strukturundersökning av handeln, icke minst med hänsyn till att distributionsfrågorna måste gripa in i de utredningar, som redan igångsatts inom vissa industrier. I det sammanhanget uttalades också vissa betänkligheter, och vi blevo överens om att söka utröna vilken inställning man på regeringshåll hade till ett sådant förslag.¹⁰⁷

Skrivelsen till regeringen i frågan verkar ha sin bakgrund i den kritik av varuhandelns funktionssätt som kommit från industrihåll, och var därmed inte enbart en logisk konsekvens av att flera andra branscher var föremål för utredningar.¹⁰⁸ Förbundet ägnade en del av skrivelsen åt att referera denna kritik, vilken kan summeras som att kostnadsbesparingar i tillverkningen leder till relativt sett höjda distributionskostnader. Detta i och med att varudistributionen i mångt och mycket inte anses vara rationellt organiserad. Förbundet framhöll själva att:

Det kan nämligen icke förnekas, att förändringarna på samhällslivets andra områden starkt rubbat tilltron till detaljhandelns förmåga att effektivt fylla sin uppgift, därest den fortsätter i traditionsmässiga former.¹⁰⁹

Vidare hänvisade förbundet till en skrivelse av LO som överlämnats till regeringen drygt ett halvår tidigare, vilken bland annat efterfrågade en utredning av varuhandelns rationalisering. Dessa referenser, och fler därtill, görs i syfte att visa att man på olika håll är överens om önskvärheten av en utredning av strukturförhållandena inom varuhandeln. Ytterligare en tolkning skulle mycket väl kunna lyda ”bättre att förekomma, än att förekommas”. Denna tolkning grundar sig dock på kännedom om vad som skulle komma att ske senare, vilket inte är en rättvisande historisk metod då den innehåller betydande inslag av ex post-argumentering. I stället för att gå händelserna i förväg skall här först lämnas en redogörelse för förbundets resonemang i skrivelsen. En central passus skall återges *in extenso*, därför att den kom att refereras till under åtskilliga år framöver av personer utanför förbundet:

¹⁰⁷ Förbundsordförande S. A. Johansson i Protokoll, fört vid förbundsrådets extra sammanträde den 15 september 1947, s. 10. Seriesignum A3A, volym 29, Handelsanställdas förbunds arkiv, ARAB.

¹⁰⁸ Skrivelsen, daterad Malmö den 7 oktober 1947, återfinns som bilaga 3 till Protokoll, fört vid förbundsrådets extra sammanträde den 15 september 1947. Seriesignum A3A, volym 29, Handelsanställdas förbunds arkiv, ARAB.

¹⁰⁹ a.a., s. 6.

Icke minst med hänsyn till att detaljhandeln tenderar till att ta allt större del av folkhushållets sammanlagda arbetskraft i anspråk, bör enligt vår mening en förutsättningslös utredning om detaljhandels problem och dess sätt att fullgöra sina betydelsefulla del inom varudistributionen komma till stånd. Vi äro fullt införstådda med att resultatet av en sådan utredning måhända kan bli sådant, att man måste rekommendera åtgärder, som *icke äro ägnade att främja vårt förbunds rent numerära utveckling* [förf. kursiv.] med avseende å detaljhandels anställda, men vi anse likafullt ur vidare perspektiv en sådan utredning så önskvärd och värdefull, att vi anse oss böra föreslå dess igångsättande.¹¹⁰

Förbundets motivering att söka få till stånd en utredning, trots risk för att antalet medlemmar i förbundet inte skulle öka, utgörs av möjligheterna att ändrade och mer rationella arbetsformer skulle kunna förväntas leda till en förbättring av företagens ekonomiska bärkraft. Därmed skulle också bättre förutsättningar skapas för de handelsanställda att erhålla bättre löner. Till sist framhöll förbundet i skrivelsen att den föreslagna utredningen borde undersöka vilken den optimala nivån för såväl antalet butiker som dess storlek var. Detta syntes förbundet mycket viktigt, då det kunde förväntas att många helt nya bostadsområden skulle komma att växa fram under de närmaste femton åren.

Skrivelsen till regeringen väckte stort intresse, även utanför fackföreningsrörelsen. Till exempel anordnande Företagsekonomiska föreningen en diskussion om varuhandels rationalisering med anledning av skrivelsen, där Handelsanställdas förbunds ordförande redogjorde för förslaget. Därvidlag framhöll förbundsordföranden att förbundet inte såg något abnormt i det faktum att antalet sysselsatta inom varuhandels område ökade år för år, utan att detta var en naturlig utveckling.¹¹¹ Vidare kommenterade förbundsordföranden den uppmärksammade passusen om att en utredning kanske inte skulle gagna förbundets rent numerära utveckling, med orden att detta delvis berodde på att förbundet ansett att "helheten böra gå före gruppintresset i detta avseende".¹¹² Det viktigaste motivet var dock att få till stånd en ökning av företagens lönsamhet.

¹¹⁰ Handelsarbetareförbundets skrivelse till statsrådet Karin Kock, daterad Malmö den 7 oktober 1947, bilaga 3, s. 5-6, till Protokoll, fört vid förbundsrådets extra sammanträde den 15 september 1947. Seriesignum A3A, volym 29, Handelsanställdas förbunds arkiv, ARAB.

¹¹¹ S. A. Johansson (förbundsordförande): "Förslaget om strukturundersökning" i *Affärsökonomi*, nr. 2/1948.

¹¹² *ibid.*

När Handelsanställdas förbund ett antal år senare yttrade sig över nyetableringssakkunnigas betänkande, valde förbundet att inte markera några speciella ställningstaganden.¹¹³ Yttrandet är förhållandevis kort och utgör främst ett referat av betänkandets huvudståndpunkter, vilka förbundet instämde i. Inte heller i yttrandet över varudistributionsutredningens betänkande, i mitten av 1950-talet, bekände sig förbundet till rationaliseringslinjen.¹¹⁴ Förvisso framhölls den ovan refererade skrivelsen från 1947 till regeringen, liksom att förbundet hade ett betydande intresse i frågan om handelns rationalisering och effektivisering. Vad gällde utredningens förslag på detta område, hade förbundet inte mycket att invända liksom man inte fann sig föranledda att utveckla några resonemang runt problemkomplexet. Ett av de få ställningstaganden som gjordes var att förbundet sade sig i princip bekänna sig till den rörliga prisbildningen, vilket definierades såsom tanken att olika butikstyper bör ta ut olika priser beroende på skillnader i prestation och servicegrad. Men egentligen underströk förbundet endast behovet av fortsatta utredningar och kartläggningar av varuhandeln. Dock var det inte runt varuhandelns rationalisering som yttrandets fokus befann sig. Centralt för förbundet var istället de delar av utredningen som direkt berörde de anställda inom varuhandeln: utbildningen, löneformerna och öppethållningstiderna.

Varudistributionsutredningen behandlade dessa delproblem utifrån möjligheter och förutsättningar att effektivisera varudistributionen, vilket inte var utgångspunkten för Handelsanställdas förbund. Snarare finner vi här exempel på traditionellt fackligt agerande, där effektivisering blir en positiv bieffekt i de fall samstämmighet finns. Denna samstämmighet mellan utredningens förslag och förbundets intresse fanns i såväl utbildnings- som löneformsfrågan. De handelsanställda behövde mer yrkesutbildning, vilket i sin tur kunde främja en effektivisering av distributionen. De fasta tidlönerna visade en tendens att halka efter andra löntagargrupper, och speciellt de grupper som tillämpade ackord. Därmed fanns ett starkt intresse för förbundet att påverka löneformerna i en rörligare riktning, att söka få till en övergång från fasta tidlöner till rörliga samtidigt som ett rörligt lönesystem kunde spela en effektivitetsfrämjande roll, vilket varudistributions-

¹¹³ Sv. Handelsarbetareförbundet (1952) *Berättelse över Svenska Handelsarbetareförbundets verksamhet för år 1951*. Malmö, s. 79-80.

¹¹⁴ Sv. Handelsarbetareförbundet (1956a) *Berättelse över Svenska Handelsarbetareförbundets verksamhet för år 1955*. Malmö, s. 98-105.

utredningen menade. I rationaliseringssyfte föreslog utredningen också en ändring i butikstängningslagen, så att butikerna tilläts att hålla öppet längre. Här sammanföll dock inte förbundets intresse med utredningens och en stor del av yttrandet ägnades således att argumentera emot detta förslag.¹¹⁵

I den stundtals mycket heta debatten om varuhandelns rationalisering under början av 1950-talet intog Handelsanställdas förbund snarare den nyanserade positionen. I förbundsorganet *Handelsarbetaren* bemöttes framför allt dagspressens förenklade resonemang om varuhandelns problem; särskild möda ägnades därvidlag de inlägg som sökte påskina att varuhandeln skulle innebära en onödig fördyring av varorna. Därmed inte sagt att förbundet inte delade den allmänna uppfattningen att en del av handelns kostnader var för höga. Men, för att kunna fastställa dylika påståenden ansåg förbundet att utredningar av förhållandena i varuhandeln var av största betydelse. Den nyanserade position som framträder i det egna organet skall till sist belysas med citat ur två ledarartiklar:

Det skall icke bestridas att man i vissa fall har en för dyr distributionsapparat och alltför många konkurrerande butiker inom ett relativt begränsat område [...] En stark nedskärning av antalet försäljningsställen skulle förövrigt icke minska kostnaderna utan endast överflytta dem från detaljhandeln till konsumenterna, eftersom längre avstånd mellan butikerna och eventuell köbildning givetvis betyder kostnader i tidsförlust och ökat arbete för kunderna. I rättvisans namn måste man erkänna att allmänheten själv bidragit och alltjämt bidrar till kostnadsökningar inom handeln genom kraven på allt mer ökad service och större bekvämlighet.¹¹⁶

och

Jaha, så är vi tillbaka igen vid det diskussionsämne som med jämna mellanrum dyker upp: handelns rationalisering! [...] Sedan har man förstås all rätt att reagera när man ser hur på sina håll en rätt billig demagogi utvecklas kring temat handelns kostnader [...] de som mest förfasar sig över distributionskostnader och högljutt ropar på rationalisering genom minskning av antalet butiker, sannolikt också skulle bli de första att beklaga sig över den minskade bekvämlighet för den köpande allmänheten som en minskning av antalet butiker innebär. Frågan om handelns

¹¹⁵ Handelsanställdas förbund och butikernas öppethållande behandlas dock nedan, vilket motiverar att denna ståndpunkt inte utvecklas här.

¹¹⁶ ”Distributionen än en gång” (ledare) i *Handelsarbetaren*, nr. 5/1950.

rationalisering är betydligt mer komplicerad än vad folk i allmänhet tror.¹¹⁷

Den komplexitet i frågan om varuhandelns rationalisering som Handelsanställdas förbund upplevde, det som här har kallats den nyanserande positionen, har också gett detta avsnitt sin rubrik – den oklara hållningen. För Landsorganisationen var problematiken dock betydligt enklare.

Handelsanställdas förbund och strukturrationaliseringen

I slutet av 1950-talet tog debatten om varuhandelns rationaliseringsproblem fart igen, vilket skedde samtidigt som de första exemplen på riktig priskonkurrens uppträdde inom sektorn. En viktig skiljelinje i diskussionen, jämfört med det sena 1940- och det tidiga 1950-talet, var att det inte längre är det enskilda företags rationalisering som befinner sig i fokus. Istället handlade det om hela branschens rationalisering – benämningen är branschrationisering alternativt strukturrationalisering, beroende på vilken nivå som behandlas. Först nu är det också möjligt att urskilja en tydlig linje i Handelsanställdas förbunds argumentering: en svängning mot entydig uppslutning kring det önskvärda i en strukturrationalisering av varuhandeln i riktning mot betydligt färre och avsevärt större butiker.

Liksom i utvecklingen av Textilarbetareförbundets förändrade hållning i frihandelsfrågan, är det inte möjligt att följa hur förändringen inom Handelsanställdas förbund gick till. Slutresultatet var dock detsamma – förbundet anslöt sig till de viktigaste punkterna i LO:s omvandlingsmodell. Denna anslutning går bland annat att avläsa i en artikel i LO:s organ *Fackföreningsrörelsen* från sommaren 1959,¹¹⁸ skriven av förbundets förste heltidsanställda utredare, Bertil Brodén, som hade rekryterats från LO några år tidigare.¹¹⁹ I artikeln framhölls att varuhandelns splittrade struktur med sina små, orrationella enheter återspeglade det oreglerade näringslivets oförmåga att handla i det allmännas intresse samt att detta var ett missförhållande som endast kunde åtgärdas genom att staten trädde in

¹¹⁷ ”I blickpunkten igen” (ledare) i *Handelsnytt*, nr. 6/1951.

¹¹⁸ Bertil Brodén: ”Handelns roll i strukturrationaliseringen” i *Fackföreningsrörelsen*, nr. 21/1959.

¹¹⁹ Handelsanställdas förbund (1958) *Berättelse över Handelsanställdas förbunds verksamhet för år 1957*. Malmö, s. 13.

med regleringar och genom att de irrationella konsumenterna eftersträvade en annan ordning.¹²⁰

Dittills hade varuhandelns struktur enligt Brodén fått bestå utan koordinerande samhällsinslag, samtidigt som storföretagen inom sektorn hållits tillbaka av dolda ideologiska attityder, vilka förlätt en hel del konsumenter att tro att KF samt Epa- och Tempovaruhuset förde kvalitetsmässigt undermåliga varor. Kombinationen av bristen på samhällsinslag och irrationellt konsumentbeteende hade lett till, menade Brodén, att de rationella försäljningsformerna växte alltför långsamt. En tes som fördes fram i artikeln var att staten genom beskattningspolitiken till och med hade bidragit till att förhindra en strukturrationalisering av branschen. Detta i och med att de små företagen gynnades genom en bristande beskattning av egenarbete, vilket ledde till att företagarna subventionerade sin egen verksamhet medelst låga egenersättningar.¹²¹

Samtidigt 'skattmjölkades', enligt Brodén, de progressiva, rationellt skötta och vinstgivande företagen. Ett förhållande som föranledde ett starkt behov av en radikal omläggning av företagsbeskattningen, då den rådande hindrade en struktursanering av branschen. Genom en sådan förändring skulle de rationella företagen få större möjlighet att konkurrera ut de orationella företag som på grund av trögheter i systemet fortsatte att bedriva verksamhet. En omvandling skulle dock innebära att orationella företagsenheter borstrationaliserades, vilket i sin tur, om arbetsmarknadsläget var instabilt, skulle kunna leda till omställningsproblem för de sysselsatta inom dessa enheter. Lösningen på detta problem blev, liksom för Textilarbetareförbundet, att staten vid händelse av en sådan sanering av varuhandelns struktur, bedrev en aktiv arbetsmarknadspolitik.

Detta nya, tydliga ställningstagande av Handelsanställdas förbund kan karakteriseras som en radikal branschrationaliseringslinje med den aktiva arbetsmarknadspolitik som fokus. Under det tidiga 1960-talet behandlades i förbundets organ *Handelsnytt* utvecklingen mot större enheter i varuhandeln på ett positivt och bejakande

¹²⁰ Op. cit., Bertil Brodén: "Handelns roll i strukturrationaliseringen" i *Fackföreningsrörelsen*, nr. 21/1959, s. 446.

¹²¹ I detta sammanhang framhåller Brodén att varuhandeln skulle kunna liknas vid ett socialt problem, då det i praktiken handlar om att företagarna erhåller understöd. Understödet sker i form av den låga beskattningen.

sätt.¹²² Det är just de stora enheterna som är den centrala aspekten i omvandlingen, ett exempel på detta utgörs av förbundets yttrande över utredningen *Aktiv lokaliseringspolitik* från 1963.¹²³ I detta tillbakavisades utredningens förslag på allmänna stödåtgärder till mycket små orter (minst 1 000 invånare) såsom mindre väl genomtänkt från varuhandelns synpunkt, då förbundet ansåg att det krävdes att orter hade minst 10 000 invånare för att kunna erbjuda en rationell varuhandel och tillfredsställande konkurrens.¹²⁴ Förbundets syn på butiksutglesningen belyses ytterligare av nedanstående yttrande av förbundets ordförande vid en konferens om varuhandelns omvandling i mitten av 1960-talet:

Det finns alltid en kundkrets kvar på landsbygden. För den är butiksbusarna en service. Men det är klart att man också kan vända bussarna och i stället köra människorna till tätorterna där de kan göra sina uppköp.¹²⁵

För de anställda som var sysselsatta i enheter vilka drabbades av butiksdöden var utvecklingen dock mer problematisk. I mitten av 1960-talet uppmärksammades också dessa i några artiklar i förbundsorganet.¹²⁶ Utvecklingen i sig kritiserades inte, utan utgjorde huvudsakligen en bakgrund till krav på en bättre arbetsmarknadspolitik. På 1966 års kongress berördes inte frågorna i någon större utsträckning,¹²⁷ men med stigande arbetslöshetssiffror

¹²² Se t.ex. "Effektiviseringen inom grosshandeln" och ledaren "Ordersystemets rationalisering" (nr. 2/1960), "Arbetsrationalisering och matematik i detaljhandeln" (nr. 4/1960), "Detaljhandelns utveckling och rationalisering" (nr. 3/1960), "Snabbköp, butikskedjor, varuhus expanderar och rationaliserar" (nr. 3/1961), "Allt fler och större shoppingcentra" (nr. 4/1962), "Epoken nya småbutiker är slut, nu pågår 'dynamiska strukturen' i KF" (nr. 9/1962), "Bygdens småbutiker försvinner – varuhusen vägg i vägg i stan" och "Vad sker inom svensk detaljhandel?" (nr. 3/1963) samt "Mindre antal, men större" (nr. 5/1963) i *Handelsnytt*.

¹²³ Handelsanställdas förbund (1965) *Berättelse över Handelsanställdas förbunds verksamhet för år 1964*. Malmö, s. 72-74.

¹²⁴ Dock framhåller förbundet att de inte helt bortser från att det trots allt kan finnas ett behov av stöd till orter och glesbefolkade områden, vilka nödvändigtvis, på grund av näringslivets karaktär på dessa platser, måste bestå. Men några generella stöd bör inte utgå till sådana områden.

¹²⁵ Erik Magnusson, återgivet i artikeln "Handeln i förvandling tema på aktuell Handelskonferens" i *Handelsnytt*, nr. 10/1964.

¹²⁶ "Hur går det för dem som blir över?" (nr. 1/1964), "Butiksdöd ökar arbetslösheten" (nr. 4/1964) samt "Butiksdöden träffar allt större enheter" (nr. 9/1965) i *Handelsnytt*.

¹²⁷ En motion från en lokalavdelning efterfrågade bättre skydd för arbetstagaren vid uppsägning och permittering, men det uppstod ingen diskussion kring

inom förbundet, skärptes såväl bevakningen av utvecklingen¹²⁸ som kraven på arbetsmarknadspolitiken. Dock är det till en början den lokala nivån inom förbundet som agerar, och då företrädesvis avdelningar verksamma inom de mer glesbygdsbetonade områdena.¹²⁹ Under rubriken ”Kärvare läge” kommenterade *Handelsnytt* utvecklingen så här:

[...] det läggs dagligen ner många butiker, lager, mejerier och andra arbetsplatser inom handelssektorn. Få av oss reflekterar över att antalet handelsanställda som berörs av nedläggningar inom en räjong under ett år kan vara högre än antalet industriarbetare som drabbas av samma öde. [...] strukturomvandlingsprocessen inom handeln är ”naturlig” och nödvändig [...]. Det behövs inte lika många anställda för att klara samma och högre försäljningsresultat.¹³⁰

Men på samma sätt som hos såväl LO som Textilarbetareförbundet under 1960-talets andra hälft, fanns en kritik inom förbundet av hur människor behandlas i denna omvandlingsprocess. Denna kritik var dock betydligt mindre förekommande jämfört med andra delar av LO; ett av de få exemplen representeras av en ledare i *Handelsnytt* från 1967. I denna behandlades en utredning som KF genomfört om konsumentkooperationens framtida utveckling, vilken syftade till en fortsatt koncentration till tätorterna, en ökad nedläggning av butiker samt en fortsatt sammanslagning av konsumtionsföreningarna. I ledarartikeln framhölls att utredningen var föredömligt uppställd från företagssynpunkt, men att de enskilda människorna praktiskt taget försvann i det tekniska resonemanget.¹³¹

problematiken och förbundsstyrelsen avtog motionen. Se Handelsanställdas förbund (1966b) *Protokoll fört vid Handelsanställdas förbunds 15:de kongress. Malmö den 12-17 juni 1966*. Malmö, s. 352-353.

¹²⁸ Se framför allt ”Vart tar butiksfolket vägen?” (nr. 1/1966), ”Nedläggning och flyttning av företag – det är i hög grad en personalfråga” (nr. 2/1966), ”Handelsnytt kartlägger strukturomvandlingen och vad den betytt för våra avdelningar” (nr. 2/1967) samt ”Strukturändringen inom handeln fortsätter, men sker tyst” (nr. 5/1968) i *Handelsnytt*.

¹²⁹ Se t.ex. ”Handels-avdelning uppvaktar LO och Arbetsmarknadsstyrelsen: Utvecklingen har fått negativa verkningar för handeln” i *Handelsnytt*, nr. 2/1967.

¹³⁰ ”Kärvare läge” (ledare) i *Handelsnytt*, nr. 2/1967.

¹³¹ ”Människan borta i teknisk planering” (ledare) i *Handelsnytt*, nr. 5/1967.

Stormarknadsmotståndet

Inom fackföreningsrörelsen växte under slutet av 1960-talet fram något som i brist på bättre benämning kan kallas civilisationskritik. I kapitlet om Byggnadsarbetareförbundet hade detta kunnat framträda som en kritik av betongförörternas stenöken, och i detta sammanhang rör det sig om en kritik mot utglesningen av butiksnätet samt krav på en väsentligt utbyggd konsumentpolitik. Något egentligt stormarknadsmotstånd fanns dock inte i på central nivå inom LO under det sena 1960- och det tidiga 1970-talet. Vare sig i de remissyttranden över de utredningar som berörde varudistributionen eller i *Fackföreningsrörelsen* vid den här tidpunkten berördes frågan. Däremot fanns i de konsumentpolitiska strävandena en inbyggd kritik mot stormarknader. Under 1970-talets andra hälft skulle denna dock bli tydligt uttalad.

Den framväxande kritiken mot stormarknader i slutet av 1960-talet och under 1970-talet kom främst från andra intressegrupper i det svenska samhället och hade sin grund i flera samverkande fenomen. Processen har beskrivits utförligt av Jan Jörnmark och centralt för den ”stormarknadspanik” som växte fram var att innovationen destabiliserade det etablerade mönstret.¹³² Det var inte enbart stormarknader som var föremål för ett starkt motstånd, även de andra faktorerna i denna utveckling i form av vägbyggnation, privatbilism och villabyggnation, kritiserades också ingående.¹³³ De intressegrupper som deltog i detta utgjordes av en heterogen blandning, framför allt bestående av samhällsplanerare, arkitekter, ”konsumentvetare”, köpmän (Köpmanförbundet spelar en central roll här), företrädare för kommunala bostadsbolag samt politiker, huvudsakligen på kommunal nivå. Förenklat kan man säga att resultatet av dels de problem som man uppfattade att utvecklingen ledde till, dels av kritiken mot densamma – vilken kom sig av att dessa intressegrupper var hotade – blev att ett antal statliga utredningar tillsattes alternativt att sittande utredningar fick utökade uppdrag.¹³⁴ Som distributionsutredningen konstaterar i sitt betänkande

¹³² Jörnmark, J. (1998) kapitel 9.

¹³³ Se t.ex. Anell, L. m.fl. (1971) *Ska vi asfaltera Sverige? Om myt och metod i trafikpolitiken*. Norstedt, Stockholm; Sterner, R. (1971) ”Glömda kunder” och Ringborg, E. (1971) ”Hushållens distributionsproblem” i *Aktuell konsumentdebatt*. Informationsskrift nr. 10 från Sveriges köpmanförbund. Köpmannens förlags AB, Stockholm samt *Handeln i centrum* (1973) Sveriges köpmanförbund, Stockholm, s. 48-52.

fanns det en klart uttalad oro för konsekvenserna av en fortsatt butiksnedläggning samt att:

Utvecklingen av butiksformen stormarknad har särskilt uppmärksamats och på många håll ansetts vara negativ. Till utredningen har [...] inkommit uttalanden och framställningar bl.a. om behovet av närhetsservice och åtgärder mot framför allt stormarknader.¹³⁵

Utvecklingen uppfattades som alarmerande av de inblandade intressegrupperna under 1960-talets sista år, då det visade sig att drygt 40 stormarknader fanns på planeringsstadiet. Vad gäller den centrala nivån, i form av regeringen, är det dock inte möjligt att tala om något egentligt stormarknadsmotstånd. Däremot kan det konstateras att vid prioriteringen mellan olika investeringssektorer, prioriterades detaljhandeln bort.¹³⁶ Resonemangen bakom denna problematik kan studeras i en artikel i *Köpmannen*, skriven av Kjell-Olof Feldt:

[...] med hänsyn till de stora investeringsbehoven inom andra områden, framför allt industrin och samhällsbyggandet, förefaller det som de här planerna [de 40 stormarknaderna] vore tilltagna i överkant [...] Dessutom finns det skäl att ifrågasätta om en alltför snabb omvandling av handelns struktur i den här riktningen stämmer överens med konsumenternas långsiktiga intressen och samhällets lokaliseringpolitiska strävanden.¹³⁷

Till skillnad från såväl andra intressegrupper inom detaljhandelsområde som stämningar inom arbetarrörelsen, var inte Handelsanställdas förbund på central nivå motståndare till stormarknader vid den här tidpunkten.¹³⁸ Även på lokal nivå fanns det exempel på

¹³⁴ Viktigast i det här sammanhanget är distributionsutredningen, med betänkandet SOU (1975:69) *Samhället och distributionen*. Andra utredningar av betydelse för frågan utgjordes av butiksetableringsutredningen, vilken avgav betänkandet SOU (1973:15), glesbygdsutredningen med betänkandet SOU (1972:13) *Kommersiell service i glesbygder* samt servicekommittén som utredde boendeservice ur en mångfald av aspekter och avgav sju betänkanden under åren 1968-1973.

¹³⁵ SOU (1975:69) s. 35.

¹³⁶ Genom en investeringsavgift på 25 procent för oprioriterade byggen. Detaljhandeln tillhörde den oprioriterade sektorn när det gällde byggnadsinvesteringar. Se t.ex. diskussionerna om 1968 års statsverksproposition i *Nationalekonomiska föreningens förhandlingar 1968*. Stockholm, s. 17.

¹³⁷ Kjell-Olof Feldt var statssekreterare vid denna tidpunkt. Se "Kjell-Olof Feldt: Vill konsumenterna ha stormarknader?" i *Köpmannen*, nr. 37/1969.

¹³⁸ En del av lokalavdelningarna inom förbundet kunde dock vara nog så fientliga till stormarknadsetableringar. Till exempel motsatte sig Jönköpingsavdelningen stormarknadsetableringar i sitt område med motiveringen att "externa stor-

att stormarknadsetableringar stöddes. För att belysa detta kan processen runt en stormarknadsetablering i Karlstad, tjäna som exempel.¹³⁹

Sedan mitten av 1960-talet hade hos Konsum Värmland funnits planer på att etablera en stormarknad utanför den centrala staden. På uppdrag av ansvariga myndigheter tog konsumtionsföreningen på sig kostnaderna för en rad utredningar om konsumtionsunderlag, prognoser för varuhandelns utveckling, ytbehov, den externa anläggningens inverkan på cityhandeln, bebyggelse, trafikleder samt parkering. Man fann att Bergvik, sex kilometer utanför staden, utgjorde ett lämpligt område för en stormarknadsetablering. En långdragen byråkratisk process inleddes, under perioden 1970-1972 behandlades frågan i inte mindre än 30 möten i olika kommunala nämnder och styrelser. Trots heta debatter och växande opposition från den enskilda handeln i staden, godkände kommunfullmäktige 1973 stadsplanen för Bergviksområdet. Länsstyrelsen, som var nästa instans i ärendet, godkände också planen. Därefter var det stopp, i och med att Statens planverk 1974 avstyrkte förslaget.¹⁴⁰ Kommunen och Konsum Värmland uppvaktade i detta läge regeringen, liksom även stormarknadsetableringens kritiker gjorde, representerade bland annat av den lokala köpmannaföreningens ordförande. Regeringen stod fast vid beslutet och hänvisade till att bedömningsunderlaget inte var tillräckligt och att man skulle invänta distributionsutredningens betänkande för att fylla denna lucka. När borgerliga partier i riksdagen sökte att utnyttja rege-

marknader är [...] en odemokratisk serviceanordning som endast vissa konsumenter, d.v.s. oftast bilburna sådana, kan utnyttja och dra viss fördel av. Äldre och handikappade samt de som ej har tillgång till bil får sämre valsituationer om extern stormarknad etableras, enär detta innebär en försämrad konkurrenssituation för redan befintliga butiker och varuhus i bostadsområden och centrumbildningar [... dessa] har en överkapacitet flertalet dagar i veckan och kan mycket väl tillgodose konsumenternas krav på service och sortiment.” Intressant att notera är hur Jönköpingsavdelningen, liksom andra intressegrupper som är motståndare till stormarknadsetableringar, använde den värmlösa konsumenten i en argumentation som egentligen syftande till att bevaka den egna gruppens intressen. En slutsats som kan dras från de tre fallstudierna är just att retoriken fyller detta syfte, nämligen att upphöja det smalare intresset till ett bredare intresse. Citatet kommer från artikeln ”Handels-protest mot stormarknader” i *Handelsnytt*, nr. 8/1972.

¹³⁹ Uppgifterna är hämtade från Lindeberg, E., m.fl. (1997) *Konsum Värmland 1966-1995*. Utgiven av Konsum Värmland, Karlstad, s. 43-44, 47, 56-58, 60-61, 63-64, 67, 70, 74-75, 77-78, 81, 83-86, 91, 98, 101-103, 107 samt 113-115.

¹⁴⁰ På Statens planverk fanns ett mycket kompakt stormarknadsmotstånd. Se Jörnmark (1998) kapitel 9.

ringens ställningstagande till att få till stånd ett totalt etableringsstopp för stormarknader, framhöll näringsutskottets socialdemokratiska ordförande att detta endast var ett stopp i ett enstaka fall och endast i avvaktan på en utredning. I Karlstad arbetades en modifierad stadsplan fram, bland annat minskades i den nya versionen livsmedelsavdelningen, till förmån för sällanköpsvaror. Oppositionen från köpmannakretsen blev allt hätskare, och under 1976 organiserade köpmannaförbundet en protestaktion. Denna hade formen av ett grupporsband och sändes till 50 000 hushåll tillsammans med ett svarskort där allmänheten uppmanades att tycka till om planerna i Bergvik. Grupporsbandet inleddes med rubriken "Sveriges största stormarknad på landets minsta kundunderlag". I butikerna lades också protestlistor ut, och för de anställda inom detaljhandeln upprättades av köpmannaförbundet särskilda listor för protest mot Bergviksetableringen.

Handelsanställdas förbunds lokalavdelning var enligt Eric Lindeberg (1997) mycket kritisk till kampanjen; listorna utgjorde en registrering av de anställdas åsikter samt en otillåten åsiktspåverkan. Motståndet fick dock önskad effekt. Regeringen, vid denna tidpunkt borgerlig, sa 1977 återigen nej till stormarknadsetableringen trots att såväl kommun- som länsstyrelsen tillstyrkt det reviderade förslaget till stadsplan. Det negativa beslutet motiverades med att utredningsmaterialet var otillräckligt samt att konsumenterna hade negativa åsikter om stormarknadsetableringar. Planerna reviderades återigen på lokal nivå, speciellt var det livsmedelssektionen i den tilltänkta stormarknadsetableringen som var föremål för förändringar, storleken på området krympte och man sökte få med delar av den enskilda handeln. I slutet av 1979 låg den reviderade planen återigen hos Statens planverk och nästa år kom ett slutligt godkännande från regeringen för en stormarknadsetablering i Bergvik. De lokala fackliga organisationerna stödde också planerna. Hösten 1982 stod stormarknaden färdig – drygt 15 år efter att idén först fördes fram.

Den process som stormarknadsetableringen i Karlstadsområdet utlöste under 1970-talet är inte på något sätt unik.¹⁴¹ Här framträder också bakgrunden till att så pass få stormarknader etablerades i

¹⁴¹ I Värmland kan man t.ex. följa planerna på en stormarknadsetablering i Arvika i Lindeberg (1997). I underlaget hos Riksarkivet till SOU (1973:15), YK 2616, volym 6 liksom underlaget till SOU (1975:69), YK 2808, volym 22, kan man läsa om olika företags och kommuners planer på stormarknadsetableringar samt det motstånd som detta väckte hos framför allt Statens planverk och Köpmannaförbundet.

Sverige under detta decennium. När Handelsanställdas förbund handskades med det framväxande stormarknadsmotståndet intog man en försiktigt positiv hållning till stormarknaderna som fenomen:

Debatten om stormarknaderna innehåller givetvis argument för och argument mot. För stormarknaderna talar goda parkeringsutrymmen, stort urval och låg prisnivå. Motståndarna hävdar att man övervältrar distributionskostnaderna på konsumenterna [...] Hittills gjorda undersökningar tyder på att stormarknadsetableringarna i stort inte inneburit avgörande förändringar för annan detaljhandel i grannskapet. Men det finns förstås exempel på att butiker (och därmed även affärsanställda) drabbats genom nedläggningar.¹⁴²

I den ovan citerade ledarartikeln framhölls också stormarknads-pionjären Wessels, och med motiveringen att detta företag sköter de fackliga relationerna bra så menade ledarskribenten att det fanns anledning att se positivt på företagets utveckling. I ett yttrande över glesbygdsutredningens betänkande underströk förbundet att dess allmänna inställning till varudistributionsfrågor var att struktur-omvandlingen var nödvändig, men att det var viktigt att de olägenheter som uppstod utreddes och bevakades.¹⁴³ I förbundets yttrande över butiksetableringsutredningen framfördes inga synpunkter, vare sig positiva eller negativa, om stormarknadsetableringar.¹⁴⁴ I *Handelsnytt* är rapporterna om utvecklingen på området nyanserad, negativa synpunkter från lokalavdelningar balanseras i så måtto att de framstår som enstaka missförhållanden istället för exempel på en generell utveckling.

I takt med att arbetslösheten inom förbundet växte fann dock stormarknadsmotståndet fäste inom organisationen. Struktur-omvandlingen framstod inte längre som vare sig nödvändig eller önskvärd. Förbundet radikaliserades under 1970-talets andra hälft och bakgrunden till detta kan vi se i en ledarartikel från 1977:

¹⁴² ”Får vi för många stormarknader” (ledare) i *Handelsnytt*, nr. 8/1972.

¹⁴³ Handelsanställdas förbund (1973) *Berättelse över Handelsanställdas förbunds verksamhet för år 1972*. Malmö, s. 69.

¹⁴⁴ Handelsanställdas förbund (1974) *Berättelse över Handelsanställdas förbunds verksamhet för år 1973*. Malmö, s. 75-76.

Nu är det inte bara småbutikerna som drabbas av butiksdöden. Den går i dag hårt fram även på större enheter, varuhus, stora specialaffärer, livsmedelshallar. Tusentals jobb är i farozonen.¹⁴⁵

I förbundets yttrande över distributionsutredningen låg inte längre tyngdpunkten i analysen på de fördelar som strukturomvandlingen inneburit för de handelsanställda och konsumenterna.¹⁴⁶ Dessa fördelar framhölls, men uppfattade missförhållanden kritiserades nu i en utsträckning som det inte funnits motsvarighet till tidigare. Okända hade de dock inte varit, då det i stor utsträckning rörde sig om argument som varit i svang sedan andra hälften av 1960-talet.¹⁴⁷ Nytt i sammanhanget var att förbundet också lyfte fram negativa verkningar av strukturomvandlingen för de handelsanställda, såsom att arbetet blivit mindre variationsrikt och mer mekaniskt, att stressen ökat påtagligt liksom belastningsvariationerna, i och med stormarknadernas externa läge. Vidare framhöll förbundet att det skapats en överetableringssituation i detaljhandeln, då nyetablerade stora enheter hade lett till en överkapacitet i förhållande till det omland som dessa enheter skulle betjäna. Detta hade, menade förbundet, lett till ökad nedläggning av butiker, vilket i sin tur hade negativa konsekvenser för såväl de handelsanställda som konsumenterna.

Denna problemanalys föranledde förbundet att till fullo instämma i distributionsutredningens principiella ställningstagande att det krävdes ett utökat samhällsinflytande över distributionssektorn. De gamla styrningsinstrumenten, såsom byggandslagstiftningen och den fysiska planeringen, ansågs inte längre tillräckliga. Andra instrument krävdes för, som förbundet uttryckte det, att begränsa marknadskrafternas fria spel och de kortsiktiga företagsekonomiska bedömningarna. Strukturomvandlingen kunde inte längre fortgå oreglerad mot ett alltmer utpräglat storbutikssystem – vad som behövdes var styrning som byggde på en mer samhällsekonomisk syn.

¹⁴⁵ ”Nu kärvar det för handeln – och då drabbas anställda” (ledare) i *Handelsnytt*, nr. 9/1977.

¹⁴⁶ Handelsanställdas förbund (1977) *Berättelse över Handelsanställdas förbunds verksamhet för år 1976*. Malmö, s. 79-86.

¹⁴⁷ Dessa argument kan sammanfattas med att strukturomvandlingen (och då framför allt framväxten av stormarknader) hade lett till en övervältring av distributionskostnaderna på konsumenterna, avstånden till butikerna hade ökat och därmed hade grupper av konsumenter (gamla, sjuka, handikappade, billösa m.fl.) missgynnats.

Det mycket omfattande samhällsinflytande som förbundet förespråkade på området skulle kanaliseras genom kommunerna. Dessa hade redan det viktigaste medlet i sin hand för att kontrollera/planera utvecklingen i form av det kommunala planmonopolet, liksom de hade det avgörande inflytandet över bostadsbyggandet och markpolitiken i övrigt. Till dessa medel ville såväl distributionsutredningens majoritet som Handelsanställdas förbund införa kommunala varuförsörjningsplaner, vilka skulle syfta till att integrera dagligvaruförsörjningen i den kommunala planeringen. Utredningen ansåg inte att detta var något som behövde regleras genom särskild lagstiftning, medan förbundet underströk vikten av något tvingande medel. Det utökade inflytandet på varuhandels utveckling skulle dock inte begränsas till kommunala varuförsörjningsplaner. Än viktigare som styrinstrument skulle den föreslagna kommunala nyetableringskontrollen bli. Kontrasten framstår tydlig till vad förbundet skrev i yttrandet över nyetableringssakkunnigas betänkande 1951, med anledning av den enskilda nyetableringskontrollen:

[...] ingen köpman öppnar nya filialer utan att underlag för ett sådant öppnande förefinns, nämligen att öppnandet motiveras av ett behov hos den köpande allmänheten.¹⁴⁸

Argument av detta slag var totalt frånvarande under 1970-talet. En kommunal nyetableringskontroll var medlet för att sluta systemet, att skapa stabilitet där bland annat stormarknadernas framväxt skapat instabilitet. Den föreslagna kontrollen var, med de tänkta kontaktytorna med de andra styrinstrumenten, mycket omfattande. Inte enbart nyetableringar skulle prövas med hänsyn till en rad variabler, även utvidgningar av existerande butiker, oavsett storlek, skulle också inkorporeras i detta. Vidare skulle hela apparaten byggas upp enligt skråliknande linjer, Handelsanställdas förbund framhöll särskilt behovet av det fackliga inflytandet. Enligt distributionsutredningens förslag skulle systemet till en början gälla endast dagligvarusektorn, men skulle på sikt kunna utvecklas till att även omfatta sällanköpsvaruhandeln. Detta ansåg Handelsanställdas förbund som en rimlig utveckling – när planeringsresurserna byggts upp skulle planeringen och kontrollen utvidgas.

Förutom dessa krav och förslag på en mycket utbredd kommunal planering och kontroll, föreslog distributionsutredningen en rad stödåtgärder för varuhandelssektorn. Dessa stöd skulle vidare finansieras av en speciell investeringsavgift för etablering av daglig-

¹⁴⁸ Sv. Handelsarbetareförbundet (1952) s. 79.

varbutiker som översteg en viss yta, samtidigt som denna avgift skulle syfta till att dämpa etableringstakten för större enheter. Handelsanställdas förbund motsatte sig inte detta, utan fann även dessa förslag rimliga. När LO yttrade sig över betänkandet sammanföll organisationens ställningstaganden helt med de som förbundet fört fram, med undantag för förslaget om den speciella etableringsavgiften. LO menade att denna varken var behövlig eller önskvärd utan framhöll att de andra medlen räcker till för att styra utvecklingen i önskad riktning.¹⁴⁹

Handelsanställdas förbunds yttrande över distributionsutredningen avslutades med orden:

Vi tror inte att marknadskrafternas fria spel förmår tillfredsställa de krav som samhället och dess medborgare ställer på distributionen. På samma sätt som den ytterlighetslinjen är oacceptabel har vi svårt att finna en av samhället helt detaljreglerad handel meningsfull.¹⁵⁰

Dock skall påpekas att hade dessa ovan refererade förslag blivit genomförda, vilket de inte blev, så hade ytterlighetslinjen ”en av samhället helt detaljreglerad handel” inte befunnit sig särdeles långt från verkligheten.

4.3 Fackföreningsrörelsen och butikernas öppettider

Den fråga som under hela den undersökta perioden engagerade Handelsanställdas förbund mest var affärstidsregleringen. I denna fråga uppnåddes först under 1970-talets andra hälft en samsyn med LO – de två organisationerna hade under en lång tid i hög grad olika utgångspunkter för sin analys och kom därför till skilda slutsatser. LO:s grundanalys var att frågan om butikernas öppethållande var av betydelse dels för detaljhandelns rationalisering, dels för resursutnyttjandet i ekonomin. Bland annat var det fråga om att yrkesarbetande skulle ha möjlighet att göra sina inköp, vilket blev allt viktigare i takt med att kvinnor kom att förvärvsarbeta i allt större utsträckning. Det berörde också arbetskraftsbristproblemet i och

¹⁴⁹ Vid sidan om detta argument ansåg LO att det dels var fel att låta stödåtgärder vara beroende av de medel som skulle flyta in från en sådan avgift, dels att avgifterna skulle komma att finansieras av konsumenterna, då dessa fick betala högre priser. Vidare framhölls att införandet av en etablerings/investeringsavgift skulle gynna de redan befintliga stora butiksenheterna. Se Landsorganisationen (1977) *Yttranden till offentlig myndighet 1976*. Stockholm, s. 119-120.

¹⁵⁰ Handelsanställdas förbund (1977) s. 86.

med att restriktiva öppettider försvårade för kvinnor att träda in på arbetsmarknaden. Men samtidigt var frågan om butikernas öppethållande aldrig något som LO drev aktivt. En del i förklaringen till detta kan vara att frågans proportion inte motiverade ett starkt ställningstagande, speciellt sett i ljuset av att Handelsanställdas förbund så starkt var av en annan uppfattning.

Regleringens tid

Även om affärstidsregleringen sträcker sig så långt tillbaka som 1909,¹⁵¹ skall fackföreningsrörelsens agerande i den här frågan behandlas först från slutet av 1940-talet. Butikstängningslagen förnyades tre gånger under 1940-talet, och inför varje omgång tillsattes särskilt sakkunniga för att se över lagen. Handelsanställdas förbund var representerat vid dessa överläggningar. Vid tillsättandet av 1947 års sakkunniga gavs direktiv som inte primärt var inriktade på att ytterligare begränsa butikernas öppethållande; i stället var frågan om det förelåg behov av att jämka lagen så att allmänhetens intressen kunde tillgodoses bättre, liksom om lagen kunde få en smidigare tillämpning.¹⁵² Detta kommenterade förbundets ordförande internt med att:

Då förra gången en kommitté tillsattes för översyn av butikstängningslagens bestämmelser, voro vi i ett förmånligare läge, ty vid den tidpunkten gick man in för att förkorta butikstiderna. Nu har talet om Krängel-Sverige aktualiserat både möjliga och omöjliga reformer, och för vissa kategorier framstår just lagen om butikers öppethållande såsom inkarnationen av Krängel-Sverige.¹⁵³

Regeringens agerande i butikstängningsfrågan, såsom det kom till uttryck i utredningsdirektiv och propositioner, präglades från 1947 och framåt av en vilja att förenkla lagens tillämpning och att utöka tillgängligheten för allmänheten. Detta kan exemplifieras genom att beskriva hur 1948 års butikstängningslagstiftning kom till. 1947 års butikstängningssakkunniga¹⁵⁴ kom till slutsatsen att behov av en

¹⁵¹ Se avsnitten om affärstider, sidorna 236-237 och 238-240.

¹⁵² SOU (1948:3) *Betänkande med förslag till ändrad butikstängningslagstiftning avgivet av 1947 års butikstängningssakkunniga*. Inrikesdepartementet, Stockholm, s. 15-16.

¹⁵³ Protokoll, fört vid förbundsrådets extra sammanträde den 15 september 1947, s. 11. Seriesignum A3A, volym 29, Handelsanställdas förbunds arkiv, ARAB.

¹⁵⁴ Bestående av en byråchef från Socialstyrelsen, VD:n i Sveriges köpmannaförbund, en socialdemokratisk riksdagsledamot tillika verksam vid LO, ordföranden i Handelsanställdas förbund, en personalkonsulent vid Stockholms

fortsatt lagstiftning på området förelåg och de föreslog att denna lagstiftning skulle bli permanent. Några förändringar fanns det enligt de sakkunniga inte behov av, så de lade inte fram något förslag till en ny lagstiftning utan framförde endast att några mindre ändringar skulle göras i den gamla lagstiftningen. Regeringens proposition följde till stora delar de sakkunnigas betänkande, men föreslog vissa liberaliseringar när det gällde vilka varor som kioskhandeln¹⁵⁵ skulle få föra utanför den vanliga affärstiden.¹⁵⁶ Kioskhandeln hade av de sakkunniga behandlats mycket restriktivare än i propositionen. Vid utskottsbehandlingen följde majoriteten i huvudsak propositionen, trots att ett flertal motioner hade påtalat hur skadligt det vore att utöka varusortimentet i kioskerna.¹⁵⁷ Vid behandlingen av en så obetydlig fråga som denna, blir det tydligt hur en del starka intressen sökte hindra även minsta liberalisering i rädsla för vad en sådan skall föra med sig i form av ytterligare uppluckring.¹⁵⁸ Historien om den svenska butikstängningslagstiftningen kan utomordentligt väl exemplifiera hur de smala intressena står mot de bredare. Ytterligare två förändringar i lagstiftningen år 1956 och 1966 skall behandlas, vilka också innebar vissa liberaliseringar.¹⁵⁹

”Den tappre tennsoldaten”

I varudistributionsutredningen uppmärksammades att butikstängningslagen kommit att tillämpas restriktivare ute i kommunerna än vad som var tvunget.¹⁶⁰ Den lagstadgade rätten till kommunala av-

allmänna restaurant aktieföretag, en revisor från Kooperativa förbundet samt en byråchef vid Överstyrelsen för yrkesutbildning. Se SOU (1948:3) s. 3.

¹⁵⁵ Kioskhandeln i Sverige reglerades helt genom butikstängningslagstiftningen. Genom att kiosker hade tillstånd till längre öppethållande än annan detaljhandel detaljreglerades kioskernas varusortiment totalt genom samma lagstiftning. Syftet var att skydda den övriga detaljhandeln från den konkurrens som kioskerna kunde utöva, främst genom att de kunde ha öppet när den andra handeln var stängd.

¹⁵⁶ Kungl. Maj:ts proposition, nr. 248, år 1948. Framför allt handlade det om att kioskernas varusortiment skulle utvidgas med fotografisk film och utländsk frukt.

¹⁵⁷ Andra lagutskottets utlåtande, nr. 47, år 1948. Riksdagen följde också utskottets hemställan.

¹⁵⁸ Se riksdagsdebatten i Riksdagens protokoll år 1948. Andra kammaren, nr. 30 samt Riksdagens protokoll år 1948. Första kammaren, nr. 26.

¹⁵⁹ Butikstängningslagstiftningen förändrades också år 1957 rörande försäljning av tobaksvaror och vid två ytterligare två tillfällen under 1960-talet, vilket rörde försäljningen av varmkorv. Se SOU (1965:38) s. 19.

¹⁶⁰ SOU (1955:16) s. 283.

vikelser hade ofta använts till att begränsa öppethållandet fram till klockan 18.00, istället för till klockan 19.00 som lagen tillät. Denna begränsning var ofta ett resultat av förhandlingar mellan köpmännen på en ort och de stöddes också av de anställda. De köpmän som inte delade denna uppfattning, och som ansökte om dispens i syfte att hålla öppet än längre än lagen tillät, utgjordes under 1950-talet främst av de som hade butiker längs tunnelbanans linjer i Stockholm. Utredningens majoritet ansåg att det fanns åtskilliga nackdelar i de offentliga och privata bestämmelser som begränsade öppettiderna. Dels inskränkte de konkurrensen mellan olika varuhandelsformer, dels tillgodosåg de inte konsumenternas behov. Dock föreslog inte utredningen att butikstängningslagen skulle slopas, endast att rätten till kommunala avvikelser *inte* skulle få hindra att butiker höll öppet till klockan 21 åtminstone en kväll i veckan. Att en ändring i butikstängningslagen inte automatiskt skulle leda till att öppethållandet förlängdes, var utredningen medveten om. Som det uttrycktes i betänkandet: det berodde ytterst på om handels bransch- och personalorganisationer skulle komma att begagna sig av möjligheten.¹⁶¹ Dessa organisationers två representanter i utredningen gjorde dock gemensam sak och reserverade sig mot förslaget.¹⁶² Enligt dem hade ingenting inträffat sedan butikstängningssakkunnigas betänkande 1948, som påkallade någon som helst förändring av lagstiftningen. Förhållande var snarare de motsatta, menade reservanterna, då introduktionen av självbetjäningssystemet öppnade möjligheter för dels kortare väntetider, dels att alla inköp kunde göras i samma butik i och med branschblandningen. Därmed kunde konsumenternas inköpsarbete ske snabbare och inga behov för förlängt öppethållande förelåg.

Då Handelsanställdas förbund yttrade sig över varudistributionsutredningens förslag på den här punkten återupprepades den reservation som förbundets representant hade varit med om att avlämna.¹⁶³ Till dessa argument lade förbundet till några ytterligare.

¹⁶¹ a.a., s. 286.

¹⁶² Handelsanställdas representant Eric Holmqvist (studiesekreterare på förbundet och socialdemokratisk riksdagsman) och Sveriges Speceri- och lanthandlareförbunds representant Gunnar Sandberg (direktör) i SOU (1955:16) s. 354-355.

¹⁶³ Sv. Handelsarbetareförbundet (1956a) s. 102-105. Intressant att notera är att nära hälften (nära fyra sidor av åtta) av förbundets yttrande över varudistributionsutredningens betänkande ägnades åt butikernas öppethållande. Intressant därför att utredningens huvudsyfte var, som behandlats ovan, att främja varuhandels rationalisering. Just en sådan utredning som Handelsanställdas förbund efterfrågat i sin skrivelse till regeringen 1947, men som då inte kom

Bland annat anfördes att en stor andel av de förvärvsarbetande, gifta kvinnorna hade sin utkomst inom varuhandelns område. Dessa hade svårt att hinna med sina egna inköp efter arbetstidens slut och ett förlängt öppethållande skulle försätta dem i en än svårare situation, menade förbundet. Vidare skulle rekryteringen till yrket försvåras om det skedde en utökning av öppettiderna samt att varuhandelns kostnader skulle öka.

När LO yttrade sig över betänkandet anslöt sig organisationen till förslaget om förlängt öppethållande, med motiveringen att den delade utredningens analys. Samtidigt var LO försiktig i den här frågan:

LO vill dock uttala förhoppningen att de parter, som här är närmast berörda, nämligen de handelsanställda och detaljhandlarna kan gemensamt finna lämpliga former för öppethållandet som så långt är möjligt tillgodoser de rimliga krav som konsumenterna och speciellt de förvärvsarbetande kvinnorna kan anses ha på service inom distributionen.¹⁶⁴

Det stod dock snart klart att varudistributionsutredningens förslag om utökade öppettider skulle komma att behandlas av riksdagen under 1956. Inom förbundet uppfattades detta som ett formativt skede i diskussionen om butikstängningsfrågan, en diskussion som under de senaste åren ingett dem en känsla av olust.¹⁶⁵ Olusten¹⁶⁶ kom sig av att en växande opinion tycktes vara för utökade öppet-

till stånd. I förbundets historieskrivning ingår dock att varudistributionsutredningen är just denna av dem efterfrågade utredning, om än försenad. Se Sv. Handelsarbetareförbundet (1954) *Kasta ett öga på året som gick*. Broschyr. Malmö, s. 6.

¹⁶⁴ Landsorganisationen (1956) s. 258.

¹⁶⁵ Förbundsordföranden hade t.ex. vid ett förbundsrådsmöte i april 1950 påtalat hur opinionen mot butikernas tidiga stängning växte. Han framhöll att ”Vi skall emellertid inte tro oss vara så stora och starka, att vi kan hålla emot alla påtryckningar från allmänheten i dessa brännande spörsmål. Med all respekt för kvinnorrådet inom Landsorganisationen så är vi icke tillfreds med att de tagit som sin uppgift att skapa opinion för längre öppethållande. [...] Det är bäst att vi gör klart för oss vilka argument vi skall använda och vilka krav vi bör ställa, om en sådan åtgärd [längre öppethållande] blir erforderlig. Det räcker inte bara att vi inom förbundsstyrelsen diskuterar detta problem, utan vi måste samtliga svetsa oss samman för att nå resultat i denna angelägenhet.” Se Protokoll, fört vid förbundsrådets ordinarie sammanträde den 17 och 18 april 1950 i Malmö, s. 38. Seriesignum A3A, volym 32, Handelsanställdas förbunds arkiv, ARAB.

¹⁶⁶ Op. cit. av andre förbundsordförande Algot Jönsson i Protokoll, fört vid förbundsrådets extra sammanträde den 12 och 13 januari 1956 i Malmö. Seriesignum A3A, volym 38, Handelsanställdas förbunds arkiv, ARAB.

tider, och vad värre var hade denna opinion också kommit till uttryck inom de egna kretsarna. Så hade till exempel LO:s kvinnokommitté uttryckt åsikter i den här riktningen:

LO:s kvinnokommitté har tagit upp frågan gång på gång, men det är inte endast kvinnorna utan också de ekonomiska experterna har förfäktat, att butikstängningslagen är på tok [...] sedan det propagerats för ett längre öppethållande, har nästan fullständig psykos uppstått.¹⁶⁷

Även inom KF-LO-kommittén hade butikstängningsfrågan diskuterats, och även där hade förbundet observerat hur de andra i kommittén sökte skjuta frågan i förgrunden. Här hade de sökt rida spärr mot utvecklingen och hittills lyckats på vissa punkter, menade andre förbundsordföranden Algot Jönsson. Taktiken hade just varit denna – att förbundet stegrat sig och sökt hålla tillbaka så länge det varit möjligt. Men med varudistributionsutredningens betänkande hade denna taktik kommit till vägs ände, som man uppfattade det:

Vi måste göra klart för oss, att antingen skall vi stå som den tappra tennsoldaten tills vi faller eller också skall vi vidtaga åtgärder, som kan ge oss tillbaka initiativet.¹⁶⁸

Initiativet bestod i att förbundet arrangerade en konferens om butikstängningsfrågan i februari 1956, till vilken förbundet inbjöd bland annat regeringen och köpmännen.¹⁶⁹ Förbundet erbjöd sig under konferensen att acceptera ett öppethållande till klockan 19.00 en kväll i veckan på de platser där en sådan förändring svarade mot ett verkligt behov.¹⁷⁰ Ett sådant behov syntes enligt

¹⁶⁷ a.a., s. 32.

¹⁶⁸ a.a., s. 33.

¹⁶⁹ Sv. Handelsarbetareförbundet (1957) *Berättelse över Svenska Handelsarbetareförbundets verksamhet för år 1956*. Malmö, s. 77-78.

¹⁷⁰ På det extra förbundsrådsmöte (se t.ex. not 166 i detta kapitel) som hölls innan konferensen och där detta kompromissförslag diskuterades, fick förbundsstyrelsen kritik från förbundsrådets representanter från Göteborg och Norrbotten. De ansåg att förbundet inte skulle tumma på den sedan länge hållna "18-regeln", att det var olustigt att förbundet generellt skulle medverka till ett längre öppethållande. Förbundsstyrelsens föredragande i frågan, Algot Jönsson, svarade på kritiken med att det inte rörde sig om något generellt medgivande, då det endast handlade om att hänvisa till att den rådande lagen gav utrymme för ett ökat öppethållande en kväll i veckan och att han ansåg att de skulle stå starkare i sina krav om förbundet var beredda till att medverka till ett ändrat öppethållande på de platser som det fanns behov för detta. Men att det inte var frågan om att medverka till kvällsöppet i orter som Vinslöv.

förbundet föreligga i Stockholmsområdet. I utbyte mot ett dylikt acceptande, krävde dock förbundet oundgängligen kompensation i form av tidigare butikstängning på lördagar. Det faktum att butikstängningslagen tillät öppethållande till klockan 19.00 fem dagar i veckan gör att detta kompromissförslag kan uppfattas som lite förvånande. Dock skall hållas i minnet att butiker, på grund av lokala överenskommelser där Handelsanställdas förbunds lokalavdelningar ofta var inblandade, sällan höll öppet efter klockan 18.00.

Varudistributionsutredningens förslag skulle i praktiken innebära att kommunerna i det här avseendet inte skulle ha rätt att anpassa öppethållandet efter lokala intressen, det vill säga att kommunen inte skulle kunna hindra en butik att hålla öppet till klockan 21.00 en kväll i veckan. Trots detta kan det te sig svårt att förstå att lagstiftningen hade en så stark betydelse för förbundet, om dess möjligheter till förlängt öppethållande ändå inte utnyttjades. Mot detta kan invändas att i framför allt Stockholm fanns det detaljhandlare som hade stora intressen i att hålla öppet längre och som skulle vara betjänta av en generell ändring samt att butikstängningslagens betydelse till viss del bestod i att den formade uppfattningen om vad som var rimliga stängningstider. Detta avspeglas något i ett uttalande som förbundsstyrelsen gjorde i frågan i början på 1956:

Det är i hög grad förvånande, att varudistributionsutredningen [...] funnit anledning att förelägga förslag om en så långt gående utökning av öppethållningstiden som till kl. 21.00. Risken för en sådan utveckling, att stängningstiden allmänt blir 21.00 oavsett om behov föreligger eller ej, är påtagbar.¹⁷¹

Bakgrunden till Handelsanställdas förbunds kompromissförslag under konferensen – öppet till 19.00 en dag i veckan om verkligt behov förelåg under förutsättning om lördagskompensation – utgjordes av en verklighetsanpassad bedömning av läget. Att inte acceptera att butiker fick hålla öppet vare sig till 21.00 eller 20.00, var ett sätt att ta tillbaka initiativet. Men att inte stå i vägen för en timmes längre öppethållande en kväll i veckan, var ett sätt att ge förbundet vissa sympatier inom de egna kretsarna:

[Inom våra egna kretsar] menar man nämligen nu i många fall, att våra medlemmar tillhör serviceyrkena och då skall de arbeta, då

¹⁷¹ Sv. Handelsarbetareförbundet (1957) s. 77.

behov föreligger. Vi menar alltså, att vi med att ge vissa medgivanden skulle kunna få en bättre good-will bland våra egna.¹⁷²

I syfte att väcka sympatier, och det i en än bredare krets än den egna, valde förbundet också att tillmötesgå den allmänna opinionen fullständigt på en annan punkt, nämligen en frisläppning av tobakshandeln.¹⁷³ Med detta ville förbundet visa att det inte var stelbent.

¹⁷² Andre förbundsordförande Algot Jönsson i Protokoll, fört vid förbundsrådets extra sammanträde den 12 och 13 januari 1956 i Malmö, s. 34. Seriesignum A3A, volym 38, Handelsanställdas förbunds arkiv, ARAB.

¹⁷³ Handelsanställdas förbunds yttrande över tobakshandelsutredningens betänkande – SOU (1955:38) *Tobakshandelsregleringen*. Betänkande avgivet av 1952 års tobakshandelsutredning. Handelsdepartementet, Stockholm – ter sig apart i sin förhållandevis liberala framtoning. Av skäl som vi inte skall gå närmare in på här, reglerades detaljhandeln med tobak totalt 1943. Det skall endast understrykas att regleringen inte hade något att göra med hälsoaspekter på tobak, utan att det rörde sig om att skydda en viss grupps intressen – nämligen de auktoriserade tobakshandlarna. Detta förhållande hade ända sedan dess kritiserats starkt, framför allt fann allmänheten det svårbegripligt att det skulle vara så besvärligt att kunna köpa tobaksvaror. I sitt yttrande över utredningens förslag framhöll förbundet sin principiella ståndpunkt att det var oriktigt att reglera en enda av detaljhandels branscher, att det stod emot näringsfriheten och konkurrenslagstiftningen. En frisläppning av tobakshandeln, vilket förbundet förespråkade på principiella grunder, skulle leda till att antalet försäljningsställen ökade och att även andra kiosker och serviceinrättningar skulle föra tobaksvaror (branschblandning). Därmed skulle allmänheten erhålla den eftertraktade möjligheten att få bekvämare tillgång till dessa varor samt att specialtobakshandeln i butikstängningshänseende skulle behandlas på samma sätt som kioskhandeln (d.v.s. att den skulle tillåtas ha kvällsöppet). Detta resonemang var det som förvånade i yttrandet, brasklapparna däremot var väntade. Dessa bestod i att förbundet varnade för att kioskhandeln skulle utvecklas ohämmat, då dessa också fick tillstånd att föra tobaksvaror. Här framhöll förbundet att de fann det mycket viktigt att de tillståndsgivande myndigheterna intog en restriktiv hållning i dessa ärenden, då antalet kiosker in landet inte borde öka överhuvudtaget. Förbundets motvilja till kioskhandeln, även om det förvisso brukade framhålla att den hade sitt berättigande med hänsyn till allmänhetens behov, berodde på ett flertal faktorer. Framför allt höll de öppet utanför normal affärstid, men de innebar också en standardsänkning ifråga om butikskultur och butikshygien samt att deras arbetsmiljö lämnade mycket i övrigt att önska för den del av kioskpersonalen som var anställd. Se Landsorganisationen (1956) s. 302-304. Yttrandet avgavs i december 1955, vilket innebär att det gjordes i direkt anslutning till agerandena i butikstängningsfrågan vid samma tid. Vidare kan yttrandet om tobakshandeln jämföras med vad förbundsordföranden framhöll i samma fråga 1950: ”Vi tvingas gång på gång [i Arbetarskyddsstyrelsen] att reservera oss i frågor som rör kioskhandeln, framför allt deras krav om att få sälja tobaksvaror. Det är klart, att varje rökare anser det bekvämt att kunna köpa sitt rökverk efter det att tobakshandlarna stängt, men det skapar en fara för den rätta butikformen.”. Se Protokoll, fört vid förbundsrådets ordinarie sammanträde den 17 och 18 april 1950 i Malmö, s. 38. Seriesignum A3A, volym 32, Handelsanställdas förbunds arkiv, ARAB.

Tanken var att vissa medgivanden, såsom en timmes längre öppet och frisläppning av tobakshandeln, skulle tas väl emot av opinionen och att förbundet därigenom kanske kunde få det stöd som behövdes för att butikstängningslagstiftningen skulle få kvarstå oförändrad.

Något gehör för detta förslag fick inte förbundet av regeringens representant på konferensen,¹⁷⁴ som istället framhöll att den väsentliga köptiden inföll mellan klockan 20.00 och 21.00. Denna reaktion föranledde förbundet att författa en skrivelse direkt till regeringen, det vill säga till statsministern, med en hemställan att den gällande butikstängningslagen inte skulle ändras.¹⁷⁵ I denna framhölls vad som diskuterats på konferensen, vad regeringens representant hade anfört om planerna på en ändrad lagstiftning samt förbundets argument mot detta.

Trots att både Handelsanställdas förbund och köpmannaorganisationerna protesterade mot en lagändring, kom en proposition med samma innebörd som varudistributionsutredningens förslag endast någon månad senare.¹⁷⁶ Detta föranledde förbundet att uppvakta det riksdagsutskott som hade att behandla frågan, inför vilket man upprepade sina argument mot en ändring av butikslagstiftningen. Förbundets studiesekreterare, som också hade varit förbundets representant i varudistributionsutredningen och där reserverat sig mot förslaget, agerade också i frågan i egenskap av socialdemokratisk riksdagsman då han motionerade om att den gamla butikstängningslagen skulle bibehållas.¹⁷⁷ Motionen var i stora delar identisk med förbundets yttrande över varudistributionsutredningens betänkande, och argumenten var i huvudsak desamma. Regeringen erhöll inget stöd i utskottet, istället blev kompromissförslaget att butikstängningslagen skulle ändras så att det skulle vara generellt tillåtet att hålla öppet till klockan 20.00 en kväll i veckan.¹⁷⁸ Detta förslag röstades också igenom i både första och

¹⁷⁴ Varudistributionsutredningens ordförande, tillika socialdemokratiska statsrådet, Ulla Lindström.

¹⁷⁵ Denna skrivelse finns återgiven i Sv. Handelsarbetareförbundet (1957) s. 78-80.

¹⁷⁶ Kungl. Maj:ts proposition, nr. 162, år 1956.

¹⁷⁷ Motion i första kammaren, nr. 571, år 1956. Likalydande med Motion i andra kammaren, nr. 754, år 1956. Sammanlagt undertecknade 25 socialdemokratiska riksdagsledamöter denna motion.

¹⁷⁸ Andra lagutskottets utlåtande, nr. 36, år 1956.

andra kammaren.¹⁷⁹ Intressant att notera är att röstningen verkar ha varit totalt fri inom de olika riksdagspartierna, det vill säga att inga tvingande partilinjer hade utarbetats i frågan.

I en kommentar till detta beslut, som togs emot med besvikelse av Handelsanställdas förbund, framhölls att förbundet varje gång en förändring av de kommunala bestämmelserna aktualiserades med anledning av lagändringen, så skulle förbundet föra fram kravet på tidigare lördagsstängning som kompensation.¹⁸⁰

Ny strategi – kompensation för obekväm arbetstid

Utvecklingen på varuhandelns område och i samhället i övrigt ledde till att butikstängningslagen kom att fortsätta att ifrågasättas från olika håll. En viktig utveckling på detta område, som luckrade upp frågan om butikernas öppettider, var att i Stockholm hade en del livsmedelsbutiker intill tunnelbanans stationer fått dispens att hålla öppet till klockan 22.00 såväl vardagar som söndagar.¹⁸¹ Det kan kanske tyckas förvånande att 1948 års butikstängningslag tillät öppettider av detta slag. Men faktum var, att denna, även utan den förändring som infördes 1956, klart tillät kommunala avvikelser så länge inte den totala öppethållningstiden under veckan ökade i relation till vad som var ”vanlig affärstid”.¹⁸² I fallet med de butiker som höll öppet till klockan 22.00, så öppnade dessa inte förrän klockan 11.00 på förmiddagen. Kommunen hade nämligen rätt att besluta att den vanliga affärstiden kunde förläggas till annan tid än den i lagen angivna (det vill säga för den överväldigande delen av detaljhandeln mellan klockan 08.00-19.00, med utsträckt tid till 20.00 för en dag i veckan). Villkoren enligt 1948 års butikstäng-

¹⁷⁹ Riksdagens protokoll år 1956. Andra kammaren, nr. 21 samt Riksdagens protokoll år 1956. Första kammaren, nr. 20.

¹⁸⁰ Sv. Handelsarbetareförbundet (1957) s. 85. Just öppethållandet under lördagar förde Handelsanställdas förbund upprepade kampanjer emot under dessa år. Ju mer utvecklingen för de industriarbetande rörde sig mot femdagarsvecka, desto starkare krav från förbundets sida på att åtminstone stänga butikerna klockan 12.00 på lördagar. Se t.ex. Handelsanställdas förbund (1961) *Protokoll fört vid Handelsanställdas förbunds 14:de kongress. Malmö den 8-13 maj 1961*. Malmö, s. 5, 189-192 och 210.

¹⁸¹ Även i Göteborg fanns i mitten av 1960-talet två livsmedelsbutiker som fått dispens att hålla öppet till klockan 22.00 på vardagar. Samtidigt ansökte alltfler företag om denna möjlighet i såväl Stockholm som Malmö vid denna tidpunkt. Se Protokoll, fört vid förbundsrådets ordinarie sammanträde den 4 och 5 maj 1965 på Riva del Sole i Italien, s. 12. Seriesignum A3A, volym 47. Handelsanställdas förbunds arkiv, ARAB.

¹⁸² För den exakta lagstiftningen på dessa punkter, se SOU (1948:3) s. 97ff.

ningslag för kommunala avvikelser var att en sådan skulle befinnas lämplig från allmän synpunkt, att kommunen skulle ha prövat att den kunde ske utan "otillbörligt förfång" för kommunens detaljhandelsföretag samt att de som var berörda av avvikelsen skulle beredas tillfälle att yttra sig. Vidare måste det kommunala avvikelsebeslutet underställas länsstyrelsen. Dock hade inte kommuner tolkat lagen i liberal riktning tidigare, förhållandena var snarare de helt motsatta och fortsatte förvisso att vara det i merparten av landet under 1960-talet. Det var som sagt främst i Stockholm som kommunen gav dispens för en förläggning av öppethållandet till andra tidpunkter än den vanliga affärstiden.

Regeringen tillsatte ytterligare en utredning 1962, vilken fick till uppgift att förutsättningslöst behandla butikstängningslagstiftningens vara eller icke vara.¹⁸³ I direktiven framhölls också att förhållandena inom varuhandeln hade ändrats stort sedan lagens tillkomst och att dess tillämpning blivit allt krångligare. Skulle utredningen finna att det fortfarande fanns skäl för en lagstiftning, borde denna under alla förhållande få en mer generell karaktär; detaljregleringarna borde begränsas till ett minimum och tillståndsgivningen decentraliseras. I utredningen var som brukligt även fackförbundsintresset representerat,¹⁸⁴ och Handelsanställdas förbund hade med tanke på den vikt de tillmätte frågan utsett sin förbundsordförande till denna uppgift. Denne informerade förbundet löpande om vad som skedde i utredningen:

Jag tror inte att jag begår någon överdrift om jag säger att det i nämnda församling [affärstidsutredningen], som sammanlagt utgör nio människor, har funnits minst nio olika uppfattningar om hur denna fråga skall lösas. Den ena ytterligheten har gjort sig till tolk för samma tongångar som framför allt Expressen gett uttryck för, men även andra tidningar, som står oss åtskilligt närmare, nämligen att lagen helt kan upphöra och den andra ytterligheten har menat att lagen är bra som den är utan att man behöver göra några ändringar. Jag tror mig kunna säga, att ingen av dessa två riktningar kommer att få rätt, utan det som kommer att bli ett slutgiltigt förslag från utredningens sida kommer att ligga någonstans mittemellan dessa ståndpunkter.¹⁸⁵

¹⁸³ Se SOU (1965:38) s. 10-11.

¹⁸⁴ Även Sveriges köpmannaförbund och Kooperativa förbundet hade varsin representant. Se SOU (1965:38) s. 7.

¹⁸⁵ Förbundsordförande Erik Magnusson i Protokoll, fört vid förbundsrådets ordinarie sammanträde den 4 och 5 maj 1965 på Riva del Sole i Italien, s. 11-12. Seriesignum A3A, volym 47. Handelsanställdas förbunds arkiv, ARAB.

Svårigheterna att jämka samman intressena i affärstidsfrågan, vilket under 1960-talet blev den dominerande benämningen på det som tidigare refererats till som butikstängningsfrågan, skulle bestå under lång tid. Dock lyckades de sakkunniga i affärstidsutredningen komma överens om ett enhälligt förslag. Hur detta var möjligt för Handelsanställdas förbund behandlas längre fram, men först skall redogöras för vad förslaget innehöll.

Utredningen, vars betänkande kom 1965,¹⁸⁶ fann att flera skäl talade för att butikstängningslagen skulle upphävas utan att ersättas med annan motsvarande lagstiftning. Dessa skäl angavs främst vara konsumenternas behov och intresse att göra sina inköp på annan tid, betydelsen av att rationaliseringssträvanden inom varuhandeln inte motverkades samt de administrativa problem som lagen skapat. Trots detta ansåg utredningen att den inte kunde föreslå att lagen utan vidare upphävdes. Skälen till detta angavs vara hänsynen till de affärsanställda, företagarnas behov av fritid samt vikten av att kunna stävja osund konkurrens. Utredningens förslag till ny affärstidslag innebar en mycket enklare och något friare reglering.¹⁸⁷ Intressant att notera är att förslaget till den fullständiga lagen rymdes på en sida – tidigare lagstiftning på området var betydligt mer omfattande och detaljrik. Den vanliga affärstiden under vardagar utökades med en timme; butikerna tilläts med andra ord att ha öppet mellan klockan 08.00 och 20.00. Kommunerna kvarhöll sin rätt att i särskilda fall lämna tillstånd till öppethållande utöver denna tid. Samtidigt undantogs vissa varuslag helt från lagstiftning på affärstidsområdet.¹⁸⁸

I specialmotiveringen till förslaget framhöll dock utredningen att rätten till kommunala avvikelser ledde till problem, vilket hade för-anlett skrivningen ”i särskilda fall”.¹⁸⁹ Denna skrivning var avsedd att tolkas såsom att kommunernas rätt att begränsa eller förskjuta den vanliga affärstiden skulle upphöra, men att kommunen samtidigt fick rätt att i särskilda fall fatta beslut om friare affärstid. I prin-

¹⁸⁶ SOU (1965:38).

¹⁸⁷ a.a., s. 9.

¹⁸⁸ Varuslagen var bland annat tryckta skrifter, tobaksvaror, blommor och drivmedel. Dessutom stadgades i förslaget till lagtext att även ”andra liknande varor av sådant slag att allmänheten bör kunna köpa dem även under annan tid” skulle kunna undantas från lagens tillämpning (det s.k. fria varusortimentet). Utredningens syfte med dessa skrivningar var att skapa möjligheter för att bedriva kioskhandel på ett enklare sätt än tidigare. Se SOU (1965:38) s. 9, 135-137 och 142-144.

¹⁸⁹ a.a., s. 9, 134 –135 och 144-145.

cip menade utredningen att en kommunal avvikelse endast kunde godtas om verkningarna av denna inte fick en sådan räckvidd att den påverkade förhållanden utanför kommunens gränser. Beslut i den här frågan skulle alltså fortsättningsvis föregås av noggranna prövningar och inhämtande av yttranden från de som berördes av en avvikelse från den lagstadgade affärstiden samt regleras i särskilda tillämpningsföreskrifter.

Därmed återvänder vi till frågan hur Handelsanställdas förbund kunde medverka till att föreslå att affärstiderna skulle liberaliseras på detta sätt. För förbundet hade det med tiden blivit allt mer uppenbart att butikstängningslagen höll på att luckras upp av de mer rationella varuhandelsföretagen i landet och ofta fann förbundet att det hade anledning att bli speciellt besviket på konsumentkooperationens agerande i frågan.¹⁹⁰ I affärstidsutredningen noterade förbundsordföranden att förbundet hade mer gemensamt med Köpmannaförbundet än med Kooperativa förbundet:

När det gäller Köpmannaförbundets och våra intressen så var uppfattningarna om slutmålet ganska enhetliga, även om motiveringarna var helt olika. Från Köpmannaförbundets sida slår man i denna situation närmast vakt om de små företagen. Däremot var kooperationens representant, liksom storföretagen på den privata sektorn, närmast inne på att slopa hela lagen, eller i varje fall få en mycket kraftig liberalisering av densamma. Vi höll inom utredningen att komma i en situation, där vårt förbund, Köpmannaförbundet och [socialdemokratiska] partiet kom på en linje, medan kooperationen riskerade att komma på samma linje som de borgerliga partierna intagit. Jag vågar förmoda att kooperationen var ganska bekymrad över denna situation, vilket ledde till att deras representant antydde önskemål om att få diskutera med vårt förbund om denna fråga [...].¹⁹¹

Det är i samtal med KF som Handelsanställdas förbund, i direkt anslutning till arbetet i utredningen, börjar utveckla en ny strategi i affärstidsfrågan. Det tycks förbundsstyrelsen allt mer ogörligt att totalt motsätta sig en liberalisering av lagen, vilket de helst av allt

¹⁹⁰ Fackföreningsrörelsen och konsumentkooperationen menade sig dela många grundläggande värderingar liksom de menade att de två "folkrörelserna" var nära besläktade. Relationerna kunde ändå emellanåt bli ganska ansträngda, speciellt i relation till att KF också var arbetsgivare. Se Stolpe, H. (1970) *Konsumentkooperationen och fackföreningsrörelsen*. Kooperativ information 1970:4. KF, Stockholm, s. 20-23.

¹⁹¹ Förbundsordförande Erik Magnusson i Protokoll, fört vid förbundsrådets ordinarie sammanträde den 4 och 5 maj 1965 på Riva del Sole i Italien, s. 13. Seriesignum A3A, volym 47. Handelsanställdas förbunds arkiv, ARAB.

skulle velat göra. Utgångspunkten blir inte längre lördagskompensation, det vill säga rätt till ledigt på lördagen för de anställda som arbetar kväll, lösningen är istället kraftigt höjda lönepåslag för arbete på obekvämtid (ob-tillägg). En viktig tanke bakom denna strategi var att det skulle vara dyrt för detaljhandelsföretagen att hålla butiker öppna på kvällar och helger, vilket i sin tur skulle kunna verka tillbakahållande på en sådan utveckling.

Avgörande för Handelsanställdas förbund att i affärstidsutredningen stödja en viss liberalisering av lagen var just förhandlingarna med KF.¹⁹² Endast dagar innan affärstidsutredningens kompromissförslag nåddes, lyckas de två parterna komma överens i ob-tilläggsfrågan.¹⁹³ Kopplingen där emellan är helt uttalad:

Den med Kooperationen träffade överenskommelsen fick följande innehåll:

I Nya butikstängningslagen

Parterna förbinder sig att förorda och på allt sätt medverka till att butikstängningslagen beträffande butikens öppethållande och i fråga om bestämmelserna angående rätt till kommunala avvikelser får följande utformning [...].¹⁹⁴

Därefter följde det förslag till ny affärstidslag som utredningen skulle komma att lägga i just dessa för KF så viktiga paragrafer. Ytterligare två delar fanns avtalet mellan KF och Handelsanställdas förbund. Den andra delen bestod av en detaljerad överenskommelse över arbetstidens förläggning för konsumentkooperationens anställda, främst i form av ett rullande schema för kvälls- och lördagsarbete. Den tredje delen utgjordes av den avtalsöverenskommelse som träffats om vilken ersättning som skulle utgå för arbete på obekvämtid.¹⁹⁵ I samband med detta tog förbundet

¹⁹² Handelsanställdas förbund (1966a) *Berättelse över Handelsanställdas förbunds verksamhet för år 1965*. Malmö, s. 67.

¹⁹³ Förbundsordförande Erik Magnusson: ”Dagarna efter denna uppgörelse [avtalet med KF] hade affärstidsutredningen sin sista träff och lyckades då jämka samman sina ståndpunkter till ett enhälligt utlåtande [...]. Vår förbundsledning har bedömt frågan så att det måste vara klokare inom utredningen att försöka påverka andras intressen så långt det över huvud taget är möjligt för att nå fram till ett så enhälligt resultat som möjligt, varvid vi naturligtvis fick räkna med eftergifter likväl som vi krävde sådana från de andra parterna.” I Protokoll, fört vid förbundsrådets ordinarie sammanträde den 4 och 5 maj 1965 på Riva del Sole i Italien, s. 16. Seriesignum A3A, volym 47. Handelsanställdas förbunds arkiv, ARAB.

¹⁹⁴ Handelsanställdas förbund (1966a) s. 18.

¹⁹⁵ Det är detta avtal och dess koppling till affärstidsregleringen, tillsammans med förbundets senare villkor för affärstidsregleringens totala avskaffande, som

också kontakt med Handelns arbetsgivareorganisation (HAO) i syfte att söka få till stånd en liknande uppgörelse för de handelsanställda i den privata sektorn. Vid denna tidpunkt ställde sig dock arbetsgiversidan helt negativ till att ens förhandla om frågan och hänvisade till att uppfattningarna hos HAO:s medlemmar divergerade i för stor utsträckning.¹⁹⁶

Trots dessa framgångar¹⁹⁷ kände Handelsanställdas förbund oro över vad framtiden skulle bära med sig i den här frågan. När förbundsordförande inför förbundsrådet redogjorde och motiverade för hur han och förbundsstyrelsen agerat i affärstidsutredningen framhöll han att:

Slutligen vill jag framhålla, att vi inte kommit dit vi helst skulle velat, men personligen har jag ändå en känsla av att sammankopplingen mellan affärstidsutredningen och de fackliga förhandlingarna verkat i gynnsam riktning. Vi må nu hålla i tummarna för att såväl förslaget till ny affärstidslag som de kommande förhandlingarna på den privata sektorn skall slå väl ut.¹⁹⁸

I förbundets yttrande över utredningen var denna oro också tydlig.¹⁹⁹ Här framhölls hur den föreslagna lagstiftningen borde tolkas restriktivt, att de kommunala avvikelserna som en konsekvens av denna tolkning inte kunde få bli särdeles talrika samt att det skulle föreligga synnerligen vägande skäl för att kommunen skulle kunna bifalla framställningar om förlängt öppethållande. När LO yttrade

utgör förklaringen till att handelsanställda i dag har de klart bästa ob-tilläggen i servicesektorn. I 1965 års avtal med KF erhöll de anställda ett ob-tillägg på 50 procent för arbete efter klockan 18.00 på vardagar, mellan klockan 12.00 och 13.00 på lördagar blev ob-tillägget 70 procent och efter klockan 13.00 steg tillägget till 100 procent. Se Handelsanställdas förbund (1966a) s. 19.

¹⁹⁶ Förbundsordförande Erik Magnusson i Protokoll, fört vid förbundsrådets ordinarie sammanträde den 4 och 5 maj 1965 på Riva del Sole i Italien, s. 14. Seriesignum A3A, volym 47. Handelsanställdas förbunds arkiv, ARAB.

¹⁹⁷ Det skall framhållas att beteckningen framgång här kan ses som ett exempel på *ex post*-resonerande. Förbundet visste naturligtvis inte vid denna tidpunkt att de ob-tillägg de förhandlat fram med KF på sikt skulle bli normerande för hela sektorn och som resultat skulle förbättra löneläget för de handelsanställda på ett sätt som fackliga förhandlingar inte hade lyckats komma i närheten av tidigare. Dock kan det också hävdas att förbundet hade goda skäl för att förvänta sig att de framförhandlade ob-tilläggen skulle komma att tillämpas även utanför KF.

¹⁹⁸ Förbundsordförande Erik Magnusson i Protokoll, fört vid förbundsrådets ordinarie sammanträde den 4 och 5 maj 1965 på Riva del Sole i Italien, s. 17. Seriesignum A3A, volym 47. Handelsanställdas förbunds arkiv, ARAB.

¹⁹⁹ Handelsanställdas förbund (1966a) s. 76-78.

sig i samma fråga framhölls inte farhågorna speciellt. Organisationen anslöt sig helt till förslaget och konstaterade att:

Den föreslagna affärstidslagen torde kunna bidra till att distributionsapparaten även i fortsättningen går mot en mer ändamålsenlig utformning och omfattning, med hänsyn tagen till att en avvägning hela tiden måste göras mellan de anställdas intresse av en rimlig arbetstid och konsumenternas önskemål att göra inköp efter vanlig arbetstid.²⁰⁰

I de följande förarbetena till lagen framkom det tydligt, och då speciellt i propositionen och vid utskottsbehandlingen,²⁰¹ att man syftade till att avskaffa lagen på sikt. Situationen var inte sådan att det uppfattades som möjligt att omedelbart slopa lagstiftningen på området, trots att många remissinstanser hade förordat detta.²⁰² Den nya lagen fick därför en begränsad giltighetstid på fem år, en period som närmast kunde ses som en övergångsperiod inför en total avreglering. Den nya förenklade affärstidslagstiftningen, som visserligen skilde sig något från affärstidsutredningens förslag,²⁰³ röstades igenom i riksdagen med överväldigande majoritet.²⁰⁴

Trycket byggs upp

De faktorer som lett till behov av förändringar i regleringen av butikernas öppethållande, såsom framväxten av större enheter inom varuhandeln, koncentrationen av butiksstrukturen, ökande avstånd mellan bostad och arbetsplats samt kvinnors ökande förvärvs-

²⁰⁰ Landsorganisationen (1966b) *Landssekreteriatets berättelse för år 1965*. Stockholm, s. 298.

²⁰¹ Kungl. Maj:ts proposition, nr. 144, år 1966 samt Tredje lagutskottets utlåtande, nr 58, år 1966.

²⁰² Dessa remissinstanser var bland andra nio kommuner, åtta länsstyrelser, ombudsmannaämbetet för näringsfrihetsfrågor, Svenska Arbetsgivareföreningen och Statens konsumentråd. Noteras skall också att KF i sitt remissyttrande tillstyrkte utredningsförslaget, men underströk att detta var en etapp på vägen mot ett helt fritt system. Se Kungl. Maj:ts proposition, nr. 144, år 1966, s. 33-34.

²⁰³ Lagtexten blev i slutändan något tydligare på punkten om de kommunala avvikelserna: kommunen skulle om det var påkallat med hänsyn till allmänhetens intresse, i särskilt fall medge affärstid utöver den vanliga. Se Tredje lagutskottets utlåtande, nr. 58, år 1966, s. 2.

²⁰⁴ Röstsiffrorna blev sammanlagt 281 för och 33 emot samt 11 som avstod från att rösta. Se Riksdagens protokoll år 1966. Höstsessionen. Andra kammaren, nr. 38, s. 103 samt Riksdagens protokoll år 1966. Höstsessionen. Första kammaren, nr. 38, s. 183.

frekvens, fortsatte naturligtvis att verka oberoende av lagstiftningens förändring. Det kan förvisso framhållas att exempelvis stormarknadernas utveckling underlättades genom en liberalare affärstidslagstiftning, då ett utökat öppethållande gav bättre möjlighet att erhålla avkastning på de kapitalintensiva investeringarna. Faktum är dock att de underliggande förändringar som gröpte ur affärstidsregleringen inte på något sätt kom att försvagas efter den nya affärstidslagstiftningen ikraftträdande 1967, snarare tvärtom.

För Handelsanställdas förbund var utvecklingen av butikernas öppethållande enormt besvärande. På grund av skäl, som vi skall återkomma till i avsnittet om förbundets organisationsproblem, fungerade inte den nya strategin med ob-tilläggen helt tillfredsställande. Samtidigt var förbundet egentligen i grunden, vilket visas av det fortsatta agerandet under perioden 1967-1971, fortfarande motståndare till en faktisk liberalisering av öppettiderna.

Problemen för förbundet utgjordes av de kommunala avvikelserna, vilka var mycket talrika. Det är tydligt att förbundet hade tvingats ge upp sina positioner och istället sökte inrikta kraften på att motverka företeelser som man fann mest skadliga. Det skadligaste av allt var söndagsöppet och de resurser som förbundet centralt, men framför allt lokalt, lade ned på att söka hindra söndagsöppna butiker var betydande. I Handelsanställdas förbunds arkiv finns fyra stora volymer med yttranden, där förbundet avstyrker att kommunen skall lämna dispens samt överklaganden till länsstyrelsen och regeringen i de fall som kommunen beviljat varuhandelsföretag att hålla öppet på söndagen.²⁰⁵ Merparten av dessa yttranden och över-

²⁰⁵ Ämnesordnade handlingar, seriesignum F12 (hylla 5), volym 7-10. Orter i volym 7 (1967-1972): Borlänge, Borås, Eskilstuna, Gävle, Hälsingborg, Härnösand, Jönköping, Kalmar, Karlskrona, Karlstad, Kristianstad, Landskrona, Ludvika, Luleå och Lund. Volym 8 (1967-1972): Norrköping, Sundsvall, Söderhamn, Uddevalla, Umeå, Uppsala, Visby, Västervik, Västerås, Växjö, Ystad, Örebro och Östersund. Volym 9 behandlar affärstidsfrågan i Stockholm 1968-1969 och volym 10 perioden 1970-1971. Handelsanställdas förbunds arkiv, ARAB. För ett mer lättillgängligt material i frågan, se ledartiteln "JO-brev till Lange om dispenserna" (nr. 9/1969), "Enighet om butikstider för hela Gästrikland" (nr. 1/1969), "Regeringen gav Handels rätt, för många söndagsdispenser" (nr. 2/1969), "Söndagsöppet blev politik" (nr. 4/1969), "Söndagsjour i Stockholms-butiker" (ledare) och "Konsum fick avslag, höll ändå kvällsöppet" (nr. 5/1969), ledaren "Handels fick rätt" (nr. 6/1969), "Är demokrati att få handla när som helst?" (nr. 9/1969), "Bred front i Örebro för söndags-stängning" (nr. 10/1969), "Måste Gävle ha kvällsöppet?" (nr. 3/1970), ledaren "Dispenser och behov" (nr. 11/1970), "Nej till söndagsöppet glädjedag för många Handels-medlemmar" (nr. 1/1971) samt "Här är exempel från EN kommun: Så görs lagen verkninglös" (nr. 10/1971) i *Handelsnytt*.

klaganden rör just söndagsöppet, men det var inte ovanligt att även andra former av öppethållande utanför den lagstadgade affärstiden berördes av förbundets aktivitet. Två undersökningar genomfördes för de fem år som 1967 års affärstidslagstiftning gällde, med avseende på kommunernas dispensärenden. Den första undersökningen, som var mer allomfattande, fann att kommunerna under perioden 1967 till juni 1970 hade lämnat öppethållandedispens i drygt 12 000 fall och avslagit drygt 1 600 ansökningar.²⁰⁶ Av de givna dispensererna överklagades nära 230 stycken och praktiskt taget samtliga av dessa överklaganden gjordes av avdelningar inom Handelsanställdas förbund.²⁰⁷ Den andra undersökningen, som täckte hela perioden 1967-1971, behandlade enbart de fall där överklaganden av kommuners lämnade dispenser nått ända till regeringen. Av dessa svarade Handelsanställdas förbund för 130 besvär av 133 möjliga.²⁰⁸ Merparten av dessa gjordes av förbundets lokalavdelning Stockholm.

Irritationen över kommunernas sätt att hantera dispenser var stor hos förbundet. Huvudkritiken bestod i att den gällande lagen inte tolkades såsom det var avsett. Intressant att notera var att av de ärenden som nådde regeringen i frågan, kom tolkningen i merparten av fallen att bli mer restriktiv än kommunernas och länsstyrelsernas. Handelsanställdas förbunds ordförande kommenterade utvecklingen så här:

[Vi kan] i dag klart konstatera att verkligheten inte motsvarat vad vi från vår sida avsåg när lagförslaget skrevs. Kommunerna har lämnat dispenser i en omfattning som inte alls var vår avsikt [...]. Vi kan också konstatera att respekten för affärstidslagen allvarligt urholkats. Detta delvis till följd av myndigheternas bristande kontrollmöjlighet och att polisen helt förståeligt har allvarligare brottslingar att syssla med än köpmän med lagstridigt öppethållande eller varusortiment.²⁰⁹

²⁰⁶ SOU (1971:33) *Fri affärstid*. Betänkande avgivet av 1970 års affärstidskommitté. Handelsdepartementet, Stockholm, s. 148. Undersökningen var i form av en enkät, vilken hade en svarsfrekvens på 95 procent.

²⁰⁷ Denna siffra, 230 stycken, kan dock leda till en underskattning av Handelsanställdas förbunds motstånd mot kommunala dispensgivningar. Ser man istället till de yttranden och överklaganden som hänvisas till i not 205 i detta kapitel har vi att göra med åtskilligt flera.

²⁰⁸ SOU (1977:72) *Affärstiderna*. Betänkande 1975 års affärstidskommitté. Handelsdepartementet, Stockholm, s. 20.

²⁰⁹ Erik Magnusson: "Affärernas öppethållande är en vital samhällsfråga" i *Handelsnytt*, nr. 11/1970.

Avreglering

Några år före utgången av 1967 års affärstidslag, tillsattes en ny utredning för att återigen pröva affärstidsregleringsfrågan. De sakkunniga antog namnet 1970 års affärstidskommitté och framlade sitt betänkande i början på 1971.²¹⁰ Vid sidan av utredningens opartiske ordförande, var fyra särintressen representerade i utredningen.²¹¹ Sammansättningen var sådan att stor oenighet riskerade att uppstå. Å ena sidan hade representanterna från KF och NK-Turitzkoncernen sedan tidigare gjort klart att de ansåg att affärstidsregleringen borde avskaffas.²¹² Å andra sidan förenades representanten från Handelsanställdas förbund och Sveriges köpmannaförbunds representant i ställningstagandet att en reglering egentligen var nödvändig. Något enigt yttranden blev inte heller resultatet av 1970 års affärstidskommittés ansträngningar, då Köpmannaförbundet reserverade sig mot majoritetsförslaget som gick ut på att affärstidsregleringen helt skulle avskaffas. Handelsanställdas förbund däremot anslöt sig till majoritetsförslaget.

Argumenten för kommitténs majoritetsförslag kan kortfattat anges vara att de mot bakgrund av konsumenternas, de handelsanställdas och de mindre företagens situation inte fann det realistiskt att låta två begränsade gruppers intressen stå i vägen för allmänintresset.²¹³ De små företagen och de handelsanställda var de två begränsade gruppintressena i den här analysen, medan konsumenterna svarade för allmänintresset. Resonemanget bakom denna analys var att de handelsanställda, genom den allmänna arbetstidslagen och den relativt höga ersättningen för arbete på obekvämt arbetstid, åtnjöt ett tillräckligt skydd. Kommittén bedömde, att de små företagen endast i begränsad omfattning skulle komma att uppleva olägenheter om affärstiderna blev fria, i och med att dessa inte kunde förväntas förlänga sitt öppethållande i någon större utsträckning – det skulle helt enkelt inte vara lönsamt för dem. Det enda kvarvarande motivet för att behålla en reglering av affärstiderna skulle då vara, menade kommittén, att ge en grupp företagare skydd för sina arbetstider. Kommittén såg inte detta som ett bärande skäl, utan menade att en fri marknadshushållning

²¹⁰ SOU (1971:33).

²¹¹ a.a., s. 3.

²¹² Se t.ex. Kungl. Maj:ts proposition nr. 144, år 1966, s. 33-34 samt SOU (1971:33) s. 128-129.

²¹³ SOU (1971:33) s. 99-103.

förutsatte en balans mellan chanser och risker i företagandet och att samhället inte kunde ge skydd åt särskilda branscher, företag eller företagsformer på alltför svaga grunder.

Köpmannaförbundets representant i utredningen kunde inte dela den övriga kommitténs uppfattning när det gällde resonemangen om de små företagen i branschen och reserverade sig mot förslaget att affärstidsregleringen skulle avskaffas.²¹⁴ Men hur kunde det komma sig att Handelsanställdas förbund gick på majoritetens linje, när de samtidigt, utanför kommitténs förhandlingar, kraftigt motsatte sig avvikelser från det lagstadgade öppethållandet?

Kompromissen

Handelsanställdas förbunds agerande i affärstidsfrågan var helt pragmatiskt. När ordföranden i förbundet inför förbundsrådet informerade om affärstidskommitténs arbete sammanfattade han förbundets agerande så här:

Våra [förbundets] diskussioner utmynnade i att vi sade oss att det bästa alternativet var att affärstidslagen bibehölls och att en skärpning skedde ifråga om dispensgivningen. Som näst bästa alternativ ansåg förbundsstyrelse och förbundsråd förbättrade ob-tillägg, för den händelse att lagen slopas. Vi menade att om lagen kom att försvinna borde skärpta ob-tillägg vara ett sätt att bromsa upp onödigt öppethållande.²¹⁵

På samma sätt som i affärstidsutredningen ett antal år tidigare arbetade förbundet med parallella strategier. När det visade sig orealistiskt att förvänta sig att affärstidskommitténs majoritet skulle föreslå en skärpning av affärstidsregleringen, intensifierades förhandlingarna med de två stora arbetsgivarorganisationerna om förbättrade ob-tillägg. Under hösten 1970 träffades också avtal med Handels arbetsgivarorganisation och Kooperationens förhandlingsorganisation i frågan. Konstruktionen av avtalet var minst sagt ovanlig: överenskommelsen om höjd ersättning för obekväm arbetstid skulle *endast* träda i kraft om affärstidslagen upphörde.²¹⁶

²¹⁴ Se Bengt Sundewalls reservation i SOU (1971:33) s. 111-114, där han värnar om de små detaljhandlarna och kritiserar utvecklingen mot en allt kapitalintensivare varuhandel.

²¹⁵ Förbundsordförande Erik Magnusson i Protokoll, fört vid förbundsrådets sammanträde i Malmö den 4 och 5 mars 1971, s. 29. Seriesignum A3A, volym 53. Handelsanställdas förbunds arkiv, ARAB.

²¹⁶ Handelsanställdas förbund (1971) *Berättelse över Handelsanställdas förbunds verksamhet för år 1970*. Malmö, s. 30.

Därmed fick förbundet kraftiga incitament att verka för en total avreglering på affärstidsområdet. Ett bibehållande av affärstidsregleringen, utan skärpning av kommunernas avvikelserätt, bedömdes utan förändrade ob-tillägg som en oacceptabel väg. En skärpning av lagstiftningen bedömdes som omöjligt att driva igenom. Därför kom Handelsanställdas förbund att tillstyrka att affärstidsregleringen avskaffades, men för att klargöra förbundets avvägande för såväl medlemmar som myndigheter och allmänhet lämnade förbundsordföranden ett särskilt yttrande till utredningen, vilket senare också kom att utgöra förbundets remissyttrande:

Om lagen skall utgöra ett skydd för de anställda, står det klart att det krävs en betydligt mera skärpt skrivning som starkt begränsar kommunernas möjligheter till dispensgivning. Helst hade jag sett att en sådan lagskärpning åstadkommits. Detta betraktar jag emellertid i dagens situation som mindre realistiskt, en uppfattning som stärkts under utredningsarbetets gång. [...] Jag hade helst sett att lagen kunde bibehållas och skärpas. Då detta icke synes möjligt har jag i valet mellan en uttunnad lag med bibehållande av nuvarande obekvämlighetstillägg eller slopande av lagen med höjda obekvämlighetstillägg, kombinerat med regler för femdagsvecka, stannat för det senare alternativet, som jag ur de anställdas synpunkt finner mera tilltalande.²¹⁷

LO:s remissyttrande över affärstidsutredningens förslag andades ett visst ointresse för frågan.²¹⁸ Organisationen tillstyrkte att lagen avskaffades och lade till brasklappen att de förväntade sig att utvecklingen inte skulle komma att innebära ett öppethållande som var större än det redan förekommande. Just söndagsöppet borde enligt LO undvikas, då detta var en dag som i största möjliga utsträckning borde vara fri från hushållsarbete – sett från hälso-synpunkt.

Affärstidslagen avskaffas

Regeringen gick på affärstidskommitténs förslag och förordade att affärstiderna skulle släppas fria.²¹⁹ Vissa betänkligheter uttrycktes

²¹⁷ Särskilt yttrande av herr Magnusson i SOU (1971:33) s. 109-110 samt förbundets remissyttrande i Handelsanställdas förbund (1972) *Berättelse över Handelsanställdas förbunds verksamhet för år 1971*. Malmö, s. 72-73.

²¹⁸ Landsorganisationen (1972) *Yttranden till offentligt myndighet 1971*. Stockholm, s. 139-140.

²¹⁹ Detta skedde inte genom en proposition, utan en genom en skrivelse som handelsminister Kjell-Olof Feldt meddelade riksdagen. Se Riksdagens protokoll år 1971, nr. 124. Detta var ett något ovanligt förfarande och i Handelsanstäl-

dock i ärendet och regeringen avsåg att vid ett frisläppande inrätta en särskild nämnd, som skulle ha till uppgift att bevaka utvecklingen. Om nämndens arbete skulle komma att visa att farhågorna, som många uttryckt över konsekvenserna av fria affärstider, be-sannades, menade regeringen sig vara beredd att ta upp frågan om lagstiftning till förnyad prövning.

Även näringsutskottet, som hade att behandla alla de motioner som regeringens skrivelse hade gett upphov till, fann att affärstiderna borde släppas fria.²²⁰ Vidare uttryckte utskottsmajoriteten en för tiden ovanligt liberal ståndpunkt i frågan, då de menade att konsu-

das förbunds interna arkivmaterial är det möjligt att följa händelsernas gång, så som förbundet uppfattade dem. När förbundsrådet i maj 1971 diskuterade affärstidsfrågans fortsatta behandling, d.v.s. efter det att affärstidskommitténs betänkande var klart, frågade förbundsordföranden en av de socialdemokratis-ka riksdagsledamöter tillika ledamot i förbundsrådet, Harry Jönsson, hur han trodde att propositionsordningen skulle komma att se ut. Jönsson framhöll, i likhet med förbundsordföranden, att man skulle hamna i ett mycket bevärligt läge ifall riksdagen finge ta ställning till att antingen slopa lagen eller behålla den. Skulle beslutet bli att behålla affärstidslagstiftningen, fanns det stora risker för att det påföljande beslutet om regleringens innehåll i sin tur skulle innebära liberaliseringar av den tidigare lagen. Kontentan av en sådan propositionsord-ning riskerade alltså att bli att de avtalade ob-tilläggen gick upp i rök, samtidigt som butikernas öppethållande ökade. Nästa belägg för hur förbundet agerade i frågan härrör från ett förbundsrådsmöte i november 1971, då händelserna under de gångna månaderna summerades. Under förbundets kongress i juni 1971 hade det verkställande utskottet kontakt med handelsminister Feldt, då de informerade om hur förbundet såg på affärstidsfrågan och sonderade terrängen för hur regeringen skulle agera. Feldt ville inte vid detta tillfälle ta ställning, utan sade sig vilja avvakta remissinstansernas yttrande. Förnyad kontakt togs med Feldt av förbundets verkställande utskott vid LO-kongressen i september 1971, då Feldt underströk att de tunga remissinstans-erna var för ett slopande av lagen. Feldt menade vidare att han i princip kunde, då den gällande affärstidslagstiftningen var tidsbestämd, avstå från att göra något och låta lagen löpa ut. Dock menade Feldt att riksdagen skulle ha tillfälle att behandla frågan och därför skulle det vara lämpligt att Feldt gjorde en anmälan inför riksdagen. Nästföljande månad hörde Feldt av sig per telefon till förbundet och meddelade att partigruppen i huvudsak ville att lagen skulle upphöra samt att riksdagen skulle komma att få sig frågan förelagd i form av en anmälan. Detta var naturligtvis till förbundets belåtenhet, då de slapp en propositionsordning som riskerade att leda till ett för förbundet negativt resul-tat. Till sist kommenterade förbundsstyrelsens ledamot Karl-Åke Granlund frågans gång så här: "[...] genom Feldts anmälan [ges] nu utrymme för enskilda riksdagsledamöterna att ta upp frågan. Utöver detta har vi från förbundsledningen haft kontakt med våra riksdagsmän, jag tror att det är ett 30-tal, och informerat dem om förbundets inställning.". Se Protokoll, fört vid förbundsrådets sammanträde i Malmö den 6 maj 1971, s. 14 och Protokoll, fört vid förbundsrådets sammanträde den 10-11 november 1971 på LO:s kursgård Täljöviken, s. 8-9. Seriesignum A3A, volym 53. Handelsanställdas förbunds arkiv, ARAB.

²²⁰ Näringsutskottets betänkande, nr. 53, år 1971.

menterna genom sina köpvanor istället skulle påverka detaljhandeln att tillämpa de affärstider som tedde sig mest fördelaktiga för konsumenten.

Affärstidsfrågan passerade naturligtvis inte obemärkt genom riksdagen. Åtta motioner, som alla hade som utgångspunkt att regleringen på området skulle kvarstå, hade avlämnats av ledamöter från alla riksdagspartier.²²¹ Lika många olika ståndpunkter svarade dessa motioner för. En del innebar förslag om bibehållande av lagen, samtidigt som denna skulle liberaliseras. En gick så långt att den föreslog en mycket skärpt lagstiftning, vilken i praktiken innebar förbud för söndagsöppet samt att lagöverträdelser skulle kunna bestraffas med fängelse.²²² Med andra ord hade varken dessa ledamöter eller de som reserverade sig mot näringsutskottet, lyckats ena sig om en linje i frågan om affärstidslagstiftningens bevarande. Möjligen hade, att döma av den riksdagsdebatt som sedan utspelade sig, en enad linje kunnat leda till att området fortsatt hade varit reglerat på något vis. Intressant, utifrån våra utgångspunkter, är att se vilken besvikelse denna misstanke väckte hos den socialdemokratiska riksdagsledamoten Harry Jönsson. När han yttrade sig i riksdagsdebatten om affärstidslagstiftningen gjorde han det framför allt som ledamot i Handelsanställdas förbundsråd. Han framhöll att förbundet hellre hade sett en skärpning av lagstiftningen istället för ett avskaffande, men:

Vi har helt enkelt inte haft stöd bland opinionen för vår uppfattning. Det är först nu när det blivit aktuellt med lagens slopande som vi börjat få stöd av en sådan opinion, en opinion som på vissa håll verkar tämligen nymornad. [...] Om vi i Handelsanställdas förbund vid ett tidigare skede av affärstidsdebatten hade fått ett stöd och det intresse som nu visas från olika håll, så hade vårt agerande säkerligen varit annorlunda. Hittills har Handelsanställdas förbund tyvärr fått föra kampen mot utökade öppethållandestider praktiskt taget ensamt.²²³

Inför den förberedande voteringen deklarerade Harry Jönsson att han skulle rösta för det yrkande som innebar skärpt lagstiftning (och möjlighet att döma till fängelse för lagöverträdelser), men menade att om detta yrkande skulle falla, så var han i slutvoteringen

²²¹ En sammanfattning av motionerna återfinns i Näringsutskottets betänkande, nr. 53, år 1971.

²²² Motion, nr. 1573, år 1971.

²²³ Harry Jönsson (s) vid riksdagsdebatten i Riksdagens protokoll år 1971, nr. 148, s. 13.

tvungen att rösta för lagens avskaffande. Motivet för detta var naturligtvis avtalet om ob-tilläggen för de anställda.

I slutvoteringen gick också riksdagsmajoriteten på näringsutskottets hemställan och därmed avskaffades affärstidslagstiftningen.²²⁴

Fria affärstider

Fria affärstider infördes i detaljhandeln 1972 och det dröjde endast två år innan Handelsanställdas förbund krävde att området återreglerades och att en ny affärstidslagstiftning utarbetades. Förbundet hade redan innan beslutet om ett slopande av regleringen framhållit att de skulle agera mot ett ökat öppethållande av butikerna. Försvann regleringen skulle detta agerande inte längre ta sig formen av dispensöverklaganden, utan andra medel skulle komma ifråga. Särskilt rörde det sig om kampanjer med bland annat flygblad och annonser, i vilka förbundet sökte skapa opinion för inköp på vanlig affärstid – konsumenterna uppmanades att till exempel inte handla på söndagarna. Andra metoder var att förbundet genom kontakter med butiker sökte förmå dessa att inte hålla öppet på söndagar.

Det formella kravet på en återreglering av affärstidsområdet framfördes i ett yttrande som Handelsanställdas förbund gjorde med anledning av att nio motioner i frågan hade förelagts riksdagen. Förbundet motiverade sitt krav med 12 punkter.²²⁵ Dessa skall här återges i korthet, då de utgör skälen till varför förbundet ville att butikernas öppethållande skulle återregleras:

1. öppethållandet på söndagar har inte gått tillbaka efter nyhetens behag, vilket många förväntade sig, utan stabiliserats på en hög nivå
2. varuhus och stormarknader håller öppet på söndagar i stor omfattning (20 procent av dessa har öppet alla söndagar)
3. tvärtom emot vad alla förväntade sig har söndagsöppet spridit sig till orter och regioner utanför storstadsområdena
4. det tillfälliga och sporadiska söndagsöppethållandet har fått stor spridning och ökat i omfattning
5. under december månaden 1973 fick söndagsöppethållandet en anmärkningsvärt stor omfattning

²²⁴ a.a., s. 74.

²²⁵ Handelsanställdas förbund (1975) *Berättelse över Handelsanställdas förbunds verksamhet för år 1974*. Malmö, s. 82-84.

6. söndagsöppethållandet har blivit ett konkurrensmedel – det är inte konsumenterna som bestämmer
7. ett allmänt öppethållande på söndagar kan komma att leda till att även lagercentraler, bagerier, charkanläggningar och mejerier kan bli tvungna att arbeta på lördagar och söndagar, vilket i sin tur leder till sämre arbetstidsförläggning och kostnadsstegringar
8. butikernas söndagsöppethållande kan leda till krav på service på fler områden under sön- och helgdagar – har samhället råd med det?
9. handelsanställda vill i samma utsträckning som andra grupper vara arbetsfria på sön- och helgdagar
10. motparterna på arbetsgivarsidan har kategoriskt motsatt sig att avtalsvägen lösa arbetstidens förläggning
11. något större konsumentbehov av söndagsöppet synes inte finnas
12. stora arbetstagargrupper har erhållit såväl femdagars- som 40-timmarsvecka och har därmed möjlighet att göra sina inköp under vanlig affärstid på vardagar

De första fem punkterna hade mycket väl kunnat sammanfattas i en: butikerna håller öppet på söndagar i en alltför stor utsträckning. Vidare hävdades att konsumenterna egentligen vare sig vill eller behöver handla på söndagar och att det är företagen som känner sig tvingade att hålla öppet därför att andra gör det eller för att de vill få så stor del av marknaden som möjligt. Det enda tydliga argumentet för en reglering, från fackförbundets synpunkt, synes egentligen vara att de handelsanställda inte ville arbeta på söndagarna samt att detta inte kunnat tillgodoses avtalsvägen.²²⁶ Punkterna om riskerna bakåt i distributionskedjan eller att fler serviceyrken skulle komma att arbeta på obekvämt arbetstid utgjorde, enligt detta sätt att se det, inte några av förbundets huvudargument. Intressant att notera är att förbundet i sin argumentlista överhuvudtaget inte nämner de uppfattade problemen runt att det i stor utsträckning var deltidsanställda och extrapersonal som arbetade i butikerna på söndagarna. Detta skall vi dock återkomma till i avsnittet om förbund-

²²⁶ Just oviljan att arbeta på obekvämt arbetstid synes vara huvudargumentet då en återreglering av affärstiderna är uppe till debatt. Ett ombud från förbundet uttryckte det så här på LO-kongressen 1976: "För de handelsanställda innebär söndags- och kvällsöppethållande stora problem även vad beträffar arbets- och fritidsmiljö. Känslan av att vi tvingas arbeta på tider, då de flesta andra yrkesgrupper har fritid, för att tjäna kapitalistiska intressen i stället för samhällsansvariga och samhällsnyttiga gör att meningslösheten och otrivseln i arbetet ökar". Se Landsorganisationen (1976) *19:e ordinarie kongress. 12-19:e juni 1976. Folkets Hus, Stockholm. Protokoll, del 2*. Stockholm, s. 1216.

ets organisationsproblem. Men innan dess skall affärstidsfrågans epilog föras i hamn.

Motståndet mot de fria affärstiderna kom inte enbart från Handelsanställdas förbund. Även LO ville återinföra en reglering liksom det socialdemokratiska partiet.²²⁷ Detta ledde till att ytterligare en utredning tillsattes i frågan 1975.²²⁸ Med den borgerliga valsegern 1976 kom utredningen att utökas med ytterligare två ledamöter, i syfte att avspegla den förändrade politiska situationen. Det är inte ägnat att förvåna att utredningen inte nådde något enhetligt resultat, men det ligger utanför den här studien att gå närmare in på frågans vidare behandling. Här skall endast Handelsanställdas förbunds ståndpunkt kort beskrivas. Tre olika förslag till ny affärstidslag framlades av utredningen, ett av dessa hade förbundets representant i utredningen varit med om att utarbeta. Detta innebar i korthet att butikstiderna enligt lag, utan möjlighet till dispens, skulle vara klockan 08.00-20.00 måndag-fredag, 08.00-15.00 på lördagar samt 08.00-15.00 två söndagar om året.²²⁹ Affärstiderna kom dock inte, trots upprepade krav från framförallt Handelsanställda förbund även under 1980- och 1990-talen, att återregleras.²³⁰

4.4 Organisatoriska problem

Till skillnad från Textilarbetareförbundets och Byggnadsarbetareförbundets agerande i förhållande till branschspecifika frågor, är det svårare att på något entydigt vis förklara Handelsanställdas förbunds agerande. Detta avsnitt söker att leda i bevis att förbundet både i relation till strukturmöjliggöringsprocessen i detaljhandeln och till butikernas öppettider styrdes av den interna logiken i ett fackförbund. Att det alltså var förbundets speciella organisatoriska förhållandena som utgjorde grunden för hur dessa frågor uppfattades, vilket i sin tur formade agerandet.

²²⁷ SAP:s kongress 1975 uttalade sig för en återreglering av affärstiderna. Se Landsorganisationen (1975) *Yttranden till offentlig myndighet 1974*. Stockholm, s. 63-66, samt Landsorganisationen (1976) s. 1212-1216.

²²⁸ SOU (1977:72).

²²⁹ a.a., s. 171.

²³⁰ Se t.ex. SOU (1991:10) *Affärstiderna*. Betänkande av 1989 års affärstidsutredning. Civildepartementet, Stockholm samt Erik Larsson: "Handelsanställda vill ha kortare öppettider" i *LO-tidningen*, den 21 september 2001.

Inre organisatoriska problem

Innan vi går vidare och ser närmare på de organisatoriska problem som mötte Handelsanställdas förbund, skall några utgångspunkter för det följande resonemanget framhållas.

För ett fackförbund är det ett primärt mål att ansluta många medlemmar – det vill säga att uppnå en så hög organisationsgrad som möjligt. Detta är ett faktum, som vi inte behöver gå in på närmare här. Det räcker med att konstatera att fackförbunden själva understryker att det finns ett starkt samband mellan storlek och facklig makt. Ett starkt fackförbund, i betydelsen många, kan lättare sätta kraft bakom sina krav på såväl arbetsgivare som staten.²³¹ Än viktigare i det här sammanhanget är att fackförbund har kostnader för att rekrytera medlemmar, en del har större kostnader än andra då ett verksamhetsområde kan vara lättare att organisera än andra. Industriförbundsprincipen, vilken beskrivits tidigare, ledde till att mycket bredare fackförbund skapades och därmed också att organisationsfältet blev mer heterogent. Heterogeniteten varierade naturligtvis mellan olika fackförbund, men det kan konstateras, att ju större heterogenitet desto svårare att bedriva facklig verksamhet.

Organisationsgraden i ett förbund kommer med nödvändighet att fortsätta att öka så länge som kostnaden för att rekrytera den senaste medlemmen är mindre än de fördelar som förbundet får genom anslutandet.²³² Denna utgångspunkt leder vidare till konstaterandet att ett förbund som söker att öka antalet medlemmar också kommer att söka sänka sina kostnader för denna värvning. Faktorer som underlättar för förbundet att driva sin verksamhet kommer därmed att stödjas, medan det motsatta gäller för faktorer som försvårar.

Till sist skall en metodfråga beröras, vilken är tillämplig på såväl de inre organisatoriska problemen som de yttre. Det övergripande syftet är att undersöka Handelsanställdas förbunds egen uppfattning om dessa problem, inte att bevisa att dessa problem *de facto* fanns.

²³¹ Detta betyder inte att ett litet välorganiserat fackförbund nödvändigtvis är maktlöst, viktigt är dock att det har en god täckningsgrad inom sitt verksamhetsfält.

²³² Resonemanget är renodlat och abstrakt. Naturligtvis har inget fackförbund perfekt kunskap om vare sig den egna marginalnyttan eller marginalkostnaden för att värva en ytterligare medlem. Däremot känner de väl till att resurserna är begränsade. Resonemanget syftar endast till att tydliggöra ett verkligt dilemma för Handelsanställdas förbund.

Organisationsgrad

Till skillnad från industriförbunden inom LO, där de dominerande uppnått en nära nog 100-procentig anslutning, uppvisade Handelsanställdas förbund en mycket låg organisationsgrad. Detta förhållande delade förbundet förvisso med andra förbund verksamma inom servicesektorn – serviceområdet uppfattades allmänt som svårorganiserbart. Gränsområdenas otydlighet, det vill säga att alla sysselsatta inom varuhandeln inte var organiserbara, gör det dock omöjligt att fastställa förbundets exakta organisationsgrad. Innan vi går in på förbundets egna uppskattningar, skall resultaten från en aggregerad framställning över organisationsgraden i service- jämfört med industrisektorn redovisas i tabell 4.3.

Tabell 4.3 *Organisationsgraden (procent) i distributions-, restaurang- och hotellsektorn samt industrisektorn åren 1968, 1974 och 1981.*

	1968	1974	1981
Distributions-, restaurang- och hotellsektorn	48	56	67
Industrisektorn	80	85	90

Källa: D'Agostino, H. (1992) *Why Do Workers Join Unions? A Comparison of Sweden and OECD Countries*. Swedish Institute for Social Research, 22. Stockholm, s. 92.

Handelsanställdas förbunds organisationsgrad verkar dock inte ha varit riktigt så låg som Hotell- och Restauranganställdas. I slutet på 1950-talet uppskattades att organisationsgraden låg klart under 50 procent och i mitten av 1960-talet framhölls att förbundet utan vidare skulle kunna fördubbla sitt medlemsantal om de fick med alla organiserbara.²³³ Under 1960-talets andra hälft blir uppskattade uppgifter om förbundets organisationsgrad allt mer sällan förekommande och under 1970-talet finns de inte alls. Istället framhålls att oorganiserade fortfarande existerar inom området. Detta kan tolkas på två sätt. Å ena sidan kan organisationsgraden ha höjts i en sådan utsträckning att förbundet inte lika tydligt upplevde frågan som ett problem. Å andra sidan kan förbundet ha haft all anledning att dölja sin låga organisationsgrad, då denna leder till brist på legitimitet och försvagar förbundet i förhandlingar med arbetsgivarparten.

²³³ Algot Jönsson (förbundsordförande): "Många oorganiserade i handeln" i *Fackföreningsrörelsen*, nr. 47/1959 samt Handelsanställdas förbund (1966b) s. 44.

Gränsstrider och LO:s organisationsplan

Problemet med att fastställa Handelsanställdas förbunds organisationsområde försvåras av det faktum att de inte var ensamma om att organisera medlemmar inom varuhandelns område. Ett speciellt problem, som förbundet förvisso delade med många andra LO-förbund, utgjordes av gränsstrider med tjänstemannaorganisationer. Dessa, och då framför allt Handelstjänstemannaförbundet, konkurrerade om de anställda inom varuhandelns område med bland annat lägre avgifter och gynnsammare sociala förmåner.²³⁴ Segdragna gränskonflikter var resultatet av denna kamp om medlemmar.²³⁵

Stävanden att öka organisationens tillsammans med försöken att mota bort Handelstjänstemannaförbundet från det som uppfattades som det egna organisationsområdet,²³⁶ utgjorde bakgrunden till beslutet att byta namn från Handelsarbetareförbundet till Handelsanställdas förbund. Namnbytet hade varit en omdebatterad fråga sedan länge och Handelstjänstemannaförbundets framgångar under 1950-talet blev avgörande för att ett beslut skulle drivas igenom. Syftet med namnbytet var ”att bli en renodlad intresseorganisation för alla kategorier av anställda inom handeln”,²³⁷ samt att skapa nya förutsättningar för en utvidgad rekrytering inom verksamhetsfältet.²³⁸

Medlemsvärkning och medlemsomsättning

Ett återkommande skäl till den låga fackliga anslutningsgraden inom varuhandeln angavs från fackförbunds håll vara bristen på identifiering med fackföreningsrörelsen bland sektorns anställda. Dessa ansågs utgöra en särpräglad löntagargrupp som hade svårare att inse behovet av facklig samverkan och kollektivt uppträdande än andra

²³⁴ Se Axel Strands (LO-ordförande) hälsningstal till kongressen i Sv. Handelsarbetareförbundet (1956b) *Protokoll förda vid Svenska Handelsarbetareförbundets 13:de ordinarie kongress i Malmö den 6-11 maj 1956*. Malmö, s. 21.

²³⁵ Se ”Öppen strid” (ledare) i *Handelsarbetaren*, nr. 11-12/1950; ”Så var det med den saken!” (nr. 3/1951) och ”Om gränslinjerna” (nr. 7/1951) i *Handelsnytt* samt Sv. Handelsarbetareförbundet (1952) s. 60-65. I slutet på 1960-talet blossade nya strider upp med andra tjänstemannaförbund. Se de två ledarartiklarna ”Fräck utmaning, se upp för pirater”(nr. 2/1968) och ”Med i fel förbund, fick klara sig själv” (nr. 3/1968) i *Handelsnytt*.

²³⁶ Se t.ex. ”Namnändringen oroar HTF” i *Handelsnytt*, nr. 6/1956.

²³⁷ Citatet från artikeln ”Obefogad Metall-kritik mot namnbytesförslag” i *Handelsnytt*, nr. 4/1956.

²³⁸ ”Nytt namn, men samma Handels” (ledare) i *Handelsnytt*, nr. 1/1957.

löntagargrupper (frånsett lagerarbetarna).²³⁹ Denna uppfattning hade en lång tradition. Per Albin Hansson, sedermera socialdemokratisk statsminister, kommenterade 1904 problemen med att bilda ett fackförbund för handelsbiträden så här:

En stor del av skulden till missförhållandena bära nog biträdena själva på grund av sitt bristande intresse för allt vad fackorganisationerna heter och den falska klasskänsla, som driver dem bort från den klass de tillhöra och bära tillhöra, nämligen arbetarklassen och socialdemokratin.²⁴⁰

Förbundets påtryckningar för att utveckla yrkesutbildningen inom varuhandeln skall också ses i detta sammanhang. Att öka yrkeskunnigheten, och därmed skapa ett yrkesmedvetande, uppfattades av förbundet som ett kårintresse.²⁴¹ Detta då yrkeskunnande ökar kårandan.²⁴² Den, som förbundet menade förhärskande, inställningen till yrkesutbildning inom varuhandel – vem som helst kunde väl ta ett butiksjobb – ansågs hålla tillbaka såväl organisationsintresset som löneutvecklingen.²⁴³

Medlemsvärvning var en högt prioriterad uppgift inom Handelsanställdas förbund. Nya medlemsvärvningskampanjer drogs ständigt igång,²⁴⁴ i vilka förbundet framhöll att det fanns enorma rekryteringsreserver:

²³⁹ Se t.ex. Axel Strands (LO-ordförande) hälsningstal till kongressen 1956, där han framhåller svårigheterna för förbundet att få de anställda i butiker och på kontor att förstå organisationens betydelse och nödvändighet; i Sv. Handelsarbetareförbundet (1956b) s. 21. Se även ledarartikeln ”Om information och agitation” i *Handelsnytt*, nr. 1/1965, där det framhålls att organisationstanken är naturlig inom praktiskt taget alla andra yrkesgrupper, vilka finner det nära nog otänkbart att stå utanför sin fackliga organisation, medan samma hållning fortfarande är helt otillräcklig inom handeln. Samma uppfattning fördes fram av förbundsordföranden 1975. Se ”Behöver vi värvarkampanjer?” i *Handelsnytt*, nr. 7/1975.

²⁴⁰ Per Albin Hansson: ”Fria slafvar”, tryckt i det socialdemokratiska ungdomsförbundets månadstidning *Fram*, nr. 1/1904 och återgiven i Klockare, S. (1974) *Den unge Per Albin – marxisten*. Tidens förlag, Stockholm, s. 191-192.

²⁴¹ Algot Jönsson (förbundsordförande): ”Yrkesutbildningen inom handeln” i *Handelsnytt*, nr. 5/9154.

²⁴² Intervju med Algot Jönsson i *Handelsnytt*, nr. 5/1961.

²⁴³ Algot Jönsson (förbundsordförande): ”Många oorganiserade i handeln” i *Fackföreningsrörelsen*, nr. 47/1959.

²⁴⁴ Från 1950-talet, se t.ex. ”En kampanj” (nr. 8/1953), från 1960-talet se artikeln ”Antalet nya medlemmar i fjol ...” (nr. 3/1963), ”Stordrive för nya medlemmar” (nr. 7/1963), ”Nu ska vi dubbla oss” (nr. 9/1967) samt ”När värvade du själv en ny medlem sist” (nr. 2/1968) i *Handelsnytt*.

Vårt förbund är utan jämförelse den organisation inom LO som lägger ner största ansträngningar i fråga om agitation och medlemsvärvning. Det är helt naturligt eftersom vårt organisationsområde alltfjämt ger utrymme för expansion. Tyvärr har många kollegor inte ännu insett betydelsen av att ansluta sig till facket organisation och det behövs åtskilligt av upplysningsarbete och personlig påverkan innan vi kan slå oss till ro och anse arbetet avslutat.²⁴⁵

Medlemsvärvningskampanjerna var således talrika, och förbundet var något av en föregångare på området i fråga om att pröva ut nya metoder.²⁴⁶ Tävlingsmomentet kom att under 1950-talet utgöra en betydande beståndsdel i dessa kampanjer. Detta moment, som innebar att enskilda medlemsvärvare eller avdelningar erhöill priser för sina insatser i relation till antalet värvade medlemmar, var ett sätt att stimulera till ökade personliga insatser. Momentet kopplades också ibland till deltagande i studiecirkel om propagandaarbete, vilket gav möjlighet att vinna än finare priser. De medlemsvärvande kampanjerna blev allt fler under 1960-talet och allt mer påkostade. Hur dessa såg ut kan exemplifieras med den kampanj som drogs igång i hösten 1970.²⁴⁷ Denna skulle pågå i åtta månader och slutresultatet skulle redovisas på förbundets kongress 1971. Kampanjens slogan var: "Det är du som är vi, det är vi som är Handels", vilken syftade till att knyta an till gemenskapen och kollektivets stora betydelse. En mångfald av informationskanaler användes i arbetet, såsom affischer, broschyrer, annonser på de stora utomhustavlorna i storstäderna liksom i pressen samt specialinriktade branschaktiviteter, kombinerat med en aktivering av medlemmarnas personliga insatser. Medlemsvärvarna lockades att anstränga sig genom möjligheter att vinna olika priser.

²⁴⁵ "En kampanj" i *Handelsnytt*, nr. 8/1953.

²⁴⁶ Till exempel genomförde förbundet en undersökning av sitt eget propaganda-material i samarbete med Institutet för Experimentell Reklamforskning, där man testade hur såväl medlemmar som oorganiserade reagerade på olika trycksaker och informationsmaterial. Till exempel fann man att de hårdare tongångarna i agitationen accepterades av medlemmarna medan de skrämde bort de oorganiserade, att män reagerade på sakfakta och främst fäste sig för fördelar med medlemskapet och reformkrav, att kvinnor fastnade för känslomässiga argument om sammanhållning och solidaritet m.m. Se "Organisatorisk upprustning genom inre arbete" i *Handelsnytt*, nr. 9/1964.

²⁴⁷ "Nu kör vi igång jättekampanj inför kongressen" i *Handelsnytt*, nr. 9/1970. Nästa stora kampanj under 1970-talet drogs igång inför kongressen 1976. Se "Kongresskampanj" i *Handelsnytt*, nr. 7/1975.

Dessa jippobetonande kampanjer var kanske inte helt välsedda inom fackföreningsrörelsen,²⁴⁸ men förbundet såg ingen annan råd:

Man kan fråga sig om det ska var nödvändigt med kampanjer av detta slag. Tyvärr måste vi konstatera att vi inte slipper ifrån att föra en aktiv medlemsvärkning då alltjämt ungefär hälften av de handelsanställda står utanför sin fackliga organisation. Därför gäller det för var och en av oss att ”hålla rent” på våra arbetsplatser.²⁴⁹

Som alla andra fackförbund agiterade Handelsanställdas förbund mot förekomsten av ”fripassagerare”. Och även om det fanns fler inom området som inte var fackföreningsanslutna verkare inte tonen mot dessa varit hätskare än på andra håll, vilket ändå betyder att den kunde vara nog så fientlig.²⁵⁰

Den kraftiga medlemsökning, som visas i diagram 4.2, ökade dock inte organisationsgraden i motsvarande utsträckning – sysselsättningen inom sektorn ökade också, om än inte i samma utsträckning. Samtidigt fanns en mycket stor omsättning av medlemmar vilket tvingade förbundet att ständigt lägga ned ”tid, kraft och kostnader” i en utsträckning som andra förbund inte behövde.²⁵¹ Av de till LO anslutna förbunden lade Handelsanställda, åtminstone enligt deras egen uppfattning, ned de största ansträngningarna i fråga om agitation och medlemsvärkning.²⁵² Ständigt var förbundet

²⁴⁸ T.ex. kommenterades detta så här: ”Ibland får man intrycket, att en och annan även i framskjuten ställning inom den övriga fackföreningsrörelsen sätter upp ett förvånat ansikte inför förbundets propagandaåtgärder eller ler ett medlidamt leende åt arrangemang som förbundet eller dess avdelningar gör för att samla medlemmarna och skapa kontakt inom organisationen.”. Se Algot Jönsson (förbundsordförande): ”Många oorganiserade i handeln” i *Fackföreningsrörelsen*, nr. 47/1959, s. 397.

²⁴⁹ ”Bra ökning” (ledare) i *Handelsnytt* nr. 6/1963.

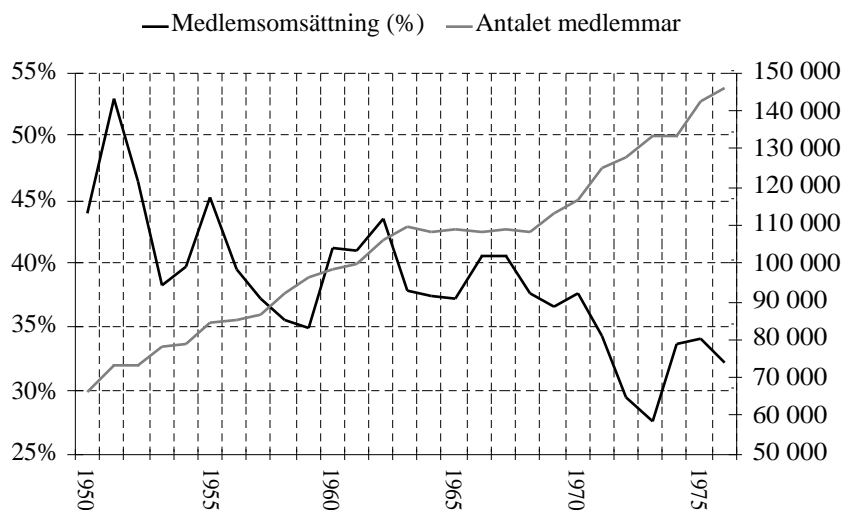
²⁵⁰ Se t.ex. ledaren ”Okunnighet eller kryperi” (nr. 3/1954), ”Fripassagerare” (nr. 9/1961), ledaren ”Oorganiserade reserver” (nr. 2/1962), ledaren ”Ensam är svag” (nr. 6/1962), ”Organisatorisk upprustning genom inre arbete” (nr. 9/1964) samt ledaren ”Sverige missionerar – men har vi det själva?” (nr. 10/1966) i *Handelsnytt*. Under andra hälften av 1960-talet var tonen dock betydligt mindre hätsk. Se t.ex. ledarartikeln där det framhålls att det inte hjälper att värva de oorganiserade genom att tala om att de är osolidariska mot arbetskamraterna och hela yrkeskåren. Istället betonades vikten av att informera om fördelarna med ett medlemskap i förbundet och att ge exempel på hur det kan gå illa. Se ”Hårdare attityder – vem vågar stå ensam?” i *Handelsnytt*, nr. 4/1968.

²⁵¹ ”Om information och agitation” (ledare) i *Handelsnytt*, nr. 1/1965.

²⁵² Detta skulle naturligtvis vara möjligt att undersöka. Men att kartlägga organisationskostnader i den utsträckning som detta skulle kräva i form av operationaliseringar och genomgång av internt räkenskapsmaterial, samt att göra detta

pressat till att ”fylla på” med nya medlemmar – under en kongressperiod (fem år) omsatte förbundet teoretiskt sett hela medlemskåren. Detta ledde naturligtvis till stora kostnader och omfattande ansträngningar för att skola in de nya medlemmarna samtidigt som förbundet sökte vägar, genom information och dylikt, att hålla de vunna medlemmarna kvar.

Diagram 4.2 *Medlemsomsättning (antalet nya och avslutade medlemmar som en procentandel av det totala antalet medlemmar varje år) och det totala antalet medlemmar i Handelsanställdas förbund under åren 1950-1976.*²⁵³



Källa: Handelsanställdas förbunds verksamhetsberättelser, respektive år.

Anm. Observera att y-axlarna är brutna. Under åren 1951, 1952, 1962 och 1968 skedde omflyttningar mellan olika förbund inom LO, vilket ledde till en ökad medlemsomsättning. Dessa organisatoriska förändringar har inte någon beröring med de omständigheter som lyfts fram i detta avsnitt.

Den stora medlemsomsättningen uppfattades dock till stor del som oundviklig. I slutet på 1950-talet uppskattades att ungefär 10 000 kvinnor avbröt medlemskapet på grund av giftermål,²⁵⁴ vilket förklarade nära två tredjedelar av antalet utskrivna medlemmar vid

för åtminstone två förbund till förutom Handelsanställdas förbund bedömdes vara så stort att det i sig skulle motivera en egen avhandling. Här får vi nöja oss med att konstatera att förbundet upplevde att de drogs med större organiseringskostnader än andra fackförbund.

²⁵³ Se *Appendix III* för underlaget till detta diagram.

²⁵⁴ Se ”1958 blir inte händelseöst” (ledare) i *Handelsnytt*, nr. 1/1958.

samma tid.²⁵⁵ Resterande medlemsförluster förklarades av att många manliga medlemmar blev egna företagare eller övergick till annan verksamhet, men det fanns också en grupp medlemmar som varje år blev strukna på grund av bristande betalning.

De yttre förutsättningarna

Kostnaderna för Handelsanställdas förbund att bedriva sin kärnverksamhet uppfattades alltså som högre än för alla andra fackförbund inom LO. Detta hade också sin bakgrund i några för detaljhandeln specifika förhållanden: handelsyrkets karaktär av genomgångsyrike, den stora andelen deltidsanställda, den stora andelen kvinnor samt den mycket splittrade arbetsplatsstrukturen.

Genomgångsyrike, deltid, kvinnor och ålder

Bland de förhållanden som ledde till en utbredd förlust av medlemmar varje år, spelade förbundets relativt stora andel kvinnliga medlemmar en betydande roll i och med att giftermål ofta ledde till ett lämnande av arbetsmarknaden.²⁵⁶ Andelen kvinnliga medlemmar ökade också över åren, se tabell 4.4.

Tabell 4.4 *Antal medlemmar i Handelsanställdas förbund, antal kvinnliga medlemmar samt andelen kvinnliga medlemmar i procent år 1950, 1960, 1970 och 1980.*

	Antal medlemmar	Antal kvinnliga medlemmar	Andel kvinnliga medlemmar
1950	66 942	28 417	42%
1960	98 755	55 815	57%
1970	117 159	79 718	68%
1980	154 184	116 300	75%

Källa: Handelsanställdas förbunds verksamhetsberättelse, respektive år.

Viktigare än att kvinnor trädde ur förbundet när de gifte sig, ett problem som dessutom minskade med tiden i och med att den kvinnliga förvärvsarbetsfrekvensen steg, var att kvinnor arbetade deltid i en mycket stor utsträckning. Två interrelaterade faktorer kan bidra stort till att förklara Handelsanställdas förbunds problem med att höja organisationsgraden. Dels att en så stor andel av de

²⁵⁵ Se förbundets verksamhetsberättelser.

²⁵⁶ Se t.ex. förbundsordförande Algot Jönssons tal på kongressen 1961 i Handelsanställdas förbund (1961) s. 7.

sysselsatta inom organisationsområdet var kvinnor, dels att dessa kvinnor också arbetade deltid i stor utsträckning (eller, annorlunda uttryckt: att deltidarbete var så utbrett inom förbundets organisationsområde). Utan att gå in på några som helst försök att förklara fenomenet, så förhåller det sig så att kvinnor organiserade sig fackligt i mindre utsträckning än män. Vidare organiserade sig deltidanställda i mindre utsträckning än heltidsanställda. Den fackliga anslutningsgraden generellt låg till exempel år 1968 för heltidsarbetande kvinnor på 66 procent jämfört med 79 procent för samma kategori män. Vidare, av alla dem som i Sverige arbetade mellan 20 och 34 timmar i veckan år 1968, var 54 procent anslutna till ett fackförbund. Av dem som samma år arbetade endast mellan 1 och 19 timmar i veckan, vilket inte var en helt ovanlig grupp inom detaljhandeln,²⁵⁷ var endast 24 procent organiserade.²⁵⁸

Karaktären av genomgångsyrike berodde inte enbart på att kvinnor som gifte sig lämnade arbetsmarknaden alternativt lämnade förbundet.²⁵⁹ Det generellt låga löneläget inom detaljhandeln bidrog också stort till förbundets medlemsomsättning. Dock kan denna faktor inte förklara den i svenskt perspektiv låga organisationsgraden – låga löner borde generellt leda till en större benägenhet att ansluta sig till ett fackförbund. Speciellt som lönepolitiken inom såväl LO som Handelsanställdas förbund i ökande grad präglades av låglönesatsningar samtidigt som kvinnolöneproblematiken ägnades en hel del uppmärksamhet.

Karaktären av genomgångsyrike gällde dock inte enbart för kvinnor. För många av de män som var sysselsatta inom sektorn, var yrket ofta bara en fas inför att antingen starta en egen butik eller för att söka sig vidare till andra verksamheter. Detta återspeglas även i den åldersstruktur som förbundet uppvisade i slutet av 1950-talet – en fjärdedel av alla medlemmar var under 25 år.²⁶⁰

²⁵⁷ 1973 arbetade cirka 15 procent av de anställda inom detaljhandeln mindre än 20 timmar i veckan. Se SOU (1975:69) s. 133.

²⁵⁸ Siffrorna i detta avsnitt bygger på D'Agostino, H. (1992) *Why Do Workers Join Unions? A Comparison of Sweden and OECD Countries*. Swedish Institute for Social Research, 22. Stockholm, s. 92-93.

²⁵⁹ Det var inte helt ovanligt att kvinnor vid giftermål slutade vara anslutna till fackförbundet med motiveringen att det räckte att en i familjen var fackansluten.

²⁶⁰ ”Ungdomssektioner inrättas” (ledare) i *Handelsnytt*, nr. 10/1959.

Arbetsplatsstrukturen

Ett annat speciellt särdrag som karakteriserade Handelsanställdas förbunds organisationsområde, och som skiljde förbundets situation i mycket stor utsträckning i förhållande till industriförbunden, var de stora svårigheterna att nå ut till de anställda. Huvudorsaken till detta var att sektorn utmärktes av mycket stort antal små arbetsgivare. Uppskattningar från 1950-talets andra hälft tydde på att ungefär tre fjärdedelar av antalet arbetsgivare i sektorn hade 1-3 anställda.

I slutet av 1950-talet var medlemmarna i Handelsanställdas förbund uppdelade på nära 9 500 olika arbetsgivare – i genomsnitt 9 medlemmar per arbetsgivare.²⁶¹ Nära hälften av detta antal arbetsgivare hade dock endast en anställd, 80 procent hade 1-5 anställda medan strax över 100 av dess arbetsgivare hade mer än 100 anställda. Merparten av antalet medlemmar befann sig hos arbetsgivare som hade mer än 10 anställda, specifika än så är det inte möjligt att vara utifrån de uppgifter som det finns tillgång till.²⁶² Dock kan konstateras att det för förbundet var mest kostnadseffektivt att rikta sina medlemsvärvande insatser mot större arbetsplatser.

Organisation och effektivitet

Denna struktur – dessa organisatoriska särdrag – skapade stora problem och kostnader för Handelsanställdas förbund. Att organisera medlemmar var mer kostsamt för förbundet jämfört med andra, mer homogena, fackförbund. Andra organisationsaktiviteter

²⁶¹ Algot Jönsson (förbundsordförande): "Många oorganiserade i handeln" i *Fackföreningsrörelsen*, nr. 47/1959.

²⁶² Detta bygger på följande resonemang: Årskiftet 1957/58 sysselsatte 4.472 arbetsgivare lika många medlemmar. 3.163 arbetsgivare sysselsatte mellan 2 och 5 medlemmar och kan alltså som allra högst ha svarat för 15.815 medlemmar eller 19 procent av hela antalet medlemmar vid denna tidpunkt. 730 arbetsgivare sysselsatte mellan 6 och 10 medlemmar, alltså som allra mest 7 300 stycken (9 procent av medlemskåren). 103 arbetsgivare sysselsatte mer än 100 medlemmar, och alltså som minst 10 300 stycken. Med ledning av detta är det dock som sagt omöjligt att säga hur många arbetsgivare som sysselsatte mellan 11 och 99 medlemmar samt hur många fler än 100 medlemmar som de 103 arbetsgivarna hade. Det kan dock konstateras att merparten av den vunna medlemskåren med nödvändighet måste ha befunnit sig hos arbetsgivare, vilka hade mer än 10 anställda. Sifferuppgifterna kommer från Algot Jönsson (förbundsordförande): "Många oorganiserade i handeln" i *Fackföreningsrörelsen*, nr. 47/1959, s. 391.

var också mer besvärliga och kostsamma, till exempel medlemskontakt, uppbörd, information och andra lokala organisationsfrågor. Dessa problem bidrog också stort till att Handelsanställdas förbund centraliserade sin organisation långt tidigare än de flesta andra LO-förbund.

Organisatoriskt består ett fackförbund av ett större eller mindre antal lokala avdelningar. Ibland kunde en ort ha flera avdelningar beroende på om fackförbundet organiserade flera skilda arbetarkategorier. Med växande arbetsuppgifter för lokalavdelningarna blev det svårt för dessa ofta mycket små enheter att bära kostnaderna och storavdelningsreformer genomfördes.²⁶³

Detta skedde inom de flesta av LO:s fackförbund och då framför allt under 1960-talet. I början av 1960, vilket var förhållandevis tidigt,²⁶⁴ tillsatte Handelsanställdas förbund en kommitté som skulle utreda förbundets organisationsformer. Resultatet av detta arbete fick betecknande nog titeln *Organisationsformer och effektivitet*,²⁶⁵ i vilket kommittén föreslog att förbundets ungefär 260 avdelningar skulle slås samman till 39 storavdelningar. Dessa skulle utrustas med en av förbundet avlönad ombudsman samtidigt som de var stora nog att bära kostnaderna för att anställa administrativ personal. Genom det fastare ombudsmannasystemet som storavdelningar gav möjlighet till förväntade sig förbundet bland annat att propaganda- och studiearbetet skulle kunna bedrivas effektivare. Storavdelningsreformen genomfördes lättare och snabbare än planerat, redan 1963 hade alla utom en storavdelning bildats och 1966 var reformen helt genomförd.²⁶⁶

Stora företag från organisationssynpunkt

De små arbetsgivarna uppskattades inte från organisationssynpunkt av Handelsanställdas förbund. Detta återspeglades bland annat i ett standardiserat manuskript över ett föredrag med rubriken "Handels har ordet" som hölls vid de fackliga centralorganisationernas konferenser i början av 1960-talet:

²⁶³ Hadenius, A. (1976) s. 161-167.

²⁶⁴ Skogsarbetarna och transportarbetarna var de två förbund som redan under 1950-talet hade centraliserat sina organisationer. Källa: a.a., s. 162.

²⁶⁵ Handelsanställdas förbund (1962) *Organisationsformer och effektivitet. Betänkande från kommittén för översyn över Handelsanställdas förbunds organisationsformer*. Malmö.

²⁶⁶ Se respektive års verksamhetsberättelse.

I dessa små enheter har den individualistiska inställning och speciella mentalitet, som alltid varit köpenskapens speciella kännemärke, funnit en god groningsgrund – inte bara bland företagarna, utan också bland de anställda. Arbetsgivarna har underblåst denna inställning bland de anställda genom talet om speciell förtroendeställning. I många fall motarbetar också fortfarande handelns arbetsgivare den fackliga verksamheten. Förhoppningen om att en gång bli sin egen frodas även ännu – hur otroligt det än kan låta – bland de handelsanställda. Även när det gäller löne- och anställningsvillkor är avståndet ofta större till kollegan i den angränsande affären än till den egna arbetsgivaren. Under sådana förhållanden är det ingen lätt uppgift att skapa förståelse för kollektivt tänkande och solidariskt uppträdande.²⁶⁷

Det var inte bara svårare att organisera anställda hos små arbetsgivare, det var också dyrare. Med en splittrad arbetsgivarpart var det oerhört besvärligt att utföra det som måste betraktas som ett fackförbunds huvuduppgift, nämligen att teckna avtal för sina medlemmar.²⁶⁸ På arbetsgivarsidan fanns två stora motparter: Handelns arbetsgivarorganisation och Kooperationens förhandlingsorganisation. Men många arbetsgivare inom detaljhandeln var inte organiserade, med följd att förbundet tecknade ett mycket stort antal lokala avtal. LO:s ordförande framhöll på kongressen 1956 att förbundet tillhörde dem som inom fackföreningsrörelsen hade flest antal avtal.²⁶⁹

Konsumentkooperationen, som uppfattades stå fackföreningsrörelsen nära, var från organisationssynpunkt den allra mest lättskötta delen av Handelsanställdas förbunds verksamhetsfält. Inom kooperationens butiker och lager fanns en nära nog total facklig anslutning och genom Kooperationens förhandlingsorganisation förhandlades avtalen centralt.²⁷⁰

Även kedjeföretagen på den privata sidan, såsom Epa- och Tempokedjorna, underlättade förbundets verksamhet stort. Arbetsplatserna var tillräckligt stora för att ge underlag till fungerande

²⁶⁷ ”Handels har ordet”, s. 3-4. Seriesignum F12, volym 1. Handelsanställdas förbunds arkiv, ARAB.

²⁶⁸ Se S. A. Johanssons (förbundsordförande) beskrivning av perioden fram till 1955 ur avtalssynpunkt i Holmqvist, E. och Alsterdal, A., red. (1956) *Folket vid varufloden*. Utgiven av Sv. Handelsarbetareförbundet vid dess 50-årsjubileum. Stockholm, s. 28-32.

²⁶⁹ Sv. Handelsarbetareförbundet (1956b) s. 21.

²⁷⁰ Se Stolpe, H. (1968) *Kooperationen som arbetsgivare 1850-1968*. KFO, Stockholm, kapitel 12-13.

fackklubbsverksamhet samtidigt som riksavtal tecknades.²⁷¹ Även ett lösare sammanhållet företag som ICA-rörelsen var förmånlig från organisationssynpunkt. Detta kan exemplifieras med en informationskampanj som genomfördes 1973 i samarbete med ICA centralt.²⁷² ICA:s VD uttryckte att organisationen alltid sett med positiva ögon på Handelsanställdas förbunds verksamhet.²⁷³ På köpmannanivå kunde det dock vara lite så och så med den saken ansåg förbundet – den fackliga aktiviteten inom ICA befanns inte riktigt tillfredsställande. Information tillsammans med tre på varandra följande nummer av *Handelsnytt*, vilka hade specialreportage om ICA, skickades till drygt 5 000 ICA-köpmän och deras anställda. Detta centrala initiativ kombinerades med aktiviteter från lokalavdelningarnas sida. Syftet med kampanjen, vilken förbundet uppfattade som framgångsrik, var främst att värva medlemmar och öka den fackliga aktiviteten, men också att etablera ett gott samarbete med de enskilda ICA-köpmännen. Samtidigt bereddes också förbundet möjlighet att delta på ICA-skolans tvååriga utbildning för butikshefer med information om sin verksamhet.

När förbundsordföranden 1961 tillfrågades om utvecklingen inom detaljhandeln framhöll han:

Småföretagen kommer visserligen inte att försvinna, men får allt svårare att klara sig. Utvecklingen går mot stora enheter, kedjeföretag och liknande. Detta är givetvis inte att beklaga ur facklig synpunkt. Det ger förutsättningar för större stadga och fastare organisationsunderlag, samtidigt som dessa företag är mer ekonomiskt bärkraftiga.²⁷⁴

Detta är också en perfekt sammanfattning av den uppfattning som styrde Handelsanställdas förbunds agerande i relation till struktur-omvandlingen i detaljhandeln. Vidare är den generell, det vill säga att den förklarar också varför förbundet 15 år senare hade svårt att

²⁷¹ Ett annat exempel på kedjebildningens betydelse för den fackliga aktiviteten utgörs av vad som hände när Meny-kedjan i Malmö splittrades. Se "Ovisst för Meny-personalen", nr. 6/1967 i *Handelsnytt*. Ett mer sentida exempel på hur kedjebildningar kunde sänka förbundets organisationskostnader utgörs av hur NK-Åhléns koncernen i slutet på 1970-talet administrerade att medlemmarnas fackavgift drogs direkt på lönen. Se "Fackavgiften dras på lönen efter fullmakt från medlem" i *Handelsnytt*, nr. 9/1978.

²⁷² Se artiklarna i *Handelsnytt*, nr. 1-3/1973, samt Handelsanställdas förbund (1974) s. 55.

²⁷³ Intervju med Nils-Erik Wirsäll i *Handelsnytt*, nr. 1/1973.

²⁷⁴ Intervju med Algot Jönsson i *Handelsnytt*, nr. 5/1961.

lämna stormarknadskonceptet,²⁷⁵ trots att den allmänna skepsisen till stormarknader dominerade. Även när förbundet blev allt mer kritiskt till utvecklingen och ville att samhället skulle detaljplanera varuhandeln, framhöll man att man inte var principiella motståndare till stora butiker.²⁷⁶ Det var inte där problemet låg, vilket det gjorde för en hel del andra grupper som hade synpunkter på koncentrationstendenserna i detaljhandeln. Vid en summering av konsekvenserna av strukturomvandlingen i detaljhandeln under perioden från 1950-talets början till mitten av 1970-talet framhölls i *Handelsnytt*:

Utifrån fackliga utgångspunkter har handelns förändring i stora drag inte haft någon avgörande negativ inverkan. Förutsättningarna att lösa arbetsmiljöproblemen har förbättrats, företagen har blivit ekonomiskt bärkraftigare, möjligheterna till facklig verksamhet har ökat genom att underlag för arbetsplatsklubbar skapats, olika samråds- och informationsorgan har bildats, den fackliga aktiviteten är ofta bättre i de något större enheterna osv.²⁷⁷

Till sist skall framhållas att ett av huvudsyftena för facklig verksamhet är att höja medlemmarnas levnadsstandard. Här spelar naturligtvis löneutvecklingen en huvudroll. Små, icke rationellt skötta butiker ansågs bromsa löneutvecklingen för hela sektorn. Denna grundbult i Rehn-Meidnermodellen – att lågproduktiva företag skulle rensas ut genom att de anställda erhöi löner som inte bestämdes av det enskilda företagens bärkraft – var en princip som

²⁷⁵ Som exempel kan också framhållas förbundets syn på stormarknadspionjären Wessels. När företaget till sist, efter många turer och mycket motstånd, kunde öppna en stormarknad i Växjö 1972 fick denna etablering positiv publicitet i *Handelsnytt*. Efter att ha sett tidningsklipp och annat material i frågan i distributionsutredningens bakgrundsmaterial, kan det konstateras att detta var en nog så ovanlig hållning till stormarknadsutvecklingen i det området. I en ledarartikel i tidningen framhölls, vilket påpekats tidigare, att det ur förbundets synpunkt fanns anledning att se positivt på Wessels utveckling då företaget alltid skött de fackliga relationerna bra. Se "Får vi för många stormarknader" (ledare) och "Nu har Wessels även öppnat i Växjö" i *Handelsnytt* nr. 8/1972, samt volym 22, YK 2808, Riksarkivet. För fler exempel på hur mycket bättre det fackliga arbetet fungerade i stormarknadssegmentet, se "Så styrs stormarknaderna – Handels med i styrelser" i *Handelsnytt*, nr. 9/1978.

²⁷⁶ Som förbundet skrev i remissyttrandet över distributionsutredningen: "Vi är dock inte principiella motståndare till stora butiker. Inte heller vill vi ha en återgång till den butiksstruktur som rådde under 1950- och 1960-talen. Vi menar istället att nyetableringar måste planeras [...]". Se *Handelsanställdas förbund* (1977) s. 82.

²⁷⁷ Per-Henrik Bergek: "Handeln under debatt" i *Handelsnytt*, nr. 7/1975. Detta konstaterande var modellerat på förbundets remissyttrande över distributionsutredningen, jämför *Handelsanställdas förbund* (1977) s. 80.

Handelsanställdas förbund till fullo slöt upp bakom. Strukturförändringen av detaljhandeln under den period som undersöks här, var därmed helt i förbundets intresse. Från de anställdas synpunkt fanns det inget att frukta, då större och mer rationellt skötta företag gav förbundet ökade möjligheter att driva igenom krav på höjda löner.²⁷⁸ Skulle problem uppstå för enskilda medlemmar i denna process, fanns den aktiva arbetsmarknadspolitiken till hands för att göra överföringen av arbetskraft mer smidig och friktionsfri.

Affärstiderna från organisationsynpunkt

Även förbundets agerande i relation till affärstiderna kan analyseras ur ett organisatoriskt perspektiv. Fria affärstider innebar att Handelsanställdas förbunds organisationsområde blev mer heterogent. Struktururomvandlingen av varuhandeln hade bidragit till att homogenisera verksamhetsfältet. Större företag och kedjebildningar ledde bland annat till att det blev lättare att organisera de anställda. Fria affärstider verkade i motsatt riktning.

Det förlängda öppethållandet ledde, som förbundet uppfattade det, till att andelen deltidsarbetande ökade i sektorn. De relativt sett generösa ob-tilläggen ökade också den andel som kunde försörja sig på att arbeta deltid, liksom de antagligen ledde till att göra extraarbete inom detaljhandeln mer attraktivt. Som vi sett tidigare organiserar sig de deltidsarbetande fackligt i mindre utsträckning än heltidsanställda. Från facklig synpunkt är därför ett utbrett deltidsarbetande mindre bra, eller som en representant i förbundsrådet uttryckte det med anledning av de fria affärstiderna:

De många anställda, som endast arbetar lördagar och söndagar går inte att få med i Handels. De utgör ett stort problem för oss inom avdelningen. Och att många vill arbeta på dessa tider fick vi erfara när vi i vår avdelning i december månad gjorde aktioner för att stoppa upp det förlängda affärsöppethållandet. Vi fick ta emot skäll av dessa anställda för att vi propagerade för ett normalt affärsöppethållande.²⁷⁹

Det verkar ha funnits en viss motsättning mellan hur de fackligt aktiva och de anställda såg på söndagsöppet. Eller hur skall denna

²⁷⁸ Op. cit., ”Snabbköp, butikskedjor och varuhus expanderar och rationaliserar” i *Handelsnytt*, nr. 3/1961.

²⁷⁹ Ingemar Svensson (Kristianstad) i Protokoll, fört vid förbundsrådets sammanträde i Finland den 3-4 maj 1973, s. 8. Seriesignum A3A, volym 55. Handelsanställdas förbunds arkiv, ARAB.

fundering från förbundets ordförande annars tolkas, vilken förandleddes av att förbundet motsatte sig söndagsöppet på Tempo:

Direktör Höglund, Åhlén & Holm, har i ett samtal med undertecknad uttryckt sin förvåning över vår reaktion. Höglund påpekade att personalen i stor utsträckning anmält sig frivilligt till söndagsarbetet och att inga större problem förevarit för att få personal att arbeta på söndagar. Det är mycket möjligt att företaget i stället för att dryfta söndagsöppet med klubbstyrelsen gått direkt till de anställda. Detta kan vara en förklaring till företagets besked att inga irritationer uppstått bland berörd personal när det gäller företagets söndagsöppethållande.²⁸⁰

Att Handelsanställdas förbund skulle låta sitt organisationsintresse styra agerandet i affärstidsfrågan, framfördes också från olika håll. Bland annat menade just Åhlén & Holms direktör Rune Höglund detta, liksom även en borgerlig ledamot i 1975 års affärstidskommitté. Argumentet var att svårigheterna att organisera den deltidssysselsatta personalen skapade förbundets krav på att återreglera affärstiderna. Detta avvisades å det bestämdaste från förbundets sida, som menade att inget kunde vara felaktigare. Agerandet skulle ses, menade förbundet, helt mot bakgrund av de starka påtryckningar som grupper av medlemmar utövade i denna fråga.²⁸¹ Av det ovanstående framgår dock att det visst är möjligt att anlägga organisatoriska synpunkter på förbundets agerande. Debatten och utredningarna i frågan var också misstänkt befriade från vad som egentligen är det stora problemet med fria affärstider ur de anställdas synvinkel. Det närmaste jag kommit ett handfast argument är att en stor andel kvinnor skulle ha varit ofrivilligt deltidsanställda, ett argument som också visar sig svårundersökt. Några medlemsundersökningar gjordes inte heller i frågan,²⁸² istället dyker det relativt

²⁸⁰ Förbundsordförande Erik Magnusson i Protokoll, fört vid förbundsrådets sammanträde i Finland den 3-4 maj 1973, s. 9. Seriesignum A3A, volym 55. Handelsanställdas förbunds arkiv, ARAB.

²⁸¹ Se Protokoll, fört vid förbundsrådets sammanträde den 27 och 28 maj 1975, s. 24. Seriesignum A3A, volym 57 samt Protokoll, fört vid förbundsrådets sammanträde i Malmö den 1 april 1976, s. 22. Seriesignum A3A, volym 58. Handelsanställdas förbunds arkiv, ARAB.

²⁸² Åtminstone inga som jag har sett. Förbundet menade dock att det var medlemsopinionen som utgjorde grunden för denna hållning i affärstidsfrågan. Detta kan inte uteslutas, på samma sätt som det inte kan uteslutas att organisatoriska skäl styrde agerandet under den studerade perioden. Vidare behöver inte heller det ena utesluta det andra. Det enda exemplet jag sett på en undersökning av vad de anställda själva tyckte om affärstiderna utfördes av studenter på Handelshögskolan i Stockholm 1978, vars resultat återgavs i *Köpmannen* (nr. 40/1978). Undersökningen begränsades till servicebutiker i Stock-

ofta upp bevis för att merparten av de detaljhandelsanställda inte brydde sig. Förbundet hade problem med att nå ut till dessa med information om affärstidsfrågan och ansåg emellanåt att personalen agerade illojalt när de så lättvindigt arbetade på, framför allt, söndagar. Den uppgift jag förelagt mig har dock inte varit att *de facto* bevisa hur de verkliga förhållandena var, som till exempel hur många som inte egentligen ville arbeta deltid eller hur många av medlemmarna som ville ha en reglering av affärstiderna, utan istället redovisa hur förbundet centralt uppfattade problemen och hur denna uppfattning styrde agerandet.

4.5 Kapitelsammanfattning

I detta kapitel har fyra problemområden tagits upp till behandling. För det första har utvecklingen i dagligvaruhandeln under perioden beskrivits. Fokus har utgjorts av de tydligaste förändringarna inom branschen: institutionella reformer som öppnade upp för konkurrens, nya försäljningsformer i och med självbetjäningkonceptets införande samt de därmed förknippade nya företagsformerna. Dessa förändringar ledde till att den småskaligt organiserade dagligvaruhandeln i stora stycken kom att ersättas med storskaligt organiserade kedjeföretag. Framväxten av dessa företag ledde till att affärstidsregleringen kom att sättas under tryck, vilket också behandlas i kapitlet.

holmsområdet. Dessa definierades efter storlek (högst 200 kvadratmeter), varusortiment (högst 2 000 varor) samt att de skulle ha öppet minst 60 timmar i veckan. Utifrån de butiker i Stockholm som uppfyllde dessa kriterier (30 stycken) gjordes ett slumpmässigt urval på 20 butiker. I dessa butiker intervjuades två anställda, en på en torsdagskväll och en på en fredagsförmiddag. Nära 90 procent av de intervjuade var för söndagsöppet. Endast 34 procent var medlemmar i Handelsanställdas förbund, och av dessa var 75 procent för söndagsöppet. Vidare ansåg 75 procent av de fackanslutna att förbundet inte företrädde medlemmarnas åsikter i affärstidsfrågan – i hela gruppen av intervjuade ansåg 90 procent att förbundet inte företrädde de anställdas åsikter. Reaktionen från Handelsanställdas förbund på denna undersökning (se *Handelsnytt*, nr. 10/1978) var att undersökningen var löjeväckande. Dels därför att den hade begränsat sig till servicebutiker, som man menade hade en kategori av anställda som var speciell då de ville arbeta på obekväma tider, då detta passade i deras sociala mönster. Dels därför att en så låg andel av de intervjuade var fackligt anslutna. Vidare kommenterades undersökningen med att förbundets ställningstagande i affärstidsfrågan byggde på ett flerårigt undersökningsarbete bland samtliga medlemsgrupper. I ett senare nummer av *Köpmannen* (nr. 43/1978) citerades studenternas handledare, vilken menade att undersökningen ur statistisk och vetenskaplig synpunkt var korrekt utförd.

För det andra har kapitlet behandlat hur Handelsanställdas förbund och LO uppfattade rationaliseringen och den påföljande strukturomvandlingen i dagligvaruhandeln. Förbundet kom att under 1960-talet inta en positiv hållning till branschens omvandling – först vid mitten av 1970-talet restes krav på intervention.

För det tredje har Handelsanställdas förbunds agerande i relation till affärstidsregleringen undersökts. Tyngdpunkten har legat på hur förbundet under 1950- och 1960-talen sökte förhindra att lagstiftningen liberaliserades, hur förbundet i början av 1970-talet kom att acceptera att affärstiderna släpptes fria och att de snart därpå krävde en återreglering.

För det fjärde har Handelsanställdas organisationsproblem lyfts fram. Dels i form av inre problem (relativt låg organisationsgrad och hög medlemsomsättning), dels i form av yttre problem (genomgångsyrke, många deltidssysselsatta kvinnor och splittrad arbetsplatsstruktur). Denna fokusering motiverades av att det var möjligt att se förbundets hållning och agerande i relation till såväl branschens omvandling som affärstidsfrågan från organisationssynpunkt. Det hävdas i kapitlet att en mer storskaligt organiserad detaljhandel underlättade förbundets verksamhet, medan fria affärstider ledde till att densamma försvårades.

Kapitel V

Möten med marknaden

De tre studerade fackförbunden agerade alla i relation till förändringar inom den bransch där medlemmarna var sysselsatta. Graden av aktivitet varierade under perioden liksom mellan förbunden. Gemensamt var dock att de tre förbunden under 1970-talet artikulerade krav som, vid ett förverkligande, hade lett till att respektive bransch fått starka inslag av planekonomisk organisering. Detta kapitel syftar till att sammanfatta de tre förbundens agerande samt att utifrån avhandlingens utgångspunkter, och i ljuset av det som framkommit, diskutera såväl agerandet som relationen mellan förbunden och LO.

5.1 Förbundens agerande

Den första studien ägnades Textilarbetareförbundet, och centreras runt agerandet i relation till det ökade inflödet av importerade textilvaror och den därmed sammanhängande krympningen av branschen. I undersökningen kom LO att ägnas betydande uppmärksamhet, vilket berodde på att de frågor som aktualiserades i och med omvandlingen av textilbranschen utgjorde ett viktigt problemkomplex för den centrala nivån inom fackföreningsrörelsen.

Den andra fallstudien behandlade Byggnadsarbetareförbundet samt de fackligt ägda företagen Riksbyggen och BPA. Å ena sidan

undersöktes företagens anpassning och agerande i relation till den politiserade bostadsbyggnadsmarknaden, å andra sidan studerades Byggnadsarbetareförbundets krav på statsmakterna i samma fråga. I denna studie erhöll LO ingen framträdande position, ett förhållande som diskuteras nedan.

I den tredje fallstudien undersöktes Handelsanställdas förbunds ställningstaganden och agerande i relation till den omvandling av dagligvarusektorn som skedde under perioden. Studien kom att koncentreras på två problemområden. Det första utgjordes av rationaliseringen i sektorn, vilken dels ledde till framväxten av mång-filialkedjor, dels till att stora delar av den småskaligt organiserade dagligvaruhandeln slogs ut. Inom detta problemområde engagerade sig också LO centralt under 1950-talet. Det andra problemområdet, inom vilket LO inte kom att aktivt driva någon ståndpunkt, utgjordes av affärstidsregleringen.

Textilarbetareförbundet

Under hela 1950-talet drev Textilarbetareförbundet argumentet att textilindustrin behövde ett rimligt tullskydd. Kulmen för detta utgjordes av förbundets påtryckningar på regeringen, i slutet av 1958, att införa minimiviktullar för de mest utsatta varugrupperna. Vidare begärdes att statliga beställningar lades ut till textilindustrin, vilket också effektuerades. Samtidigt medverkade förbundet till att en rekonstruktion av ett ylleföretag genomfördes, ett företag som egentligen inte hade de ekonomiska förutsättningarna att drivas vidare. Bakom dessa ageranden låg sysselsättningsmässiga skäl. Textilarbetareförbundet ansåg att krympningen av textilindustrin gick för hastigt.

Men bara något år senare vände förbundet tvärt. Märkligt är att Textilarbetareförbundet i sin egen historieskrivning menar att förbundet var frihandelsvänligt fram till 1960-talets andra hälft. Snarare var den tidsperiod som förbundet bekände sig till frihandelsprincipen mycket kort. År 1960 dyker det första uttalandet upp som kan tolkas i den riktningen, och då sker det tillsammans med LO i ett gemensamt yttrande. Först på den egna kongressen 1961 befästes linjen, för att upprepas på LO-kongressen samma år. Samtidigt gav Textilarbetareförbundet upp ytterligare en av 1950-talets viktiga frågor, ståndpunkten att textilindustrin hade en viktig funktion i den svenska ekonomin. På LO-kongressen 1961 uttalade

förbundet klart och tydligt att Sveriges knappa produktionsfaktorer kunde utnyttjas mer effektivt i andra näringsgrenar.

LO:s remissyttrande över tulltaxekommitténs betänkande 1956 innebar att organisationen för första gången formulerade en sammanhängande linje för hur de ansåg att den svenska handelspolitiken borde bedrivas.¹ Som påpekats var detta inte något massivt försvar för en frihandelslinje, och vad gällde textilindustrins skydd innebar yttrandet i praktiken ett accepterande av att detta låg högre än genomsnittet. Men i de generellt uppställda formuleringarna, var det uppenbart att LO på sikt såg att ett relativt högt tullskydd för en stagnationsnäring som textilindustrin, ledde till en förstärkning av dess möjligheter att konkurrera om de knappa produktionsresurserna. LO pekade på att ett långfristigt och förutsättningslöst tullskydd dämpade incitamenten till strukturrationalisering och innebar en konservering av ineffektiva företag. Problemet bestod i att detta hämmade den så viktiga produktivitetens utvecklingen, vilket då också utgjorde ett hot mot samhällsekonomin totala utveckling. LO förordade därför en begränsad sänkning av den genomsnittliga tullnivån, men oron för sysselsättningsstörningar fanns där. Än viktigare än det övergripande målet med en hög produktivitetens utveckling i ekonomin var den fulla sysselsättningen för LO. Därför framhölls behovet av en aktiv arbetsmarknadspolitik starkt i remissyttrandet. Ytterligare ett hot, som ledde till konflikt med LO:s övergripande mål, utgjorde det ökade tullskyddets effekt på prisnivån. Detta var dock inget som underströks särdeles starkt, men det fanns nämnt.

Därmed hade LO i remissyttrandet 1956 fått med de väsentliga beståndsdelar, vilka genom betänkandet *Samordnad näringspolitik*, kom att klubbas 1961 som hela fackföreningsrörelsens konsekventa frihandelslinje. Frihandel motiverades med att den främjade strukturrationaliseringar, vilket rensade ut ineffektiva företag och frigjorde produktionsfaktorer som skulle kunna göra bättre nytta någon annanstans. Vilket i sin tur befrämjade en snabb produktivitetens utveckling, som i sin tur ökade arbetarnas levnadsstandard. Dessutom pressade utlandskonkurrensen de inhemska priserna, speciellt på utpräglade hemmamarknadsprodukter. Pressade priser ledde till minskad risk för inflation, och inflation är alltid des-

¹ De allmänt hållna meningarna i *Fackföreningsrörelsen och den fulla sysselsättningen* från 1951 kan inte betecknas som en handelspolitisk linje.

organiserande.² Realekonomiska överväganden styrde med andra ord LO:s ställningstagande.

Denna frihandelslinje, liksom fokuseringen på rörlighetsstimulanser i den aktiva arbetsmarknadspolitiken tillsammans med utpekandet av den kapitalintensiva exportindustrin som den expansiva delen av den svenska ekonomin, var strategier som fick sitt verkliga genomslag i och med LO-kongressen 1961. Men de hade varit under utarbetande under 1950-talets andra hälft, samtidigt som flera av de ideologiska grundvalarna fanns redan i *Fackföreningsrörelsen och den fulla sysselsättningen från 1951*.

Under 1960-talets första hälft var problemen för Textilarbetareförbundet små, omställningen fungerade och något som liknar tillförsikt lyste fram i verksamhetsberättelserna. I takt med att omställningstakten ökade under 1960-talets andra hälft, förändrades också förbundets analys av läget. Centrala faktorer i denna utveckling var den markant ökande lågprisimporten, den snabbt fallande sysselsättningen i branschen tillsammans med de ökade svårigheterna att erhålla andra arbeten. Den anpassningsvänliga attityden upphörde och nyprotektionism växte fram. Import från underutvecklade länder ansågs inte längre vara den bästa formen av bistånd. I stället framhölls att arbetarna var exploaterade och inte fick någon del i de inkomster som exporten drog in till landet. Samtidigt övergavs också överflyttningsprincipen. Textilindustrin framhölls i slutet av 1960-talet som en näringsgren som drog in betydande exportinkomster till landet alternativt som en näringsgren, vars produktion måste upprätthållas så att Sveriges bytesbalans kunde hållas i schack. Ett argument från 1950-talet togs upp igen, nämligen textilindustrins betydelse vid avspärrning. Av beredskaps-skäl måste staten försäkra sig om ett upprätthållande av textilindustrin.

Anammandet av frihandel för textila varor visade sig sålunda vara villkorat. När omställningssvårigheterna under slutet av 1960-talet upplevdes som alltför svåra, fann både LO och Textilarbetareförbundet att importbegränsningar var nödvändiga. LO forsatte dock att i princip förespråka frihandels nödvändighet för ett litet exportberoende land, medan det nybildade Beklädnadsarbetarnas förbund under 1970-talet allt starkare krävde att den egna branschen skulle skyddas och stödjas av statsmakterna. I mitten av decenniet krävde förbundet att en begränsad planhushållning skulle

² Se framförallt Gösta Rehns artikel "Hata inflationen" från 1957, återtryckt i Rehn, G. (1988) s. 137-148; samt not 77 i kapitel I.

införas i branschen. Dels skulle detta ske genom ett aktivt statligt ingripande med handelsrestriktioner och en långsiktig näringspolitik, dels genom en ökning av det statliga ägandet av företag i branschen.

Byggnadsarbetareförbundet

Bostadsbyggnadsmarknaden karakteriserades under den studerade perioden av en mycket långtgående politisk styrning. Bostadsbyggnadskvoter och mark fördelades av kommuner enligt praxis samtidigt som de kommunala allmännyttiga bostadsföretagen fick en central roll i efterkrigstidens bostadsproduktion. Vidare erhöll flerfamiljshusbyggandet, genom statsmakternas styrning, en dominerande ställning. Finansieringen av bostadsbyggandet ransonerades genom Riksbanken och det regleringssystem som byggts upp på kreditmarknaden. Samtidigt sökte statsmakterna genom olika styrmedel pressa kostnaderna och öka industrialiseringsgraden.

Statsmakternas agerande, till exempel i form av lånetakets och förhandsbeskedens införande samt subventioneringen av elementfabriker, ledde till att branschens industrialisering tog en speciell form. Denna form gav upphov till byggandet av mycket stora homogena flerfamiljshusområden, där utbyggnaden sträckte sig över mycket lång tid. De företag som deltog i denna typ av byggande lyckades under en period att få bukt med de svårbemästrade överkostnaderna, det vill säga att bygga under lånetaket.

Riksbyggen och BPA anpassade sig exceptionellt väl till de institutionella förhållandena på bostadsbyggnadsmarknaden. Då statsmakterna gav kommunerna en central roll i efterkrigstidens bostadsbyggande, erbjöd Riksbyggen sina tjänster. Tillsammans med kommuner bildade Riksbyggen åtskilliga allmännyttiga bostadsföretag, och kunde därmed, i och med de förmånliga statliga lånebestämmelserna, bygga utan att skjuta till någon egen kapitalinsats. Vidare inriktade både Riksbyggen och BPA sin produktion, i enlighet med statsmakternas styrning, på flerfamiljshusbyggande.

Utvecklingen mot stora, fleråriga, bostadsbyggnadsprojekt möttes genom en fusion av de lokala fackliga produktionsföretagen samt en omorganisation inom företagsgruppen Riksbyggen-BPA i syfte att produktionsanpassa verksamheten. Dock kunde företagsgruppen inte, med hänsyn till den kommunalexpansiva företagsstrategin, fullfölja en totalt produktionsanpassad struktur. För att erhålla full statlig belåning för de delägda allmännyttiga bostads-

företagen kunde inte Riksbyggen och BPA gå samman helt. Uppdelningen företagen emellan var dock en teknikalitet.

Företagsstrategin, vilken kan sammanfattas som en rikstäckande organisation, vilken kunde erbjuda bland annat kommunerna alla tjänster från mark till färdigt hus över till förvaltning, visade sig under en period mycket framgångsrik. På byggentreprenörssidan var BPA i slutet av 1960-talet Sveriges största bostadsbyggnadsföretag, medan Riksbyggen med sina 15 procent av antalet färdigställda lägenheter utgjorde ett av de största byggherreföretagen.

Utvecklingen under 1960-talets andra hälft kom emellertid att hamna i konflikt med det etablerade fördelningssystemet. Stora, industrialiserade bostadsprojekt som sträckte sig över flera år var en anomali i den kommunbaserade mark- och kvotfördelningsorganisationen.

En viss grupp av företag på bostadsbyggnadsmarknaden sökte nu att anpassa sig snabbt till denna speciella form av industrialisering. Fusionen av de fackliga produktionsföretagen tillsammans med omorganisationen av Riksbyggen var ett exempel på detta, Skånska Cementgjuteriets inbrytning på bostadsbyggnadsmarknaden ett annat. Faran med denna typ av expansion torde ha varit enkel att ana; den absoluta nödvändigheten av produktionssäkerhet i form av kontinuerlig produktion, tillsammans med risken för förändrade grundförutsättningar, skapade raskt konflikter i kampen om markandelar och byggnadskvoter.

Företagen hade ända fram till ungefär 1967 hade befunnit sig på en säljarens marknad, där hyreskontroll och orörlighet garanterat avsättning för alla framställda lägenheter. Nu uppstod dessutom mer generellt avsättningsproblem, som i det tidiga skedet plågade speciellt Riksbyggens bostadsrättsproduktion.

Kombinationen av allt fler stora bostadsbyggandsprojekt och tilltagande aktörskoncentration skapade en helt ny konkurrensituation under 1960-talets andra hälft. Konflikter uppstod mellan Riksbyggen-BPA och den enskilda sektorn och dess intresseorganisationer därför att det för denna nya situation saknades etablerad praxis. De nya organisationsformerna störde branschens etablerade funktionssätt, samtidigt som konflikterna kom att hota Riksbyggen-BPA:s företagsstrategi.

Bebyggandet av till exempel Ekholmen, Alby, Sjungande dalen och Anderstorp hade det gemensamt att Riksbyggens engagemang i, eller samarbete med, ett allmännyttigt bostadsföretag ledde till att BPA fick entreprenaden utan konkurrens. Att konkurrensen sattes ur spel vid denna typ av industrialiserade projekt var dock snarare

regel än undantag. Den enskilda sektorn sökte andra sätt att tillförsäkra sig möjligheter att bygga utan konkurrens. Där Riksbyggen-BPA hade välutvecklade politiska kontakter och direkt representation i allmännyttiga bostadsföretag, hände det att den enskilda sektorn använde mark och krediter som påtryckningsmedel för att erhålla projekt. Dock skall framhållas att även Riksbyggen-BPA till viss del använde sina kredit- och/eller marktillgångar i detta syfte. Liksom att den enskilda sektorn använde politiska kanaler, då de hade möjlighet till detta.

Den enskilda sektorn sökte, genom Näringslivets byggnadsdelegations anmälan till Bostadsstyrelsen 1969, att frånta Riksbyggen rätten att bilda allmännyttiga bostadsföretag samtidigt som man krävde att de redan bildade företagen skulle fråntas sin allmännyttiga status. Försöket misslyckades, men fick till följd att Riksbyggen kom att avstå från att bilda några nya allmännyttiga bostadsföretag. Vidare tillsattes med anledning av detta byggkonkurrensutredningen.

Men det var inte endast mellan de ”konkreta” aktörerna på bostadsbyggnadsmarknaden som det uppstod konflikter. Mellan den kommunala nivån och statsmakterna fanns det under hela perioden också starka motsättningar. Den starka prioriteringen av flerfamiljshusbyggandet, framför allt efter 1966, skedde nämligen på bekostnad av kommunernas kreditbehov. Detta ledde till att de kommunala följdinvesteringarna, som dessa stora bostadsområden gav upphov till, eftersattes i mycket hög grad.³ Här sammanföll Byggnadsarbetareförbundets samt Riksbyggen-BPA:s intressen med de kommunala kraven på statsmakterna.

Byggkonkurrensutredningen var beställd av Byggnadsarbetareförbundets ordförande, tillika styrelseordförande i såväl Riksbyggen som BPA, Knut Johansson. Detta är inte något märkvärdigt i sig, då olika smala intressen hade en stor utbredning i det offentliga utredningsväsendet. Det intressanta är hur Byggnadsarbetareförbundet agerade på andra marknader än arbetsmarknaden. Detta agerande skedde dels genom de egna företagen Riksbyggen och BPA, dels genom konkreta politiska krav på statsmakterna.

Byggnadsarbetareförbundet presenterade genom utredningen BYGG 70 och skrivelserna till den socialdemokratiska partistyrelsen en helhetslösning på de problem som hade uppstått på bostadsbygg-

³ Detta underlättade inte avsättningsproblemen. Inflyttningsfärdiga bostadsområden växte upp på leriga åkrar, utan färdiga kommunikationer, daghem, skolor eller servicebutiker.

nadsmarknaden. Byggnadsarbetareförbundets ställningstagande till marknaden kan sammanfattas genom att redogöra för den ideala organisationen av byggprocessen:

Kommunerna skulle äga all mark och fördela denna med tomträtt. Staten skulle ha ansvar för alla finansieringsfrågor samtidigt som bostadsbyggnadsvolymen, genom statens försorg, skulle upprätthållas på en mycket hög nivå. Alla boendeformer skulle likställas juridiskt, belåningsmässigt och fiskalt. Bostäderna skulle uppföras av mycket stora totalproduktionsföretag, vilka integrerat såväl materialproduktion som byggtreprenörs- och byggherrefunktionen i sin verksamhet. Ågarbakgrunden – statligt, kommunalt, kooperativt eller enskilt – skulle skilja dessa totalproduktionsföretag åt. De fyra företagsgrupperna skulle blockkonkurrera med varandra och på så sätt skulle konkurrensökonomins fördelar, i form av teknisk utveckling och lägre kostnader för konsumenten, inte gå förlorade.

Summan av dessa krav var att förbundet ville flytta hela branschen bort från marknaden.⁴ Lösningen på de problem som den förändrade bostadsbyggnadsmarknaden gav upphov till under 1960-talets andra hälft, problem som till stor del hade sin grund i den politiska styrningen av marknaden (främst i form av kredit-, mark- och kvotfördelning), var för Byggnadsarbetareförbundet ytterligare styrning och än mindre av marknad.

För att åstadkomma detta använde sig Byggnadsarbetareförbundet av två metoder. För det första sökte förbundet, genom skrivelser till den socialdemokratiska partistyrelsen och direkta kontakter med industri-, inrikes- och statsministern, att få det socialdemokratiska partiet att göra förbundets förslag till partiets politik. För det andra sökte Byggnadsarbetareförbundet genom direkt departementspåverkan genomdriva sina krav. Denna byggde på välutvecklade personkontakter mellan förbundet och några departementssekreterare, vilka tidigare antingen hade haft sin anställning på förbundet eller deltagit som utomstående i förbundets programarbete.

Byggnadsarbetareförbundets försök att realisera sin politik skedde under samma tidsperiod som situationen på bostadsbyggnadsmarknaden förändrades på ett genomgripande vis. Uthyringssvårigheterna i nyproduktionen mattades inte som förväntat, utan accentuerades. Efter 1971 fick detta konsekvenser för nyproduk-

⁴ De så kallade byggkedjorna var den enskilda sektorns uttryck för samma sak. Försöken att integrera hela byggprocessen var detsamma som att söka lyfta ut dessa delar från marknaden.

tionen av flerfamiljshuslägenheter, vilken började falla drastiskt. Betydelsen av att småhusbyggandet inte hindrades vid samma tidpunkt skall inte underskattas.

Vidare verkar det som att Byggnadsarbetareförbundet fick visst gehör för flera av sina krav, framför allt på markpolitikens område. I det nybildade Bostadsdepartementet och inom det socialdemokratiska partiet pågick processer inom bostadspolitikens område, som antagligen skulle ha tillgodosett ytterligare krav som BYGG 70 ställt. Då socialdemokraterna förlorade valet 1976 sattes dock definitivt stopp för en dylik utveckling.

Handelsanställdas förbund

I ett västeuropeiskt perspektiv skedde moderniseringen av den svenska dagligvarubranschen förhållandevis snabbt. Den nya konkurrenslagstiftningen i början på 1950-talet tillsammans med nedbrytandet av den enskilda nyetableringskontrollen, skapade förutsättningar för aktörerna inom branschen att anpassa sig till självbetjäningskonceptet. Denna nya försäljningsform fick snabbt genomslag. Konsumentkooperationen var den aktör som förde in självbetjäning på bred front, då incitamenten var starkast för denna organisation. Till skillnad från den enskilda dagligvaruhandeln på 1950-talet hade konsumentkooperationen en förhållandevis stor andel anställda. Från självbetjäningskonceptet härstammade fortsättningen av den rationalisering som skedde inom branschen under de följande decennierna. Mångfilialkedjor växte fram tillsammans med allt större butiksytor, vilket i sin tur ledde till en ökad kapitalintensitet. En påtaglig koncentration skedde.

För LO var detta en önskad utveckling, då den växande distributionen av varor tog en allt större andel av arbetskraften i anspråk. Rationalisering av handeln blev ett viktigt koncept under slutet av 1940- och en bra bit in på 1950-talet. "Resursslöseriet" inom handeln hindrade att industrins produktivitetsoökningar fick genomslag fullt ut, samtidigt som det också hotade fortsatta produktivitetsoökningar i och med att arbetskraftsbristen i industrin ledde till effektivitetsförluster. Å ena sidan var det nödvändigt att rationalisera handeln för att ingen onödig fördyring skulle ske av varorna på vägen från fabriken till konsumenten. Å andra sidan var det också nödvändigt för att frigöra arbetskraft till sektorer i ekonomin som, underförstått, var mer produktiva. I syfte att åstadkomma rationalisering av handeln inledde LO ett samarbete med KF i en kommitté,

där problemen diskuterades. Artiklar publicerades också i det egna organet, där behovet av rationalisering underströks.

Handelsanställdas förbund uppmärksammade tidigt dessa strömningar inom fackföreningsrörelsen. Även från industrihåll kom det tidigt kritik mot varuhandelns traditionella struktur. Förbundets ståndpunkt i rationaliseringsfrågan var något oklar långt in på 1950-talet. Å ena sidan framhölls behovet av rationalisering, främst i syfte att förbättra företagens lönebetalningsförmåga. Å andra sidan framhölls att frågan behövde undersökas och utredas, att inga förhastade slutsatser skulle dras. Positionen kan beskrivas som skeptisk och tvekan, i kontrast till den mycket mer tydliga linje som drevs av LO.

Under samma tidsperiod som Textilarbetareförbundet kom att acceptera frihandelslinjen, kom Handelsanställdas förbund att inta en tydlig rationaliseringslinje. Det skedde en svängning mot entydig uppslutning kring det önskvärda i en strukturrationalisering av varuhandeln i riktning mot betydligt färre och avsevärt större butiker. Vad som anammades var en radikal bransch-rationaliseringslinje med den aktiva arbetsmarknadspolitiken som fokus. Liksom i utvecklingen av Textilarbetareförbundets förändrade hållning i frihandelsfrågan, är det inte möjligt att följa hur förändringen inom Handelsanställdas förbund gick till. Slutresultatet var dock detsamma – förbundet anslöt sig till de viktigaste punkterna i LO:s omvandlingsmodell.

Under slutet av 1960-talet, men framförallt ju längre 1970-talet led, växte däremot kritiken mot den snabba omvandlingen av samhället. På bostadsbyggnadsmarknaden var det småhusexpansionen som mötte motstånd, inom detaljhandelsbranschen växte kritiken mot stormarknadsetableringar. Handelsanställdas förbund kom dock inte, till skillnad från andra grupper inom arbetarrörelsen, att utveckla något stormarknadsmotstånd vid denna tidpunkt. Bristen på närhetsservice, som drev en del av kritikerna, utgjorde inte någon central punkt för förbundet. Stora butiker kom aldrig att definieras som roten till de problem som förbundet kom att uppfatta under 1970-talet. Istället riktades fokus mot det som uppfattades som en framväxande "överkapacitet" inom branschen, då stora nyetableringar (främst stormarknader) konkurrerade ut 1950- och 1960-talens fackligt välorganiserade livsmedelshallar. I takt med att

arbetslösheten inom förbundet växte fann stormarknadsmotståndet dock fäste inom organisationen.⁵

I syfte att råda bot mot ”överetablering” menade förbundet i mitten av 1970-talet, i likhet med LO och den statliga utredning som satts att behandla konsekvenserna av branschens omvandling, att det krävdes ökad styrning. Denna styrning skulle kanaliseras genom kommunerna, vilka förutom planmonopolet skulle inneha ansvaret för att utarbeta kommunala varuförsörjningsplaner. Till detta skulle fogas en kommunal nyetableringskontroll, som i likhet med den avskaffade enskilda kontroll som funnits under 1940-talet inte enbart skulle pröva nyetableringar, utan också utvidgningar av existerande butiker. I denna kommunala apparat menade förbundet att den egna organisationen skulle beredas inflytande. Vidare menade både utredningen och förbundet att en nyetableringsavgift kopplad till butikens storlek skulle införas. Dels i syfte att dämpa etableringstakten för större enheter, dels för att finansiera en rad stödåtgärder för sektorn. Detta var för övrigt den enda punkt där LO anmälde en avvikande uppfattning.

Samtidigt som det under slutet av 1960- och under 1970-talets första hälft inom fackföreningsrörelsen, liksom inom socialdemokratin, växte fram kritik mot det som uppfattades som marknadsekonomins avarter, skedde en betydande liberalisering inom ett område. Affärstidsregleringens avskaffande 1972, liksom det faktum att småhusexpansionen inte kom att hindras vid samma tid, är exempel på en utveckling som synes gå på tvärs i jämförelse med andra tendenser.

Butikernas öppettider hade varit reglerade i lag sedan 1909. Bakgrunden till regleringen var tvådelad. Dels syftade den till att i detta avseende likställa konkurrensförhållandena mellan aktörerna inom branschen, dels till att begränsa arbetstiderna för de sysselsatta. Med 1942 års arbetstidslag syntes ett av motiven för en reglering ha bortfallit, men området förblev reglerat. Konkurrensförhållandet fortsatte dock att spela en viktig roll, samtidigt som arbetstidsmotivet framhölls som fortsatt giltigt i och med att butiksägarens arbetstid inte reglerades i arbetstidslagen.

De förändrade försäljnings- och företagsformerna inom branschen skapade ett tryck på affärstidsregleringen. Framför allt mångfilialföretagen, med sin relativa kapitalintensitet, ville utöka

⁵ Detta skedde egentligen efter den tidsmässiga avgränsning som satts för undersökningen. Först 1977 finns tydliga tecken på ett motstånd mot nya stormarknader inom förbundet.

öppettiderna. Lagstiftningen var kommunalt administrerad, och antalet ansökningar om dispens växte under 1960-talet. Den traditionella handeln ville fortsatt se området reglerat, liksom Handelsanställdas förbund. LO däremot uttryckte vid några tillfällen att förlängda öppettider kunde bidra till en rationalisering av handeln, samtidigt som det skulle underlätta för kvinnor att delta i förvärvslivet.

Handelsanställdas förbund sökte under såväl 1950- som 1960-talet att förhindra att lagstiftningen avskaffades. Under 1950-talet var det tydligt att det fanns en växande opinion för utökade öppetider och förbundet sökte att vinna sympatier för sin restriktiva linje. Förbundet gjorde vissa medgivanden, såsom en timme längre öppethållande på vardagar samt att tobakshandeln kunde släppas fri, i syfte att erhålla det stöd som behövdes för att lagstiftningen skulle få kvarstå oförändrad. Denna linje visade sig dock inte framgångsrik, då en generösare tillämpning av lagstiftningen ändå drevs igenom.

Affärstidsfrågan fortsatte att utredas under 1960-talet. Då förbundet uppfattade att det skulle komma att te sig svårt att förhindra en liberalisering, ändrades strategin. Istället för att kräva kompensation i form av tidigare lördagsstängning, vilket hade varit linjen fram till mitten på 1960-talet, valde förbundet att söka öka kostnaderna för de företag som hade öppet på kvällar och helger. I förhandlingar med KF 1965 gick förbundet med på att stödja en viss liberalisering av affärstidslagen, i utbyte mot höjda tillägg för arbete på obekvämt arbetstid (ob-tillägg). I grunden fortsatte dock förbundet att vara fortsatt motståndare till en faktisk liberalisering. Genom att avstyrka ansökningar från detaljhandelsföretag till förlängt öppethållande sökte förbundet, under perioden 1967-1971, mycket aktivt att förhindra en fortsatt uppluckring av lagen. Framför allt inriktades aktiviteten på att hindra öppethållanden på söndagar.

I den utredning som tillsattes 1970 för att pröva om 1967 års affärstidslag skulle förlängas eller avskaffas, arbetade Handelsanställdas förbund återigen med parallella strategier. Första handlingsalternativet var att åstadkomma en skärpning av gällande lagstiftning. Om detta visade sig omöjligt skulle förbundet verka för ytterligare höjda ob-tillägg över hela arbetsgivarlinjen, en linje som också visade sig vara den enda framkomliga vid denna tidpunkt. Därmed kom Handelsanställdas förbund att ställa sig bakom utredningens majoritetsförslag, som innebar att affärstidslagstiftningen skulle avskaffas. Förbundet hade genom en förhandlingskonstruk-

tion med KF också fått starka incitament att även vid frågans fortsatta behandling verka för ett avskaffande. Endast *om* lagen avskaffades skulle nämligen de höjda ob-tilläggen träda i kraft.

Detta var en mycket pragmatisk hållning från förbundets sida, och någon uppslutning bakom fria affärstider i princip var det inte fråga om. Genom kampanjer sökte förbundet skapa opinion för att få allmänheten att handla på vanlig affärstid, och endast två år efter de fria affärstidernas införande 1972 framförde förbundet ett formellt krav på en återreglering. Detta är en hållning som förbundet inte fått gehör för, men som drivits sedan dess.

5.2 Slutsatser och diskussion

Vad präglade då de tre fackförbundens agerande över tiden, och hur kan man bäst sammanfatta deras relation visavi LO? I en diskussion av detta är utgångspunkterna från det första kapitlet av stor betydelse: smala och breda intressen samt att den förändrade marknadsbilden utgjorde ett centralt problemkomplex i de tre branscherna.

Importen av textila varor blev inom textilindustrin ett allt större problem, vilket Textilarbetareförbundet tvingades att förhålla sig till. I perspektivet av ett smalare intresse var den självklara reaktionen att agera för status quo i branschen, vilket också utgjorde den naturliga utgångspunkten för förbundets agerande under 1950-talet. Den ansträngda situationen på kapital- och arbetsmarknaden i slutet av decenniet tvingade fram förändringar i detta förhållnings-sätt. För det breda intresset med direkt ansvar för den ekonomiska utvecklingen, det vill säga LO centralt, var det nödvändigt att förhålla sig aktivt i denna situation, varefter en aktiv frihandelslinje blev allt mer tydlig.

I interaktionen mellan det bredare och det smalare intresset, det vill säga mellan LO och Textilarbetareförbundet, var utbytet mellan aktörerna tydligt: det breda intresset kunde lova det smalare intresset kompensation för det som föreföll vara begränsade uppoffringar. Resultatet av detta utbyte blev en relativ centralisering av bransch-rationaliseringsstrategin. En strategi som blev en profilerad LO-fråga vid samma tidpunkt.

Marknadsförändringars vidd kan dock aldrig förutsägas, vilket gjorde den tentativa överenskommelsen mellan Textilarbetareförbundet och LO bräcklig. Det kom inte att röra sig om några begränsade uppoffringar. När importandelarna inom branschen började växa allt snabbare under 1960-talets andra hälft, ledde

denna konkurrens till att branschens situation kom att bli allt mer omöjlig. Samtidigt växte arbetslösheten i förbundet, då medlemmarna inte kunde beredas sysselsättning i andra branscher i den utsträckning som skett under decenniets första hälft. I denna typ av situation är det naturligtvis inte på något vis klart att den centrala nivån kan utlova det smala intresset motsvarande förmåner för dess uppostringar. En växande risk för devolution uppstår därmed.⁶

Denna process, där överenskommelserna mellan de två nivåerna alltmer upplöses, är central för en förståelse av alla de tre studerade förbundens relation till LO. I och med att marknadsförändringarna blev alltmer genomgripande och svåröversägliga växte från slutet av 1960-talet förbundens krav på marknadsintervention. Under 1970-talet blev kraven än tydligare, med en stark inriktning på nyinterventionism och nyprotektionism. Problemet med dessa krav var att de tenderade att dra landet i alltmer centralistisk (planekonomisk) riktning. Grundläggande förändringar av såväl landets institutionella struktur som dess väljarkårs preferenser hade dock utgjort nödvändiga förutsättningar för att dessa krav skulle kunna förverkligas. Det problematiska med de interventionistiska kraven var att de öppnade marknaderna gjorde kostnaderna för branschintervention större.

I studien av Textilarbetareförbundet och omvandlingen av textilindustrin var mekanismen i denna situation tydlig. Under det tidiga 1970-talet blev branschens situation prekär och förbundets existens stod i själva verket på spel. Naturligtvis hade LO, i förbund med regeringen, kunnat utlova alltmer omfattande förmåner i syfte att söka hålla ihop den centraliserade branschrationaliseringslinje som styrts under 1960-talet. Men på grund av Sveriges handelspolitiska åtaganden liksom exportindustrins läge, kunde protektionismens gradvisa återinförande efter 1967 inte drivas särskilt långt. Förmånerna till branschen kunde med andra ord inte delas ut osynligt. Protektionism verkar brett över hela befolkningen i form av diffus stegring av priset på konfektion, medan kostnaderna för branschstöd och annan industripolitik är synliga direkt i statsbudgeten. Samtidigt blev inte dessa förmåner till branschen kortvariga, då en olustig dynamik utvecklades. Den fortsatta ökningen av importen tillsammans med det mycket snabbt stigande kostnadsläget för den svenska industrin under 1970-talets första hälft ledde till att branschens förluster växte okontrollerat. I slutänden

⁶ Devolutionsbegreppet är även det hämtat från Mancur Olson, och behandlas i slutet av detta avsnitt.

tvingades regeringen att överta en del av ägaransvaret i branschen. Om textil- och konfektionsindustrin hade varit en ensam krisindustri hade det kanske varit möjligt att ha fortsatt subventioneringslinjen. Men när bransch efter bransch upplevde besläktade svårigheter blev situationen ohållbar.

Den form som skyddet för bland annat textil- och konfektionsindustrin fick, den aktiva industripolitiken, ledde snabbt till konsekvenser i form av budgetunderskott och ökad inflation, vilket i sin tur hotade exportsektorns konkurrensläge. Detta tvingade, efter 1970-talets mitt, fram en prioriteringslinje. Rationaliseringar och nedläggningar inom branschen skedde i snabb takt. Slutsatsen för förbundet var att kostnaderna endast kunde bäras i ett ogenomskinligt protektionistiskt system. Förbundets linje blev också alltmer protektionistisk och planekonomisk, och när socialdemokraterna förlorade regeringsmakten 1976, kunde även de anamma denna linje.

I studien av Byggnadsarbetareförbundet var innovationen också enkel att urskilja. 1940-talets bostadspolitik skapade en ny byggbransch där förbundet lyckades bli en betydande företagare. En avgörande skillnad mellan studien över Textilarbetareförbundet och triumviratet Byggnadsarbetareförbundet - Riksbyggen - BPA, var att förhållandet till LO inte var av speciellt stor vikt. Kontakterna mellan förbundet och LO utspelades på en armlängds avstånd, och de konflikter som främst uppstod rörde de centraliserade löneförhandlingarna och löneglidningen inom Byggnadsarbetareförbundets organisationsområde.⁷ Att LO skulle ha sökt skapa en bransch-rationaliseringspolitik, där Byggnadsarbetareförbundets verksamhetsområde skulle ha pressats in, är närmast otänkbart. Detta

⁷ Detta har inte berörts tidigare i studien, men faktum var att Byggnadsarbetareförbundet i flera stycken ställde sig utanför fackföreningsrörelsens strävanden under den här perioden. Viktigast i detta sammanhang var att förbundet inte disciplinerades i samma utsträckning som de flesta andra förbund inom LO. Industriförbundsprincipen genomfördes aldrig konsekvent inom verksamhetsområdet, vilket dock är av mindre betydelse för denna studie då Byggnadsarbetareförbundet är det förbund som representerar industriförbundet inom fältet. Vidare undertecknade aldrig Byggnadsarbetareförbundet Saltsjöbadsavtalet. Huvudorsaken bakom detta var att man ansåg verksamhetsområdet så speciellt att avtalet inte var tillämpligt. Viktigast var att avtalets förmåner vid uppsägning och permittering vid tidpunkten för avtalets undertecknande endast skulle gälla arbetare med minst ett års anställning. Mycket få byggnadsarbetare arbetade ett år i följd för samma arbetsgivare. Till sist kan framhållas att den samordnade och utjämnade lönepolitiken var en strategi som inte togs helt väl emot av Byggnadsarbetareförbundet. Se Johansson, K. (1984) s. 20-33, 50-52 och 80-89.

antyder en hierarki bland förbunden, vilket behandlas mer nedan, samtidigt som det också antyder något mycket centralt i organisationers funktionssätt. Ett tentativt antagande skulle kunna vara att om organ som LO på central nivå skall kunna fungera, så måste en organisatoriskt rationell linje följas. Det är då inte möjligt att intervensera, och därmed riskera att hamna i potentiellt konfliktfyllda situationer, och sedan försöka köpa kompromissutrymme med alla förbund samtidigt. En rationell ledning borde tvärtom söka att intervensera så lite som möjligt.

Detta för över till en diskussion av hur det är möjligt att se på fackföreningsrörelsen. Här hävdas att man kan se LO som en central förhandlingskartell,⁸ bestående av de olika förbunden. LO fungerar, i princip, som den centrala ledningen för ett antal mycket fristående förbund. Denna typ av löst sammanhållna centralorganisationer, av allt utom till namnet fristående delar, är väl utredda när det gäller europeiska kartellföretag. Rationella fackliga centralorganisationer borde fungera på samma sätt.

Enligt Alfred Chandler bildades i de europeiska länderna under början av 1900-talet företagskarteller i syfte att erhålla kontroll över marknader i samband med att de olika ländernas tullar höjdes.⁹ Gemensamt för dessa var att de till en början bestod av nästan helt fristående delföretag, men att de efterhand drevs mot en allt starkare centralisering. Alternativet till centralisering skulle ha bestått i upplösning av kartellen. Centralorganisationens intervention i de olika delföretagen skedde normalt i samband med olika krissituationer. Antingen därför att delföretag hotades av kollaps på grund av brist på övergripande styrning och rationalisering, eller därför att delföretag drabbats av speciella problem i form av till exempel dålig skötsel eller ägarbyten. Den centrala ledningen tvingades i dessa situationer att ta huvudansvaret för att inte hela organisationen/kartellen skulle drabbas. En sista utväg i dessa lägen var att söka ökade konkurrensbegränsningar, eller subventioner, från staten.

LO:s agerande är möjligt att uppfatta på samma sätt. Centraliseringen av lönerörelserna var en i stora stycken ovillig process, men ett överlämnande av delarna till de ingående förbunden var omöjligt på grund av skäl som redan behandlats (framför allt okontrollerade kompensationskrav och accelererad prisstegringstakt). Löneglid-

⁸ Jfr Åmark, K. (1986), (1989) och (1993).

⁹ Chandler, A. D. (1990) *Scale and Scope. The Dynamics of Industrial Capitalism*. Belknap Press, Cambridge, Mass.

ningen utgjorde en sorts kompensationsmekanism, där en del förbund kunde få en viss kompensation för centraliseringen.

Även skapandet av specifika branschrationaliseringslinjer var en relativt motvillig process. Den centrala nivån hamnade i konflikter och var tvungen att skapa kompromisser utifrån sin mellanposition mellan regering och förbund, liksom utifrån positionen av ett bredare intresse. Därför intervenerar den centrala nivån i minsta möjliga grad i ett förbund som Byggnadsarbetareförbundet, som utgjorde ett av de resursstarkaste "delföretagen" i förhandlingskartellen.

Byggnadsarbetareförbundets branschrationaliseringslinje formades utifrån två andra faktum. Dels att regeringen (staten) styrde bostadsbyggnadsverksamheten genom kontrollen över finansieringen, dels att de drev egna företag. Detta ledde till att förbundet hade ett större intresse, och en större insyn, i den egna branschens funktionssätt än andra fackförbund. Dessutom var det av stor betydelse att de egna företagen var snabbväxande, konkurrensutsatta samt kapitalkrävande. Förbundets krav kom också att beröra just begränsningar av marknadsmekanismen vad gällde konkurrensen om såväl kapital och mark som byggprojekt. I takt med företagens uppbyggnad ökade naturligtvis också förbundets ekonomiska och inomorganisatoriska styrka.

Under 1960-talet växte dock allokeringsproblematiken i takt med den allt större trängseln på kapitalmarknaden. Under den sista stora expansionsepoken i den centralplanerade bostadspolitikens era, under åren 1966-1969, var allokeringskonflikterna legio. Inte minst var det de expansionsbegränsningar som regeringen introducerade som tvingade de fackliga företagen liksom de enskilda in i ett alltmer konfliktfyllt fält. När sedan de gradvisa liberaliseringarna av bostadsmarknaden eliminerade sektorns efterfrågeöverskott på kort tid, och de ökade utrymmet för ett friare marknadsval fick oöverskådliga och totalt oväntade effekter, drabbades företagen av överkapacitets- och lönsamhetsproblem. I takt med att de tomma lägenheterna ökade skapade Byggnadsarbetareförbundet en verklig branschrationaliseringslinje i och med utredningen BYGG 70. Det kan med fog sägas att denna är den första utredning från ett stort svenskt fackförbund med systemförändrande drag, i den mening att planekonomiska lösningar tänks ersätta marknadsmekanismen.

Under 1970-talet formades här en av de stora skiljelinjerna i svensk politik. Den starka byggkoalitionen utgjorde en betydelsefull kraft inom socialdemokratien, men den ideologiska linjen att begränsa marknadsvalet utgjorde å andra sidan en opinionsmässig belastning i valrörelserna. Den politiskt möjliga linjen under 1970-

talet blev istället att subventionera nästan hela bygg- och bostadssektorn. Senare blev detta ett växande statsfinansiellt problem, som till sist tvingade fram prioriteringar. Något som för övrigt ligger helt utanför den här framställningen.

Handelsanställdas förbund är, som alla andra förbund, ett särfall. Branschens stora innovation var även här lätt urskiljbar: den kapitalintensiva distributionssektorn i form av självbetjäning, livsmedelshallar, lagercentraler och stormarknader. Denna nya struktur introducerades i ett läge där Handelsanställdas förbund befann sig i en svag situation inom LO (jämför krisintervention i karteller, ovan). Förbundet karakteriserades av låga löner och låg organisationsgrad. Framför allt var dock problemet att man centralt och i andra starkare fackförbund (främst Metallindustriarbetareförbundet) uppfattade distributionssektorns arbetsintensiva karaktär som ett hot mot och ett hinder för mer centrala mål. Egentligen var det inomorganisatoriska trycket mot förbundet förvånansvärt starkt; den orättvisa roll som distributionssektorn fått som hackkyckling för till exempel förbundsekonomen i Metallindustriarbetareförbundet var ett återkommande tema i förbundspressen under 1950-talet. Den egna organisationens ställningstagande till LO:s krav på rationalisering var svävande och oscillerande.

Läget blev dock helt annorlunda när den nya distributionssektor, som började bli synlig i skarven mellan 1950- och 1960-tal, växte fram till ett reellt alternativ. Förbundets inställning till struktur-rationalisering var faktiskt, under en lång tid, den tydligaste av alla de tre studerade förbunden. Distributionssektorns omvandling ses som lösningen på nästan alla förbundets problem. Den låga organisationsgraden skulle lösas genom en genomgripande omvandling av handeln bort från de gamla småbutikerna, där gränsen mellan ägare och anställd ofta var suddig. Dessutom skulle de färre och större butikerna göra det billigare och enklare att organisera den tillfälliga och flyktiga arbetskraften. Till detta kom att den högre kapitalintensiteten förutsågs öka arbetsproduktiviteten, vilket skulle kunna höja branschens nedpressade lönenivå. Förhållandet mellan LO, Metallindustriarbetareförbundet och Handelsanställdas förbund blev som en konsekvens mycket mer harmoniskt. Man kan säga att den branschrationaliseringslinje som lades framför förbundet tillfredsställde alla viktiga fackliga aktörer.

Med andra ord kom det nya sättet att organisera detaljhandeln att under några år i ovanligt hög grad omhuldas av fackförbundet. Den lilla tveksamhet som kan skönjas under recessionen 1966-1967, när strukturuomvandlingen började nå större, mer välorganiserade

butiker var av relativt obetydligt slag. Stormarknaderna som under samma period etablerades sågs till en början av förbundet som den slutgiltiga lösningen på organisationens problem.

Affärstiderna var den andra viktiga frågan som följde i kölvattnet på den ökade kapitalintensiteten och den allmänna samhällsomvandlingen. Med denna förändring hade förbundet mycket större bekymmer. Vad som var drivande för motståndet mot en liberalisering är till viss del fortfarande en gåta efter denna studie. En tentativ förklaring är att organisatoriska problem styrde Handelsanställdas förbunds agerande såväl när det gällde struktur-omvandlingen som affärstidsregleringen.

Det fanns ett motstånd mot förlängda öppettider i förbundet redan under det tidiga 1950-talet. Skillnaden mot hållningen visavi den branschrationaliseringslinje som beskrivits ovan var att detta motstånd bibehölls under hela undersökningsperioden (liksom ända in nutid). Eftersom motståndet hade svårt att vinna stöd hos andra delar av arbetarrörelsen eller i samhället i stort, tvärtom var förbundets naturliga allierade i denna fråga alltid Köpmannaförbundet, tvingades man att utveckla en kompromisslinje, som kom att bli permanent.

Denna linje var tydlig från acceptandet av tobakshandelns liberalisering (1956), ända fram till uppgörelserna om ob-tilläggen (1966-1971). Det stora bekymret för förbundet var att liberalisering och sedermera även ett avskaffande av affärstidsregleringen drevs hårt av de stora företagen, samtidigt som frågan var politiskt populär. Frågan blir då varför förbundet stannade kvar i sin nejsägarposition. Det enklaste svaret vore medlemsopinionen. Problemet är dock att detta vet vi inte – jag har inte funnit någon opinionsundersökning som bekräftat detta. Tvärtom finns det anledning att tro att många medlemmar i denna lågbetalda grupp faktiskt välkomnade ob-tilläggen och den möjlighet dessa innebar för att höja förtjänsten. Man kan säga att ett moment 22-problem här uppstod för Handelsanställdas förbund: om förbundet var framgångsrikt i att höja ob-tilläggen uppstod ett incitament för arbetskraften att sprida ut sin tjänstgöring. Därmed stegrades organisationskostnaderna igen, när de koncentrationstendenser som redogjorts för ovan, delvis upphävdes.

Den positiva linje till strukturomvandling som Handelsanställdas förbund så länge stod för, eroderades under 1970-talets andra hälft. Denna period ligger utanför denna studies avgränsning, dock skall påpekas att de liberaliserade och uppsplittrade öppettiderna spelade en viktig roll i denna process. De ”köpfabriker” man i slutet av

1960-talet hade sett framför sig tedde sig alltmer såsom varande i terrängen utspridda, ständigt öppna och befolkade av oorganiserad arbetskraft. Det visade sig att moderniseringen inte ledde fram till den homogenitet man hade väntat sig, utan tvärtom en ny heterogenitet. Med detta gick Handelsanställdas förbund, om än senare än de andra förbunden, in i den radikaliserade skara som 1970-talets fackföreningsrörelse utvecklades till.

Den genomförda studien har visat sig kunna bidra till att belysa en rad problemställningar, vilka under studiens gång har prioriterats bort. Utifrån de tre fallstudierna skulle det vara möjligt att till exempel belysa hur enskilda individer spelat en viktig roll i fackförbundens agerande. En annan infallsvinkel som skulle förtjäna en mer ingående analys är hur fackförbunden och speciellt Riksbyggen använde retorik för att uppnå sina syften. Istället för att ta fasta på dessa resultat, skall det problem som närmast anknyter till annan forskning på området lyftas fram, nämligen fackföreningsrörelsens radikalisering.

Den svenska fackföreningsrörelsen under 1970-talet, det vill säga såväl LO som de ingående förbunden, formades till en organisation som i flera av de karakteriserande dragen skiljde sig märkbart från de som dominerat under 1950- och 1960-talen. Denna utveckling var synlig i hela arbetarrörelsen. Ulf Olsson har formulerat det som att den gamla basen för den kompromissvilliga och pragmatiska politiken försvagades. En försvagning som var synlig redan under slutet av 1960-talet. Den förda politiken hade under de föregående decennierna framgångsrikt kombinerat fördelnings- och tillväxtbefrämjande strategier.¹⁰ Denna kombination kan förstås som emanerande ur ett bredare intresse, och hade med all sannolikhet avgörande betydelse för att det socialdemokratiska partiet kom att erhålla en statsbärande funktion under perioden.

Koncentreras frågan om arbetarrörelsens radikalisering till de tre studerade förbunden, kan det konstateras att dessa fick gehör för sina smala intressen från såväl LO som från SAP, i en utsträckning som hade varit otänkbar under 1950- och 1960-talen.¹¹ Förbundens

¹⁰ Se Olsson, U. (1993) "Industrilandet" i *Äventyret Sverige. En ekonomisk och social historia*. Bra Böcker, Höganäs, s. 79-109 samt Olsson, U. (1994) "Planning in the Swedish Welfare State" i Clement, W. och Mahon, R., red. *Swedish Social Democracy: A Model in Transition*. Canadian Scholars' Press Inc., Toronto.

¹¹ Jonas Pontusson menar att orsaken till att LO kom att driva radikala krav i relation till investeringspolitiken under perioden 1968-1976, delvis berodde på att organisationen ville brygga över intressekonflikter inom och mellan fackförbunden. Att denna radikalisering (t.ex. i fråga om löntagarfonderna) inte rakt

krav emanerade ur materiella intressen, vilka hotades av att marknadsmekanismer fick större genomslag. Detta förklarar också varför Handelsanställdas förbund kom att radikaliseras senare än de två andra studerade förbunden – förbundets materiella intressen kom inte att hotas förrän senare. De tre studerade förbunden hade med andra ord alla sina speciella skäl till att driva kraven på den förda politiken i denna riktning.¹²

Enligt Mancur Olson är en devolution av det bredare intresset att förvänta:

Though encompassing political parties and offices in certain types of electoral system can remain encompassing for indefinitely long periods, encompassing interest organizations, such as business organizations and labour unions, are eventually bound to devolve, implicitly or explicitly, into narrow special-interest groups.¹³

Olson menar att företag och fackförbund verksamma på en viss marknad, inom vilken utvecklandet av oväntade förändringar skapar stora vinster eller förluster för aktörerna leder till att de hamnar i en situation som tillhandahåller exceptionella möjligheter för kartellisering alternativt subventionering. Med tiden kommer, menar Olson, allt fler företag och fackförbund att befinna sig i exceptionella omständigheter där fördelarna av att lämna, alternativt opponera sig mot, den allomfattande organisationen blir ovanligt stora. I denna situation finner branschorganisationen inom en allomfattande organisation att den har kraftfulla incitament att hävda sitt smalare intresse, även om detta intresses förverkligande är skadligt för organisationen som helhet. I längden har detta implikationer för den allomfattande organisationen:

av var en reflektion av medlemmarnas krav, utan att det var ett sätt att upprätthålla organisatorisk sammanhållning. Se Pontusson, J. (1992a) speciellt s. 25.

¹² Detta kan kontrasteras mot Walter Korpi som lägger tyngdpunkten i en förklaring av fackföreningsrörelsens radikaliserings i att arbetarklassens maktresurser ökat: "När löntagarnas kollektiva maktresurser växer, stiger deras anspråksnivå och utsträcks till att också gälla bestämmanderätten i arbetslivet och näringslivet". Se Korpi, W. (1978) *Arbetarklassen i välfärdskapitalismen. Arbete, fackförening och politik i Sverige*. Prisma i samarbete med Institutet för social forskning, Stockholm, citat s. 363. Se även Jonas Pontussons kritik av Korpis teori i Pontusson, J. (1984a) "Behind and Beyond Social Democracy in Sweden" i *New Left Review*, nr. 143/1984.

¹³ Olson, M. (1996) "The Varieties of Eurosclerosis: the Rise and Decline of Nations since 1982" i Crafts, N. och Toniolo, G., red. *Economic Growth in Europe since 1945*. Cambridge University Press, Cambridge, s. 85.

As subordinate units gain autonomy, and as separate industry or occupational caucuses are formed, an encompassing organization will tend to become merely a clearing house for the separate interests of its subordinate parts.¹⁴

Under 1970-talet formades LO till just ett *clearing house* för de olika smalare intressen som fackföreningsrörelsen består av. Denna utveckling är sannolikt nära knuten till att de faktorer som i första kapitlet sammantaget benämndes som fackföreningsrörelsens disciplinering, i centrala delar kom att försvagas. Det tydligaste exemplet på detta utgörs av explosionen av vilda strejker från 1969 och ett antal år framöver. Denna utveckling hade, menar till exempel Peter Swenson, ett samband med att LO:s utjämnande lönepolitik kom att få ett allt större genomslag.¹⁵ Dels därför att löneandelen hölls tillbaka i framgångsrika företag, dels därför att den ledde till ökade skillnader mellan tjänstemän och arbetare.¹⁶ Framväxten av starka tjänstemannaorganisationer på arbetsmarknaden ledde också till att LO:s position som allomfattande organisation kom att eroderas.

Naturligtvis berodde denna utveckling på grundläggande ekonomiska omställningar. Redan 1969 beskrev Peter Drucker, i boken med den talande titeln *The Age of Discontinuity*, hur världsekonomin befann sig i ett skede av kraftig strukturell förändring; liberaliseringen och förskjutningarna inom världshandeln, kapitalmarknaderna och varumarknaderna liksom de hierarkiska strukturernas ersättande med vertikala nätverk var alla viktiga beståndsdelar i denna process.¹⁷ Det var detta förlopp som i sin förlängning tvingade den svenska fackföreningsrörelsen till kritiska val av den typ som behandlas i avhandlingen.

¹⁴ a.a., s. 87-88.

¹⁵ Swenson, P. (1989) s. 84-95.

¹⁶ Uppfattad ojämlikhet i lönehänseende mellan olika grupper, såväl inom företag som mellan företag, utgjorde dock oftast motivet bakom de vilda strejkerna. Se t.ex. Ohlström, B. (1977) *Vilda strejker inom LO-området 1974 och 1975*. Landsorganisationen, Stockholm, s. 23-45 samt Johansson, P-O. (1981) *Från LKAB till ASAB. Strejker och lockouter på den svenska arbetsmarknaden 1970-74*. Arbetslivscentrum, Stockholm, s. 42, 49, 52, 54, 60 samt 70-71.

¹⁷ Drucker, P. (1968) *The Age of Discontinuity. Guidelines to Our Changing Society*. William Heinemann, London. Se även t.ex. Schön, L. (2000) *En modern svensk ekonomisk historia. Tillväxt och omvandling under två sekel*. SNS, Stockholm, speciellt s. 431-432.

Appendix

Appendix I: Tabell och diagram

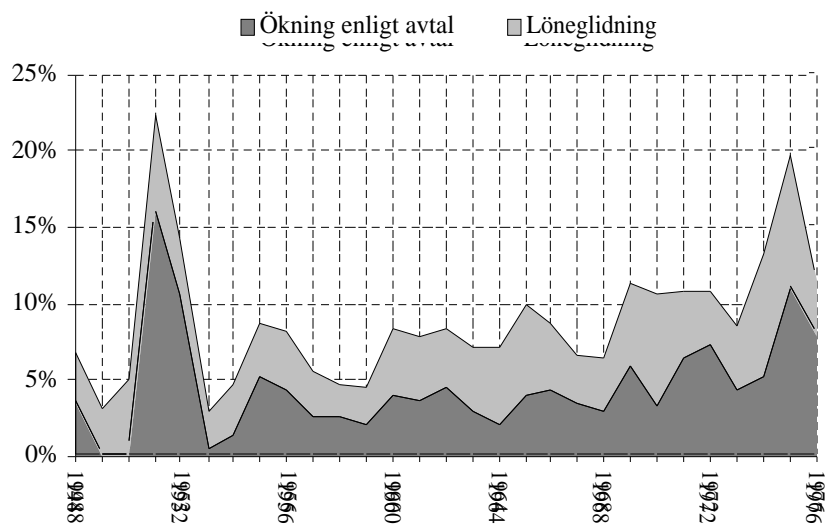
Tabell 6.1 *Lönespridningen mellan LO:s avtalsområden i relation till det samlade industrigenomsnittet (100 procent) vissa år under perioden 1959-1976.*

	1959	1963	1965	1968	1970	1973	1976
Höglöneområden	+16,7	+15,5	+15,3	+13,6	+11,2	+8,3	+6,6
Låglöneområden	-12,9	-11,4	-10,6	-9,6	-8,8	-7,9	-6,5
Spridning	29,6	26,9	25,9	23,2	20,0	16,2	13,1

Källa: Ohlsson, I. (1980) "Den solidariska lönepolitikens resultat" i *Lönepolitik och solidaritet. Debattinlägg vid Meidnerseminariet den 21-22 februari 1980*. Landsorganisationen, Stockholm, s. 188-190.

Anm. Måtten avser hur mycket den genomsnittliga lönen överskrider eller underskrider industrigenomsnittet. Sålunda skall tabellen läsas så att för kategorin "höglöneområden" översteg den genomsnittliga lönen industrigenomsnittet med nära 17 procent år 1959, medan lönen för kategorin "låglöneområden" i genomsnitt låg nära 13 procent under industrigenomsnittet samma år. Den totala lönespridningen var därmed nära 30 procent, d.v.s. skillnaden mellan de högst och de lägst betalda inom industrins avtalsområde i genomsnitt. Ovanstående utgör ett mycket enkelt mått på lönespridningen inom industrin. Då detta mått endast mäter en genomsnittlig spridning, döljs det faktum att det naturligtvis fanns grupper inom höglöneområdet som erhölet en lön som vida överskred detta genomsnitt. Lika som det fanns låglönegrupper som befann sig än längre från industrigenomsnittet än vad som här anges. Det enkla måttet räcker dock för denna framställning, då det är sammanpressningen som sådan som utgör fokus.

Diagram 6.1 Den totala förtjänstutvecklingen för vuxna industriarbetare under åren 1948-1976, fördelad på ökning enligt avtal och löneglidning (procent).



Källa: Martin, A. (1984) "Trade Unions in Sweden: Strategic Responses to Change and Crisis" i Gourevitch, P., m.fl. *Unions and Economic Crisis: Britain, West Germany and Sweden*. George Allen & Unwin, London, s. 344-345.

Appendix II: Det lokala mönstret – exemplifieringar till konflikterna på bostadsbyggnadsmarknaden

Här behandlas sju konflikter på bostadsbyggnadsmarknaden där Riksbyggen-BPA utgör den centrala aktören. Exempelen syftar till att visa vilka typer av spänningar som uppstod på denna politiserade marknad. De hänför sig alla till andra hälften av 1960-talet, då detta system befann sig på sin höjdpunkt. En motsvarande skildring, där den enskilda byggverksamheten hade utgjort fokus, hade varit helt möjlig.¹ Den stora skillnaden hade utgjorts av att markinnehav hade utgjort den centrala faktorn, istället för samarbetet med kommunala bostadsföretag.

Ekholmen – Linköping

I Linköping byggdes under 1960-talets andra hälft tre stora bostadsområden, Ryd, Skäggetorp och Ekholmen, vilka alla beviljades förhandsbesked av Delegationen för bostadsfinansiering.² Två av dessa, Ryd och Ekholmen, byggdes av BPA.³

Tillkomsten av Ekholmen följer ett intressant mönster. Historien börjar redan i början av 1960-talet, då Linköpings stad förvärvade Ekholmens gård i den dåvarande ytterkanten av staden.⁴ Den

¹ Liksom andra aktörer på bostadsbyggnadsmarknaden hade varit möjliga att skildra i detta hänseende. Konflikter uppstod inte endast mellan de fackliga företagen och den enskilda byggsektorn, även inom den enskilda sektorn uppstod konflikter mellan å ena sidan små och medelstora företag och å andra sidan de stora rikstäckande företagen. Även mellan den kooperativa sektorn och den allmännyttiga uppstod konflikter relaterade till den här situationen.

² SOU (1968:30) s. 60.

³ Byggherre för Ryd, vars projektering bestod av nära 1 500 lägenheter, var det allmännyttiga bostadsföretaget i Linköping. Ryd upphandlades i konkurrens, med generalentreprenad. En anbudstävlan som vanns av BPA, och som inte skapade något förtret någonstans. Värt att notera är att Ryd utgör ett av de första industrialiserade projekten med förhandsbesked, och ett av de få som lades ut för öppen anbudstävlan och som inte tillämpade totalentreprenadsformen. Det var för övrigt endast två industrialiserade projekt med förhandsbesked där totalentreprenadsformen användes tillsammans med en öppen anbudstävlan – alla andra utfördes antingen i egen regi eller tillämpade förhandlingsanbud. Källa: SOU (1968:30) s. 60 och Brattberg, H. (1973) *Olägenheter till tusen. Den nya bostadskrisen*. Geber, Stockholm, s. 108-110.

⁴ Förspelet till bebyggandet av Ekholmen finns beskrivet i artikeln "Fint samarbete på Ekholmen pressar kostnaderna" i *Bygge och Bostad*, nr. 8/1968.

inköpta marken reserverades, enligt stadens markfördelningspraxis, för Riksbyggen.⁵

I samma veva uppträdde även Östergötlands läns Landsting, som var i färd med utbyggnaden av ett stort regionsjukhus, som bostadsproducent i Linköping. Detta i syfte att tillgodose bostadsbehovet för sin egen personal. Bostadsbyggande tillhörde inte landstingets egentliga kompetensområde, vilket måste ha utgjort huvudorsaken till att ett samarbete kom att etableras mellan Riksbyggen och landstinget. Tillsammans bildade de två ett bostadsföretag; Östergötlands Landstings bostadsbyggen AB. Aktiemajoriteten sköts till av landstinget, medan Riksbyggens andel uppgick till 40 procent. Till verkställande direktör för företaget utsågs Riksbyggens lokale ombudsman. Det nybildade företaget kom också att erhålla allmännyttig status.⁶

Bolagsordningen, som med all sannolikhet hade upprättats i överensstämmelse med de krav som bostadslånekungörelsen ställde för att ett bostadsföretag skulle erkännas som allmännyttigt, föreskrev att anbud för upphandling av bostadsprojekt skulle inhämtas från minst tre byggnadsentreprenörer. Ett sådant upphandlingsförfarande fann det nya företaget inte tjänligt från ekonomisk synpunkt när det gällde bebyggandet av Ekholmen. Företaget begärde att få frångå bolagsordningen, en dispens som också erhöles.⁷ Kravet som uppställdes var att den entreprenör som städslades var tvungen att lämna ett bindande bud under lånetaket.

”Denna åtgärd banade vägen för att Riksbyggen, och Landstingsbolaget kunde gå ut i en gemensam upphandling med BPA”, skriver personaltidningen för Riksbyggen och BPA.⁸ Upphandlingen syftade till att tillvarata den stora seriens vinster, hette det vidare. Projekteringen av Ekholmen startade under 1967, och den första etappen bestod av över 1 000 lägenheter. Bebyggelseplanen innehöll dock 3 200 lägenheter allt som allt, och hela området planerades att stå klart 1976.⁹

⁵ En enskild byggherre, AB Östgöta-Byggen, erhöles också ett stort markområde i Linköping (Skäggetorp) och sedermera också en byggnadskvot på nära 1 700 lägenheter. Området bebyggdes i egen regi, och erhöles förhandsbesked. Se: SOU (1968:30) s. 60 och Brattberg, H. (1973) s. 109 och 111.

⁶ ”Ekholmen och Ekholmens centrum” i *Byggforum*, nr. 7-8/1972.

⁷ Se ”Bakgrunden till Ekholmen” i *Bygge och Bostad*, nr. 1/1969.

⁸ ”Fint samarbete på Ekholmen pressar kostnaderna” i *Bygge och Bostad*, nr. 8/1968.

⁹ ”Centrum innan man flyttar in” i *Bygge och Bostad*, nr. 7/1972.

Händelseförloppet i Linköping med Riksbyggens engagemang i ett allmännyttigt bostadsföretag, och förhandlingsupphandlingen med BPA av ett mycket stort bostadsprojekt, var en delvis ny utveckling. Ny såtillvida att projektet var mycket stort och upptog en betydande del av Linköpings bostadsbyggnadskvot för en lång period. Förfarandet skapade viss oro bland konkurrenterna, och föranledde en del sura kommentarer.¹⁰ Mönstret kom dock snabbt att förstärkas och konflikten mellan å ena sidan Riksbyggen-BPA, å andra sidan den enskilda byggsektorn, hårdnade för att innan 1960-talets slut kulminera i ett försök att frånta Riksbyggen och deras minoritetsägda kommunala företag statusen som allmännyttiga.

Botkyrka – Stockholm

Ett av de största bostadsbyggnadsprojekten under slutet av 1960- och början av 1970-talet var utbyggnaden av norra Botkyrka, söder om Stockholm. Projekteringen omfattade närmare 15 000 lägenheter i områdena Hallunda, Fittja, Norsborg och Alby.¹¹

En kommun av Botkyrkas storlek hade vare sig resurser eller kompetens att genomdriva ett bostadsbyggnadsprojekt av dessa dimensioner. Genom en lex Bollmora-överenskommelse år 1965 kom hela utbyggnaden av norra Botkyrka att överlåtas på Stockholms stad och dess största allmännyttiga bostadsföretag AB Svenska Bostäder. Detta arrangemang underlättades också av att Stockholms stad redan ägde stora markområden i norra Botkyrka. Uppdelningen av marken på de olika byggherrekategorierna, under Svenska Bostäders ledning, följde i stort det mönster (45-45-10) som etablerats genom Sättraöverenskommelsen.¹²

¹⁰ Se ledare: ”’Tjänlig’ upphandling utan konkurrens” i *Byggnadsindustrin* (Nyhets-extra) 22 november 1968 samt ”Bakgrunden till Ekholmen” i *Bygge och Bostad*, nr. 1/1969.

¹¹ I slutändan färdigställdes något över 10 600 lägenheter. Se Johansson, I. (1987) s. 579 och 582-583.

¹² Att denna marknadsfördelningsmodell skulle tillämpas blev känt redan 1965. Borgarrådet (s) Folke Lundin dementerade i ett brev till Expressens ledarsida att Stockholms stad, i överenskommelsen med Botkyrka kommun, sökt att för de egna allmännyttiga bostadsföretagens räkning kapa åt sig hela utbyggnaden av Botkyrka. Lundin skriver att ”Det har från stadens sida hela tiden varit avsett att här ha en fördelning efter den modell som tillämpats för Sättra-Vårbyexploateringen.”. Folke Lundin: ”Missvisande om Botkyrka” i *Expressen*, den 4 juni 1965.

Hallunda och Fittja

Den planerade bostadsbebyggelsen i Hallunda och Fittja utgjorde tillsammans nära 45 procent av den totala utbyggnaden av norra Botkyrkaområdet. Dessa två projekt tillföll enskilda byggherrar.

Bostadsmarken för den planerade bebyggelsen i Hallunda ägdes av Stockholms stad. Svenska Bostäder lade ut denna på totalentreprenad genom en öppen anbudstävling, som vanns av John Mattson Byggnads AB.¹³ Anbudsförfarandet i Hallunda blev hårt kritiserat av entreprenörsföretagen, bland annat ansågs det att upphandlingen var för hårt styrd av kommunen, villkoren oklara och anbudstiden för kort.¹⁴ Hallunda-projektet fick sedermera förhandsbesked om statliga lån.¹⁵

Privatbyggmästaren Ernst Ehn ägde den bebyggelseplanerade marken i Fittja, mark som kommunen i ett inledningsskede hade planer på att expropria. Byggnadsrätten erhöll Ehn genom en förlikning med kommunen, där kommunen övertog marken till ett pris som låg långt under det som Ehn hade betalat mot att Ehn fick bebygga området med tomträtt. När området stod klart sålde Ehn bostäderna till det allmännyttiga bostadsföretaget Familjebostäder AB.¹⁶ Turerna med marken i Fittja väckte än mer upprördhet än anbudsförfarandet i Hallunda; dels på grund av de enorma vinster som hävdades in av det företag som sålt marken till Ehn, dels på grund av att Ehn genom att äga marken kunde "tilltvinga" sig byggnadsrätten av Fittja utan konkurrens från andra företag.¹⁷ Detta medverkade sannolikt till att Ehns ansökan om förhandsbesked för de statliga lånen inte tillstyrktes.¹⁸

¹³ "Byggstarten i Botkyrka försenas ej" i *Byggnadsindustrin* (Nyhetsextra) 21 februari 1969.

¹⁴ Se t.ex. "Upphandling av Botkyrka en serie egendomligheter" i *Byggnadsindustrin* (Nyhetsextra) 5 april 1968 samt "Botkyrkastaden eldar sinnena" i *Byggnadsindustrin* (Nyhetsextra) 23 augusti 1968.

¹⁵ Brattberg, H. (1973) s. 110.

¹⁶ Intressant, om än något utanför det aktuella ämnesområdet, är att försäljningen till Familjebostäder utgör ett exempel på hur olönsam fastighetsförvaltning kommit att bli för enskilda företagare. Ernst Ehn hävdade i *Byggnadsindustrin* (nr. 37/1971), under rubriken "P-lånen tvingade Ehn att sälja", att man som enskild företagare inte längre kunde förvalta fastigheter som finansierats med de nya statliga paritetslånen.

¹⁷ Johansson, I. (1987) s. 581-582; Jonason, A. (1970) *Byggherrarna*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, s. 263-265 samt "Svindlande markaffärer i Fittja" i *Byggnadsarbetaren*, nr. 7/1972.

¹⁸ "Förhandsbesked om byggglån till Botkyrka men ej Fittja" i *Byggnadsindustrin* (Nyhetsextra) 21 augusti 1970 samt Brattberg, H. (1973) s. 110.

Norsborg och Alby

Områdena Norsborg och Alby tillföll två allmännyttiga bostadsföretag. Svenska Bostäder bebyggde Norsborg i egen regi.¹⁹ Denna projektering stötte, till skillnad från de andra områdena, inte på några öppna konflikter.²⁰ Bakgrunden till detta står att finna i att marken i Norsborg sedan lång tid tillbaka ägdes av Stockholm stad. Den stränga variantbegränsning och storleken på de serieeffekter som projekteringen av Norsborg uppvisade gav vidare Svenska Bostäder förhandsbesked om statliga lån.²¹

Samtidigt som Botkyrka kommun kom överens med Stockholms stad att låta Svenska Bostäder ta det övergripande ansvaret för utbyggnaden av kommunen norra delar, bildades ett eget allmännyttigt bostadsföretag: AB Botkyrkabyggen.²² Detta bolag var inte renodlat kommunalt, utan bildades med hjälp av Riksbyggen. Riksbyggen ingick därmed som minoritetsdelägare och innehade två av fem styrelseplatser. En av dessa besattes av Riksbyggens verkställande direktör Gösta Blomqvist.²³

¹⁹ Sverker Feuk (AB Svenska Bostäder): "Anbudstävlan modell Botkyrka" i *Byggnadsindustrin*, nr. 6/1969.

²⁰ Men, Norsborg var föremål för en mycket ovanlig, för att inte säga unik, framstöt från en enskild byggtreprenör. Vid upphandlingen av Hallunda, vilken ju vanns av John Mattson Byggnads AB, lämnades sexton anbud. Tre av anbuderna kom från Skånska Cementgjuteriet, varav ett från dotterbolaget Ohlsson & Skarne. I sitt anbud frångick Ohlsson & Skarne de föreskrifter som Svenska Bostäder uppställt för upphandlingen och lade ett anbud inte bara på Hallunda, utan inkluderade också det angränsande Norsborg. Då företaget avvek både från anbudsunderlagets storlek och den upprättade generalplanen föll anbudet bort från den slutliga bedömningen. Bakgrunden till framstötten på Svenska Bostäders eget område var enligt Ohlsson & Skarne att det inte var funktionellt motiverat att bibehålla en uppdelning av området Hallunda-Norsborg i två delar. Vidare angav företaget i anbudet att de var införstådda med att deras anbud måste leda till en förhandling med Svenska Bostäder. En tolkning av detta förfarande skulle kunna vara att Ohlsson & Skarne ville pröva praxis. Källa: "Vår syn på Botkyrka. Redovisning av Ohlsson & Skarnes anbud" i *Vi Cementgjutare*, nr. 2/1969. Se även Sverker Feuk (AB Svenska Bostäder): "Anbudstävlan modell Botkyrka" i *Byggnadsindustrin*, nr. 6/1969 samt ledare i *Byggforum*, nr. 3/1969.

²¹ "Förhandsbesked om byggglån till Botkyrka men ej Fittja" i *Byggnadsindustrin* (Nyhetsextra) 21 augusti 1970.

²² Jonason, A. (1970) s. 266.

²³ Gösta Blomqvist utsågs till verkställande direktör i Riksbyggen efter Erik Severin. Severin avgick i samband med företagets omorganisation 1967, då han ansåg att denna innebar att producentintresset fick ett alltför strakt inflytande på konsumentens bekostnad. Se Johansson, K. (1984) s. 251-253.

Botkyrkabyggen tilldelades den enskilt största delen av bostadsbebyggelsen: projekteringen av cirka 4 000 lägenheter i Albyområdet. Detta område lades inte ut för upphandling, utan gick efter ett enhälligt beslut i Botkyrkabyggens styrelse direkt till Riksbyggen. Riksbyggen anlidade i sin tur, utan konkurrensutsättning, BPA som totalentreprenör och detta med Botkyrkabyggens välsignelse.²⁴ Huvudregeln var dock den att Botkyrkabyggen skulle ha begärt in anbud från flera olika byggföretag, men en dispensregel kunde upphäva detta krav. Entreprenaden kunde ges till en förutbestämd byggare om kommunalnämnden lämnade dispens, en dispens som också gavs av en enhällig kommunalnämnd.

Detta förfarande skapade stort rabalder; Byggnadsentreprenörföreningen kunde inte godta att Riksbyggen-BPA utom tävlan tillskansade sig Alby. Varför kan man undra – de enskilda byggarna hade ju redan fått den andel av Botkyrkaprojektet som tillkom dem enligt den fördelningsprincip som upprättats efter Sättraöverenskommelsen. Men det kan ju också ha varit så, att även om de enskilda bygherrarna fått sina 45 procent, så var det inte acceptabelt för dem att Riksbyggen genom allmännyttan skulle erhålla en andel av byggnationen som vida översteg de 10 procent som vanligtvis skulle ha tillkommit en kooperativ byggherre. Dock skall framhållas, återigen, att Riksbyggen var minoritetsdelägare i ungefär 50 kommunala bostadsbolag, så bristen på upphandling i Alby var inte en engångsföreteelse. Men det som skiljer Alby från de flesta andra sådana här förhandlingsentreprenader mellan ett kommunalt bostadsbolag, Riksbyggen och BPA var storleken på projektet.

På våren 1969, efter det att första etappen på 1 300 lägenheter påbörjats av BPA på Albyåsen,²⁵ skrev Sten Källenius i egenskap av direktör för Byggnadsentreprenörföreningen ett brev till Botkyrkabyggen där han hemställde att de kommande etapperna i Albyområdet skulle lämnas ut på entreprenad.²⁶

Svaret från Botkyrkabyggen, som kom sent omsider, var att Källenius' hemställan lags till handlingarna.²⁷ Detta fick Källenius att vända sig direkt till kommunalnämnden i Botkyrka med fram-

²⁴ Jonason, A. (1970) s. 265.

²⁵ "Ingen femma bland 4 200 bostäder i Alby-Botkyrka" i *Byggnadsindustrin* (Nyhetsextra) 14 mars 1969.

²⁶ "Allmännyttiga bostadsföretag, bildade av kommunerna och Svenska Riksbyggen" i *Informationsbrev* (nr. 3/1969) från Näringslivets byggnadsdelegation, s. 6 samt "Problematisering i Botkyrka" i *Byggnadsindustrin* (Nyhetsextra) 20 juni 1969.

²⁷ *ibid.*

ställan om entreprenadtävlan. Botkyrkas kommunalnämnd svarade inte i egentlig mening på denna framställan heller, utan hänvisade till att man överlätit exploateringen och allt vad därtill hörde på Botkyrkabyggen och att det sätt på vilket bolaget dittills hade skött handläggningen av Alby inte gett någon grund för kritik.²⁸

Skellefteå

I början av 1968 slöts ett avtal mellan Skellefteå stad och tre byggherrar; Riksbyggen, HSB och det allmännyttiga bostadsföretaget Stiftelsen Skelleftebostäder (Skebo),²⁹ om en stor del av bostadsbyggandet i staden för flera år framöver.³⁰

Staden förband sig i avtalet att upplåta mark och byggkvot till de tre byggherrarna kontinuerligt under en längre period. Avtalets giltighetstid angavs till fem år, för att därefter löpa vidare med två års uppsägningstid. Någon exakt storlek på de kommande byggkvoterna eller några exakta angivelser om vilken mark som skulle ställas till de tre byggherrarnas förfogande framgick inte.

I avtalet stipulerades att staden upplät mark och byggnadskvot till de tre byggherrarna under förutsättning att de i sin produktion använde sig av element från en elementfabrik som BPA planerade att uppföra i kommunen.³¹ Vidare föreskrevs att byggherrarna å sin

²⁸ Ledare: "Entreprenadtävlan i Botkyrka eller inte" i *Byggnadsindustrin* (Nyhetsextra) 22 augusti 1969 samt Ledare: "Konsten att förhindra konkurrens" i *Byggnadsindustrin* (Nyhetsextra) 12 september 1969.

²⁹ Skebo var ett av de allmännyttiga bostadsföretag där Riksbyggen, utan att vara minoritetsdelägare eller representerade i styrelsen, skötte förvaltningen av företaget. Detta samarbete startade 1965. Källa: "Riksbyggens samarbete med allmännyttiga bostadsföretag". Inkomna skrivelser 23.12.1969-14.4.1972. Volym I, YK 2538, Riksarkivet.

³⁰ Avtalet finns beskrivet i "Upphandling av bostadsbyggande utan anbuds-konkurrens" i *Pris- och kartellfrågor*, nr. 4/1970 samt "HSB i Skellefteå och Västerbottens Bygghandelsförbund mot BPA Byggproduktion AB, Svenska Riksbyggen och Stiftelsen Skelleftebostäder SKEBO" i *Pris- och kartellfrågor*, nr. 1-2/1972.

³¹ Upprinnelsen till detta krav var att Betongkonstruktioner i Skellefteå AB, som hade BPA som huvuddelägare, ansökt om lokaliseringstöd för en elementfabrik. De instanser som behandlade frågan om lokaliseringstöd, länsstyrelsen och Arbetsmarknadsstyrelsen, ansåg sig inte kunna bedöma verksamhetens framtidsutsikter. Då Skellefteå stad gärna såg att en elementfabrik uppfördes i kommunen, uppstod frågan hur man skulle kunna trygga avsättningen för en del av den planerade elementfabrikens produkter. Till saken hör också att något lokaliseringstöd aldrig beviljades med påföljd att elementfabriken inte heller kom att uppföras. Turerna kring BPA:s elementfabrik går att följa i

sida genom avtal sinsemellan skulle samordna sitt arbete och bilda ett konsortium för avtalets genomförande.

Riksbyggen, HSB och Skebo träffade därefter ett samarbetsavtal för bebyggelse av de områden som de skulle få tilldelade sig i Skellefteå. Konsortiet träffade vidare våren 1969 ett avtal med BPA, där de förband sig att låta BPA som totalentreprenör bebygga de tilldelade exploateringsområdena.

Huvudmotivet bakom detta förfarande, det vill säga avtalen mellan såväl staden och de tre byggherrarna, som avtalet mellan byggherrarna sinsemellan och BPA, var att hålla samman en så stor byggvolym att byggnationen kunde ske i en så pass lång serie att ett industrialiserat byggande var möjligt.³² Men förfarandet hade också den effekten att byggkvoten i Skellefteå nästintill skulle komma att slukas av ett enda byggföretag, BPA, för åtskilliga år framöver. Även avtalet med BPA var på fem år med förlängningsklausul.

De andra verksamma entreprenörerna i Skellefteåområdet reagerade starkt på detta.³³ En av de större byggentreprenörerna på orten, Hallström & Nisses, anhöll i en skrivelse till drätselkammaren i Skellefteå om att få vara med och konkurrera om flerfamiljshusbebyggelsen.³⁴ Hallström & Nisse underströk risken för att BPA skulle få en monopolställning om det kommunala bostadsbolaget fortsatte att utan anbuds förfarande i flerårsavtal ge BPA förtur till bostadsproduktionen i staden. Men drätselkammaren lämnade skrivelsen utan åtgärd eller kommentar, så när som på att den skickades vidare till de tre byggherrarna Riksbyggen, HSB och Skebo för kännedom.³⁵

volymen "BPA/Riksbyggen, Elementfabrik Skellefteå", Byggnadsarbetareförbundets arkiv.

³² Riksbyggen och BPA var mycket nöjda med detta avtal och försökte få tillstånd liknande sådana i Lidköping och Kiruna. Källa: Protokoll fört vid sammanträde med BPA:s och Riksbyggens gemensamma direktion den 22 januari 1968. Volym: "BPA/Riksbyggen, Gemensamma direktionen, protokoll 1967-1968", Byggnadsarbetareförbundets arkiv.

³³ Ledare: "BPA-monopol eller konkurrens" i *Byggnadsindustrin* (Nyhetsextra) 13 december 1968.

³⁴ Skrivelse till drätselkammaren i Skellefteå stad från Byggnadsaktiebolaget Hallström & Nisses, daterad 28 mars 1968. Knut Johanssons samlingspärmar nr. 53, Byggnadsarbetareförbundets arkiv.

³⁵ Sammanträdesprotokoll från drätselkammarens arbetsutskott, Skellefteå stad, daterad 8.4.1968. Knut Johanssons samlingspärmar nr. 53, Byggnadsarbetareförbundets arkiv.

Förfarandet fick dock, om än nästan ett år efter att avtalet slöts, Näringsfrihetsombudsmannen (NO) att reagera.³⁶

I sitt beslut över förfarandet i Skellefteå menade NO att det avtal som slutits mellan Skellefteå stad och de tre byggherrarna inte kunde granskas inom NO:s verksamhetsområde.³⁷ Avtalet mellan byggherrarna och BPA ansåg däremot NO inte överensstamma med konkurrensbegränsningslagens syfte att främja en från allmän synpunkt önskvärd konkurrens.³⁸ Men något föreläggande om att upphäva avtalet gjorde NO däremot inte, istället hänvisades till en statlig utredning vilken tillsatts för att förbättra konkurrensförutsättningarna inom bostadsbyggandet, och ärendet avskrevs från vidare handläggning.³⁹

³⁶ I en skrivelse hösten 1969 infortrade NO ett yttrande i saken från de berörda parterna. Drätselkammaren framhöll i sitt yttrande att staden praktiserat liknande förfaranden med markområden och byggkvoter, om än i mindre omfattning, tidigare samt att villkor om upphandlingsformerna enligt praxis inte ställts. Skebo anförde att de endast följt de riktlinjer som drätselkammaren beslutat samt att de ansåg sig ha tillvaratagit boendeintressenternas målsättning på ett tillfredsställande sätt. BPA menade att avtalet mellan dem och de tre byggherrarna var resultatet av en gängse upphandlingsordning, som dessutom inte var förbjuden enligt konkurrensbegränsningslagstiftningen. Riksbyggen och HSB formulerade ett gemensamt yttrande till NO, där de hävdade att det inte torde tillkomma NO att ifrågasätta inom den kommunala självstyrelsen fattade beslut. Vidare framhöll Riksbyggen och HSB att bostadsproduktion i allmänhet såvitt gällde enskilda byggnadsentreprenörer är undandragen konkurrens och egentligt konsumentinflytande. Detta yttrande kom sedan den lokala HSB-föreningen att ta avstånd ifrån. Efter en föreningsstämma hos HSB Skellefteå byttes styrelsen ut, och det beslutades att företaget skulle bryta det ingångna avtalet med såväl BPA som Skellefteå stad. Men detta kom sedan inte att ske. Den nyvalde ordföranden i HSB Skellefteå förklarade att föreningsstämmans beslut om fri upphandling skulle vara en vägledande princip i fortsättningen, men att företaget inte ville äventyra kvottilldelningen. Därmed fick BPA fortsätta att bygga åt HSB i konsortiets pågående projekt, bostadsområdet Sjungande dalen. Se: *Pris- och kartellfrågor*, nr. 4/1970, s. 88ff; ledare: "Vad väntar NO på?" i *Byggnadsindustrin* (Nyhetsextra) 13 mars 1970 samt "BPA får fortsätta i Sjungande dalen" i *Byggnadsindustrin* (Nyhetsextra) 20 mars 1970.

³⁷ Detta då avtalet avsåg upplåtelse av fast egendom, något som den lagstiftning som NO hade att tillämpa inte omfattade (1953 års lag om motverkande i vissa fall av konkurrensbegränsning i näringslivet).

³⁸ NO framhöll att i och med att staten minskat bostadsbyggnadskvoten i Skellefteå under åren 1969 och 1970, så kunde det konstateras att dessa båda års igångsättning av bostadsbyggande av flerfamiljshus i staden till två tredjedelar omfattades av avtalet mellan de tre byggherrarna och BPA. Därmed hade dels huvuddelen av bostadsbyggandet i Skellefteåområdet undandragits konkurrens, dels hade ett enda företag tillförsäkrats en dominerande ställning under minst en femårsperiod. Se *Pris- och kartellfrågor*, nr. 4/1970, s. 92.

³⁹ HSB Skellefteå drev dock saken vidare genom att efter NO:s yttrande begära att Näringsfrihetsrådet genom förhandling skulle upphäva det ingångna avtalet

När exploateringen av Sjungande dalen var genomförd hemställde de tre byggherrarna att de i enlighet med det träffade avtalet med Skellefteå stad skulle tilldelas mark och byggkvot i nästa aktuella område, Anderstorp.⁴⁰ Staden stod också fast vid sin del av avtalet och erbjöd de tre byggherrarna att exploatera den del av Anderstorphsområdet som var avsett för flerfamiljshusbebyggelse.

HSB frånträdde dock avtalet med såväl Skellefteå stad som avtalet med Riksbyggen, Skebo och BPA och förlorade därmed mark och byggkvot för det aktuella området.⁴¹ Detta lämnade Riksbyggen och Skebo ensamma som byggherrar för Anderstorps flerfamiljshusområde, och samarbetet med BPA som totalentreprenör fortsatte på samma villkor som i Sjungande dalen.

med BPA. Det allmännyttiga bostadsföretaget Skebo däremot beslutade, med en rösts övervikt, att inte vidta några åtgärder för att söka säga upp avtalet. Vid de förhandlingar som kom till stånd mellan HSB Skellefteå, Skebo, Skellefteå stad och BPA i slutet av sommaren 1970, kom HSB och BPA överens om att samarbetet vid exploatering av bostadsområden inom Skellefteå stad inte skulle komma att gälla vid de nya markområden som HSB skulle få sig tilldelade. För den då kommande sista etappen av HSB:s bebyggelse i Sjungande dalen skulle däremot avtalet gälla under villkoret att det pris som BPA gav kunde godkännas av HSB. Källor: ledare: "Sjungande dalen till Näringsfrihetsrådet" i *Byggnadsindustrin* (Nyhetsextra) 24 april 1970; "Skebo och BPA-avtalet" i *Byggnadsindustrin* (Nyhetsextra) 29 maj 1970 samt "HSB och BPA överens om att frågå monopolavtal" i *Byggnadsindustrin* (Nyhetsextra) 4 september 1970.

⁴⁰ *Pris- och kartellfrågor*, nr. 1-2/1972.

⁴¹ Bakgrunden till HSB:s agerande synes dels vara att den nya styrelsen i HSB Skellefteå inte hade den "bindning" till Riksbyggen-BPA som den tidigare styrelsen haft, dels att förtroendet för BPA som den billigaste entreprenören inte var alltför högt. Genom att frånträda avtalet med BPA så frånträdde HSB också sitt samarbetsavtal med Riksbyggen och Skebo. Kravet på samarbete mellan de tre byggherrarna var ju också inskrivet i avtalet med Skellefteå stad, så genom att bryta med BPA bröt HSB också indirekt med staden. Detta var absolut inte HSB:s avsikt, då detta avtal garanterade långsiktig tilldelning av mark och byggkvoter – något som alla byggherreföretag naturligtvis mycket gärna skulle vilja tillförsäkra sig. Genom att driva frågan vidare till Näringsfrihetsrådet måste HSB haft förhoppningar om att undanröja avtalet med BPA utan att för den skull bli av med samarbetet med de andra två byggherrarna, och därmed också behålla avtalet med Skellefteå stad intakt. Detta resonemang bekräftas av den hemställan som HSB gjorde till Näringsfrihetsrådet, då man framhåller att företaget inte längre hade några garantier för att få ytterligare mark från kommunen och att man befarar att de större byggherrarna Riksbyggen och Skebo kunde komma att tilldelas en större del av byggkvoten på HSB:s bekostnad. Se *Pris- och kartellfrågor*, nr. 1-2/1972.

Behandlingen av avtalen hamnade sedermera i det nybildade Marknadsrådet.⁴² Förutom HSB Skellefteå hade även Västerbottens Byggbranschförening hemställt att Marknadsrådet, med stöd av konkurrensbegränsningslagen, skulle söka undanröja det träffade avtalet med BPA.⁴³

BPA, Riksbyggen och Skebo avgav en gemensam invändning mot de sökandes talan. I sin invändning hävdade de, om det överhuvudtaget var möjligt att pröva avtalet i enlighet med konkurrensbegränsningslagen, att avtalet med BPA inte medförde någon risk för att byggkostnaderna inte begränsades. Poängen med avtalet var just att begränsa kostnaderna; byggherresamverkan och nyttjandet av endast en entreprenör syftade till att industrialisera byggandet genom en rationalisering och effektivisering av metoderna. Eventuella strukturella effekter av avtalet, menade BPA, Riksbyggen och Skebo, måste ställas mot statsmakternas önskemål att främja ett industriellt byggande – en förutsättning för detta var en koncentration inom branschen till färre och större företag.

Drätselkammaren i Skellefteå stad gick även den på industrialiseringslinjen i sitt yttrande. Kammaren pekade på de uppenbara vinster som byggande i stor volym och långa serier medförde, något som i ett område av Skellefteås storlek förutsatte samarbete mellan byggintressenter. Därför hade man inte sett det som förenligt med vare sig kommunens eller bostadskonsumenternas intressen att tvinga fram en uppspaltning av de aktuella planområdena, det vill säga att tilldela varje intressent var sitt stycke.

I december 1971, tre år efter att avtalet slöts, friades BPA, Riksbyggen och Skebo från misstanken att ha kränkt konkurrensbegränsningslagen. Även Marknadsrådet gick på industrialiseringslinjen – att använda totalentreprenad i syfte att genom stora projekt och långa serier rationalisera och främja en industrialisering av byggandet medför per definition en begränsning av konkurrensen anförde Marknadsrådet i sitt utlåtande.⁴⁴ Men detta betydde inte

⁴² Näringsfrihetsrådet upphörde med sin verksamhet vid årsskiftet 1970/71. Det då nyinrättade Marknadsrådet övertog, bland annat, Näringsfrihetsrådets uppgifter.

⁴³ Byggbranschföreningen anförde i sin hemställan att avtalet tillförsäkrade BPA en väsentlig del av det totala byggandet inom kommunområdet under en lång tid framöver, vilket i sinom tid skulle leda till en strukturomvandling av byggbranschen i staden i och med att många enskilda byggföretag skulle bli tvungna att lägga ned. Se *Pris- och kartellfrågor*, nr. 1-2/1972.

⁴⁴ *ibid.* Se även "Privatbyggarna fick bakslag i flerårig attack om Skellefteå" i *Bygge och Bostad*, nr. 10/1971.

automatiskt ett brott mot konkurrensbegränsningslagen; för att detta skulle vara fallet måste det bevisas att konkurrensbegränsningen medfört skadlig verkan. Marknadsrådet menade att kändesidan inte bevisat att avtalet medfört sådan skadlig verkan.⁴⁵

Arlöv – Burlöv

I den skånska kommunen Burlöv, i nära anslutning till Malmö stad, utspelades under åren 1967-1970 ett komplicerat spel om markäggande och byggrätt. Hösten 1967 köpte Sulcus, ett dotterbolag till Skånska Cementgjuteriet, ett stort markområde, Arlovsgården, av Svenska Sockerfabriks AB (SSA).⁴⁶ Merparten av denna egendom låg inom Burlövs kommun och resterande del befanns inom Malmö stad.⁴⁷

Malmö stad var inte intresserat av att bilda något sorts bolag tillsammans med Burlövs kommun och Skånska Cementgjuteriet för att exploatera markområdet, utan begärde i stället expropriation av den del av Arlovsgården som fanns inom Malmö stads gränser.⁴⁸ Mellan Burlövs kommun och Skånska Cementgjuteriet upptogs däremot förhandlingar om en gemensam exploatering.

Skånska Cementgjuteriets ursprungliga förslag om hur en sådan gemensam exploatering skulle gå till hade en del likheter med Riksbbyggens kommunalexpansiva strategi. Burlövs kommun skulle bilda ett gemensamt bolag med Skånska Cementgjuteriet; Burlövs Fastighets AB. Bebyggelsen av tomtmarken skulle fördelas i tre lika stora delar; en del till Skånska Cementgjuteriet, en del till det all-

⁴⁵ Enligt Marknadsrådet var det dock tänkbart att en sådan skada hade varit fallet i ett tidigare skede, men i och med att HSB brutit det ingångna avtalet hade detta eventuella förhållande undanröjts. HSB:s utbrytning hade, enligt rådet, minskat BPA:s andel av byggenskapen i Skellefteå i en sådan utsträckning att utrymme beretts för andra företags verksamhet.

⁴⁶ Burlövs kommun hade redan 1964 tagit kontakt med SSA i syfte att köpa den del av Arlovsgården som befann sig inom kommunens gränser. På detta stadium var SSA inte intresserade av att sälja, men på våren 1967 togs förhandlingar upp igen. Beskedet i augusti 1967 att Skånska Cementgjuteriet köpt hela Arlovsgården, slog, enligt socialdemokraterna i Burlöv, ned som en bomb. Se *Burlövs-aktuellt*. Information från socialdemokraterna. Nr. 1, december 1969. Gruppkursband till hushållen.

⁴⁷ Arlovsgården var totalt 165 hektar, varav cirka 130 hektar låg befanns inom Burlövs kommun. Källa: *ibid*.

⁴⁸ Jonason, A. (1970) s. 78.

männlyttiga Burlövsbostäder och en del till bostadsrättsföreningar.⁴⁹ Dessa bostadsrättsföreningar skulle dock inte uppföras av något av de kooperativa byggherrarna Riksbyggen eller HSB, utan av ett dotterbolag till Skånska Cementgjuteriet. Sannantaget skulle detta förslag ha inneburit att Skånska Cementgjuteriet erhöU två tredje- delar av bebyggelsen av Arlövsgråden.

Detta utkast till samarbete föU inte i god jord hos de ansvariga i Burlövs kommun. Efter ett antal kompromisser utmynnade för- handlingarna i ett förslag till ett konsortialavtal sommaren 1968.⁵⁰ Kompromissen bestod i att flerfamiljshusbebyggelsen skulle delas i två delar; en del för hyresrätt och en del för bostadsrätt.⁵¹ Hyreshusdelen skulle i sin tur delas i två lika stora delar, där Burlövsbostäder erhöU en del och Skånska Cementgjuteriet den andra delen. Bostadsrättsdelen skulle gå ut på upphandling och erhållas av den byggherre som presterade det förmånligaste anbudet.

Förslaget godkändes av kommunalnämnden, men då frågan skulle behandlas i kommunalfullmäktige hösten 1968 hade det kommit in fler intressenter och förslaget återremitterades till kommunalnämnden.⁵² I stället för att etablera ett samarbete med Skånska Cementgjuteriet kom Burlövs kommun att begära att Arlövsgråden skulle exproprieras.⁵³

⁴⁹ *Burlövs-aktuellt* (1969) samt brev från Erik Ohlsson (Skånska Cementgjuteriet) till redaktionen: "Markförvärv och konkurrens i Burlöv" i *Byggnadsarbetaren*, nr. 11/1970.

⁵⁰ Intervju med Elis Andersson (s), nämndordförande i Burlöv, i Jonason, A. (1970) s. 83.

⁵¹ Brev från Erik Ohlsson (Skånska Cementgjuteriet) till redaktionen: "Markförvärv och konkurrens i Burlöv" i *Byggnadsarbetaren*, nr. 11/1970.

⁵² Intervju med Elis Andersson (s), nämndordförande i Burlöv, i Jonason, A. (1970) s. 84.

⁵³ Skånska Cementgjuteriet motsatte sig givetvis expropriationen. I yttrandet över kommunens expropriationsansökan framhöU Skånska Cementgjuteriet att företaget hade sex betongelementfabriker i Malmöhus län. För att dessa skulle kunna bedriva kontinuerlig produktion och för att företaget skulle kunna planera sin verksamhet på längre sikt, var det av utomordentlig vikt att ha tillgång till långa och stora projekt hette det vidare i yttrandet. Även argument om antal sysselsatta i företaget, närmare 20 000 personer, användes. Dessa argument hade även använts tidigare, vilket då föranlett kommunalnämndens majoritet i Burlöv att konstatera att Skånska Cementgjuteriet syftade till att håUlla en viss produktionsapparat igång och när denna produktionsapparat byggdes ut så skulle tydligen också bostadsproduktionen växa. Kommunalnämnden ansåg däremot att bostadsproduktionen skulle rätta sig efter kommunens bostadsbehov. Se *Burlövs-aktuellt* (1969) samt brev från Erik Ohlsson (Skånska Cementgjuteriet) till redaktionen: "Markförvärv och konkurrens i Burlöv" i *Byggnadsarbetaren*, nr. 11/1970 samt svaret från redaktionen på brevet i samma nummer.

Vid återremitteringen av förslaget hänvisade kommunalfullmäktige i Burlöv bland annat till att en skrivelse inkommit från Riksbyggen-BPA. I denna skrivelse framhöll de att Burlövs kommun, Riksbyggen och BPA under en följd av år haft en intim samverkan.⁵⁴ Denna samverkan hade lett till att företagsgruppen beretts möjlighet att planera, projektera och genomföra betydande bostadsområden. Som ett naturligt element i samverkansformen hade även ingått att företagsgruppen i betydande omfattning förskottsfinansierat såväl marken som bebyggelsen. Mot bakgrund av detta gav Riksbyggen-BPA Burlövs kommun ett generöst erbjudande:

I samband med aktuell planering synes det nu vara nödvändigt för kommunen att ha tillgång till finansiella resurser för förvärv av Arlövsgården [...] BPA och Riksbyggen [erbjuder sig ...] att till kommunens förfogande ställa de ekonomiska resurser som erfordras för förverkligandet av det nu aktuella markförvärvet. Beloppet skulle av BPA och Riksbyggen ges i form av ett lån till kommunen, som justeras så att de ansluter sig till kommunens verkliga behov. Utöver köpeskillingen är långivarna beredda att höja lånebeloppet med överenskommen räntebelastning fram till den tidpunkt då kommunen kan överlåta marken till exploatören.⁵⁵

Som säkerhet för ett lån med den ovan beskrivna utformningen ville Riksbyggen-BPA ha ett avtal som i sina huvuddrag stipulerade att de fick överta områdets planläggning, projektering och uppförandet av bebyggelse samt att äganderätten till den nya bebyggelsen fördelades på kooperativa bostadsföretag och kommunens allmännyttiga bostadsföretag. Sammanfattningsvis innebar erbjudandet att Riksbyggen-BPA lånade ut det kapital (räntefritt) som krävdes för en expropriering av Arlövsgården på villkor att Riksbyggen-BPA fick fullständigt monopol på projektering och byggande av hela området.⁵⁶

⁵⁴ Skrivelsen återges i sin helhet i en artikel av Olle Vävare: "Konsten att skaffa sig byggmonopol" i *Byggnadsindustrin* (Nyhetsextra) 17 oktober 1969. Se även ledare: "Egen mark – produktionsförutsättning?" i *Väg- och vattenbyggaren*, nr. 12/1969.

⁵⁵ Olle Vävare: "Konsten att skaffa sig byggmonopol" i *Byggnadsindustrin* (Nyhetsextra) 17 oktober 1969.

⁵⁶ Hela affären om Arlövsgården skulle kunna beskrivas i helt andra termer, vilket också har gjorts. Kjell Rolfmark beskriver i *Byggnadsarbetaren*, nr. 2/1970 i artikeln "Byggföretag som äger marken tilltvingar sig rätt att bygga" hur Sulcus köp av Arlövsgården helt satte konkurrensen ur spel till skada för såväl Burlövs kommun som konsumenterna. Riksbyggen-BPA:s inbrott i affären

Hur turerna sedan gick står inte att få klarhet i. Burlövs kommun exproprierade den del av Arlövsgården som var belägen inom kommunens gränser, och allt tyder på att denna del inte kom att bebyggas under den närmaste tiden. Expropriationsärenden drar ut på tiden, och då marken kom i Burlövs kommuns händer stod många lägenheter i det nybyggda flerfamiljhusområdet Svenshög tomma.⁵⁷

Svenshög var ett flerfamiljhusprojekt med över 1 000 lägenheter huvudsakligen fördelade på tretton åttavåningshus, som började byggas på Vårboområdet i Burlöv i slutet av 1968.⁵⁸ Här samverkade det allmännyttiga bostadsföretaget Burlövsbostäder och Riksbyggen som byggherre, med BPA som totalentreprenör. Entreprenaden hade lämnats ut på förhandlingsanbud till BPA, vilket innebar att ingen anbuds konkurrens förekom. Detta projekt beviljades också förhandsbesked av Delegationen för bostadsfinansiering.⁵⁹ Efter färdigställandet övertogs alla fastigheterna av Burlövsbostäder.⁶⁰

Vad Skånska Cementgjuteriet alldeles uppenbart gjorde i den här affären var att försöka tränga sig in på en marknad, i detta fall bostadsbebyggelsen i Burlöv, där Riksbyggen-BPA redan hade ett starkt fotfäste. Detta illustrerar väl att den tidigare välfungerande marknadsuppdelningen, med dess relativa 'samförstånd' inte längre fungerade. För Skånska Cementgjuteriet blev dessutom utfallet av händelseförloppet ett stort misslyckande. Eller som Anders Jonason konstaterar: "förlorad Arlövsgård, förlorad goodwill i massmedia och om möjligt ännu blekare framtidsutsikter i Malmöregionen än de tidigare haft".⁶¹

ledde till att kommunen hamnade i ett fördelaktigare förhandlingsläge och därmed tillförsäkrades att en gynnsammare lösning av byggenskapen i Burlöv kunde komma till stånd. Se även brev från Erik Ohlsson (Skånska Cementgjuteriet) till redaktionen: "Markförvärv och konkurrens i Burlöv" i *Byggnadsarbetaren*, nr. 11/1970 samt svaret från redaktionen på brevet i samma nummer.

⁵⁷ *S-information till hushållen* (1973) Socialdemokraterna i Burlöv.

⁵⁸ "Högt tempo i Malmödistriktet" i *Bygge och Bostad*, nr. 9/1968 samt "Storjobb i Malmö" i *Bygge och Bostad*, nr. 1/1969.

⁵⁹ Brattberg, H. (1973) s. 109.

⁶⁰ Detta väckte stor förtret hos den borgerliga oppositionen i Burlöv. Även *Sydsvenska Dagbladet* slog på stora trumman och skrev om "sossekupp" och "skandalen i Burlöv". Socialdemokraterna i Burlöv dementerade anklagelserna i ett grupporsband: *S-information till hushållen*. (1973) Socialdemokraterna i Burlöv.

⁶¹ Jonason, A. (1970) s. 78.

Hertsön – Luleå

Det enskilt största bostadsprojektet i Norrbotten, och därtill den största totalentreprenaden, var bebyggelsen av Hertsön i Luleå. Området skulle innehålla nära 2 500 lägenheter och förberedelserna för dess bebyggande inleddes sommaren 1970.

Det allmännyttiga bostadsföretaget i staden, stiftelsen Bostadsbyggen, utsågs av drätselkammaren till byggherre och entreprenören skulle utses genom en anbudstävlan. Förvaltare av de färdiga husen skulle Riksbyggen bli.⁶²

Anbudstävlan om Hertsön kom i slutfasen att stå emellan två företag, Öberg & Co samt BPA. BPA:s anbud var billigast, medan Öberg & Co:s bedömdes som det miljömässigt mest tilltalande och rekommenderades av en oberoende bedömningskommitté.⁶³ Stiftelsen Bostadsbyggen fick, av okänd anledning, problem att avgöra vilket av anbuderna de skulle anta och beslutet drog ut på tiden. Bland annat berodde detta nog på att det uppstod en tvist mellan Luleå stad och det allmännyttiga bostadsföretaget om vem som skulle utse entreprenören. I detta skede gjorde Öberg & Co ett inlägg i debatten, i form av en kommuniké,⁶⁴ där man föreslog en delning av projektet, trots att de i egentlig mening hade vunnit anbudstävlan.⁶⁵ Öberg & Co anförde att det under hand uppstått

⁶² En speciell egenhet med den kommunala bostadsstiftelsen var att de i styrelsen hade två representanter från Riksbyggen, där den ena av dessa var Riksbyggens vd Gösta Blomqvist. Ordförande i stiftelsen var Metallarbetareförbundets ordförande, medan staden var representerad av två ledamöter, en socialdemokrat och en moderat. Det speciella var dock inte styrelsesammansättningen, utan det faktum att Riksbyggen inte var minoritetsdelägare i stiftelsen – denna var helägd av Luleå stad. Enligt en intervju med Gösta Blomqvist berodde styrelsrepresentationen på att Riksbyggen under alla år haft mycket att göra i Luleå och då Riksbyggen redan fanns i staden med kontor, projektering och förvaltning så ville staden ha med Riksbyggen som sakkunniga representanter i styrelsen. Se: "Hertsötävlingens slutfas inledd" i *Byggnadsindustrin* (Nyhetsextra) 10 juli 1970 samt intervju med Gösta Blomqvist i Jonason, A. (1970) s. 249-250.

⁶³ Bedömningskommitténs utlåtande och rekommendation i protokoll fört vid stabskonferens i Skellefteå den 22 juni 1970. Volym: "BPA Skellefteå", Byggnadsarbetareförbundets arkiv.

⁶⁴ Öberg & Co:s kommuniké trycktes ograverad i *Byggnadsindustrin* (Nyhetsextra) 23 oktober 1970, under rubriken "Därför föreslog Öberg & Co delning av Hertsö-projektet".

⁶⁵ Redan tidigare hade Öberg & Co tagit kontakt med Stiftelsen Bostadsbyggen och föreslagit ett samgående med BPA om projektet. Detta hade dock avvisats av BPA. Se: Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för BPA Byggproduktion AB torsdagen den 13 augusti 1970. Volym: "BPA Styrelsens protokoll 1967-1977", Byggnadsarbetareförbundets arkiv.

tveksamhet om en upphandling av hela Hertsö-projektet av endast en entreprenör var den lyckligaste lösningen, då detta skulle innebära att den entreprenör som antogs skulle få monopol på bostadsproduktionen i Luleå i sex hela år.

Stadsfullmäktige i Luleå kom att ta till sig Öberg & Co:s förslag om delning.⁶⁶ Öberg & Co erhöll en större del av entreprenaden, cirka 1 400 lägenheter, medan BPA fick uppdrag att bygga Hertsö-projektets resterande cirka 1 000 lägenheter.⁶⁷

Bebyggelsen av Hertsön illustrerar väl hur stora bostadsprojekt och totalentreprenad var speciellt svåra att genomföra utanför de största städerna. Här kan kanske också en ny strategi, bortom det statiska mark- och kvotfördelningssystemet, skönjas. I kommunens motivering till att förslaget om delning av projektet antogs, framhölls att entreprenaden kom att visa sig vara i största laget.⁶⁸ För att ingen av kommunens två stora byggentreprenörer skulle försvinna, till men för konkurrensen, ansåg därför kommunen att en delning av projektet var nödvändig. Men, en annan tolkning är också möjlig. BPA:s vägran att ingå i ett konsortium med Öberg & Co, och ett upprepat hävdande av att hela projektet skulle tilldelas BPA ensamt, antyder att BPA egentligen var ganska säkra på att de genom påtryckningar och Riksbygge-representationen i det allmännyttiga bostadsföretagets styrelse skulle få projektet tilldelat sig.⁶⁹ Öberg & Co:s offensiva kommuniké, tillsammans med stor massmediauppmärksamhet, kan ha satt sådana käppar i hjulet att BPA såg sig tvingat att gå med på en delning för att inte förlora det hela.

Öxnehaga – Huskvarna

Våren 1969 bildades av Huskvarna stad och Riksbyggen ett allmännyttigt bostadsföretag, Huskvarnabyggen AB, i syfte att exploatera Öxnehagaområdet för flerfamiljshusbebyggelse. Uppdraget att bebygga området med över 1 000 lägenheter, ett projekt som också

⁶⁶ ”Klart att Hertsöprojektet delas” i *Byggnadsindustrin* (Nyhetsextra) 6 november 1970 samt ”Hertsön delades som Öberg ville” i *Byggnadsindustrin* (Nyhetsextra) 4 december 1970.

⁶⁷ ”Hur håller löftet om låga hyror på Hertsön” i *Byggnadsindustrin*, nr. 20/1972.

⁶⁸ Gustaf Sundström: ”Hertsön – bostäder med markkontakt” i *Byggforum*, nr. 7-8/1972.

⁶⁹ Brev från BPA till styrelsen för Stiftelsen Bostadsbyggen, daterat den 19 augusti 1970 samt brevutkast från Knut Johansson till Aron Marklund, daterat 17 september 1970. Volym: ”BPA Skellefteå”, Byggnadsarbetareförbundets arkiv.

beviljades förhandsbesked,⁷⁰ erhöll BPA med totalentreprenad efter en anbudstävling. En tävling som enligt de förlorande inte hade gått riktigt rätt till: att en arkitekt från Riksbyggen hade skrivit programmet för tävlingen, att bedömningsgrunderna var bristfälligt redovisade samt att Riksbyggen hade representanter i granskningsorganen var kritik som riktades mot förfarandet.⁷¹ Några åtgärder vidtogs dock inte av de som ansåg sig förfördelade.

Men, Öxnehagaprojektet ledde till att Riksbyggens kommunala expansionsstrategi kom att uppmärksammas på ett konkret sätt. Beslutet att bilda Huskvarnabyggen överklagades nämligen av tre borgerliga ledamöter i Huskvarnas stadsfullmäktige hos länsstyrelsen.⁷² Dessa menade att det bildade bolaget inte kunde anses som allmännyttigt, i enlighet med bostadslånekungörelsens föreskrifter och detta med hänvisning till Riksbyggens samverkan med BPA. Ärendet gick sedan vidare till länsbostadsnämnden, över regeringsrätten, för att till sist hamna hos Bostadsstyrelsen. Till Bostadsstyrelsen hade det vid det laget inkommit ytterligare en anmälan med samma innebörd. Bakom denna andra anmälan stod merparten av det svenska näringslivet.

⁷⁰ Brattberg, H. (1973) s. 110.

⁷¹ ”Bedömningen blev inte redovisad vid totalentreprenaden i Huskvarna” i *Byggnadsindustrin* (Nyhetsextra) 22 maj 1970 samt ledaren ”Siameseri i Huskvarna” i samma nummer. Se även ”Kompromiss om skyddsrum hjälpte BPA i Öxnehaga” i *Byggnadsindustrin* (Nyhetsextra) 26 juni 1970.

⁷² ”Riksbyggen är inte längre allmännyttigt företag” i *Byggnadsindustrin* (Nyhetsextra) 6 juni 1969.

Appendix III: Tabell

Tabell 6.2 *Antal medlemmar i Handelsanställdas förbund vid varje årsslut, antal inskrivna medlemmar och antalet utskrivna medlemmar under varje år, perioden 1950-1976.*

	Medlemmar	Inskrivna medlemmar	Utskrivna medlemmar
1950	66 942	16 243	13 271
1951	73 565	22 858	16 235
1952	74 006	17 458	17 017
1953	78 223	17 101	12 884
1954	79 275	16 296	15 244
1955	84 774	21 921	16 422
1956	85 356	17 220	16 638
1957	86 852	16 950	15 454
1958	92 788	19 478	13 542
1959	96 498	18 682	14 972
1960	98 755	21 567	19 310
1961	100 068	21 272	19 959
1962	106 348	26 387	20 107
1963	109 678	22 460	19 130
1964	108 910	20 097	20 865
1965	109 117	20 535	20 328
1966	108 834	21 966	22 249
1967	109 515	22 615	21 934
1968	108 785	20 117	20 847
1969	113 560	23 275	18 500
1970	117 159	23 918	20 319
1971	125 015	25 400	17 544
1972	128 037	20 427	17 405
1973	133 307	21 088	15 818
1974	133 310	22 523	22 520
1975	142 660	29 002	19 652
1976	146 240	25 182	21 998

Källa: Handelsanställdas förbunds verksamhetsberättelser, respektive år.

Summary

I

In the end of the 1940s, the whole of Western Europe faced the same problem, which can be summarized in the term: *the politics of productivity*. In its essence, the problem consisted of an adaptation to the highly productive American economy and reestablishing contact with relatively open markets. Structural adjustment was unavoidable, creating a lot of pressure on the national institutional solutions that were in existence. In Sweden, as well as in the other West European countries, the adjustment process took place in the context of a regulated market economy. The trade unions had an important part in the special form of a bargained economy that developed in Sweden during the post war era. In a strict sense, this dissertation deals with how the Swedish blend of the mixed economy was formed during the period 1945-1976.

During most of the second half of the 20th century, the Swedish trade union movement has been one of the most important organizations in the economy. This was due primarily to the influence it had in the wage setting process, and therefore on macro-economic issues. In Sweden, the trade union influence was not restricted to this area. To a large extent, the trade union movement took part in forming the institutional context that shaped the evolution of the economy at the sectoral level. This meant that the movement was important with regard to the evolution of firms as well.

In 1950, about 75 percent of the blue-collar workers were organized in a trade union affiliated with Landsorganisationen (LO). The high unionization level renders LO, the peak organization of the blue-collar trade unions, the denomination encompassing organization. Mancur Olson (1982) coined the term, and his distinction between encompassing/broad interests and

narrow interests constitutes the perspective that is used in this dissertation in order to understand trade union behavior.

However, it is crucial that the encompassing organization (LO) is a confederation of several independent trade unions, which in turn represents more narrow interests. It is argued in the dissertation that the trade union movement, i.e. LO and its affiliates, developed to a broad organization in Olsonian terms through several interrelated processes. Firstly, the developments that led to LO, together with the employers' peak-level organization, gaining the sole responsibility for the wage setting process codified in the collective bargaining system. Secondly, that the close relationship with the Social Democratic Party strengthened LO's responsibility and influence further. Thirdly, the narrow interests within the trade union movement was disciplined in the process due to the transition from craft based unions to industrial based unions and the wage setting strategy that aimed towards nationwide leveling. This led to a peak-level centralization as well as centralization within the separate trade unions.

The centralized, encompassing character of LO made politics, in Colin Crouch's (1982) words, inevitable. The wage/employment conflict drives the confederation of trade unions into negotiations with the government on economic policy at the same time as it is confronted with the problems that the adjustment to the politics of productivity brings about.

Nevertheless, the adjustment process does not take place at the national level. It is never national economies that face an innovation – the adjustment takes place at the sector level, and at the firm level. As economic change has never been executed by rhetoric alone, the searchlight in this study has been on the sectoral level, which has had to be the center of the practical as well as analytical interest to the trade union movement. It is at this level that structural change has to be addressed in a practical, rather than theoretical, fashion.

Consequently, the main problem addressed in the dissertation is how trade unions act when they are confronted with the consequences of innovations in their own sector of the economy. Within this framework, i.e. that the individual trade unions represents a more narrow interest than the LO and that the adjustment to a changing environment takes place on the trade union level, it would be possible to study every trade union within the confederation.

Three separate case studies of trade union action and economic change have been conducted within this framework: the Textile Workers Union (TWU) and the textile industry, the Building Workers Union (BWU) and the building industry, and the Retail Workers Union (RWU) and the retail sector. For obvious reasons, not all aspects of change have been considered. The studies have focused on the innovations introduced after World War II that had a profound impact on the sectors concerned.

II

The textile industry was dominated by its transformation from an almost self-sufficient status to a high level of import penetration during the period.

The trade regime in the 1950s was still characterized by different special arrangements for the trade in textiles. This was, however, a status that was to meet increased opposition during the decade. Not least LO itself turned into a very vocal advocate for free trade. Certainly, this reflects the peak level organizations broader character, and the necessity that this implied to take much broader considerations into its view. The TWU, on the other hand, continued to demand protection for the industry in a very vocal fashion. It was not until the beginning of the 1960s that the organization started to accept LO's official standpoint on these questions, clearly in exchange for a more active use of labor market policy, the prime example of the Rehn-Meidner Model.

The opportunistic acceptance of free trade was evident as imports grew at a rate never expected, and from countries with a totally different cost profile: the TWU acceptance of free trade changed in a rapid fashion. In the late 1960s, and especially during the 1970s, the union again articulated its own, more narrow interest and demanded protection. This turnaround took place quite some time before LO. It would be several years before the peak organization came to support this position officially. Restrictions on low-cost imports were introduced as early as 1967, the steps towards protectionism were intensified in the beginning of the 1970s when the state launched selective support to the industry. These developments are rather well known and quite similar to the trends at the international level. The focus in this part of the study was therefore directed towards the less known developments. Firstly, the study shows that the TWU was not in favor of free

trade. This is not surprising, as such a stand would be contradictory to the logic of trade unionism. However, it has been claimed that the trade union movement in Sweden, as well as a whole as in its separate parts, always been positive to free trade.

The fact is that the TWU only supported free trade during a couple of years, when the consequences of the post-war structural adjustment were still not very widely felt. The free trade stance was almost immediately changed, when import pressures were felt in a more critical way.

The study also shows that it was LO who took the initiative in the late 1950s to ascertain that the union would end its resistance to a liberalized trade order. In return, the union could count on the relief measures that the labor market policy would provide. Secondly, the study also explores how LO developed the free trade stance in relation to the revision of the Swedish tariff arrangement in the 1950s.

III

The Swedish building market became increasingly politicized in the post 1945 period. There were mainly three different market regulations that became increasingly central for the developments: the rent regulation, the government centralization of decision-making and the new roles to the communes, and the credit market regulation. Regulated rents created an excess demand for housing which in turn led to a virtually guaranteed market for housing producers. Building quotas and land were allotted to the communes by the government in a system built upon customary based quotas and negotiations. This system gave the new non-profit based public housing corporations (*allmännyttiga bostadsföretag*) an essential role in housing production. The ultimate responsibility for the financing of this system was vested in the Central Bank, as the bank was given more and more draconian powers over the increasingly encompassing credit market regulation.

The role of the BWU was heavily influenced by the fact that the Union itself became an increasingly important actor in the post war building market. Two new important building corporations, Riksbyggen (RB) and BPA, were consolidated around 1945.

At this critical point in time when the government was offering the communes a new and central role in housing production,

Riksbyggen was able to place itself in the middle of this new structure. Using their political leverage, the corporation was able to form a large number of public housing corporations together with the communes, thereby being able to make full use of the guaranteed state loans in order to start production without any capital base of its own. Naturally, in accord with general government directions, both RB and BPA concentrated their production to multi-family housing construction.

The Swedish building industry that emerged in the 1950s and 1960s became increasingly dominated by these regulations and the constraints that these placed upon the industry. Of course the government, and the demands the government put on the builders, had a central role in these developments. Most important here was how the government defined “industrialization”. This government defined industrialization process took the form of emphasizing the construction of large, homogeneous large family-housing areas.

The union controlled corporations responded to this by a reorganization of RB-BPA. The new strategy was to be able to offer the communes a full range of services: the provision of land, ready-made housing, and administration of the completed housing areas. The strategy, which for a period was very successful, was followed by a structural centralization. It may have been ironic that the new structure emerged exactly around the time (1967) when the centralized building paradigm was to become subject to increased pressures.

First of all, the emphasis on large and continuous production created pressures of its own as the large actors on the market became increasingly aggressive in their search for market shares and building quotas. Obviously, these aggressive tendencies were aggravated and became much more visible as excess demand was to give way for a more market-oriented building industry.

This study shows that the political action of the BWU cannot be separated from the situation of RB-BPA. The companies situation became critical to the BWU’s position in a situation where the Union was remarkably able to influence the political system. The chairman of the BWU was also the chairman of the combined boards of RB and BPA, along with being a Member of Parliament, representing the Social Democratic Party. Moreover, he was a member of both LO’s and the Party’s different central decision making boards. Indeed, it is not surprising that he was often referred to as one of the five most important persons in the late 1960s.

By late 1960s, RB-BPA was experiencing increasing problems in this new market situation. The most important source of these problems was the fragile capital base that the company had. Thus, increasing political action was necessary. An ideological as well as an economic agenda, titled BYGG 70, was made the cornerstone of this stepped up action. The essence of the very radical solutions that were presented in this agenda can be summarized in this way: The government should be responsible to all questions regarding financing, while also guaranteeing that the volume of construction should be frozen at a very high level. The communes should have a monopoly on land ownership and allocate this land on a leasehold basis. Regarding the question of the organization of construction, it was proposed that the market should be reserved to a few very large vertically integrated companies. In this concept, competition was to become institutionalized as the large companies were intended to be dominated by a) the union/cooperative building societies, b) the communes, c) the private sector, and d) the government. It was assumed that only these large companies could be able to fully exploit the economies of scale.

Concluding this line of reasoning, we might safely say that the Union wanted to minimize the influences from the market on the construction sector. The only solution that the Union was able to prescribe for the problems that the sector was experiencing was increased political intervention. The reason for the partial failure of this intervention-oriented pressure group policy was that the market pressures made coalition building more and more necessary to the Social Democratic Party. A more heterogeneous building sector was the direct result of this. Undeniably, though, the general radicalization of the political rhetoric during these years was a more lasting inheritance from the period.

IV

The Swedish retailing sector was modernized at a comparatively high tempo. Deregulation and new competition laws and regulation (1951-1955) created the prerequisites for change in the sector. The first innovations that appeared in the period were self-service shops and the supermarket concept. The innovations rapidly penetrated the sector, as the new chain store concepts made economies of scale more evident. Growth was increasingly concentrated to these new capital-intensive distributors.

Contrary to what one might believe, this evolution was welcomed by LO. The organization had long regarded the distribution sector as “wasteful”, threatening to swallow up more and more of the available stock of labor. In line with this, rationalization of retailing was a recurrent theme in LO’s propaganda during the 1940 and 1950s. For the RWU, this was a somewhat problematic discussion. Well into the late 1950s, RWU’s standpoint was rather unclear. On one hand, rationalization was seen as desirable, as it would increase labor productivity and thus real wages. On the other hand, it might threaten Union members with unemployment, something that called for a more skeptical and compromising stance.

It was only in the late 1950s (at the same time as the TWU accepted free(er) trade), that the RWU chose a much clearer stand with regard to rationalization. A remarkable turn took place, as the development towards larger and fewer were supported in an enthusiastic fashion. At the center of this new strategy was the support of an active labor market policy, which was believed to solve transient problems. By doing this, a consensus between LO and RWU was arrived at.

It is argued in this study that an important reason for RWU’s acceptance of the rationalization strategy was that the Union judged the new developments to be able to solve an old problem. The Union had long been characterized by high organization costs: small and dispersed work places, a high proportion of woman in the work force, many self employed etcetera. Multiple store chains and centralization was seen as means that could ease the Union’s problems.

At the same time, this very development led to another problem for the Union, as it threatened to undermine the sectors opening hour regulation. The breakthrough of the capital intensive multiple store chains created a pressure for deregulation in this excessively regulated area, as the new firms wanted to make full use of their facilities. The regulatory framework was administered at the communal level, and as the number of dispenses increased during the 1960s in a rather haphazard fashion, the demand for some kind of overall solution to the problem grew. RWU and the traditional petty traders had a common interest in this new battle.

It is argued in this study that the reason for this was that the liberalized opening hours threatened to negate the advantages that the new distribution sector was perceived to create with regard to

organization costs. The differentiation of opening hours led to a new increase in part-time employment.

Thus, it was logical that RWU worked against the abolishment of regulations all through the 1950s and 1960s. A problem was that public opinion was not very beneficial to RWU. Deregulation was, not least at the communal level, a politically popular move. This made it hard for RWU to create any kind of popular opinion with regard to the issue. It was these kind of political considerations that made it necessary for the RWU to compromise. Instead of demanding a continuation of some regulations, a strategy that aimed at increasing the costs for the actors who chose to make use of the longer opening hours was arrived at.

A Governmental Investigation finally commenced working in 1970, in order to streamline regulations within the sector. Along with our preceding argument, the RWU chose a parallel strategy, simultaneously working for continued (even strengthened) regulations, but hedging their bets by working for increased compensation for evening and weekend opening hours. The latter strategy showed itself to be the politically feasible one.

Because of the employers' acceptance of increased compensation, it was possible for the RWU to accept the proposals of the Investigation, which was for a total abolishment of the opening hour regulation.

As is evident from this, RWU's strategy was dominated by very pragmatic considerations. This meant that the strategy could be reversed at any time. Hence, the demands for a re-regulation of opening hours were heard almost immediately. The reasons for this are not entirely clear. A probable explanation can be sought in the compromise of 1971: the high overtime compensations that were negotiated made part-time work (at evenings and weekends) too attractive, which meant that employment became even more scattered. The organizations' costs were thus increased in a disproportionate fashion.

V

It is argued that all three unions developed ideologies that might be termed to be positive towards rationalization. The reasons for these modernization ideologies were more complex than they are usually described. Outside pressures, from the peak-level organization and the government was generally more important than is commonly

assumed. Pivotal to the individual trade union was its ability to define the concept of rationalization in its own fashion. This made the concept rather fluid, and thus subject to the possibility of reinterpretations, if developments turned out to be different than envisioned.

This made for U-turns from all three unions regarding the concepts of modernization and rationalization at different times. "Radicalization" was the result of this. For the TWU, an anti-free trade posture appeared around 1967, as imports increased at unprecedented rates. BWU argued for a virtually total centralization of decision-making in the construction sector by the late 1960s/early 1970s, when market forces started to penetrate the sector at a rapid rate. For RWU, the period of radicalization started a few years later, as the full consequences of the liberalized opening hour regulations was felt. At the same time, structural change in connection with the breakthrough of external shopping centers (hypermarkets), seemed to increase unemployment among union members.

In the course of less than a decade all three unions was radicalized in their languages and actions, as structural change was judged to be uncontrollable. This coincides with the general radicalization of the Swedish trade union movement in this period. The study thus points at some possible explanations for this.

Diagram- och tabellförteckning

Diagram 2.1	<i>Importens andel av tillförseln till den svenska marknaden 1950-1975 av garn och tråd samt vävnader (procent).</i>	52
Diagram 2.2	<i>Importens andel av tillförseln till den svenska marknaden 1950-1958 av yllevävnader och trikåvaror (procent).</i>	53
Diagram 2.3	<i>Relativprisutvecklingen på textilvaror i konsumentledet 1950-1975.</i>	54
Diagram 2.4	<i>Index över produktions- och sysselsättningsvolymen i textilindustrin och konfektionsindustrin 1950-1975.</i>	57
Diagram 2.5	<i>Antal sysselsatta i textilindustrin, konfektionsindustrin samt i TEKO-industrin totalt 1950-1975.</i>	66
Diagram 2.6	<i>Antal medlemmar (exklusive pensionärer) i Textilarbetareförbundet och Beklädnadsarbetareförbundet 1950-1970.</i>	67
Diagram 3.4	<i>Produktionen av flerfamiljshuslägenheter fördelade på byggherrekategori under åren 1950-1975 (procent).</i>	141
Diagram 3.5	<i>Antal färdigställda lägenheter fördelade på flerfamiljshus och småhus under perioden 1949-1975.</i>	142
Diagram 3.3	<i>Andel outhyrda lägenheter tre månader efter färdigställandet under perioden 1968-1975, fördelade efter byggherrekategori (enskild, allmännyttig och kooperativ) och halvårsvis.</i>	156
Diagram 6.4	<i>Riksbyggens färdigställda lägenheter åren 1941-1975, fördelade på total produktion, bostadsrätter och hyresrätter.</i>	165
Diagram 4.1	<i>Konsumentkooperationens totala antal försäljningsenheter 1950-1976, antalet självbetjäningbutiker 1950-1963, antalet supermarkets (hallbutiker) 1964-1976 samt antalet varuhus och stormarknader 1960-1976.</i>	248
Diagram 4.2	<i>Medlemsomsättning (antalet nya och avslutade medlemmar som en procentandel av det totala antalet medlemmar varje år) och det totala antalet medlemmar i Handelsanställdas förbund under åren 1950-1976.</i>	311
Diagram 6.1	<i>Den totala förtjänstutvecklingen för vuxna industriarbetare under åren 1948-1976, fördelad på ökning enligt avtal och löneglidning (procent).</i>	346

Tabell 2.1	<i>Den svenska produktionen, exporten och importen av jackor, byxor och blusar, vissa år under perioden 1960-1975 (1000 stycken).</i>	63
Tabell 3.2	<i>Olika sektors andel (procent) av kreditmarknaden 1967-1969.</i>	155
Tabell 4.1	<i>Olika företagsformers andel av dagligvaruhandeln 1955-1975 (procent).</i>	254
Tabell 4.2	<i>Antal arbetsställen och sysselsatta i detaljhandeln respektive partihandeln åren 1931 och 1951.</i>	256
Tabell 4.3	<i>Organisationsgraden (procent) i distributions-, restaurang- och hotellsektorn samt industrisektorn åren 1968, 1974 och 1981.</i>	306
Tabell 4.4	<i>Antal medlemmar i Handelsanställdas förbund, antal kvinnliga medlemmar samt andelen kvinnliga medlemmar i procent år 1950, 1960, 1970 och 1980.</i>	312
Tabell 6.1	<i>Lönespridningen mellan LO:s avtalsområden i relation till det samlade industrigenomsnittet (100 procent) vissa år under perioden 1959-1976.</i>	345
Tabell 6.2	<i>Antal medlemmar i Handelsanställdas förbund vid varje årsslut, antal inskrivna medlemmar och antalet utskrivna medlemmar under varje år, perioden 1950-1976.</i>	365

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Arkiv

Arbetsrörelsens arkiv och bibliotek (ARAB):

Handelsanställdas förbunds arkiv (nr. 2947).

Rune Johanssons personarkiv (nr. 291).

Textilarbetareförbundets arkiv (nr. 2769).

Svenska Byggnadsarbetareförbundet, Stockholm:

Svenska Byggnadsarbetareförbundets arkiv (SBAFA).

Riksarkivet. Yngre kommittéarkivet (YK):

Butiksetableringsutredningen (YK nr. 2616).

Byggkonkurrensutredningen (YK nr. 2538).

Distributionsutredningen (YK nr. 2808).

Textilutredningen (YK nr. 1706).

Varudistributionsutredningen (YK nr. 1431).

Övrigt

Telefonintervju med Pär Fagerström 990824.

Telefonsamtal med Tord Ekström, maj 1999.

Tryckta källor

Organisationsmaterial

Arbetsrörelsens efterkrigsprogram. De 27 punkterna med motivering (1944) Stockholm.

Beklädnadsarbetarnas förbund (1973) Verksamhets- och revisionsberättelser 1972. Stockholm.

Beklädnadsarbetarnas förbund (1978) Beklädnadsarbetarnas förbund 90 år. Jubileumsskrift. Stockholm.

BPA Byggproduktion AB (1969) *Verksamhetsberättelse*. Stockholm.

BPA Byggproduktion AB (1982) *BPA 60 år – med samlade resurser sedan 1922*. Stockholm.

Burlövs-aktuellt. Information från socialdemokraterna. Nr. 1, december 1969. Grupporsband till hushållen.

Byggfackens industriutredning (1956) *Byggindustrins arbetsmarknad. Betänkande del 1*. Stockholm.

Byggfackens industriutredning (1958) *Byggindustrin och kreditmarknaden. Betänkande del 2*. Stockholm.

Byggfackens industriutredning (1959) *Byggindustrins kostnadsindex. Betänkande del 3*. Stockholm.

Byggfackens industriutredning (1960a) *Byggindustrins arbetsledare. Betänkande del 4*. Stockholm.

Byggfackens industriutredning (1960b) *Byggindustrins lönesystem. Betänkande del 5*. Stockholm.

Byggfackens industriutredning (1961) *Sanering. Betänkande del 6*. Stockholm.

Byggfackens industriutredning (1962) *Byggindustrins rationaliseringsproblem. Betänkande del 7*. Stockholm.

Byggfackinformation (1967) *Fackligt byggande. Från idé till stordrift*. Stockholm.

Fackföreningsrörelsen och den fulla sysselsättningen (1951) Betänkande och förslag från Landsorganisationens organisationskommitté. Landsorganisationen, Stockholm.

Fackföreningsrörelsen och den tekniska utvecklingen (1966) Rapport från en arbetsgrupp till 1966 års LO-kongress. Landsorganisationen, Stockholm.

Fackföreningsrörelsen och näringslivet. Landsorganisationens 15-mannakommitté. Landsorganisationen, Stockholm.

Handeln i centrum (1973) Sveriges köpmannaförbund, Stockholm.

Handelsanställdas förbund (1958) *Berättelse över Handelsanställdas förbunds verksamhet för år 1957*. Malmö.

Handelsanställdas förbund (1961) *Protokoll fört vid Handelsanställdas förbunds 14:de kongress. Malmö den 8-13 maj 1961*. Malmö.

Handelsanställdas förbund (1962) *Organisationsformer och effektivitet. Betänkande från kommittén för översyn över Handelsanställdas förbunds organisationsformer*. Malmö.

Handelsanställdas förbund (1965) *Berättelse över Handelsanställdas förbunds verksamhet för år 1964*. Malmö.

Handelsanställdas förbund (1966a) *Berättelse över Handelsanställdas förbunds verksamhet för år 1965*. Malmö.

Handelsanställdas förbund (1966b) *Protokoll fört vid Handelsanställdas förbunds 15:de kongress. Malmö den 12-17 juni 1966*. Malmö.

Handelsanställdas förbund (1971) *Berättelse över Handelsanställdas förbunds verksamhet för år 1970*. Malmö.

Handelsanställdas förbund (1972) *Berättelse över Handelsanställdas förbunds verksamhet för år 1971*. Malmö.

Handelsanställdas förbund (1973) *Berättelse över Handelsanställdas förbunds verksamhet för år 1972*. Malmö.

Handelsanställdas förbund (1974) *Berättelse över Handelsanställdas förbunds verksamhet för år 1973*. Malmö.

Handelsanställdas förbund (1975) *Berättelse över Handelsanställdas förbunds verksamhet för år 1974*. Malmö.

Handelsanställdas förbund (1977) *Berättelse över Handelsanställdas förbunds verksamhet för år 1976*. Malmö.

Kooperativa förbundet (1951) *Förvaltningsrådets, styrelsens och revisorernas berättelser 1950*. KF, Stockholm.

Kooperativa förbundet (1952) *Förvaltningsrådets, styrelsens och revisorernas berättelser 1951*. KF, Stockholm.

Kooperativa förbundet (1956) *Svenska varuhusföreningen. Betänkande med förslag till Kooperativa förbundets rikskongress 1956*. KF, Stockholm.

Kunskap är makt – storrådslag för arbete, trygghet och utveckling Stockholm 8-9 okt 1977. Del 2 (1977) Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, Stockholm.

Landsorganisationen (1953) *Landssekreterariatets berättelse för år 1952*. Stockholm.

Landsorganisationen (1956) *Landssekreterariatets berättelse för år 1955*. Stockholm.

Landsorganisationen (1957) *Landssekreterariatets berättelse för år 1956*. Stockholm.

Landsorganisationen (1960) *Landssekreterariatets berättelse för år 1959*. Stockholm.

Landsorganisationen (1961) *16:e ordinarie kongressen. Stockholms Folkets Hus 2-9 september 1961. Protokoll*. Stockholm.

Landsorganisationen (1966a) *17:e ordinarie kongressen. Folkets Hus Stockholm 3-9 september 1966. Protokoll*. Stockholm.

Landsorganisationen (1966b) *Landssekreterariatets berättelse för år 1965*. Stockholm.

Landsorganisationen (1971) *Yttranden till offentlig myndighet 1970*. Stockholm.

Landsorganisationen (1972) *Yttranden till offentligt myndighet 1971*. Stockholm.

Landsorganisationen (1973 a) *Steg för steg 1945-1973. En krönika i text och bild om den svenska fackföreningsrörelsens utveckling under efterkrigstiden*. Utgiven till LO:s 75-årsjubileum 1973. Prisma, Stockholm.

Landsorganisationen (1973b) *Yttranden till offentlig myndighet 1972*. Stockholm.

Landsorganisationen (1974) *Yttranden till offentlig myndighet 1973*. Stockholm.

Landsorganisationen (1975) *Yttranden till offentlig myndighet 1974*. Stockholm.

Landsorganisationen (1976) *19:e ordinarie kongress. 12-19:e juni 1976. Folkets Hus, Stockholm. Protokoll, del 2*. Stockholm.

Landsorganisationen (1977) *Yttranden till offentlig myndighet 1976*. Stockholm.

Landsorganisationen (1979) *Yttranden till offentlig myndighet 1978*. Stockholm.

Landsorganisationen (1986) *De centrala överenskommelserna mellan LO och SAF 1952-1987*. Stockholm.

Näringslivets byggnadsdelegation (1969) *Informationsbrev, nr. 3/1969*. Stockholm.

Näringspolitik för 80-talet (1981) Arbetsrapport till LO-kongressen 1981 från LOs näringspolitiska kommitté. Landsorganisationen, Stockholm.

Remissyttrande över Textilutredningens betänkande "Konkurrens under samverkan" (SOU 1959:42) avgivet av Landsorganisationen i Sverige, Svenska Beklädnadsarbetareförbundet och Svenska Textilarbetareförbundet (1960). Norrköping.

Riksbygge-information i Göteborg. Utgiven av Riksbyggen i Göteborg.

Riksbyggen i Borås 25 år (1969). Riksbyggen, Borås.

Aktuell information. Utgiven av Riksbyggen i Göteborg.

SABO (1966) *Samarbete mellan allmännyttiga bostadsföretag över kommungränserna.* SABO skriftserie nr. 5, Göteborg.

Samordnad näringspolitik (1961) Strukturutredningen. Rapport till LO-kongressen 1961. Landsorganisationen, Stockholm.

SAP (1965) *Protokoll. Sveriges socialdemokratiska arbetarepartis 22:a kongress. Folkets hus, Stockholm, den 7-13 juni 1964.* Stockholm.

S-information till hushållen (1973) Socialdemokraterna i Burlöv.

Svenska Beklädnadsarbetareförbundet (1965) *Verksamhets- och revisionsberättelser 1964.* Stockholm.

Svenska Byggnadsarbetareförbundet (1964) *Svenska Byggnadsarbetareförbundets 5:e kongress i Stockholm. Folkets Hus den 9-14 augusti 1964. Protokoll.* Stockholm.

Svenska Byggnadsarbetareförbundet (1969a) *Svenska byggnadsarbetareförbundet inför 1970-talet. BYGG 70. Avdelning 1. Medlemmen i förbundet.* Stockholm.

Svenska Byggnadsarbetareförbundet (1969b) *Svenska byggnadsarbetareförbundet inför 1970-talet. BYGG 70. Avdelning 2. Medlemmen på arbetsmarknaden.* Stockholm.

Svenska Byggnadsarbetareförbundet (1969c) *Svenska byggnadsarbetareförbundet inför 1970-talet. BYGG 70. Avdelning 3. Medlemmen i samhället.* Stockholm.

Svenska Byggnadsarbetareförbundet (1969d) *Svenska Byggnadsarbetareförbundets 6:e kongress i Folkets Hus kongresshall, Stockholm den 24-29 augusti 1969. Protokoll.* Stockholm.

Svenska Byggnadsarbetareförbundet (1969e) *Verksamhets- och revisionsberättelse 1968.* Stockholm.

Svenska Byggnadsarbetareförbundet (1970) *Verksamhets- och revisionsberättelse 1969.* Stockholm.

Svenska Byggnadsarbetareförbundet (1971a) *Vad hände med BYGG 70?* Stockholm.

Svenska Byggnadsarbetareförbundet (1971b) *Verksamhets- och revisionsberättelse 1970.* Stockholm.

Svenska Handelsarbetareförbundet (1952) *Berättelse över Svenska Handelsarbetareförbundets verksamhet för år 1951.* Malmö.

Svenska Handelsarbetareförbundet (1954) *Kasta ett öga på året som gick.* Broschyr. Malmö

Svenska Handelsarbetareförbundet (1956a) *Berättelse över Svenska Handelsarbetareförbundets verksamhet för år 1955.* Malmö.

Svenska Handelsarbetareförbundet (1956b) *Protokoll förda vid Svenska Handelsarbetareförbundets 13:de ordinarie kongress i Malmö den 6-11 maj 1956.* Malmö.

Svenska Handelsarbetareförbundet (1957) *Berättelse över Svenska Handelsarbetareförbundets verksamhet för år 1956.* Malmö.

Svenska Riksbyggen (1953) *En kort presentation av Svenska Riksbyggen. Dess uppgifter och målsättning.* Stockholm.

- Svenska Riksbyggen (1959) *Berättelse över Svenska Riksbyggens förening u.p.a. verksamhet 1958*. Stockholm.
- Svenska Riksbyggen (1963) *Önd cirkel. Markpriser och bostadsmiljö*. Stockholm.
- Svenska Riksbyggen (1964a) *Berättelse över Svenska Riksbyggens förening u.p.a. verksamhet 1963*. Stockholm.
- Svenska Riksbyggen (1964b) *Fakta och idéer kring ett bostadskooperativt företag*. Stockholm.
- Svenska Riksbyggen (1965) *Verksamhetsberättelse 1964*. Stockholm.
- Svenska Riksbyggen (1967) *Facklig företagsgrupp under förändring. Utredning och förslag av Svenska Riksbyggens organisationskommitté*. Stockholm.
- Svenska Riksbyggen (1968) *Verksamhetsberättelse 1967*. Stockholm.
- Svenska Riksbyggen (1969a) *Riksbyggen svarar Näringslivets byggnadsdelegation. Riksbyggens yttrande över en framställning från Näringslivets byggnadsdelegation angående omprövning av anvisningarna till 5 § i bostadslånekungörelsen*. Stockholm.
- Svenska Riksbyggen (1969b) *Verksamhetsberättelse 1968*. Stockholm.
- Svenska Riksbyggen (1970) *Bostad – Samhälle. Riksbyggens bostadspolitiska program 1970*. Stockholm.
- Svenska Textilarbetareförbundet (1951) *Svenska Textilarbetareförbundets 15:e ordinarie kongress i Stockholm 5-11 aug. 1951. Protokoll*. Norrköping.
- Svenska Textilarbetareförbundet (1957) *Svenska Textilarbetareförbundets 16:e ordinarie kongress i Stockholm 19-25 aug. 1956. Protokoll*. Norrköping.
- Svenska Textilarbetareförbundet (1959) *Verksamhets- och Revisionsberättelser 1958*. Norrköping.
- Svenska Textilarbetareförbundet (1960) *Verksamhets- och Revisionsberättelser 1959*. Norrköping.
- Svenska Textilarbetareförbundet (1962) *Svenska Textilarbetareförbundets 17:e ordinarie kongress i Malmö 20-26 augusti 1961. Protokoll*. Norrköping.
- Svenska Textilarbetareförbundet (1967) *Svenska Textilarbetareförbundets 18:e ordinarie kongress i Stockholm 21-27 augusti 1966. Protokoll*. Norrköping.
- Svenska Textilarbetareförbundet (1968) *Verksamhets- och revisionsberättelser 1967*. Norrköping.

Riksdagens protokoll med bilagor

- Kungl. Maj:ts proposition, nr. 279, år 1946.
- Kungl. Maj:ts proposition, nr. 231, år 1948.
- Kungl. Maj:ts proposition, nr. 202, år 1955.
- Kungl. Maj:ts proposition, nr. 162, år 1956.
- Kungl. Maj:ts proposition, nr. 90, år 1958.
- Kungl. Maj:ts proposition, nr. B 4, år 1958.
- Kungl. Maj:ts proposition, nr. 39, år 1959.
- Kungl. Maj:ts proposition, nr. 52, år 1962.
- Kungl. Maj:ts proposition, nr. 144, år 1966.
- Kungl. Maj:ts proposition, nr. 100, år 1967.

Motion i Första kammaren, nr. 571, år 1956.
Motion i Andra kammaren, nr. 754, år 1956.
Motioner i Första kammaren, nr. 372-373, 381, år 1958.
Motioner i Andra kammaren, nr. 458, 462, 469-470, 484, år 1958.
Motion i Första kammaren, nr. 338, år 1961.
Motion i Första kammaren, nr. 229, år 1963.
Motioner i Första kammaren, nr. 133 och nr. 437, år 1964.
Motioner i Första kammaren, nr. 220 och nr. 952, år 1965.
Motion i Första kammaren, nr. 910, år 1969.
Motion i Första kammaren, nr. 653, år 1970.
Motion, nr. 1561 och nr. 1573, år 1971.

Andra lagutskottets utlåtande, nr. 36, år 1956.
Andra lagutskottets utlåtande, nr. 47, år 1948.
Bevillningsutskottets betänkande, nr. B 1, år 1958.
Näringsutskottets betänkande, nr. 53, år 1971.
Tredje lagutskottets utlåtande, nr 58, år 1966.

Riksdagens protokoll år 1948. Andra kammaren, nr. 30.
Riksdagens protokoll år 1948. Första kammaren, nr. 26.
Riksdagens protokoll år 1956. Andra kammaren, nr. 21.
Riksdagens protokoll år 1956. Första kammaren, nr. 20.
B-riksdagens protokoll år 1958. Andra kammaren nr. B 7.
B-riksdagens protokoll år 1958. Första kammaren, nr. B 7.
Riksdagens protokoll år 1962. Andra kammaren, nr. 19.
Riksdagens protokoll år 1963. Första kammaren, nr. 4.
Riksdagens protokoll år 1965. Höstsessionen. Andra kammaren, nr. 39.
Riksdagens protokoll år 1966. Höstsessionen. Andra kammaren, nr. 38.
Riksdagens protokoll år 1966. Höstsessionen. Första kammaren, nr. 38.
Riksdagens protokoll år 1971, nr. 124 och 148.

Statliga utredningar

Bostadsstyrelsen (1969) *Kommunal markpolitik*. BOS 1:1969, Stockholm.
Ds E (1981:1) *Varuhandeln*. LU 80, bilaga 3. Liber, Stockholm.
Ds H (1980:9) *Statliga åtgärder för tekoindustrin*. Promemoria utarbetad inom den interdepartementala tekoarbetsgruppen. Handelsdepartementet, Stockholm.
Ds I (1974:3) *TEKO-industrierna under 1970-talet*. Rapport från TEKO-arbetsgruppen. Industridepartementet, Stockholm.
SOU (1935:63) *De svenska enhetsprisföretagen*. Handelsdepartementet, Stockholm.
SOU (1945:63) *Slutbetänkande avgivet av bostadssociala utredningen. Del 1*. Socialdepartementet, Stockholm.

- SOU (1947:50) *Sysselsättningsförhållandena inom varuhandeln. Företagsinventering utförd av statens arbetsmarknadskommission.* Ecklesiastikdepartementet, Stockholm.
- SOU (1948:3) *Betänkande med förslag till ändrad butikstäningslagstiftning avgivet av 1947 års butikstäningskommitté.* Inrikesdepartementet, Stockholm.
- SOU (1951:27) *Konkurrensbegränsning. Betänkande med förslag till lag mot samhällsskadlig konkurrensbegränsning, avgivet av Nyetableringskommitté.* Handelsdepartementet, Stockholm.
- SOU (1955:16) *Pris och prestation i handeln. Varudistributionsutredningens betänkande.* Handelsdepartementet, Stockholm.
- SOU (1955:35) *Hysesregleringens avveckling m.m. Hysesregleringskommitténs betänkande IV.* Justitiedepartementet, Stockholm.
- SOU (1955:38) *Tobakshandelsregleringen. Betänkande avgivet av 1952 års tobakshandelsutredning.* Handelsdepartementet, Stockholm.
- SOU (1956:14) *Tulltaxa. Förslag av 1952 års tulltaxekommitté. Del I Allmänna synpunkter.* Finansdepartementet, Stockholm.
- SOU (1956:15) *Tulltaxa. Förslag av 1952 års tulltaxekommitté. Del II Detaljmotivering.* Finansdepartementet, Stockholm.
- SOU (1959:42) *Konkurrens under samverkan. Förslag till handlingsprogram för textil- och konfektionsindustrin.* Betänkande avgivet av textilutredningen. Handelsdepartementet, Stockholm.
- SOU (1961:42) *Mål och medel i stabiliseringspolitiken.* Betänkande avgivet av stabiliseringsutredningen. Finansdepartementet, Stockholm.
- SOU (1965:38) *Affärstiderna. Del I. Motiv och lagförslag.* Affärstidsutredningen. Inrikesdepartementet, Stockholm.
- SOU (1966:44) *Bostadspolitiskt kreditstöd.* Betänkande avgivet av bostadspolitiska kommittén. Inrikesdepartementet, Stockholm.
- SOU (1968:30) *Bostadsbyggandets planering och kreditförsörjning.* Av Delegationen för bostadsfinansiering. Inrikesdepartementet, Stockholm.
- SOU (1968:5) *Industrins struktur och konkurrensförhållanden. Koncentrationsutredningen III.* Finansdepartementet, Stockholm.
- SOU (1968:6) *Strukturutveckling och konkurrens inom handeln. Koncentrationsutredningen IV.* Finansdepartementet, Stockholm.
- SOU (1969:50) *Expropriationsändamål och expropriationsersättning m.m.* Betänkande III avgivet av Expropriationsutredningen. Justitiedepartementet, Stockholm.
- SOU (1970:59) *TEKO-industrierna inför 1970-talet. Del I Analys, slutsatser, förslag.* Betänkande avgivet av 1968 års utredning av textil- och konfektionsindustrierna. Industridepartementet, Stockholm.
- SOU (1970:6) *Ny livsmedelsstadga m.m. Del I Förslag och motiv.* Betänkande avgivet av livsmedelsstadgekommittén. Socialdepartementet, Stockholm.
- SOU (1971:33) *Fri affärstid.* Betänkande avgivet av 1970 års affärstidskommitté. Handelsdepartementet, Stockholm.
- SOU (1972:40) *Konkurrens i bostadsbyggandet.* Betänkande avgivet av Byggnadskonkurrensutredningen. Inrikesdepartementet, Stockholm.
- SOU (1973:15) *Kommunal planering och detaljhandel.* Betänkande avgivet av butiksetableringsutredningen. Handelsdepartementet, Stockholm.

- SOU (1974:11) *Svensk industri. Industribranschernas utveckling*. Delrapport nr. 1 från industristrukturutredningen. Industridepartementet, Stockholm.
- SOU (1974:18) *Solidarisk bostadspolitik*. Bilagor till betänkande av boende- och bostadsfinansieringsutredningarna. Bostadsdepartementet, Stockholm.
- SOU (1974:57) *Lägenhetsreserv*. Betänkande av boende- och bostadsfinansieringsutredningarna. Bostadsdepartementet, Stockholm.
- SOU (1975:69) *Samhället och distributionen*. Betänkande av distributionsutredningen. Handelsdepartementet, Stockholm.
- SOU (1975:70) *Samhället och distributionen. Bilagor om företag, anställda och hushåll*. Betänkande av distributionsutredningen. Handelsdepartementet, Stockholm.
- SOU (1977:72) *Affärstiderna*. Betänkande 1975 års affärstidskommitté. Handelsdepartementet, Stockholm.
- SOU (1991:10) *Affärstiderna*. Betänkande av 1989 års affärstidsutredning. Civildepartementet, Stockholm.
- Statens industriverk (1983a) *Kompendium i konfektionsteknik. Del 1. Produktutveckling, plagg tillverkning och maskiner*. Stockholm.
- Statens industriverk (1983b) *Kompendium i konfektionsteknik. Del 2. Sammanfogning och pressning, produktionsplanering*. Stockholm.

Offentlig statistik

- Bostadsräkningar 1930, 1939/40 samt 1945 i Göteborg*. Utgivna av Göteborgs stads statistiska byrå.
- SCB (1976) *Konsumentpriser och indexberäkningar 1975*. Stockholm.
- SCB (1973:3) *Statistiska meddelanden, serie Bo*. ”Outhyrda lägenheter i statsbelånade flerbostadshus färdigställda under första halvåret 1972”. Stockholm.
- SCB (1975:36) *Statistiska meddelanden, serie I*. ”Industriproduktionsindex 1913-1974”. Stockholm.
- SCB (1978:11.1) *Statistiska meddelanden, serie Bo*. ”Outhyrda lägenheter i statsbelånade flerbostadshus färdigställda under andra halvåret 1977”. Stockholm.
- SCB (1983:3.9) *Statistiska meddelanden, serie I*. ”Industriproduktionsindex för juni 1983”. Stockholm.
- Sveriges officiella statistik (SOS). *Bostads- och byggnadsstatistisk årsbok 1980*. Stockholm.
- Sveriges officiella statistik (SOS). *Byggnadsverksamheten i Sverige, årgångarna 1945-1948*. Stockholm.
- Sveriges officiella statistik (SOS). *Handel resp. Utrikeshandel, årgångarna 1950-1975*. Stockholm.
- Sveriges officiella statistik (SOS). *Industri, årgångarna 1950-1975*. Stockholm.

Periodica

- Affärsökonomi*. Organ för kontorsorganisation, räkenskapsväsen, industriell organisation, försäljning och reklam.
- att bo*. Tidskrift för bostadskooperation och bostadspolitisk debatt. Utgiven av HSB:s riksförbund.

Beklädnadsfolket. Organ för Beklädnads-, Sko- och läder- samt Textilarbetareförbunden. Från 1972, organ för Beklädnadsarbetarnas förbund.

Bygge och Bostad. Personaltidning för BPA och Riksbyggen.

Byggforum. Tidskrift för allmännyttigt och kooperativt byggande.

Bygginformation. Utgiven av Byggnadsfackens utredningsavdelning.

Byggnadsarbetaren. Organ för Svenska bleck- och plåtslagareförbundet, Svenska byggnadsarbetareförbundet och Svenska målareförbundet.

Byggnadsindustrin. Organ för Svenska byggnadsindustriförbundet, Svenska väg- och vattenbyggarnas arbetsgivareförbund, Svenska byggnadsentreprenörföreningen, Sveriges byggmästareförbund, Svenska schaktentreprenörföreningen och Svenska putsentreprenörföreningen.

Expressen.

Fackföreningsrörelsen. Organ för Landsorganisationen i Sverige.

Handelsarbetaren. Facktidning för svenska Varuutkörare- och Handelsarbetareförbundet.

Handelsnytt. Organ för Handelsanställdas förbund.

LO-tidningen. Utgiven av Landsorganisationen i Sverige.

Metallarbetaren. Organ för Metallindustriarbetareförbundet.

Morgon-Tidningen.

Pris- och kartellfrågor. Utgiven av statens pris- och kartellnämnd i samarbete med näringsfrihetsombudsmannen och marknadsrådet.

Riksbyggen. Tidskrift för Svenska Riksbyggen.

Smålands Folkblad.

Textil och konfektion. Organ för den svenska textil- och konfektionsindustrin.

Textilbranschen. Språkrör för Sveriges textilhandlareförbund.

Tiden. Tidskrift för socialistisk kritik och politik. Utgiven av Sveriges socialdemokratiska arbetareparti.

Vi Cementgjutare. AB Skånska Cementgjuteriets personaltidning.

Väg- och vattenbyggaren. Organ för svenska Väg- och vattenbyggares riksförbund.

Västgöta-Demokraten.

Övrigt

Näringsfrihetsrådet (1965) *Näringsfrihetsrådets beslut åren 1954-1963.* Utgiven av Statens pris- och kartellnämnd, Stockholm.

Svensk författningssamling 1958, nr. 616 och nr. 647.

Tullverkets författningshandböcker (1960). Utgivna på föranstaltande av Kungl. Generaltullstyrelsen. Tulltaxa med statistisk varuförteckning I:1. Stockholm.

Litteratur – bearbetningar

Aggarwal, Vinod K. (1985) *Liberal Protectionism. The International Politics of Organized Textile Trade.* University of California Press, Berkeley.

Ahl, Per-Olof (1968) *Kappor till varje pris.* Örgryte bokförlag, Göteborg.

- Albinsson, Göran m.fl. (1968) *Strukturproblem. Uppsatser om näringslivets strukturfrågor. Fusioner och samarbetsavtal inom industrin 1965-1967*. SNS, Stockholm.
- Ambjörn, Erik (1959) *Svenskt importberoende 1926-1956. En ekonomisk-statistisk kartläggning med kommentarer*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Anell, Lars m.fl. (1971) *Ska vi asfaltera Sverige? Om myt och metod i trafikpolitiken*. Norstedt, Stockholm.
- Anton, Thomas J. (1975) *Governing Greater Stockholm. A Study of Policy Development and System Change*. University of California Press, Berkeley.
- Apitzsch, Hartmut (1972) "Socialdemokrater och kommunister i byggnadsstrejken" i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*, nr. 2/1972.
- Artle, Roland (1952) *Svenskt distributionsväsende. Några drag i dess uppbyggnad och utveckling*. IUI, Stockholm.
- Baldwin, Robert E. (1971) *Den nya protektionismen. En beskrivning av de icke-tariffära handelshindren. Med svenskt material sammanställt av Göran Albinsson och Lars Jeurling*. SNS, Stockholm.
- Bengtsson, Tommy (1980) *Industri under avspärrning. Studier i svensk textilproduktion 1935-1950*. Skrifter utgivna av ekonomisk-historiska föreningen, Lund.
- Benner, Mats (1997) *The Politics of Growth. Economic Regulation in Sweden 1930-1994*. Arkiv förlag, Lund, speciellt kapitel 6 och 7.
- Bergström, Hans, Carlsson, Arne och Svenson, Göte (1968) *Bostadspolitiken*. Tiden, Stockholm.
- Bernitz, Ulf (1962) *Bruttoprisförbudet och andra åtgärder mot konkurrensbegränsning i distributionen*. SNS, Stockholm.
- Bernitz, Ulf (1969) *Marknadsrätt. En komparativ studie av marknadslagstiftningens utveckling och huvudlinjer*. Jurist- och samhällsvetareförbundets förlags AB, Stockholm.
- Billum, Kurt (1957) *Textil- och konfektionsindustrin i Sverige. Industriens upplysningstjänst, serie A 11*, Stockholm.
- Boon, Gerard K. (1981) *Technology Transfer in Fibres, Textile, and Apparel*. Sijthoff & Noordhoof, Alphen aan den Rijn.
- Brattberg, Hans (1973) *Olägenheter till tusen. Den nya bostadskrisen*. Geber, Stockholm.
- Broms, Bo (1967) *Byggföretaget i expansion och stagnation*. Byggförlaget, Stockholm.
- Brunfelter, Ulf (1984) *Svensk planlagstiftning i historiskt perspektiv. Rättsliga metoder i markpolitiken*. Byggeforskningsrådet (R37:1984), Stockholm.
- Byggande i utveckling. En artikelserie i tidskriften Byggnadsindustrin om byggandets industrialisering* (1965) Byggnadsindustrins förlag, Stockholm.
- Campanello, Louis (1984) *Fastighetsaktiebolaget Göta Lejon i Göteborg. Ett instrument för kommunal markpolitik*. Byggeforskningsrådet (R118:1984), Stockholm.
- Carlson, Bo (1969) *LO och fackförbunden*. Tiden, Stockholm.
- Carlsson, Bo och Sundström, Åke (1973) *Den svenska importen av industrivaror från låglöneländerna*. IUI, Stockholm.

- Chandler, Alfred D. (1990) *Scale and Scope. The Dynamics of Industrial Capitalism*. Belknap Press, Cambridge, Mass.
- Chandler, Alfred D. (1995) *Strategy and Structure. Chapters in the History of the Industrial Enterprise*. MIT, Cambridge, Mass.
- Clason, Anders (1982) *Plantänkande och planering. En studie i 1940-talets samhällsplaneringsidéer och initiativ*. Statens institut för byggnadsforskning, Gävle.
- Crouch, Colin (1982) *Trade Unions: the Logic of Collective Action*. Fontana, London.
- D'Agostino, Hjärdis (1987) *Arbetsförbundens medlemsutveckling i Sverige 1900-1985*. Institutet för social forskning, meddelande 9/1987, Stockholms Universitet, Stockholm.
- D'Agostino, Hjärdis (1992) *Why Do Workers Join Unions? A Comparison of Sweden and OECD Countries*. Swedish Institute for Social Research, 22. Stockholm.
- Dahlman, Carsten och Gärdborn, Ingemar (1975) *Utvecklingsproblem i Bygg-Sverige. En organisatorisk studie av bostadsbyggnadssystemet*. Stockholm.
- De Geer, Hans (1982) *Job studies and industrial relations. Ideas about efficiency and relations between the parties of the labour market in Sweden 1920-1950*. Almqvist & Wiksell International, Stockholm.
- De Geer, Hans och Giertz, Eric (1980) "Näringslivets rationalisering. Några perspektiv på ett triangelspel mellan stat, företag och fackliga organisationer." i *Datateknik, ekonomisk tillväxt och sysselsättning. Tre uppsatser sammanställda av data- och elektronikkommittén*. Liber, Stockholm.
- De Geer, Hans (1986) *SAF i förhandlingar. Svenska Arbetsgivareföreningen och dess förhållningsrelationer till LO och tjänstemannaorganisationerna 1930-1970*. SAF, Stockholm.
- De Geer, Hans (1992) *Arbetsgivarna. SAF i tio decennier*. SAF, Stockholm.
- Djelic, Marie-Laure (1998) *Exporting the American Model. The Postwar Transformation of European Business*. Oxford University Press, Oxford.
- Dohman, Ebba (1989) *National Welfare and Economic Interdependence. The Case of Sweden's Foreign Policy*. Clarendon Press, Oxford.
- Drucker, Peter (1968) *The Age of Discontinuity. Guidelines to Our Changing Society*. William Heinemann, London.
- Edh, Karl-Erik (1993) *Stiftelsen Hyresbostäder i Örebro. Historik 1946-1989*. Örebrobostäder AB, Örebro.
- Egerö, Bertil (1979) *En mönsterstad granskas. Bostadsplanering i Örebro 1945-75*. Byggnadsforskningsrådet, Stockholm.
- Ekbrant, Carl (1979) *Bostadsfrågan – markanvändning, byggnadsväsende och bostadsförsörjning. En sammanställning ur Statens offentliga utredningar 1838-1977*. Statens råd för byggnadsforskning, Stockholm.
- Eklund, Klas (2001) "Gösta Rehn and the Swedish Model: Did we follow the Rehn-Meidner Model too little rather than too much?" i Milner, H. och Wadensjö, E., red. *Gösta Rehn, the Swedish Model and Labour Market Policies. International and National Perspectives*. Ashgate, Aldershot.
- Eklöf, Kurt (1990) *Penningpolitikens mål och medel 1955-1967*. Sveriges riksbank, Occasional Paper 7, Stockholm.
- Ekström, John (1958) *Den textila konsumtionen*. IUI på uppdrag av Partsutredningen för textilindustrin, Stockholm.

- Ekström, John och Lundberg, Svante (1967) *Beklädnadskonsumtionen. Ny analys och prognos för 1975*. IUI, Stockholm.
- Elison, Magnus (1974) "Statens stöd till bostadsfinansieringen – allmän återblick och dagsläget" i SOU (1974:18) *Solidarisk bostadspolitik. Bilagor till betänkande av boende- och bostadsfinansieringsutredningarna*. Bostadsdepartementet, Stockholm.
- Elvander, Nils (1972) *Intresseorganisationerna i dagens Sverige*. CWK Gleerup Bokförlag, Lund.
- Engkvist, Olle (1949) *Olle Engkvist Byggmästare*. Bonniers, Stockholm.
- Englund, Peter (1993) "Den gynnade bostadssektorn" i Werin, L., red. *Från räntereglering till inflationsnorm. Det finansiella systemet och Riksbankens politik 1945-1990*. SNS, Stockholm.
- Erlander, Tage (1974) *1949-1954*. Tiden, Stockholm.
- Erlander, Tage (1976) *1955-1960*. Tiden, Stockholm.
- Falkenstam, Margit och Wirsäll, Nils-Erik (1968) *Något till livs. Ett tidsdokument med anledning av Hakonbolagets 50 årsjubileum*. ICA-förlaget, Västerås.
- Fernström, Gösta och Kämpe, Per (1998) *Industriellt byggande växer och tar marknaden*. Byggförlaget, Stockholm.
- Fritz, Martin (1993) *Göteborgs Byggmästareförening 1893-1993. Volym I*. Västra Sveriges Byggmästareförening, Göteborg.
- Frivilliga fackkedjor. Industrins största distributionskanal i morgon?* (1968) Utgiven av Frivilliga fackkedjorna ekonomisk förening, Stockholm.
- Fältström, Eric och Mächs, Olle (1967) *En företagsstudie inom byggbranschen. Utredning för Svenska Riksbyggens organisationskommittés rapport för 1967 års kongress*. Stockholm.
- Giertz, Eric och Strömberg, Bengt U. (1999) *Samverkan till egen nytta. Boken om konsumentkooperativ idé och verklighet i Sverige*. Prisma, Stockholm.
- Gråbacke, Carina (1997) "Produktions- och handelsförändringar inom svensk textil- och konfektionsindustri 1960-1980". C-uppsats vid institutionen för ekonomisk historia ht-1997. Göteborgs universitet.
- Gustafsson, Kjell (1983) *Tekoindustrin och förändringarna i den internationella arbetsfördelningen – konsekvenser för lokalisering och sysselsättning i Sverige*. Meddelande från Göteborgs Universitets Geografiska institutioner, Serie B nr. 73, Göteborg.
- Hadenius, Axel (1976) *Facklig organisationsutveckling. En studie av Landsorganisationen i Sverige*. Rabén & Sjögren, Stockholm.
- Hall, Thomas, red. (1999) *Rekordåren – en epok i svenskt byggande*. Boverket, Stockholm.
- Hallberg, Anna-Lena (1975) *Lokala bostadsmarknader med och utan tomma lägenheter*. Byggeforskningen (R27:1975), Stockholm.
- Hansson, Sigfrid (1933) *Fackföreningarnas byggnadsproduktion 1922-1932*. Minnesskrift. På styrelsens uppdrag utarbetad. Tiden, Stockholm.
- Hatje, Ann-Katrin (1978) *Bostadspolitik på förändrade villkor. En studie om den statliga bostadspolitikens mål och medel under 1940- och 1950-talen*. Avdelningen för projekteringsmetodik, KTH (1978:5), Stockholm.
- Hedborg, Anna och Meidner, Rudolf (1984) *Folkhemsmodellen*. Rabén & Sjögren, Stockholm.

- Hellström, Carl m.fl. (1987) *Skånska Cementgjuteriet – Skanska 1937-1987*. Utgiven av Skanska AB inför 100-årsjubileet 1987. Stockholm.
- Henrikson, Arne (1958) *Lönsamhetsutveckling för textilindustrin 1951-1956*. Partsutredningen för textilindustrin, Stockholm.
- Hermansson, Kenth (2001) *Att hantera en konsument. Synen på konsumenten i texter om marknadsföring, distribution, försäljning och reklam, 1920-1960*. Ekonomisk historiska institutionen, Stockholms universitet.
- Hibbs, Douglas A. och Locking, Håkan (1991) *Wage Compression, Wage Drift, and Wage Inflation in Sweden*. Memorandum no. 150, Department of Economics, Gothenburg University, School of Economics and Legal Science, Göteborg.
- Holmqvist, Eric och Alsterdal, Alvar, red. (1956) *Folket vid varufloden*. Utgiven av Sv. Handelsarbetareförbundet vid dess 50-årsjubileum. Stockholm.
- Hägglund, Sam (1987) *Stor-Stockholmsproblemet – dess uppkomst, politisering och lösning*. Samhällsplaneringens historia, KTH, Stockholm.
- Höglund, Rune m.fl. (1958) *Branschrationalisering. Mening Metoder Möjligheter*. SNS, Stockholm.
- Höglund, Rune m.fl. (1964) *Näringsliv i omvandling. En studie av branschrationaliseringen i Sverige 1958-1962*. SNS, Stockholm.
- Höglund, Sten (1979) *En fallstudie i organisationsförändring. Vad drev fram 1941 års stadgeförändring i den svenska Landsorganisationen?* Research Reports from the Department of Sociology University of Umeå, nr. 51, Umeå.
- Högmark, Marianne och Sund, Bill (1993) *Beklädnadsarbetarnas förbund. Textil-Konfektion-Läder 1972-1993*. Beklädnadsarbetarnas förbund, Stockholm.
- Ivre, Karl D. och Lundevall, Peter (1978) *Samhällsförändring och byggmarknad*. HSB:s Riksförbund, Stockholm.
- Johansson, Alf (1949) "Det allmännyttiga bostadsbyggandet, en del av det bostadspolitiska programmet" i *Föredrag och diskussioner vid konferens för allmännyttiga bostadsföretag i Göteborg 23-24 augusti 1949*. Göteborg.
- Johansson, Alf (1962) "Bostadspolitiken" i *Hundra år under kommunalförfattningarna 1862-1962*. En minnesskrift utgiven av Svenska Landskommunernas Förbund, Svenska Landstingsförbundet och Svenska Stadsförbundet. Stockholm.
- Johansson, Anders L. (1989) *Tillväxt och klassamarbete – en studie av den svenska modellens uppkomst*. Tiden, Stockholm.
- Johansson, Anders L. och Magnusson, Lars (1998) *LO andra halvseket. Fackföreningsrörelsen och samhället*. Atlas, Stockholm.
- Johansson, Ingemar (1987) *Stor-Stockholms bebyggelsehistoria. Markpolitik, planering och byggande under sju sekler*. Gidlunds i samarbete med Byggherrnämnden, Stockholm.
- Johansson, Knut (1984) *Från storstrejk till storföretag*. BPA-Riksbyggen/Tiden, Stockholm.
- Johansson, Per-Owe (1981) *Från LKAB till ASAB. Strejker och lockouter på den svenska arbetsmarknaden 1970-74*. Arbetslivscentrum, Stockholm.
- Johansson, Ralph och Karlberg, Björn (1979) *Bostadspolitiken*. Publica, Stockholm.
- Jonason, Anders (1970) *Byggherrarna*. Wahlström & Widstrand, Stockholm

- Jonsson, Leif (1985) *Från egnahem till villa. Enfamiljshuset i Sverige 1950-1980*. Statens institut för byggnadsforskning, Liber förlag, Stockholm.
- Jonter, Thomas (1995) *Socialiseringen som kom av sig. Sverige, oljan och USA:s planer på en ny ekonomisk världsordning 1945-1949*. Carlssons, Stockholm.
- Jonung, Lars (1993) "Riksbankens politik 1945-1990" i Werin, L., red. *Från räntereglering till inflationsnorm. Det finansiella systemet och Riksbankens politik 1945-1990*. SNS, Stockholm.
- Josefsson, Märta (1977) "Den internationella arbetsfördelningen. En jämförelse mellan förändringarna inom stålindustri och textilindustri" i SOU (1977:16) *Handelsstålindustrin inför 1980-talet. Bilagor*. Betänkande av handelsstålsutredningen. Industridepartementet, Stockholm.
- Jönsson, Sten och Lundin, Rolf (1975) *Bostadsbrist och tomma lägenheter – så ändras en världsbild*. FE-rapport 44, Företagsekonomiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Jörnmark, Jan (1998) *Innovationer och institutionell omvandling. Distributionssektorn som en del av den svenska modellen efter 1930*. EHF, Handelshögskolan, Stockholm.
- Jörnmark, Jan (1999a) "The Reconstruction of the Swedish Building Industry in the post 1945 Period". Paper presented at joint seminar between the Economic History Faculties Göteborg-Glasgow, 25 March 1999.
- Jörnmark, Jan (1999b) "The Effects of Rent Control in Sweden 1945-1975". Paper presented at the IAES Conference in Montreal, 8-10 October 1999.
- Jörnmark, Jan (2001) "Turning Slogans into Constitutions: the Making of the Million Program". Under publicering.
- Kapitalmarknaden och den ekonomiska politiken under 1960-talet*. Föredrag av Krister Wickman vid ordinarie Bankmöte den 27 oktober 1961 samt efterföljande diskussion. Skrift nr. 88 utgiven av Svenska Bankföreningen (1961) Stockholm.
- Karlsson, Sten O. (1998) *När industriarbetaren blev historia. Studier i svensk arbetarhistoria 1965-1995*. Studentlitteratur, Lund.
- Kjellberg, Anders (1983) *Facklig organisering i tolv länder*. Arkiv förlag, Lund.
- Kjellberg, Hans (2001) *Organising Distribution. Hakonbolaget and the efforts to rationalise food distribution, 1940-1960*. Stockholm School of Economics, EFI, Stockholm.
- Klingberg, Tage och Lindahl, Claes (1974) *Märsta. Om beslutsprocesser i samhällsbyggandet*. Bygghögskolan (T4:1974), Stockholm.
- Klockare, Sigurd (1974) *Den unge Per Albin – marxisten*. Tiden, Stockholm.
- Kock, Karin (1962) *Kreditmarknad och räntepolitik 1924-1958. Andra delen*. Sveriges allmänna hypoteksbank, Stockholm.
- Korpi, Walter (1978) *Arbetarklassen i välfärdskapitalismen. Arbete, fackförening och politik i Sverige*. Prisma i samarbete med Institutet för social forskning, Stockholm.
- Kristensson, Folke (1946) *Studier i svenska textila industriernas struktur*. IUI, Stockholm.
- Kubu, Mert (1971) *Bostadspamparna*. Bonniers, Stockholm.

- Kugelberg, Bertil (1985) "De centrala avtalen" i *Fred eller fejd. Personliga minnen och anteckningar*. SAF, Stockholm.
- Kupferberg, Feiwei (1972) "Byggnadsstrejken 1933-34" i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*, nr. 2/1972.
- Kuuse, Jan (1986) *Strukturumvandlingen och arbetsmarknadens organisering. SAF och dess motparter i en förändrad omvärld*. SAF, Stockholm.
- Kylebäck, Hugo (1974) *Konsumentkooperationen och industrikarteller. Kooperativa förbundets industriföretag före 1939 med särskild hänsyn till margarin-, kvarn-, gummi- och glödlampsbranscherna*. Rabén & Sjögren, Stockholm.
- Kylebäck, Hugo (1983) *Konsumentkooperationen i strukturumvandling. Del 1, 1946-1960*. Kungälv.
- Kylebäck, Hugo (1989) *Konsumentkooperation i strukturumvandling. Del 2, 1960-1985*. Rabén & Sjögren, Stockholm.
- Lange, Peter, Ross, George, och Vannicelli, Maurizio (1982) *Unions, Change and Crisis: French and Italian Union Strategy and the Political Economy, 1945-1980*. George Allen & Unwin, London.
- Larsson, Folke (1975) *Varuhandeln – struktur och tendenser*. Studentlitteratur, Lund.
- Larsson, Sture (1959) *Fackföreningarnas Byggnadsproduktion Örebro. Minnesskrift: 1934-1959*. Örebro.
- Leijonhufvud, Hans S. (1965) *Varuhusens segertåg*. Rabén & Sjögren, Stockholm.
- Leion, Anders (1974) *Den svenska modellen. Hur ska det gå med socialdemokratin, ekonomin och den offentliga sektorn?* Rabén & Sjögren, Stockholm.
- Lewin, Leif (1967) *Planhushållningsdebatten*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Lewin, Leif (1977) *Hur styrs facket? Om demokratin inom fackföreningsrörelsen*. Rabén & Sjögren, Stockholm.
- Lindeberg, Eric m.fl. (1997) *Konsum Värmland 1966-1995*. Utgiven av Konsum Värmland, Karlstad.
- Lundevall, Owe (1995) *HSB och bostadspolitiken 1950-1965*. HSB:s Riksförbund, Stockholm.
- Lundevall, Owe (1996) *HSB och bostadspolitiken 1966-1980*. HSB:s Riksförbund, Stockholm.
- Lundh, Christer (1982a) *Gillesocialismen i England 1912-1923. Inspirationskälla för svensk arbetarrörelse*. Skrifter utgivna av Ekonomisk-historiska föreningen, Lund.
- Lundh, Christer (1982b) *Vägar till arbetsplatsdemokrati. Strategidiskussionerna inom svensk arbetarrörelse efter 1918*. Meddelande från Ekonomisk-historiska institutionen nr. 23, Lunds Universitet.
- Maier, Charles S. (1987) *In Search of Stability. Explorations in Historical Political Economy*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Marcus, Moritz och Rydman, Erik (1958) *Köpmän i samverkan. Sveriges köpmannaförbunds jubileumsskrift 1883-1958*. Utgiven av Sveriges köpmannaförbund, Stockholm.
- Martin, Andrew (1984) "Trade Unions in Sweden: Strategic Responses to Change and Crisis" i Gourevitch, P., m.fl. *Unions and Economic Crisis: Britain, West Germany and Sweden*. George Allen & Unwin, London.

- Meidner, Rudolf (1954) *Svensk arbetsmarknad vid full sysselsättning*. Konjunkturinstitutet, Stockholm.
- Meidner, Rudolf (1974) *Samordning och solidarisk lönepolitik*. Landsorganisationen. Prisma, Stockholm.
- Meidner, Rudolf (1984) *I arbetets tjänst*. Tiden, Stockholm.
- Meyerson, Per-Martin, Ståhl, Ingemar och Wickman, Kurt (1990) *Makten över bostaden*. SNS, Stockholm.
- Micheletti, Michele (1985) *Organizing Interest and Organized Protest. Difficulties of Member Representation for the Swedish Central Organization of Salaried Employees (TCO)*. Stockholm Studies in Politics, Stockholm.
- Millqvist, Rolf (1971) *I kamp för en idé. En bok om Hemköp och maktspelet inom handeln*. Prisma, Stockholm.
- Misgeld, Klaus och Åmark, Klas, red. (1991) *Arbetsliv och arbetarrörelse. Modern historisk forskning i Sverige*. Uppsatser utgivna av Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Stockholm.
- Molin, Rune (1991) *Organisationen inom facket. Organisationsutvecklingen inom de till Landsorganisationen anslutna förbunden*. Carlssons, Stockholm.
- Moran, Michael (1974) *The Union of Post Office Workers. A Study in Political Sociology*. London.
- Munktell, Henrik (1952) *Smygsocialisering. En väg till socialistisk samhällsordning*. Geber, Stockholm.
- Nationalekonomiska föreningens förhandlingar 1968*. Stockholm.
- Nationalencyklopedin. Supplementband II* (2000) Bokförlaget Bra Böcker, Malmö.
- Napier, Ian A. (1970) *A Systems Approach to the Swedish Building Industry*. Statens institut för byggnadsforskning (D9:1970), Stockholm.
- Nuder, Ants och Johnsson, Bengt (1973) *Flerfamiljshus – småhus*. Hyresgästernas riksförbund, Stockholm.
- Nyberg, Anna (1998) *Innovation in Distribution Channels. An Evolutionary Approach*. Stockholm School of Economics, EFI, Stockholm.
- Nyquist, Olle (1970) "Kommunerna i kläm" i *Kommunal Tidskrift* år 1970.
- Ohlström, Bo (1977) *Vilda strejker inom LO-området 1974 och 1975*. Landsorganisationen, Stockholm.
- Olivecrona, Gustaf (1971) *De nya miljonärerna*. Wahlström & Widstrand, Stockholm.
- Olofsson, Jonas (1991) *Rationaliseringsideologi, arbetsmarknadspolitik och utbildning. Rehn-Meidnermodellen i ny belysning*. Lund Papers in Economic History, no. 10, Lund.
- Olson, Mancur (1965) *The Logic of Collective Action. Public Goods and the Theory of Groups*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Olson, Mancur (1982) *The Rise and Decline of Nations. Economic Growth, Stagflation, and Social Rigidities*. Yale University Press, New Haven.
- Olson, Mancur (1986) "An Appreciation of the Tests and Criticisms" i *Scandinavian Political Studies*, nr. 1/1986.
- Olson, Mancur (1990) *How Bright are the Northern Lights? Some Questions about Sweden*. Institute of Economic Research, Lund University, Lund.

- Olson, Mancur (1996) "The Varieties of Eurosclerosis: the Rise and Decline of Nations since 1982" i Crafts, N. och Toniolo, G., red. *Economic Growth in Europe since 1945*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Olsson, Anders S. (1989) *The Swedish Wage Negotiation System*. Department of Sociology, Uppsala.
- Olsson, Ivar (1965) *Två decennier. En byggare ser tillbaka*. Riksbyggens lokalförening i Stockholm u.p.a., Stockholm.
- Olsson, Ulf (1993) "Industrilandet" i *Äventyret Sverige. En ekonomisk och social historia*. Bra Böcker, Höganäs.
- Olsson, Ulf (1994) "Planning in the Swedish Welfare State" i Clement, W. och Mahon, R., red. *Swedish Social Democracy: A Model in Transition*. Canadian Scholars' Press Inc., Toronto.
- Orre, Bengt (1985) *ASK – en epok i svensk partihandel*. Effkå Information AB, Solna.
- Partsutredningen för textilindustrin (1957) *Textilindustriens internationella problem*. Stockholm.
- Partsutredningen för textilindustrin (1958a) *Arbetsmarknad och löner*. Stockholm.
- Partsutredningen för textilindustrin (1958b) *Textil - en industri i omvandling*. Stockholm.
- Pontusson, Jonas (1984a) "Behind and Beyond Social Democracy in Sweden" i *New Left Review*, nr. 143/1984.
- Pontusson, Jonas (1984b) *Public Pension Funds and the Politics of Capital Formation in Sweden*. Arbetslivscentrum, Stockholm.
- Pontusson, Jonas (1992a) *The Limits of Social Democracy. Investment Politics in Sweden*. Cornell University Press, Ithaca.
- Pontusson, Jonas (1992b) "Introduction: Organizational and Political-Economic Perspectives on Union Politics" i Golden, M. och Pontusson, J., red. *Bargaining for Change. Union Politics in North America and Europe*. Cornell University Press, Ithaca.
- Rehn, Gösta (1961) "Arbetsmarknadspolitik som samhällsidé" i Svensson, O., red. *Femton år med Tage Erlander. En skrift till 60-årsdagen 13 juni 1961*. Tiden, Stockholm.
- Rehn, Gösta (1977) "Finansministrarna, LO-ekonomerna och arbetsmarknadspolitikerna" i *Ekonomisk debatt och ekonomisk politik. Nationalekonomiska föreningen 100 år*. Norstedts, Stockholm.
- Rehn, Gösta (1980) "Idéutvecklingen" i *Lönepolitik och solidaritet. Debattinlägg vid Meidnerseminariet den 21-22 februari 1980*. Landsorganisationen, Stockholm.
- Rehn, Gösta (1988) *Full sysselsättning utan inflation. Skrifter i urval*. Tiden, Stockholm.
- Ringborg, Elise (1971) "Hushållens distributionsproblem" i *Aktuell konsumentdebatt*. Informationskrift nr. 10 från Sveriges köpmannaförbund. Köpmannens förlags AB, Stockholm.
- Rothstein, Bo (1992) *Den korporativa staten. Intresseorganisationer och statsförvaltning i svensk politik*. Norstedts, Stockholm.
- Rudberg, Eva (1981) *Uno Åhrén. En föregångsman inom 1900-talets arkitektur och samhällsplanering*. Tekniska högskolan, Stockholm.

- Ruin, Olof (1960) *Kooperativa Förbundet 1899-1929. En organisationsstudie*. Lund Political Studies 1. Rabén & Sjögren, Stockholm.
- Rydén, Bengt (1969) "Industrins strukturomvandling - en rationaliseringsprocess" i *Svensk Sparbankstidskrift*, nr. 2/1969.
- Rydén, Bengt (1971) *Fusioner i svensk industri. En kartläggning och orsaksanalys av svenska industriföretags fusionsverksamhet 1946-1969*. IUI, Stockholm.
- Rydenfelt, Sven (1952) *De bostadslösa och samhället*. Natur och Kultur, Stockholm.
- Rönnerberg, Mats (1974) "Byggnadslån och bottenlån" i SOU (1974:18) *Solidarisk bostadspolitik. Bilagor till betänkande av boende- och bostadsfinansieringsutredningarna*. Bostadsdepartementet, Stockholm.
- Schiller, Bernt (1967) *Storstrejken 1909. Förhistoria och orsaker*. Studia historica Gothoburgensia IX, Göteborg.
- Schumpeter, Joseph A. (1939) *Business Cycles. A Theoretical, Historical, and Statistical Analysis of the Capitalist Process*. Vol. 2. McGraw-Hill, New York.
- Schumpeter, Joseph A. (1996) *The Theory of Economic Development. An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle*. Transaction Publishers, New Brunswick (fourth printing).
- Schön, Lennart (2000) *En modern svensk ekonomisk historia. Tillväxt och omvandling under två sekel*. SNS, Stockholm.
- Segerblom, Mats (1983) *Algots. En teko-koncerns uppgång och fall*. Liber, Stockholm
- Severin, Frans (1953) *Fackföreningarnas Byggnadsproduktion Stockholm 1922-1952*. Minnesskrift. På styrelsens uppdrag utarbetad. Tiden, Stockholm.
- Sjölander, Sören (1980) *Utvecklingsteknisk analys inom konfektionsindustrin: tekniska möjligheter för den svenska konfektionsindustrin*. Styrelsen för teknisk utveckling, Stockholm.
- Skarne, Allan, red. (1987) *Med kran och krok*. Byggförlaget, Stockholm.
- Småhus eller flerbostadshus – ekonomiska konsekvenser för individ och samhälle* (1982) Uppsatser presenterade vid regionplanekontorets seminarium februari 1980. Stockholms läns landsting, Stockholm.
- Sterner, Richard (1951) *Sätt fart på priskonkurrensen. En sammanfattning av nyetableringssakkunnigas program för kampen mot monopol och karteller*. Utgiven på initiativ av KF-LO-kommittén för distributionsfrågor. KF:s bokförlag, Stockholm.
- Sterner, Richard (1971) "Glömda kunder" i *Aktuell konsumentdebatt* (1971) Informationskrift nr. 10 från Sveriges köpmannaförbund. Köpmannens förlags AB, Stockholm.
- Stolpe, Herman (1968) *Kooperationen som arbetsgivare 1850-1968*. KFO, Stockholm.
- Stolpe, Herman (1970) *Konsumentkooperationen och fackföreningsrörelsen*. Kooperativ information 1970:4. KF, Stockholm.
- Stråth, Bo (1997) *The Organisation of Labour Markets. Modernity, Culture and Governance in Germany, Sweden, Britain and Japan*. Routledge Explorations in Economic History, London.
- Stråth, Bo (1998) *Mellan två fonder. LO och den svenska modellen*. Atlas, Stockholm.
- Strömberg, Thord (1984) *Kommunalsocialismen inför verkligheten*. Örebro Studies 2, Liber, Malmö.

- Svennilson, Ingvar (1954) *Growth and Stagnation in the European Economy*. United Nations Economic Commission for Europe, Geneva.
- Svenning, Olle (1995) *Lojaliteter. Min far(s)*. Fischer, Stockholm.
- Swenson, Peter (1989) *Fair Shares. Unions, Pay, and Politics in Sweden and West Germany*. Admantine Press Limited, London.
- Svensson, Lars (1996) "Politics or Market Forces. The Determinants of Relative Wage Movements of Female Industrial Workers in Sweden, 1960-1990" i *Scandinavian Economic History Review*, nr. 2/1996.
- Svensson, Lars (2001) "Foreign Competition and Labour Market Institutions in a Small Open Economy: Centralism and Solidarism in Sweden during the 1900s". Paper presented at the conference *Small States in World Markets – Fifteen Years Later*, September 27-29, 2001 in Göteborg.
- Svensson, Tomas (1998) *Dagligvarudistributionens strukturomvandling. Drivkrafter och konsekvenser för städernas utformning och miljö*. Linköping Studies in Arts and Science no. 179, Linköping.
- Söderling, Tomas (1978) *Branschsystem – konfektion: datorbaserad mönsterhantering*. Styrelsen för teknisk information, Stockholm.
- Taylor, Andrew J. (1989) *Trade Unions and Politics. A Comparative Introduction*. Macmillan, Basingstoke.
- Thörnquist, Annette (1991) "Bransch och fack i kris och förvandling" i Sund, B. och Thörnquist, A. *Kvinnolön, arbetsmiljö, jobb. Beklädnadsfackförbundens kamp 1940-1990*. Tiden, Stockholm.
- Trolle, Ulf af (1951) "Bruttoprissystemet" i SOU (1951:28) *Konkurrensbegränsning. Betänkande med förslag till lag mot samhällsskadlig konkurrensbegränsning, avgivet av Nyetableringssakkunniga. Del II Bilagor*. Handelsdepartementet, Stockholm.
- Trolle, Ulf af (1961) *Problem inom den tyngre konfektionsindustrin. Diagnos och botemedel*. Handelshögskolan i Göteborg, skrifter 1961:3, Göteborg.
- Tufvesson, Ingmar (1988) *Varuhandeln. I går, i dag, i morgon*. Liber, Malmö.
- Törnberg, Ingemar (1976) *Makt & bostäder*. Byggförlaget, Stockholm.
- Törnroth, Gösta (1993) *Alla dessa affärer. En berättelse om D-gruppen – en tioårig utmanare i dagligvaruhandeln*. Tornia, Solna.
- Törnqvist, Gerhard m.fl. (1965) *När bruttopriset slopades. Tre uppsatser om distribution och detaljhandel samt 14 "praktikfall" från NOs, Näringsfrihetsrådets och Statens pris- och kartellnämnds verksamhet*. Prisma, Stockholm.
- Urwin, Derek W. (1993) *The Community of Europe: A History of European Integration since 1945*. Longman, London.
- Waldén, Lars J., red. (1971) *Att köpa bo-städer. Totalentreprenad eller inte?* Tiden, Stockholm.
- Vedung, Evert (1993) *Statens markpolitik, kommunerna och historiens ironi*. SNS, Stockholm.
- Wee, Herman van der (1986) *Prosperity and Upheaval. The World Economy 1945-1980*. Penguin Books, London.
- Weidung, Anders (1987) *Frihandelns dilemma. Aktörer och intressen i den offentliga politiken kring textil- och konfektionsindustrierna under åren 1970-1983*. Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala nr. 104, Uppsala.

- Wergenius, Torsten (1965) "Lex Bollmora" i *Svenska stadsförbundets tidskrift*, nr. 5/1965.
- Werin, Lars, red. (1993) *Från räntereglering till inflationsnorm. Det finansiella systemet och Riksbankens politik 1945-1990*. SNS, Stockholm.
- Westerståhl, Jörgen (1945) *Svensk fackföreningsrörelse. Organisationsproblem. Verksamhetsformer. Förhållande till staten*. Tiden, Stockholm.
- Wickman, Kurt (1980) *Makro-ekonomisk planering – orsaker och utveckling*. Uppsala Studies in Economic History 23, Uppsala.
- Wirsell, Nils-Erik (1988) *Den omöjliga idén blev verklighet: från ICA-rörelsens första femtio år*. ICA-förbundet, Västerås.
- Zetterberg, Kent (1978) *Bostadspolitik på förändrade villkor. En studie i den bostadspolitiska debatten i dagspress och tidskrifter 1945-1960*. Avdelningen för projekteringsmetodik, KTH (1978:6), Stockholm.
- Åmark, Klas (1986) *Facklig makt och fackligt medlemskap. De svenska fackförbundens medlemsutveckling 1890-1940*. Arkiv förlag, Lund.
- Åmark, Klas (1988) "Sammanhållning och intressepolitik. Socialdemokratin och fackföreningsrörelsen i samarbete och på skilda vägar" i Misgeld, K., Molin, K. och Åmark, K. *Socialdemokratin i samhälle. SAP och Sverige under 100 år*. Tiden, Stockholm.
- Åmark, Klas (1989) *Maktkamp i byggbransch. Avtalsrörelser och konflikter i byggbranschen 1914-1920*. Arkiv förlag, Lund
- Åmark, Klas (1993) *Vem styr marknaden? Facket, makten och marknaden 1850-1990*. Tiden, Stockholm.
- Åmark, Klas (1998) *Solidaritetsens gränser. LO och industriförbundsfrågan 1900-1990*. Atlas, Stockholm.
- Åsard, Erik (1978) *LO och löntagarfondsfrågan. En studie i facklig politik och strategi*. Rabén & Sjögren, Stockholm.
- Öh, Tage (1969) *Näringspolitik för byggandet. Ett debattinlägg i samband med BYGG 70*. Svenska Byggnadsarbetareförbundet, Stockholm.
- Öhman, Berndt (1973) "LO och arbetsmarknadspolitiken efter andra världskriget" i *Tvärnsnitt. Sju forskningsrapporter utgivna till LO:s 75-årsjubileum*. Landsorganisationen, Stockholm.

Personregister

Almgren, Hans 219, 225
Andersson, Carl Albert 172
Andersson, Elis 359
Appelgren, Åke 182
Aronsson, Harald 164
Asp, Ulf 193-195, 219, 221-225
Bengtsson, Folke 165, 181-182,
219
Bengtsson, Sven F. 193
Bergek, Per-Henrik 318
Berggren, Rune 225
Blomqvist, Gösta 216, 352, 362
Bodin, Gösta 259
Boo, Fritiof 84-85
Brodén, Bertil 268-269
Ehn, Ernst 350-351
Ekström, Tord 73, 84-87, 89-93,
101-103, 106, 111, 113-114
Engkvist, Olle 162
Erlander, Tage 34, 100
Fagerström, Pär 183-184, 219-221,
225-226
Feldt, Kjell-Olof 153, 273, 299-300
Feuk, Sverker 351
Geijer, Arne 28, 172
Goude, Nils 259
Granlund, Karl-Åke 300
Gustafsson, Hans 76-80
Haak, Bengt 176
Hagnell, Hans 99, 258-259
Hanson, Tore 118-120
Hansson, Per Albin 308
Henrikson, Arne 50, 111, 262-263,
259-260, 262
Hollmann, Sture 183
Holmberg, Per 31
Holmqvist, Eric 156, 186, 221,
223-224, 282
Höglund, Rune 319
Johannesson, Erik 144, 169
Johansson, Knut 146, 156, 171-
174, 183-187, 189-191, 198,
200, 202, 204, 210, 215,
220-224, 226, 364
Johansson, Rune 144, 150, 213,
222
Johansson, S. A. 259, 264-265,
316
Jönsson, Algot 283-285, 306, 308-
309, 312, 314, 317
Jönsson, Börje 190, 194-195
Jönsson, Harry 299, 301
Kellgren, Nils 34, 88, 101, 258
Kilander, Einar 107, 111-112, 118
Kock, Karin 263, 265
Källenius, Sten 184, 190, 352-353
Lange, Gunnar 100
Larsson, Gustav 129
Larsson, Kjell 225
Leion, Anders 13
Lemne, Mats 150

Lind, Ivan 128
Lindberg, August 22
Lindberg, Uno 97
Lindgren, Georg 56, 95, 98, 100-104, 106-107, 114, 125-126
Lindström, Olle 166, 194
Lindström, Ulla 286
Lundberg, Valdemar 32
Lundin, Folke 349
Magnusson, Erik 270, 289, 291-293, 296, 298-299, 320
Meidner, Rudolf 24-25, 28-29, 32-35, 38-39, 47, 82, 88, 91, 93-94, 110-111, 193-195, 208, 212, 318
Nilsson, Torsten 100
Ohlsson, Erik 359-361
Palme, Olof 220, 223-226
Persson, Gustav 193
Persson, Karl-Erik 131
Rehn, Gösta 12, 24-26, 33-35, 39, 47, 65, 82, 117, 318, 325
Rolfmark, Kjell 361
Rosenlund, Ernst 114
Sandberg, Gunnar 282
Severin, Erik 167-168, 171-172, 188
Sköld, Per Edvin 34
Strand, Axel 307
Sträng, Gunnar 28, 100, 150, 223-224, 153-154, 189, 203, 221, 224
Sundewall, Bengt 297
Svensson, Ingemar 319
Tillman, Bo 96
Westerlind, Erik 76-80, 103
Wickman, Krister 154, 213, 222-224
Wigforss, Ernst 157
Wirsäll, Nils-Erik 317
Åhrén, Uno 161-162
Öh, Tage 193-195, 208, 210, 212, 218-219, 221-222

Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet

1. Sture Mårtenson: Agiot under kreditsedelepoken 1789-1802. 1958.
2. Marianne Nilsson: Öresundstullsräkenskaperna som källa för fraktfarten genom Öresund under perioden 1690-1709. 1962.
3. Rolf Adamson: Den svenska järnhanterings finansieringsförhållanden. Förlagsinteckningar 1800-1884. 1963.
4. Rolf Adamson: De svenska järnbrukens storleksutveckling och avsättningsinriktning 1796-1860. 1963.
5. Martin Fritz: Gustaf Emil Broms och Norrbottens järnmalm. En studie i finansieringsproblematiken under exploateringstiden 1891-1903. 1965 .
6. Gertrud Wessberg: Vänersjöfarten under 1800-talets förra hälft. 1966.
7. Rolf Adamson: Järnavsättning och bruksfinansiering 1800-1860. 1966.
8. Sture Martinius: Befolkningsrörlighet under industrialismens inledningsskede i Sverige. 1967.
9. Ingemar Nygren: Svensk sparbanksutlåning 1820-1913. En analys av de större sparbankernas kreditgivning. 1967.
10. Carin Sällström-Nygren: Vattensågar och ångsågar i Norrland under 1800-talet. 1967
11. Martin Fritz: Järnmalmproduktion och järnmalmemarknad 1883-1913. De svenska exportföretagens produktionsutveckling, avsättningsinriktning och skeppningsförhållanden. 1967.
12. Martin Fritz: Svensk järnmalmsexport 1883-1913. 1967.
13. Gösta Lext: Mantalsskrivningen i Sverige före 1860. 1968.
14. Martin Fritz: Kirunagruvornas arbetskraft 1899-1905. Rekrytering och rörlighet. 1969.
15. Jan Kuuse: Varaktiga konsumtionsvarors spridning 1910-1965. En indikator på välbefinnandets utvecklingen i Sverige. 1969. (Akademiförlaget).
16. Ingela Elison: Arbetarrörelse och samhälle i Göteborg 1910-1922. 1970.

17. Sture Martinius: Agrar kapitalbildning och finansiering 1833-1892. 1970.
18. Ingemar Nygren: Västsvenska sparbankers medelplacering 1820- 1913. 1970
19. Ulf Olsson: Lönepolitik och lönestruktur. Göteborgs verkstadsarbetare 1920- 1949. 1970.
20. Jan Kuuse: Från redskap till maskiner. Mekaniseringsspridning och kommersialisering inom svenskt jordbruk 1860-1910. 1970.
21. Sture Martinius: Jordbruk och ekonomisk tillväxt i Sverige 1830-1870. 1970.
22. Ingemar Nygren: Svenska sparbankers medelplacering 1914-1968. En undersökning av de större sparbankerna. 1970.
23. Jan Kuuse: Inkomstutveckling och förmögenhetsbildning. En undersökning av vissa yrkesgrupper 1924-1959. 1970.
24. Ulf Olsson: Regionala löneskillnader inom svensk verkstadsindustri 1913-1963. 1971.
25. Kent Olsson: Hushållsinkomst, inkomstfördelning och försörjningsbörda. En undersökning av vissa yrkesgrupper i Göteborg 1919-1960. 1972.
26. Artur Attman: The Russian and Polish markets in international trade 1500-1650. 1973.
27. Artur Attman: Ryssland och Europa. En handelshistorisk översikt. 1973.
28. Ulf Olsson: Upprustning och verkstadsindustri i Sverige under andra världskriget. 1973.
29. Martin Fritz: German steel and Swedish iron ore 1939-1945. 1974.
30. Ingemar Nygren: Svensk kreditmarknad under freds- och beredskapstid 1935- 1945. 1974.
31. Lars Herlitz: Jordegendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden. 1974.
32. Hugo Kylebäck: Konsumentkooperation och industrikarteller. Kooperativa förbundets industriföretag före 1939 med särskild hänsyn till margarin-, kvarn-, gummi- och glödlampsbranscherna. 1974. (Rabén & Sjögren).
33. Martin Fritz: Ernst Thiel. Finansman i genombrottstid. 1974.
34. Jan Kuuse: Interaction between agriculture and industry. Case studies of farm mechanisation and industrialisation in Sweden and the United States 1830-1930. 1974.

35. Lars Herlitz: Fysiokratismen i svensk tappning 1767-1770. 1974.
36. Sven-Olof Olsson: German coal and Swedish fuel 1939-1945. 1975.
37. Ulf Olsson: The creation of a modern arms industry. Sweden 1939-1974. 1977.
38. Sverker Jonsson: Annonser och tidningskonkurrens. Annonsernas roll i tidningsekonomin och betydelse för koncentrationsprocessen i Stockholm, Göteborg och Malmö. 1977.
39. Ekonomisk-historiska studier tillägnade Artur Attman. 1977.
40. Bertil Andersson: Handel och hantverk i Göteborg. Två företagargrupperns ekonomiska utveckling 1806-1825. 1977.
41. Folke Karlsson: Mark och försörjning. Befolkning och markutnyttjande i västra Småland 1800-1850. 1978.
42. Hans Wallentin: Arbetslöshet och levnadsförhållanden i Göteborg under 1920- talet. 1978.
43. Sverker Jonsson: Annonsbojkotten mot Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 1940. Myt eller realitet? 1979.
44. Ingemar Nygren: Riksgäldskontoret 1939-1945. Statlig upplåning för beredskap och räntestabilisering. 1979.
45. Hugo Kylebäck: Konsument- och lantbrukskooperationen i Sverige. Utveckling, samarbets- och konkurrensförhållanden före andra världskriget. 1979.
46. Lars-Åke Engblom: Arbetarpresen i Göteborg. En studie av arbetarpresens förutsättningar, arbetarrörelsens presspolitik och tidningskonkurrensen i Göteborg 1890-1965. 1980.
47. Ingemar Nygren: Svensk kreditmarknad 1820-1875. Översikt av det institutionella kreditväsendets utveckling. 1981.
48. Jerker Carlsson: The limits to structural change. A comparative study of foreign direct investment in Liberia and Ghana 1950-1971. 1981. (Nordiska Afrikainstitutet).
49. Lasse Cornell: Sundsvallsdistriktets sågverksarbetare 1860-1890. Arbete, levnadsförhållanden, rekrytering. 1982.
50. Martin Fritz, Ingemar Nygren, Sven-Olof Olsson, Ulf Olsson: The adaptable nation. Essays in Swedish economy during the Second World War. 1982. (Almqvist & Wiksell International.).
51. Bengt Berglund: Industrierbetarklassens formering. Arbete och teknisk förändring vid tre svenska fabriker under 1800-talet. 1982.

52. Sverker Jonsson: Pressen, reklamen och konkurrensen 1935-1978. 1982.
53. Carl-Johan Gadd: Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750-1860. 1983.
54. Gösta Lext: Studier i svensk kyrkobokföring 1600-1946. 1984.
55. Lasse Cornell: Arbete och arbetsformernas utveckling. 1986.
56. Bengt Berglund: Kampen om jobben. Stålintustrin, facket och löntagarna under 1970-talskrisen. 1987.
57. Christina Johansson: Glasarbetarna 1860-1910. Arbete, levnadsförhållanden och facklig verksamhet vid Kosta och andra glasbruk under industrialismens genombrottsskede. 1988.
58. Urban Herlitz: Restadtegen i världsekonomin. Lokala studier av befolkningstillväxt, jordbruksproduktion och fördelning i Västsverige 1800-1860. Göteborg 1988.
59. Jan Bohlin: Svensk varvsindustri 1920-1975: lönsamhet, finansiering och arbetsmarknad. 1989.
60. Sven A. Björkenstam: Svenskt skeppsbyggeri under 1800-talet. Marknad och produktion. 1989.
61. Luis Bértola: The manufacturing industry of Uruguay, 1913-1961: a sectoral approach to growth, fluctuations and crisis. (Institute of Latin American Studies, Stockholm University Monograph Nr 20). Göteborg-Stockholm. 1990.
62. Bertil Fridén: På tröskeln till marknaden. Makt, institutionell kontext och ekonomisk effektivitet i Västsverige 1630-1800. 1991.
63. Lars Herlitz: Koppskatten i det äldre tjänstesamhället. Den mantalsskrivna befolkningen i Skaraborgs län 1699-1767. 1991.
64. Carl-Johan Gadd: Självhushåll eller arbetsdelning? Svenskt lant- och stadshantverk ca 1400-1860. 1991.
65. Mats Bladh: Bostadsförsörjningen 1945-1985. Det industriella byggandets uppgång och fall. 1992. (Statens institut för byggnadsforskning, Gävle).
66. Birgit Karlsson: Handelspolitik eller politisk handling. Sveriges handel med öststaterna 1946-1952. 1992.
67. Jan Jörnmark: Coal and Steel in Western Europe 1945-1993: Innovative Change and Institutional Adaptation. 1993.
68. Torbjörn Mårtensson: Bantågens gång. Järnvägens godstrafik och dess anpassning till näringslivets rumslighet, branschstruktur och transportefterfrågan 1890-1985. 1994.

69. Jón Th. Thór: *British Trawlers and Iceland 1919-1976*. 1995. (Fiskeri- og Sjöfartsmuseet, Esbjerg).
70. Staffan Sundin: *Från bokförlag till mediekoncern. Huset Bonnier 1909-1929*. 1996.
71. Ulf Olsson (ed), *Business and European Integration since 1800. Regional, National and International perspectives*. 1997.
72. Martti Rantanen: *Tillväxt i periferin. Befolkning och jordbruk i Södra Österbotten 1750-1890*. 1997.
73. Rudolf Tempsch: *Från Centraleuropa till folkhemmet. Den sudettyska invandringen till Sverige 1938-1955*. 1997.
74. Åke Edén: *Hävstången. Agrarkooperativa utvecklingsförsök i Östbengalen/Bangladesh 1860-1984*. 1998.
75. Christina Mårtensson: *Tjänstebefattning som kan för henne vara passande. Uppkomst och utveckling av könsbundna befattningar vid telegrafverket 1865-1984*. 1998.
76. Björn Tropp: *Att sätta spaden i jorden. Kommunalpolitiskt handlingsutrymme 1945-1985*. 1999.
77. Kerstin Norlander: *Människor kring ett företag. Kön, klass och ekonomiska resurser. Liljeholmens Stearinfabriks AB 1872-1939*. 2000.
78. Christina Telasuo: *Småstater under internationalisering. Valutamarknadens avreglering i Sverige och Finland på 1980-talet. En studie i institutionell omvandling*. 2000.
79. Bengt-Olof Andersson: *Den svenska modellens tredje kompromiss. Efterkrigstidens välfärdspolitik med utgångspunkt från industrins kompetenssäkring och skolans reformering*. 2000.
80. Berit Larsson: *Svenska varor på svenska kölar. Staten, industrialiseringen och linjesjöfartens framväxt i Sverige 1890-1925*. 2000.
81. Christina Dalhede: *Handelsfamiljer på stormaktstidens Europamarknad 1. Resor och resande i internationella förbindelser och kulturella intressen. Augsburg, Antwerpen, Lübeck, Göteborg och Arboga. Partille-Göteborg 2001. (Warne förlag)*.
82. Christina Dalhede: *Handelsfamiljer på stormaktstidens Europamarknad 2. Resor och resande i internationella förbindelser och kulturella intressen. Augsburg, Antwerpen, Lübeck, Göteborg och Arboga. Partille-Göteborg 2001. (Warne förlag)*.

83. Christina Dalhede: Handelsfamiljer på stormaktstidens Europamarknad 3. Resor och resande i internationella förbindelser och kulturella intressen. Augsburg, Antwerpen, Lübeck, Göteborg och Arboga. Partille-Göteborg 2001. (Warne förlag).
84. Lage Rosengren: Jord och folk. Om produktiva resurser i västsvensk blandbygd under 1700-talet. 2001.
85. Carina Gråbacke: Möten med marknaden. Tre svenska fackförbunds agerande under perioden 1945-1976. 2002.